

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ÇANAKKALE
GAYRİMÜSLİMLERİ (1908-1918)

Doktora Tezi

Şirin EKER

Ankara-2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ÇANAKKALE
GAYRİMÜSLİMLERİ (1908-1918)

Doktora Tezi

Şirin EKER

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bekir KOÇ

Ankara-2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ÇANAKKALE
GAYRİMÜSLİMLERİ (1908-1918)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bekir KOÇ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Bekir KOÇ**
- 2- Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU**
- 3- Prof. Dr. Ali SÖNMEZ**
- 4- Prof. Dr. Cenk REYHAN**
- 5- Doç. Dr. Tülay ERCOŞKUN**

Tez Savunması Tarihi

23.12.2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Bekir KOÇ danışmanlığında hazırladığım “**Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Çanakkale Gayrimüslimleri (1908-1918)**” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim

Tarih:14/01/2025

Şirin EKER

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	iii
TABLolar	vi
GRAFİKLER	viii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. Konu, Amaç ve Kapsam.....	2
2. Yöntem ve Kaynaklar.....	3
3. Bölümlerin Yapısı	12

1. BÖLÜM

ÇANAKKALE'DE GAYRİMÜSLİM NÜFUSA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Gayrimüslimlerin Çanakkale'ye Yerleş(tiril)mesi ve Demografik Yapısı.....	16
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Çanakkale'deki Gayrimüslimler Üzerindeki Etkisi	26
1.3. Çanakkale'deki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Hayatı.....	30
1.3.1. Rumların Sosyal ve Ekonomik Hayatları.....	34
1.3.2. Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Hayatı	46
1.3.3. Musevilerin Sosyal ve Ekonomik Hayatları.....	51
1.4. Çok Kültürlü Bir Yapının İzleri: Çanakkale'deki Gayrimüslimlerin Eğitimi ve İbadethaneleri	63
1.4.1 Rum Mektepleri ve Panaya (Meryem Ana) Rum Ortodoks Kilisesi.....	68
1.4.2. Ermeni Mektepleri ve Surp Kevork Kilisesi	75
1.4.3. Musevi Mektepleri ve Havraları.....	81
1.4.4. Çanakkale Alyans İsrailit Mektebi	85
1.4.5. Georgienn Rahibeleri Mektebi (<i>Preje Orjin</i>) ve Katolik Kilisesi	88

1.4.6. Protestan Mektebi.....	91
1.4.7. Çanakkale İdadi Mektebi ve Gayrimüslim Öğrenciler.....	91
1.5.Balkan Savaşları'nın Çanakkale'ye Yansıması: Rum Göçü	95

2. BÖLÜM

BÜYÜK SAVAŞIN GÖLGESİNDE ÇANAKKALE GAYRİMÜSLİMLERİ

2.1. Büyük Savaşın Yansıması: Osmanlı Devleti'nde Sevk ve İskân	116
2.2. Savaşın Ortasında Çanakkaleli Gayrimüslimler.....	123
2.2.1. Çanakkale Rumlarının Sevk ve İskânı	133
2.2.2. Çanakkale Ermenilerinin Sevk ve İskânı	160
2.2.3. Çanakkale Musevilerinin Tahliyesi.....	178
2.3. Çanakkale'deki Yabancıların ve Konsoloslukların Tahliyesi	188

3. BÖLÜM

ÇANAKKALE'DEKİ GAYRİMÜSLİMLERİN EMVAL-İ METRUK

YÖNETİMİ VE GERİ DÖNÜŞ SÜREÇLERİ

3.1. I. Dünya Savaşı Sürecinde Emval-i Metrukenin Yönetimi ve Hukuki Düzenlemeler	205
3.1.1. Ermenilerin Emval-i Metrukesine Yönelik Hukuki Düzenlemeler.....	205
3.1.2. Rumların Emlak-i Metrukesine Yönelik Hukuki Düzenlemeler.....	212
3.2. Çanakkale Rumlarının Emval-i Metrukesinin İdaresi	216
3.3. Çanakkale Ermenilerinin Emval-i Metrukesinin İdaresi.....	225
3.4. Sevk ve İskân Politikasının Sonu: Geri Dönüşler	231
3.5. Rumların Çanakkale'ye Geri Dönüşü	242
3.6. Ermenilerin Çanakkale'ye Geri Dönüşü.....	256

3.7. Musevilerin Çanakkale'ye Geri Dönüşü	264
3.8. Geri Dönüşlerin Sonunda Çanakkale'de Gayrimüslimlerin Demografik Durumu	269
SONUÇ	279
KAYNAKÇA.....	288
EKLER	316
ÖZET	328
ABSTRACT	330

ÖNSÖZ

Tarih ile tarihçinin ilişkisini, bir nehrin akışı ve onu şekillendiren zemin üzerinden düşünmek, tarihsel süreçlerin yapısını anlamada etkili bir metafordur. Öyle ki nehrin farklı mevsimlerde dingin ya da coşkun akışı gibi, tarih de kimi zaman durağan kimi zaman dönüşümlere neden olan bir güçle akar. Bu akış sırasında deltasında biriktirdiği alüvyonlar -yani tarihçinin başvurduğu kaynaklar ve olgular- tek başına bir anlam ifade etmez. Bu alüvyonların şekillenmesi, renklilik kazanması ve bir harmoni içinde bütün haline gelmesi, tarihçinin yaklaşımıyla mümkündür. En nihayetinde belge ve olgular, başlangıçta yalnızca tekil ve dağınık unsurlardır; onlara derinlik ve bağlam kazandıran ise tarihçinin kullandığı yöntem, dil, sahip olduğu bakış açısı ve birikimidir. İşte bu süreç, tarihi kuru bir anlatı olmaktan çıkarır; ona adeta ruh üfleyerek tarihin yeniden can bulmasına ve bu sayede anlam kazanmasına vesile olur.

Böylesi bir anlayışla ele alınan çalışmamız, 1908-1918 yılları arasında Çanakkale'nin gayrimüslim topluluklarının hikayesini inceleyerek şehrin çok katmanlı toplumsal yapısını ve bu yapının geçirdiği dönüşümü analiz etmeyi hedeflemektedir. 1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle şekillenen demografik değişimlerin, Çanakkale gayrimüslimlerinin yaşamı üzerinden yerel düzeyde nasıl biçimlendiğini inceleyen bu tez, bir mikro tarih anlatısı sunmaktadır. Diğer bir deyişle, “çalkantılı” dönem olarak tanımladığımız süreçte, Osmanlı Devleti'ndeki geniş çaplı siyasi ve askerî gelişmelerin Çanakkale'deki yansımalarını ele almak, imparatorluk genelindeki makro süreçlerin yerel ölçekte nasıl tezahür ettiğini anlamamıza olanak verir. Bu metodolojik yaklaşım, büyük anlatıların gölgesinde kalan bireysel deneyimleri ve toplumsal dinamikleri görünür kılmaya potansiyeline sahiptir. An itibarıyla satırlarında göz gezdirdiğiniz bu tez de gayrimüslim tebaanın çalkantılı savaş yıllarındaki “*arafta kalma durumu*”nu ele alarak hem Osmanlı tarih literatürüne Çanakkale özelinde katkı sağlamayı

amaçlamakta hem de yerel ölçekte bir tarihsel bağlam sunarak şehrin çok katmanlı toplumsal yapısını analiz etmektedir.

Çalışmamın hazırlanması sürecinde değerli katkılarıyla bana rehberlik eden tüm hocalarıma ve aileme içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Öncelikle, tezimi büyük bir titizlikle inceleyerek, yönlendirici tavsiyelerde bulunan ve sürekli desteğiyle bana rehberlik eden danışman hocam Prof. Dr. Bekir Koç'a müteşekkirim. Onun bilgi birikimi ve teşviki olmasaydı, bu tez yazılamazdı. Ayrıca, tezimin şekillenmesinde kıymetli görüş ve önerileriyle önemli katkılar sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Ali Sönmez'e minnettarım. Onun yapıcı eleştirileri ve yönlendirmeleri sayesinde çalışmam daha derinlikli ve kapsamlı bir hale gelmiştir. Akademik yolculuğumda, bilgi ve deneyimlerini benden esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Aşkın Koyuncu ve Prof. Dr. Cahide Sınmaz Sönmez'e de teşekkür ederim. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimim sürecinde onların tedrisatından geçmek, bu çalışmanın zihinsel altyapısının şekillenmesinde ve mevcut halini almasında etkili olmuştur. Son olarak, her zaman manevi destekleri, sabırları ve bana olan inançlarıyla en büyük motivasyon kaynağım, başta annem Bünyane Eker ve babam Cengiz Eker olmak üzere, tüm aile bireylerime şükranlarımı iletiyorum. Onların sevgisi ve teşviki, karşılaştığım zorlukları aşmamda ve bu süreci tamamlamamda en büyük motivasyon kaynağım olmuştur.

Şirin EKER
Çanakkale-2024

TABLÖLAR

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa No
Tablo I	1913 yılında hazırlanan rapora göre Çanakkaleli Musevilerin Amerika'ya yerleştikleri şehirler	61
Tablo II	Çanakkale Rum Erkek ve Kız Mekteplerinin 1895-1901 yılları arasındaki öğrenci sayıları	73
Tablo III	Çanakkale'deki Ermeni Mekteplerinde 1895-1901 yılları arasındaki erkek ve kız öğrenci sayıları	77
Tablo IV	1896-1901 yılları arası Çanakkale Alyans İsrailit Mektebi öğrenci sayıları	86
Tablo V	1895-1901 yılları arası Çanakkale İdadi Mektebi'ndeki Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin sayıları	93
Tablo VI	Çanakkale gayrimüslimlerinin iskân edildiği Karesi kazaları ve nüfus sayıları	151
Tablo VII	8 Temmuz 1918 tarihli verilere göre Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan tahliye edilen Rum nüfus sayısı	152
Tablo VIII	31 Ekim 1918 tarihli verilere göre Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan tahliye edilen Rum Nüfus sayısı	153
Tablo IX	Çanakkale livasında bulunan yerli Ermeniler	168
Tablo X	Çanakkale livasında bulunan yabancı Ermeniler	169
Tablo XI	Çanakkale livasında sevke tabi tutulan yerli Ermeniler	169
Tablo XII	Çanakkale livasında sevke tabi tutulan yabancı Ermeniler	170
Tablo XIII	31 Ekim 1918'e kadar Çanakkale merkezi ile Ezine ve köylerinden sevk ve iskân edilen Ermeni nüfusu	171
Tablo XIV	1915-1918 yılları arasında Çanakkale merkez ile Ezine kazası ve köylerinden sevk edilen Ermeni nüfusu	172
Tablo XV	Talat Paşa'nın özel evrakına göre Çanakkale'den sevk edilen Ermenilerin vilayet ve livalara göre dağılımı	173
Tablo XVI	1914 Yılında Çanakkale'deki konsolosluklar ve görev yapan konsolosların isimleri	194
Tablo XVII	Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti kayıtlarına göre 1917 yılında Çanakkale'de bulunan yabancı devletlerin tebaası	203

Tablo XVIII	Rumlara ait metruk taşınmazların miktarına ait cetvel	216
Tablo XIX	Rumlara ait metruk arazi miktarına ait cetvel	220
Tablo XX	1 Kasım 1918 tarihinde yerlerine iade edilen Ermeni ve Rum nüfus sayısını göstermektedir	236
Tablo XXI	1923 yılı Çanakkale merkezine ait gayrimüslim nüfusu	274
Tablo XXII	1906/7, 1914 ve 1923 yılı Çanakkale merkezinin karşılaştırmalı nüfus tablosu	275

GRAFİKLER

Grafik No	Grafik Adı	Sayfa No
Grafik I	1906/7 ve 1914 yıllarına ait gayrimüslim nüfus verilerinin karşılaştırılması	26
Grafik II	Çanakkale İdadisi öğrenci sayıları (1895-1901)	92
Grafik III	Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti'nin kayıtlarına göre 1917 yılında Çanakkale'de bulunan yabancı nüfusun ülkelere göre dağılımı	202
Grafik IV	Çanakkale Rumlarından kalan metruk emlak miktarı	215
Grafik V	Çanakkale Rumlarına ait metruk arazi miktarı	219
Grafik VI	1906/7, 1914 ve 1923 yıllarına ait Çanakkale nüfusu	273

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

ATASE.: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt

bkz.: Bakınız

ev.: Çeviren

der.: Derleyen

ed.: Editör

haz.: Hazırlayan

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

vd.: ve diğeri

yay. haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

II. Meşrutiyet dönemini kapsayan 1908-1918 arası, Osmanlı Devleti'nin modernleşme yolunda attığı önemli adımlarla anılmakla birlikte, siyasi krizler, toplumsal gerilimler ve savaşlarla da şekillenen bir süreç olmuştur. Modernleşme çabalarının yoğunlaştığı bu dönemde, Osmanlı topraklarında hem merkezi otoriteye hem de toplumsal yapıya doğrudan etki eden askerî ve siyasi kritik gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin etkileri, her bölgede aynı ölçüde hissedilmemiş, stratejik ve demografik özellikleri nedeniyle bazı bölgeler daha derin ve uzun süreli dönüşümlerle karşı karşıya kalmıştır. Çanakkale, Boğazlar üzerindeki stratejik konumu ve demografik yapısında Rum, Ermeni ve Musevi olarak barındırdığı gayrimüslim nüfusuyla diğer Anadolu şehirlerinden nispeten ayrılan bir görüntü içerisindeydi. Özellikle 20. yüzyılın başlarında uluslararası siyasal konjonktür içerisinde boğazların artan stratejik önemi, Çanakkale'nin tarihini ve kaderini de şekillendirmiştir. Siyasi liderler, yazarlar ve akademisyenler tarafından sıkça kullanılan “*coğrafya kaderdir*” ifadesi¹ bu bölgede bizatihi anlam kazanmıştır. Çanakkale'nin askerî mücadele sahası olması hali, kuşkusuz halkının “*kaderini*” de etkilemiştir. Şehrin stratejik konumu, halkın yaşamını şekillendirdi ve coğrafyanın dayattığı bu kaçınılmaz gerçek, Osmanlı Devleti'nin 20. yüzyılın başında karşı karşıya kaldığı büyük askerî ve siyasi krizlerde Çanakkale'yi sadece bir savunma

¹ “*Coğrafya kaderdir*” ifadesi Türkiye’de hem entelektüel hem de siyasi çevrelerde Türkiye’nin jeopolitik konumu, tarihsel gelişimi ve stratejik önemine dair pek çok değerlendirme ve çalışmada merkezi bir tema olarak kullanılmıştır. Bu ifadenin Türkçe literatüre kazandırılmasında Ahmet Hamdi Tanpınar’ın önemli bir isim olduğu genel bir görüş olarak kabul edilmektedir. Tanpınar, bu ifadeyi ilk kez *Ülkü Dergisi*’nin 16 Mayıs 1945 tarihli nüshasında yayımlanan “Savaş ve Barış Üzerine Düşünceler” başlıklı makalesinde kullanmıştır. Bu ifadenin daha önce sözel olarak farklı kişilerce dile getirilmiş olma ihtimali bulunsa da, bilimsel atıflar ve değerlendirmeler yazılı kaynaklar üzerinden şekillenmektedir. Bu nedenle, Türkçe literatürde “*coğrafya kaderdir*” sözünün Ahmet Hamdi Tanpınar’a atfedilmesi hem mantıklı hem de yerinde bir değerlendirme olarak görülmektedir. Mehmet Evkuran “Coğrafya Kader Midir? -Mekânın Kimlik ve Zihniyet Oluşumundaki Etkileri Üzerine-”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, C.23, Sayı: Din ve Coğrafya, (Nisan 2024), s. 19.

hattı değil, aynı zamanda yoğun siyasi ve sosyal hareketliliğin merkezi haline de getirdi. Büyük askerî ve siyasi krizler arasında Balkan Savaşları ve sonrasında ortaya çıkan göç hareketleri ile boykot girişimleri, Çanakkale'nin toplumsal ve ekonomik yapısında değişimlere yol açmış, gayrimüslim topluluklarla ilişkilerde gerilimlere neden olmuştur. Bu gelişmelerin yanı sıra Çanakkale, I. Dünya Savaşı sırasında, boğaz hattında açılan cephe ile stratejik bir savunma ve direniş noktası haline gelmiştir. Bu yüzdendir ki Osmanlı hükümetinin güvenlik ve emniyet kaygıları doğrultusunda, “*harp ahvali*” gerekçesiyle uygulamaya koyduğu sevk ve iskân politikası, Çanakkale gibi olağanüstü şartların hüküm sürdüğü bir bölgede önemli uygulama alanı olmuştur. Balkan Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzanan bu süreç, Çanakkale'nin sosyal yaşantısını derinden etkilemiştir. Şehrin bu dönemdeki rolü, Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki çalkantılı sürecine ve coğrafyanın kader üzerindeki belirleyici etkisine ışık tutmaktadır.

1. KONU, AMAÇ VE KAPSAM

Bu tez çalışması, II. Meşrutiyet'in ilanından Mondros Mütarekesi'ne kadar uzanan 1908-1918 döneminde Çanakkale'de yaşayan gayrimüslim toplulukların (Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri) sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın odaklandığı dönem, II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan siyasi reformlar, ardından gelen Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi kritik olaylarla şekillenmiştir. Çanakkale, bu süreçte jeostratejik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin hem askerî hem de idari önceliklerinin merkezinde yer almış ve özellikle I. Dünya Savaşı sırasında hayati bir önem kazanmıştır. Boğaz, Osmanlı Devleti'nin savunma hattının temel bir parçası olmuş ve savaş dönemi politikalarının doğrudan uygulandığı bir alan haline gelmiştir. Savaşın yarattığı güvenlik endişeleri, özellikle cephe gerisinde ve stratejik bölgelerdeki bazı Ermeni ve Rum unsurların casusluk, isyan veya ihanet

girişimlerine karşı bazı tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Söz konusu topluluklar sevk ve iskâna tabi tutulmuş, bu uygulamalar Çanakkale gibi stratejik öneme sahip bölgelerde de hayata geçirilmiştir. Bu minvalde 20. yüzyılın başlarına kadar Çanakkale’de sakin bir yaşam süren halkın, özellikle gayrimüslim topluluklar bağlamında, Osmanlı Devleti’nin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde karşı karşıya kaldığı siyasi ve askerî krizlerden nasıl etkilendiği ve bu süreçte savaşın ve uygulanan savaş politikalarının yerel düzeydeki etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Böylece, savaşın Çanakkale üzerindeki yansımaları, Çanakkale’nin yalnızca bir savaş meydanı olarak değil, aynı zamanda savaşın yerel düzeyde yarattığı sosyal ve kültürel dönüşümlerin mikrokozmosu olarak değerlendirilmesine olanak tanıyacaktır.

2. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Türkiye’de mikro tarih çalışmaları, özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren tarih yazımında farklı bir perspektif sunarak tarihçiliğin yeni bir boyut kazanmasına katkıda bulunmuştur.² Annales Okulu’nun öncülüğünde gelişen bu yaklaşım, geçmişin anlamak için yalnızca büyük olaylar, önemli kişiler ve siyasi tarih üzerinden değil, sıradan insanların yaşamlarına, yerel dinamiklere ve gündelik hayata odaklanmayı önerir. Bu çerçevede, bireysel hikayeler, küçük toplulukların sosyo-kültürel yapıları ve mikro düzeydeki ekonomik ilişkiler gibi konular, tarih yazımında merkezi bir rol oynamaya

² Annales Ekolü’nün Türk tarihçiliğine etkisi için bkz.: Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih Yazımı*, Tan Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2010; Erdem Sönmez, “Annales Okulu ve Türkiye’de Sosyal Tarihçilik”, (ed. Vahdetin Engin ve Ahmet Şimşek), *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 383-403; Ahmet Yaşar Ocak, “Fuad Köprülü, Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiye’inde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında Tarihin Saptırılması Problemi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, Konya 1997, s. 221-230; Halil İnalçık, “Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği”, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 311-324; Halil İnalçık, “Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 289-310; Yasemin Avcı, Muhammed Dağ, “Annales Ekolü’nde ve Türkiye’de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000)”, *İçtimaiyyat, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 2022, s. 51-80; Muhammed Dağ, *Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2020; Muhammed Dağ, “Annales Ekolü’nde Sorun Odaklı Tarihçilik: Büyük Adam Tarihçiliğinden Her Şeyin ve Herkesin Tarihi”, *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.55, Denizli, s. 203-216; Ergin Ayan, “Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu”, *Tarih Okulu*, S.11, Eylül-Aralık 2001, s. 75-101.

başlamıştır.³ Türkiye’de bu yaklaşımdan etkilenen tarihçiler, özellikle Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde yerel tarih çalışmalarına yönelmişlerdir. Köy monografileri, mahalle tarihleri, yerel ticaret ağları, taşra toplumlarının dönüşümü ve halk kültürüne dair incelemeler bu ilgi çerçevesinde önem kazanmıştır. Ayrıca, mikro tarihçilik yöntemi, toplumsal hafızanın izlerini sürmek, yerel arşivlerdeki belgeleri değerlendirmek ve sözlü tarih çalışmalarıyla geçmişe daha detaylı bir bakış açısı sunmak için de bir araç olarak benimsenmiştir. Biz de çalışmamızda Osmanlı tarihinin siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan son derece çalkantılı bir dönemi olan 1908-1918 yılları arasında, Çanakkale’deki gayrimüslim nüfusun deneyimlerini merkeze alarak Türkiye’deki mikro tarih literatürüne özgün bir katkı sunmayı hedefledik. Yerel tarih yazımını derinleştirmek ve toplumsal hafızayı zenginleştirmek amacıyla, bu dönemin büyük tarihsel olaylarının Çanakkale’deki gayrimüslim toplulukların yaşamlarına olan etkilerini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi amaçladık. Özellikle II. Meşrutiyet’in getirdiği özgürlük ortamı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi büyük tarihsel olayların, Çanakkale’deki gayrimüslim toplulukların gündelik yaşamları üzerindeki mikro düzeydeki etkileri temel inceleme alanlarımızı oluşturmuştur. Bu bağlamda, çalışmamız, bu büyük tarihsel süreçlerin yerel düzeyde yarattığı sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümleri anlamaya odaklanarak, bölgedeki gayrimüslim nüfusun bireysel ve toplumsal deneyimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, kronolojik ve

³ Annales Ekolü, 20. yüzyılın başlarında Fransa’da ortaya çıkan ve tarih yazımında yeni bir paradigma sunan bir yaklaşımdır. 1929 yılının hemen başlarında yayımlanmaya başlayan “Annales d’Histoire Économique et Sociale (Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yıllıkları)” başlıklı bir dergi etrafında bir araya gelen Annales Ekolü öncülleri, genel olarak kendi dönemlerine kadar egemen tarihçilik tarzına muhalif olarak ortaya çıkmışlardır. Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından temelleri atılan bu ekol, tarihin sadece büyük olaylar ve önemli şahsiyetler üzerinden değil, sosyal, ekonomik, kültürel ve yerel unsurlar üzerinden de incelenmesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda, Annales ekolü ve yerel tarih arasında derin bir bağlantı vardır. Marc Bloch, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (çev. Ali Berktaş), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2013; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, (çev. Melek Fırat), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007; Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010; Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1992; Fernand Braudel, “Tarih ve Toplumsal Bilimler”, (der. Ali Boratav), *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 115-16.

tematik bir metodoloji benimsenerek, söz konusu dönemin çok boyutlu dinamikleri sistematik bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Ayrıca, demografik verilerin ve diğer önemli bilgilerin görselleştirilmesi gereken yerlerde grafik ve tablolar kullanılarak, analizlerin daha net ve etkili şekilde sunulması sağlanmıştır. Bu görsel desteklerin yalnızca verilerin yorumlanmasını kolaylaştırması amaçlanmamış, aynı zamanda tarihsel süreçlerin daha ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına da katkıda bulunacağı düşünülmüştür.

Bu çalışma, ağırlıklı olarak Çanakkale şehir merkezinde ikamet eden gayrimüslim cemaatlerin durumlarına odaklanmakla birlikte, inceleme alanını kırsal yerleşim birimlerini de kapsayacak şekilde genişletmektedir. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında yaşanan Rum göçünün yarattığı demografik hareketlilik, I. Dünya Savaşı esnasında uygulanan sevk ve iskân politikası ve sonuçları, araştırmanın coğrafi kapsamının Çanakkale'ye bağlı köy, nahiye ve kazaları da içerecek şekilde genişletilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bütüncül yaklaşım, savaş yıllarında sadece kent merkezindeki toplumsal yapının değil, aynı zamanda kırsal alanlarda meydana gelen sosyal, ekonomik ve demografik dönüşümlerin de sistematik bir şekilde analiz edilmesine olanak sağlayacaktır.

Osmanlı dönemine ilişkin gayrimüslimler üzerine yapılan araştırmalarda çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Macit Kenanoğlu'nun da dikkat çektiği üzere bu zorlukların başında, gayrimüslim cemaatlerin kendi arşivlerini araştırma ve incelemeye açma konusundaki çekinceleri gelmektedir. *Fener Rum Patrikhanesi*, *Ermeni Patrikhanesi* ve *Türkiye Hahambaşılığı* gibi kurumların arşivlerinde yer alan Osmanlı dönemine ait belgelerin araştırmacılara sunulmaması, tarihçilerin Osmanlı tarihindeki önemli boşlukları doldurmasını engellemekte ve uzun yıllardır yanıtlanamamış birçok

sorunun çözümünü geciktirmektedir.⁴ Tarihi olayların bilimsel ve tarafsız bir şekilde analiz edilebilmesi için bu arşivlere erişimin sağlanması, tarihçiler ve araştırmacılar açısından büyük bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu arşivlerin erişime açılması, Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısını, gayrimüslim toplulukların toplum içindeki yerini ve devletle ilişkilerini daha iyi anlamak adına önemli bir katkı sunacaktır.

Tezimizin metodolojik temelini, öncelikli olarak birincil kaynak niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda mahfuz olan arşiv vesikaları ile Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin muhtelif yönlerini ele alan kitap, makale, ansiklopedi maddeleri ve akademik tezler gibi bilimsel çalışmalar teşkil etmektedir. Mevcut akademik literatür incelendiğinde, gayrimüslim toplulukların hukuki, sosyal, ekonomik, kültürel ve benzeri alanlardaki dinamiklerini ele alan çok sayıda müstakil ve kapsamlı araştırmanın varlığı tespit edilmiştir. Buna rağmen, bu tezin 1908-1918 periyodunda zamansal ve mekânsal özgünlük içinde Çanakkale özelindeki gayrimüslimlerin durumunu ele alması, ikincil kaynakların kullanımını önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Bu metodolojik kısıtlılık, araştırmamızın esasen birincil kaynak niteliğindeki arşiv vesikalarına istinaden yürütülmesini zaruri kılmıştır. Araştırma kapsamında, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, başta *Dahiliye Nezareti* olmak üzere *Bab-ı Ali Evrak Odası*, *Meclis-i Vala*, *Şura-yı Devlet* ve *Maarif Nezareti* gibi çeşitli fonlar detaylı bir şekilde taranmakla birlikte çalışmamızın büyük bir kısmında *Dahiliye Nezareti* fonundan yararlanılmıştır. *Dahiliye Nezareti* fonunda incelenen arşiv belgeleri, I. Dünya Savaşı yıllarını kapsadığı için dönemin koşullarını ve Osmanlı bürokrasisinin iletişim sistemini yansıtan telgraflar ve şifreli evraklardan oluşmaktadır. Ayrıca gayrimüslimlerle ilgili olarak Devlet Arşivleri

⁴ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004; M. Macit Kenanoğlu, "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.5, 2005, s. 570.

Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde de önemli belgeler yer almakta olup konumuzun sınırları çerçevesinde ilgili arşiv belgelerinden mümkün olduğunca faydalanılmaya çalışılmıştır. Burada özellikle vurgulamak isteriz ki çalışmamızın ağırlıklı kısmı I. Dünya Savaşı sırasında sevk ve iskân uygulamaları ile emval-i metruke konularına odaklanmaktadır. Ancak yapılan arşiv incelemeleri sırasında sevk ve iskân defterlerine ya da emval-i metruke kayıtlarına ulaşamamıştır. Söz konusu defterlerin varlığına ve bulunabileceğine dair çıkarımımız, Murat Bardakçı'nın açıklamalarına dayanmaktadır. Bardakçı, sevk edilen Ermenilerin sayıları, isimleri, sevk edildikleri bölgeler ve güzergahlara ilişkin bilgilerin yer aldığı sevk defterlerinin mevcut olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Ermenilerin geride bıraktıkları taşınmazlara ve diğer mallara dair kayıtların, emval-i metruke belgelerinin, bu sevk defterlerinde bulunabileceğine dikkat çekmektedir. Son olarak, Bardakçı, Devlet Arşivleri'nde yer alan sevk defterleri ve emval-i metruke kayıtlarının durumu hakkında belgelerin bir kısmının savaş sırasında yanmış veya kaybolmuş olabileceğini, geriye kalan belgelerin ise ulaşamadığını belirtmektedir. Bununla birlikte Türk Tarih Kurumu'nun üst düzey yetkilileri tarafından bu belgelerin Devlet Arşivi'ndeki başka kurumlarda ya da başka kalemlerde saklandığını ileri sürmektedir. Bardakçı, bu durumun resmi bir talimata dayanmaktan çok bireysel müdahaleler sonucu gerçekleştiğini belirtmektedir. Ayrıca, Bardakçı, bu müdahaleler sonrasında göreve gelen yeni Türk Tarih Kurumu yönetiminin dahi bu belgelerin nerede olduğunu bilmediğini iddia etmektedir.⁵ Bu minvalde iddia edildiği üzere devlet arşivinde sevk defterleri -ki emval-i metruke kayıtları da mevcutsa, bu belgeler birinci el kaynak niteliği taşımakta olup, ortaya çıkarılmaları dönemin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

⁵Murat Bardakçı, "Agos'tan Amot yani Ayıp", *Habertürk*, Yayın Tarihi: 21.12.2014, <https://www.haberturk.com/medya/haber/1021158-agostan-amot-yani-ayip>, (son erişim tarihi: 06.12.2024); Ayrıca bkz.: *Agos Gazetesi*, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9974/1915-in-belgesini-sumen-alti-etmisler>, (son erişim tarihi: 06.12.2024).

Çalışmamızda kullanılan bir diğer önemli arşiv kaynağı ise *Osmanlı Devlet Salnameleri, Vilayet Salnameleri ve Maarif-i Umumiye Salnameleri* olmuştur. Osmanlı Devlet Salnameleri, mülkiye, askerîye ve ilmiye teşkilatlarını tanıtarak bu teşkilatlarda görev yapan kişilerin isimlerini listelemektedir. Bunun yanı sıra, sosyal hayatı ilgilendiren panayırlar, dini günler, posta tarifeleri, yabancı devletler ve Osmanlı parasının yabancı paralara karşı değeri gibi bilgilere de yer verilmektedir. 1849 tarihli salnamelerde eyaletlerin mülki taksimatı, gayrimüslim ruhanî temsilciler ve namaz vakitleri gibi detaylar da eklenmiştir. Zamanla, “*Mabeyn-i Hümayun, Bab-ı Seraskerî, Şura-yı Devlet*” gibi kurumlar, bu kurumlara bağlı yöneticiler, okullar, matbaalar ve kütüphanelerle ilgili bilgiler de eklenerek kapsam genişletilmiştir. Bu içerik zenginliği, salnameleri Osmanlı idari, sosyal ve kültürel yapısına dair temel bir kaynak haline getirmiştir.⁶ Bu nedenle, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*'nin Hicri 1326, 1327, 1328 ve 1333/34 yıllarına ait nüshalarındaki Çanakkale'ye dair bilgilerden yararlanılmıştır. Söz konusu salnameler, Çanakkale'nin idari yapısı ve devlet görevlileri hakkında detaylı bilgiler sunarak, değerli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

Vilayet Salnameleri ise gayrimüslim toplulukların yerleşim yerleri ve nüfus dağılımları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmasının yanı sıra, mahalli idarelerde, mahkemelerde, devlet dairelerinde, sağlık ve güvenlik hizmetlerinde görev alan şahısların adları ve oranlarını, ticaret, ziraat ve sanayi odalarında, bankalarda görevli kişilerin bilgilerini içermektedir. Ayrıca, tahsil edilen örfi vergiler, bu toplulukların icra ettiği hizmetler karşılığında aldıkları nişan ve madalyalar ile eğitim hayatlarına ilişkin zengin bir bilgi kaynağı teşkil etmektedir. Bu çerçevede, Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını anlamak ve Osmanlı bürokrasiyle olan ilişkilerini daha iyi değerlendirebilmek amacıyla, Çanakkale bölgesine ait bazı

⁶ Bilgin Aydın, “Salname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.36, Ankara 1998, s. 51-54.

vilayet salnamelerinden yararlanılmıştır. Hicri 1287 (1870) ve 1290 (1873) yıllarına ait *Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid* ile Hicri 1305 (1888) yılına ait *Karesi Vilayeti'ne Mahsus Salname* gibi kaynakların Çanakkale ile ilgili bölümleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.⁷

Ayrıca, çalışmamız kapsamında Maarif Nezareti tarafından yayımlanan salnameler yine detaylı bir şekilde taranmış ve Çanakkale ile ilgili bölümlerden faydalanılmıştır. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'nin Hicri 1316-1321 (1898-1904) yılları arasında toplamda altı cilt yayımlandığı kaydedilmektedir. Ancak, Hicri 1320 (1902/1903) yılına ait salnameye bugüne kadar ulaşamamıştır.⁸ Bu nedenle, Çanakkale'deki gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim faaliyetleri araştırılırken, 1316-1319 ve 1321 yıllarına ait toplam beş adet Maarif Salnamesi detaylı bir şekilde incelenmiş, çalışmamızın ilgili bölümlerinde bu kaynaklardan alıntılar yapılmıştır.

Yerel tarih araştırmaları açısından önemli bir diğer kaynak, mahalli gazeteler ve dergiler gibi süreli yayınlardır. Ancak, 1908-1918 yılları arasında Çanakkale'de yerel basının bulunmaması, bu döneme ilişkin süreli yayınlardan yararlanma imkânını büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, Çanakkale'de yayımlanan ilk gazete olan *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 1923 yılında yayın hayatına başlamıştır.⁹ Ancak, gazetenin ilk sayılarına ait nüshaların çoğunluğunun kayıp olması, bu döneme dair tarihsel verilerin sistematik bir şekilde incelenmesini daha da zorlaştırmaktadır.¹⁰ Bu bağlamda, Çanakkale'de yerel basının eksikliği ve mevcut kaynakların yetersizliği, 20. yüzyılın ilk

⁷ Çanakkale bölgesinin vilayet salnameleri, üç farklı vilayete dağılmıştır. Bunlar, *Edirne Vilayet Salnamesi*, *Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayet Salnamesi* ve *Karesi Vilayet Salnamesi*'dir. Çanakkale'nin yerel tarihi ilgili ilgili bir kaynak değerlendirmesi olarak vilayet salnameleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Kulu, "Çanakkale Yerel Tarihi ile İlgili Bir Kaynak: Vilayet Salnameleri", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), C.3, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1303-1390.

⁸ Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 3.

⁹ Çanakkale'nin yerel basını ve gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mithat Atabay, *Çanakkale Basın Tarihi*, Paradigma Yayınevi, Çanakkale 2005.

¹⁰ Murat Karataş, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Çanakkale'nin Kentsel Gelişimi (1923-1950)", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S.8, Kış-2001, s. 39.

çeyreğine ilişkin yerel tarih çalışmalarında önemli bir metodolojik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu eksiklik, kentin sosyal, ekonomik ve kültürel gelişim sürecine dair bilgi birikiminin derinlemesine incelenmesini ve bütüncül bir şekilde belgelenmesini önemli ölçüde engellemiş, yerel tarih yazımında belirgin bir boşluk yaratmıştır. Her ne kadar çalışmamız bir yerel tarih araştırması niteliği taşısa da dönemin basınında ülke genelinde yaşanan olayların Çanakkale'ye yansımalarını değerlendirebilmek amacıyla *Tanin* gazetesinin 615, 619, 622 ve 639 numaralı sayılarından yararlanılmıştır. Özellikle Girit krizi gibi ulusal düzeydeki sorunların yerel bağlamdaki etkilerini incelemek, dönemin genel dinamiklerini anlamak açısından bu inceleme önemli bir katkı sağlamıştır.

Son olarak, araştırma sürecinde konuyla ilgili kapsamlı ikincil kaynak taraması gerçekleştirilmiştir. Literatür araştırmaları sırasında, kitaplar, makaleler, ansiklopediler ve tezler gibi çeşitli akademik çalışmalar incelenmiştir. Bu kaynaklar, konunun derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayarak araştırma için zengin bir bilgi havuzu oluşturmuştur. Ayrıca bu aşama, araştırmanın teorik çerçevesinin şekillenmesine ve olguların daha nesnel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine katkı sağlamıştır. Farklı disiplinlerden gelen akademik çalışmalar, konunun çok boyutlu bir şekilde ele alınmasına imkân tanımıştır.

Tezin yazım sürecinde arşiv belgelerinin okunması ve değerlendirilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmamızın büyük bir bölümünün I. Dünya Savaşı yıllarını kapsaması nedeniyle incelenen arşiv belgelerinin önemli bir kısmını Dahiliye Nezareti'ne ait şifreli evraklar oluşturmuştur. Şifreli evraklar, dönemin gizlilik ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla özel şifreleme yöntemleri kullanılarak hazırlanmıştır. Bu yöntemler nedeniyle, standart Osmanlıca belgelerden farklı olarak, harflerin veya kelimelerin yerine belirli rakamlara ya da sembollere yer verilmiştir. Bu durum, şifreli evrakın gönderildiği ilgili makamlar tarafından çözülmesini ve çözülen metnin belgenin yeniden üzerine

yazılmasını gerektirmiştir. Şifrelerin çözülerek belge üzerine yeniden yazılması, günümüzde bu belgelerin hem okunmasını hem de anlaşılmasını daha karmaşık ve zorlu bir hale getirmiştir. Ayrıca, şifreli belgelerin bir kısmının zamanla yıpranmış, mürekkebi solmuş veya kısmen tahrip olması, okunabilirlik sorununu daha da artırmıştır. Tüm bu faktörler, şifre evraklarının okunması ve yorumlanması sürecini dikkat ve sabır gerektiren zorlu bir görev haline getirmiştir. Arşiv vesikalarının okunmasında karşılaşılan diğer bir zorluk ise, kâtiplerin belgeleri yazarken kullandıkları mürekkebin damlaması veya dağılması gibi fiziksel sorunlardan kaynaklanmıştır. Burada hatırlatmak gerekir ki, kullandığımız arşiv belgelerinin büyük çoğunluğunun savaş yıllarını kapsadığı gerçeğidir. Hızlı haberleşme ihtiyacından kaynaklanan sehven yazım hataları gibi sorunların da yaygın olduğu aşikârdır. Bu gibi durumlarda, yazım hataları ve eksik kalan kelimeler, cümle yapısı dikkate alınarak anlam bütünlüğü içerisinde tamamlanmaya özen gösterilmiştir. Ancak, anlam bütünlüğü sağlanamadığı ve tamamlama yapılamadığı yerlerde, eksiklik parantez içerisinde üç nokta (...) ¹¹ bırakılmak suretiyle belirtilmiştir. Tamamlama yapılmakla birlikte doğruluğundan emin olunamayan yerlerde, ilgili kelime veya ifadeler parantez içerisindeki soru işareti (?) ile belirtilmiştir. Gayrimüslimlerin adlarının yazılmasında da Osmanlı Türkçesi imla kurallarından kaynaklanan bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bu durum, isimlerin en doğru şekliyle yazılmasını zorlaştırmış ve isimlerin doğruluğundan emin olunamadığı durumlarda, ilgili adın yanına parantez içerisinde soru işareti (?) eklenerek, belirsizliğe dikkat çekilmiştir.

Arşiv belgelerindeki *Hicri* ve *Rumi* tarihlerin *Miladi* tarihlere çevrilmesi sürecinde, Türk Tarih Kurumu'nun *Tarih Çevirme Kılavuzu* esas alınmıştır. Hicri

¹¹ Parantez içerisindeki üç nokta (...) işareti, eksik kelimeleri belirtmek amacıyla kullanılmasının yanı sıra, yapılan alıntılarda metnin bir kısmının atlandığını ifade etmek için de kullanılmıştır.

tarihlerin çevrilmesinde, ay başlangıçlarının belirlenmesinde hilalin görünürlüğü gibi faktörlerin meteorolojik koşullardan etkilenebileceği dikkate alınmalıdır. Bu durum, astronomik takvim hesapları ile Hicri takvimin tarihsel uygulamaları arasında teorik olarak '±2' gibi günlük sapmalar ihtimalini ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle, yapılan tarih çevirilerinde bu olasılık dikkate alınmıştır. Öte yandan, Rumi takvimin Miladi takvime çevrilmesinde bu tür bir sorun yaşanmamaktadır. Güneş esasına dayalı olan Rumi takvim, tarih çevirilerinin daha kesin ve doğru bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır.

3. BÖLÜMLERİN YAPISI

Tez, giriş ve üç temel bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın konusu, temel amaçları, kapsam sınırlılıkları ve metodolojik çerçevesi ayrıntılı bir biçimde açıklanmaya çalışılmış; istifade edilen kaynak materyallerin mahiyetine dair kapsamlı bir değerlendirme sunulmuştur. Tezin kuramsal perspektifi ve metodolojik altyapısı bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmuş; böylelikle okuyucunun araştırmanın temel parametrelerini ve analitik çerçevesini kavraması amaçlanmıştır.

Birinci bölümde, 1908-1914 yılları arasında çok kültürlü yapısıyla öne çıkan Çanakkale'deki Rum, Ermeni ve Musevi toplulukların kent yaşamındaki etkin rolleri ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Söz konusu toplulukların iktisadi hayattaki rolleri ve etkinlik düzeyleri, tesis ettikleri eğitim müesseseleri ve dini yapıları hakkında detaylı bilgiler sunulmuş, kent yaşamının sosyal, ekonomik ve kültürel dokusuna sağladıkları katkılar, analitik bir perspektifle değerlendirilmiştir. Söz konusu dönemin siyasi ve askerî koşullarının Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların sosyal ve ekonomik yaşamlarına etkileri, sistematik bir yaklaşımla incelenmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ve Rum göçü,

çalışmanın ana temaları arasında yer almakta olup bu olayların Çanakkale'nin toplumsal, ekonomik ve kültürel yapısına etkileri analiz edilmiştir.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla ortaya çıkan güvenlik endişeleri ve askerî gerekliliklerin yansıması olarak, başta Ermeniler olmak üzere Rum tebaaya yönelik tatbik edilen sevk ve iskân politikası, Çanakkale örneği özelinde ayrıntılı şekilde tetkik edilmektedir. Çalışmada özellikle vurgulanan bir diğer husus, Çanakkale'deki gayrimüslim nüfus içerisinde yer alan Musevilerin, *Sevk ve İskân Kanunu* kapsamında değerlendirilmemeleridir. Museviler şehrin savaş hattında bulunması nedeniyle alınan tahliye kararları doğrultusunda bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Musevi topluluğun bu özel durumu, sevk ve iskân politikası çerçevesinden farklılık göstermekte olup bu nedenle çalışmanın ilgili bölümünde Musevilere ilişkin değerlendirmeler, “*tahliye*” başlığı altında ayrı bir bağlamda ele alınmıştır. Bu ayrımın yapılması, Osmanlı Devleti'nin savaş döneminde gayrimüslim topluluklara yönelik geliştirdiği politikaların çeşitliliğini ve bu politikaların uygulanışındaki farklılıkları anlamak açısından önem arz etmektedir. Savaşın olağanüstü koşulları altında alınan tüm tedbirlerin mikro düzeydeki yansımaları ve uygulama süreçleri, sistematik bir yaklaşımla Çanakkale'deki tüm gayrimüslim cemaatler açısından detaylı şekilde irdelenmiştir. Çalışmada, her bir cemaatin (Ermeniler, Rumlar ve Museviler) sevk, iskân veya tahliye politikalarına tabi tutulma nedenleri ve bu politikaların yerel düzeydeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmıştır. Araştırmanın temel paradigması, Çanakkale'deki Rum ve Ermeni topluluklarına yönelik sevk ve iskân politikasının uygulanmasının ve bu politikanın Rum ve Ermeni nüfusun sosyal, ekonomik ve kültürel dinamikleri üzerindeki çok boyutlu etkilerinin incelenmesidir. Çalışmada ayrıca, bu süreçte Osmanlı bürokrasisinin karşılaştığı idari ve yönetsel zorluklar analitik bir perspektifle ele

alınmış ve bu değerlendirme, araştırmanın temel inceleme alanlarından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda, yönetim mekanizmalarının etkinliği ile savaş koşulları altında merkezi ve yerel düzeydeki karar alma süreçlerinin dinamikleri ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu analiz, Osmanlı Devleti'nin kriz yönetimi kapasitesini ve bürokratik yapısının savaş dönemi uygulamalarını anlamaya yönelik önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Üçüncü bölüm, emval-i metruke meselesi ve savaş sonrası gayrimüslim toplulukların Çanakkale'ye geri dönüş süreçlerine odaklanmaktadır. Bu bölümde, öncelikle sevk ve iskân politikaları sonucunda Rum ve Ermeni nüfusun geride bıraktığı taşınır ve taşınmaz malların korunması, kaydedilmesi, dağıtılması ve tasfiye edilmesi gibi konular ele alınmıştır. 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararı ve ilgili talimatnamelerle şekillenen emval-i metruke politikalarının, savaş koşullarında etkin bir yönetim sistemi oluşturmayı hedeflediği, ancak idari karmaşa, yasal belirsizlikler ve kaynak yetersizliği nedeniyle ciddi zorluklarla karşılaşıldığı ortaya konulmuştur. Diğer yandan, Musevi topluluğunun tahliye sürecinin farklı bir nitelik taşıması nedeniyle, taşınır ve taşınmaz mallarının emval-i metruke kapsamında değerlendirilmesine yönelik herhangi bir özel düzenleme yapılmadığı görülmektedir. Bu durum, Musevi topluluğu bağlamında emval-i metruke meselesiyle ilgili ayrı bir tartışmanın gerekliliğini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca savaşın sona ermesiyle birlikte çıkarılan geri dönüş kararnamesi kapsamında Rum ve Ermeni nüfus ile savaş koşulları nedeniyle tahliye edilen Musevi topluluğun Çanakkale'ye dönüş süreçleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Yeniden iskân sürecinde hükümetin idari politikaları, karşılaşılan zorluklar, mülkiyet düzenlemelerinin sosyal ve ekonomik etkileri ile kentteki sosyal dokunun yeniden inşasına ilişkin süreçler, bütüncül bir perspektifle incelenmiştir.

“Kala-i Sultaniye sevhilinin muhteşem teşkilatı, orada yaşayan milletleri daima afak-i ulviyeye semevatı haliyyeye sevk etmiş onların hasaili milliyeler üzerinde derin ve füsunkar tesirler bırakmıştır.”¹²

Mehmet Ziya

1. BÖLÜM

ÇANAKKALE’DE GAYRİMÜSLİM NÜFUSA GENEL BİR BAKIŞ

(1908-1914)

Çanakkale¹³ ve çevresi, Osmanlı tarihi boyunca birçok etnik ve dini cemaatin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahip önemli bir bölgedir. Bu çerçevede Çanakkale, gayrimüslim nüfus açısından Anadolu şehirleri arasında dikkat çekici bir konumda yer almaktaydı. Özellikle Rum, Ermeni ve Musevi cemaati, şehrin demografik yapısını zenginleştiren unsurlar arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Bu cemaatler yalnızca demografik açıdan değil, aynı zamanda ekonomik, eğitim ve kültürel katkılarıyla da

¹² Mehmet Ziya, “Kala-i Sultaniye Sevhili”, (Yeni Mecmua’nın Özel Sayısında neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331/1915), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını, Araştırma Merkezi Yayınları*, Çanakkale 1996, s. 215-216.

¹³ Tez çalışmamızda, Osmanlı döneminde “Kala-i Sultaniye” olarak bilinen şehri, günümüzdeki adı olan “Çanakkale” ile ifade etmeyi tercih ettik. Bu yaklaşım, okuyuculara güncel bir perspektif sunmanın yanı sıra, bölgenin tarihsel ve kültürel arka planını daha anlaşılır ve etkili bir şekilde aktarma amacını taşımaktadır. Ayrıca, tercih edilen çağdaş terminoloji, bölgenin tarihsel süreç içerisindeki isim değişikliklerini yansıtarak konunun tarihsel bağlamıyla uyumlu bir anlatı sunmaktadır. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, çanak-çömlek üretimindeki artış, bölgeye “Çanakkale” adının kazandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. 1740 yılında şehri ziyaret eden gezgin Richard Pococke’nin gözlemleri, yerel halkın pamuk, yelken bezi ve çanak-çömlek üretimindeki faaliyetlerini dile getirmiş ve bu isimlendirme sürecine dair önemli bir tarihsel dayanak sağlamıştır. Pococke’nin notları, “Çanakkale” adının, özellikle çanak-çömlek üretimiyle elde edilen ün sayesinde yaygınlaşarak zamanla “Kala-i Sultaniye”nin yerini aldığını göstermektedir. Böylelikle, bu isim değişikliği hem bölgenin ekonomik faaliyetlerini hem de toplumsal hafızadaki dönüşümü yansıtan bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris, 1894, s. 745; Besim Darkot, “Çanakkale”, *İslam Ansiklopedisi*, C.3., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 338; Metin Tuncel, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s. 198; Mithat Atabay, *Çanakkale’de Kapı Komşumuz Yahudiler*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2022, s. 22; Ayrıca, Avrupa literatüründe bölge için “Dardanel” (Dardaneller) ismi de kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kamus-ül A’lâm* adlı eserinde bu bilgiye yer vererek, bölgenin uluslararası kullanımda farklı adlarla anıldığını aktarmaktadır. Şemseddin Sami, “Kala-i Sultaniye”, *Kamus-ül A’lâm*, C.5, Mihran Matbaası, İstanbul 1896, s. 3685.

Çanakkale'nin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Bu bağlamda, çalışmamızın birinci bölümünü teşkil eden “Çanakkale’de Gayrimüslim Nüfusa Genel Bir Bakış” adlı kısımda, Çanakkale’deki gayrimüslim nüfusun sosyal düzeni, ekonomik faaliyetleri ve kültürel yaşamları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, gayrimüslimlerin şehirdeki yaşam koşulları, karşılaştıkları zorluklar ve geliştirdikleri sosyal dayanışma gibi unsurlar üzerinde durulacaktır. Ancak, çalışmamızın bu bölümünde tarih sınırlandırmasına gidilmesi uygun görülmüştür. Birinci bölümde Çanakkale’deki gayrimüslimlerin 1908-1914 yılları arasındaki sosyal, ekonomik ve eğitim hayatlarına odaklanılacaktır. I. Dünya Harbi sürecinde gayrimüslimlerin savaş nedeniyle karşı karşıya kaldıkları girift ve komplike sosyal hadiselerle çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Bu açıdan yaptığımız tarihsel sınırlamanın, gayrimüslimlerin savaş öncesi ve savaş sırasındaki sosyal, iktisadi ve kültürel yaşamları arasındaki oluşan farkları görebilmek adına gerekli ve faydalı bir karşılaştırma olacağını düşünüyoruz.

1.1. Gayrimüslimlerin Çanakkale’ye Yerleş(tiril)mesi ve Demografik Yapısı

Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’un fethinden sonra Çanakkale’ye yönelik yaptığı stratejik yatırımlar bölgenin askerî, ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişiklikler meydana getirecekti. Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir geçiş noktası olan Çanakkale Boğazı hem Avrupa hem de Asya arasında köprü görevi görmesi hem de deniz ticaret yollarını kontrol edebilmesi açısından büyük bir stratejik öneme sahipti. Bu nedenle Fatih Sultan Mehmet, bölgenin savunmasını güçlendirmek ve boğazın kontrolünü tam anlamıyla sağlamak amacıyla askerî anlamda inşa faaliyetlerine girişmiştir.

1463 yılında, boğazın en dar noktalarında karşılıklı olarak inşa ettirdiği Kale-i Sultaniye (Çimenlik Kalesi) ve Kilitbahir Kalesi, askerî anlamda Osmanlıların boğazdaki egemenliğini pekiştiren önemli stratejik askerî yapılar olarak öne çıkmıştır. Bu kaleler, Osmanlı donanmasının ve kara kuvvetlerinin güvenliğini sağlamakla kalmamış, aynı

zamanda boğazdan geçen ticaret gemileri ve yabancı donanmalar üzerinde kontrol de sağlamıştır. Bu sayede Osmanlı Devleti hem güvenlik hem de ekonomik kazanç sağlama açısından önemli avantajlar elde etmiştir. Ayrıca, bu kalelerin inşası, Çanakkale'nin kontrolsüz bir kıyı şehri kimliğinden sıyrılarak Osmanlı'nın merkezi denetiminde stratejik bir liman ve askerî üs olarak gelişimini hızlandırmıştır.

Ancak Fatih Sultan Mehmet'in Çanakkale üzerindeki yatırımları sadece askerî yapılarla sınırlı kalmamış, bölgenin sosyal ve ekonomik altyapısına yönelik de olmuştur. Osmanlı şehirleşme modeline göre,¹⁴ Ebu'l Feth ve Camii-i Kebir gibi anıtsal yapılar inşa ettirilerek bu camiler şehir merkezinin çekirdeğini oluşturan yapılar haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet, bu camilerin yanı sıra bir hamam inşa ettirerek halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sosyal hizmetler sunmuştu. Bununla birlikte Çanakkale'nin gelişimini sürdürülebilir kılmak amacıyla vakıflar da kuran Fatih Sultan Mehmet'in bu yatırımları, Çanakkale'nin şehirleşme sürecinin temel taşlarını oluşturmuş ve şehrin gelecekteki gelişimi için güçlü bir altyapı yaratmıştır. Şehirde başlangıçta *Camii-i Kebir* adıyla bir Türk mahallesi kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısına uygun olarak zamanla Rum, Ermeni ve Musevi¹⁵ cemaatlerinin de yerleştiği bir merkez haline gelmiştir.¹⁶ Bu çok kültürlü yapı, Çanakkale'nin kozmopolit kimliğini pekiştirmiş ve farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı zengin bir kültürel dokuya sahip olmasına olanak tanımıştır.

¹⁴ İslam şehirlerinde cami, pazar ve hamam gibi temel unsurlar, mahallelerin organik bir bağ kurmaksızın bölünmesiyle belirginleşirken, Orta Asya Türk şehirleri iç kale, şehristan ve rabat gibi üç ana öğeden oluşur; bu yapılar, Osmanlı döneminde zenginleşerek yeni sosyal ve dini yapılarla birlikte şehirlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", (ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara 1980, s. 105-106.

¹⁵ Bu çalışmamızda hem dini hem de etnik aidiyeti belirten "Yahudi" kelimesi yerine, Musevilik dinine mensup olmayı ve bu dine inanan kişiyi ifade eden "Musevi" terimini kullanmayı tercih ettik. Nitekim, dönemin Osmanlı arşiv vesikalarında da genel olarak "Musevi" ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz.

¹⁶ Besim Darkot, a.g.m., s. 338; Metin Tuncel, a.g.m., s. 198; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 11, Güz -2013, S.15, s. 88; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.16, Yıl 12, Bahar 2014, s. 56-57.

Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların yerleşim tarihine dair kesin bilgiler sınırlı olmakla birlikte,¹⁷ 16. yüzyıl başlarına ait tahrir defterleri, Çanakkale'nin demografik yapısına dair önemli bilgiler vermektedir. 1516 tarihli Biga Livası Mufassal Tahrir Defteri'ne göre, Fatih Sultan Mehmet döneminde kale hizmetiyle görevlendirilen ve "haymanagan" statüsünde olan 48 hane, Çanakkale varoşuna yerleştirilmiştir. Haymana olarak adlandırılan ilk sakinler, kalenin bakım ve tamirâtı gibi hizmetler karşılığında avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca, kale sınırları içerisindeki vakıf yerler dışında kalan bağlar ve ziraat alanları da öşür vergisinden muaftı. II. Bayezit döneminde yenilenen bu muafiyetler, I. Selim döneminde de devam ettirilmiş ve Çanakkale'deki haymanagan nüfusu, 62 hane ile 35 bekar erkeğe ulaşmıştır.¹⁸ Bu yerleşimciler arasında Rum nüfusuna da yer verilmiştir. Kayıtlara göre, Çanakkale'de Yorgi Atik (muhtemelen 'Hacıoğlu' olarak anılmaktadır), meyhaneci Nikola, meyhaneci Spiropulo ve Koca Todor gibi dört Rum hane bulunmaktadır. Bu nedenle, defter kayıtları Çanakkale'ye yerleşen ilk gayrimüslim topluluğun Rumlar olduğunu ortaya koymaktadır. Yaklaşık on dört yıl içinde bölgede belirgin bir demografik değişim yaşanmamış; 1516 tarihli mufassal defterde yer alan veriler, 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nde özetlenerek, haymanagan statüsündeki nüfus, 62 hane ve 35 bekar erkek olarak değişmeden kaydedilmiştir.¹⁹

Vital Cuinet ve Stanford J. Shaw'ın çalışmaları da şehirdeki gayrimüslim cemaatlerin nasıl şekillendiğine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Cuinet'in belirttiği gibi,

¹⁷ Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.3, 2005, s.116-118; Şerif Korkmaz, *Kala-i Sultaniye Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1840-18145*, Kriter Yayınları, İstanbul 2012, s. 5; Mustafa Kulu, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.2, 2004, s. 197-240; Mustafa Kulu, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara 2005, s. 7-12.

¹⁸ Hüsnü Demircan, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, s. 56-57.

¹⁹ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 56.

Rum nüfusun Çanakkale'deki varlığı Müslümanlar kadar eskiye dayanmakta olup, bu topluluğun bölgedeki ilk gayrimüslim yerleşimciler arasında olduğu anlaşılmaktadır. 1690'lara kadar dağınık bir şekilde yaşayan Rumlar, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde 80 hanelik bir mahalle oluşturarak daha toplu bir yerleşim yapısına geçiş yapmışlardır. Ermenilerin Çanakkale'ye yerleşimi ise 1529 yılına dayanmaktadır. Safevi yönetiminin baskılarından kaçan 83 Gregoryen aile, Osmanlı Devleti tarafından bu tarihte Çanakkale'ye iskân edilmiştir. Musevilerle ilgili olarak, Cuinet'in 1660 tarihli bir belgeye dayandırdığı çalışmaları, Çanakkale'de en geç 17. yüzyıl ortalarında aktif bir Musevi cemaatinin varlığını ve bu dönemde faaliyet gösteren bir Musevi mahkemesinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.²⁰ Stanford J. Shaw'un verileri ise Musevi nüfusunun 1519 yılında 15 haneden oluştuğunu; bu sayının Kanuni Sultan Süleyman döneminde 23 haneye, 1600'lerde ise 30 haneye yükseldiğini göstermektedir.²¹ Bu veriler ışığında, Rum, Ermeni ve Musevilerin 16. yüzyılın ilk yarısında Çanakkale'ye yerleşmeye başladıkları veya Osmanlı Devleti tarafından iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin izlediği yerleşim politikası, devletin stratejik ve ticari hedeflerine uygun olarak planlanmış; özellikle kale gibi stratejik öneme sahip bölgelerin korunmasında gayrimüslim nüfusun katkısını amaçlamıştır. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi, sosyal çeşitliliği hem güvenliği sağlama hem de ekonomik faaliyetleri canlandırma amacıyla uzun vadeli bir stratejinin parçası olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, farklı toplulukların varlığını bölgesel güç ve istikrar unsuru olarak değerlendirerek sosyal çeşitliliği yönetime katkı sağlayan bir stratejik kaynak haline getirmiştir.

17. yüzyıla gelindiğinde, Çanakkale'deki gayrimüslim nüfusun arttığı gözlemlenmektedir. Bu artış, şehrin altı vakıf çeşmesinin tamiri ve suyollarının bakımını

²⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 746.

²¹ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, (çev. Meriç Sobutay), Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 62.

sağlamak amacıyla gerçekleştirilen çalışmalara yansımıştır. Yerel reaya arasında Rum, Ermeni ve Musevi milletlerinden toplam 83 ve taşradan gelerek Çanakkale'ye yerleşen 75 haymana reayası olmak üzere, toplamda 158 kişi bu görevler için istihdam edilmiştir. Bu durum, Çanakkale'nin sosyal ve etnik yapısının Osmanlı döneminde çeşitlendiğini ve farklı dini ve etnik grupların kamu hizmetlerinde aktif rol aldığını göstermektedir. Bu verilerden hareketle, 17. yüzyılın başlarında Çanakkale'de yaklaşık 500 civarında gayrimüslim nüfus olduğu söylenebilir. Gayrimüslim cemaatlerin Çanakkale'deki önemli rollerinin başlangıcını işaret etmekte olan bu durum, zaman içinde gayrimüslim toplulukların şehrin demografik yapısında önemli bir yer teşkil etmelerine de zemin hazırlamıştır.²²

1740 yılında Çanakkale'ye gelen gezgin Richard Pococke Rum, Ermeni ve Musevi cemaatinin nüfusuna dair yapmış olduğu değerlendirmede, Çanakkale'de 1.200 ev bulunduğunu, bunlardan 200'ünün Rumlara, 100'ünün Ermenilere ve 50'sinin Musevilere ait olduğunu belirtmiştir.²³

Çanakkale'deki gayrimüslim nüfusun artışı, şehrin sosyal yapısını çeşitlendirmiş ve her cemaatin kendi mahallesini kurmasına olanak tanımıştır. 18. yüzyıl ortalarında Rum Mahallesi, Musevi Mahallesi'nin doğusunda yer alırken, sahil kesiminde, Saat Kulesi çevresinde ve Kemalyeri Sokak'ta da Rum yerleşimi görülmekteydi. Ermeni cemaati ise Türk Mahallesi'nin (Camii-i Kebir Mahallesi) doğusunda, Sarıçay civarında bir mahalle kurmuştur. Musevi Mahallesi ise, günümüzde İsmet Paşa Mahallesi'nde yer alan havra çevresinde oluşmuştur. Bu mahalleler, gayrimüslim cemaatlerin şehirdeki sosyal ve kültürel varlıklarını yansıtırken, aynı zamanda toplulukların sosyal dokudaki yerlerini de pekiştirmiştir; 19. yüzyılın başlarında 252 Rum, 198 Ermeni ve 110 Musevi

²² Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 88; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 56-57.

²³ Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 22.

olmak üzere toplam 560 gayrimüslim bulunurken, 1817 yılına gelindiğinde bu sayı 309 Rum, 228 Ermeni ve 153 Musevi ile 690'a yükselerek gayrimüslim nüfusun istikrarlı bir artış gösterdiğini ortaya koymuştur.²⁴

1824 yılında vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla gerçekleştirilen nüfus sayımında ise kaza merkezinde yerli ve yabancı²⁵ reaya olmak üzere 749 Müslüman-Türk, 580 Rum, 338 Ermeni ve 272 Musevi erkek olmak üzere toplam 1.190 gayrimüslim nüfus tespit edilmiştir.²⁶ 1817 ile 1824 arasında toplam gayrimüslim nüfus %72,46 oranında artış göstererek 690'dan 1.190'a çıkmıştır. Bu artışlar, gayrimüslim cemaatlerin Çanakkale'deki varlıklarının giderek büyüdüğünü ve toplumsal hayatta daha belirgin roller üstlenmeye başladıklarını ortaya koymaktadır. 1831 yılında Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiş²⁷ ancak Biga Sancağı'nda Bozcaada (793) ve Gökçeada (2.505) dışında, gayrimüslim unsurlar sayılmamıştır. 1831 yılında icmal olarak bir araya getirilen nüfus kayıtları içinde Biga Sancağı'nda, Gökçeada ve Bozcaada da 3.298 gayrimüslim erkek nüfus hariç, konsolosluk hizmetinde bulunduğu kaydedilen 58 Musevi ile toplam 4.672 gayrimüslim erkek nüfus tespit edilmiştir.²⁸ 1840 yılında Çanakkale ve çevresinde toplam 591 gayrimüslim hanede 1.549 erkek nüfus kaydedilmiş olup, toplam gayrimüslim nüfusun yaklaşık 2.955 olduğu tahmin

²⁴ Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 89-90-91-103; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 56-57; Fatma Eren Günel, *Kent İmajı ve Kentsel Doku Bağlamında Çanakkale Kent Merkezinin İrdelenmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 67-117.

²⁵ Burada "yabancı" ifadesi ile kastedilen, ecnebi tabiiyetinde olmayan, ancak Çanakkale'de çalışmak, ticaret yapmak gibi amaçlarla dışarıdan gelen ve burada ikamet eden Osmanlı tebaası reayadır.

²⁶ Behçet Loklar, *Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2012, s. 77.

²⁷ Osmanlı Devleti'nde modern anlamda gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı, 1830-1831 yıllarında yapılan nüfus tahriridir. Bu sayımların sonuçları 1831 yılında icmal (özet) olarak bir araya getirildiği için, literatürde genellikle "1831 nüfus sayımı" olarak anılmaktadır. 1831 yılı nüfus sayımının detayları için bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 156; 210-211.

²⁸ Behçet Loklar, *a.g.t.*, s. 78-79; Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", s.118; Şerif Korkmaz, *a.g.e.*, s. 12.

edilmektedir.²⁹ 1843 yılına gelindiğinde, kaza merkezinde cizye vergisi veren 764 erkek nüfus tespit edilmiştir; bu verilere dayanarak toplam nüfusun yaklaşık 3.820 olduğu söylenebilir. 1844 yılında ise 1.170 cizye mükellefi bulunmakta olup, yaklaşık nüfusun 5.850 olduğu öngörülmektedir.³⁰ Nitekim, 19. yüzyılın ortalarında, Çanakkale nüfusunun %56,12'sini oluşturan gayrimüslim topluluklar, kentte önemli bir demografik varlık göstermekteydi.³¹ Bu toplulukların kültürel ve toplumsal etkilerini anlamak açısından, dönemin büyük yangınları dikkat çekici ipuçları sunmaktadır.³² Özellikle, 26 Ekim 1845 tarihinde Rum Mahallesi'nde mumcu Acı Theodoros'un evinde başlayan ve yaklaşık 15 saat süren büyük yangın, şehrin kara tarafındaki mahallelerini neredeyse tamamen yok ederek hem toplumsal hem de fiziki yapıda derin izler bırakmıştır. Sahil kesimi dışında kalan bölgelerde büyük bir yıkıma yol açan yangın, farklı topluluklara ait çok sayıda ev, iş yeri ve ibadethaneyi küle çevirdi. Bu yangında 35 Müslüman hanesi, 45 dükkân; 1 bab hamam, 2 cami; Ermenilere ait 50 hane, 38 dükkân, şaraphane; Rumlara ait 239 hane, 36 dükkân, 2 mektep ve metropolithane ile Musevilere ait 196 hane ve dükkân olmak üzere en az 641 adet hane ve dükkânın yandığı belirtilmektedir.³³ Yangının yarattığı bu büyük tahribat, Çanakkale'nin gayrimüslim topluluklarının şehirdeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerini anlamak açısından önemli bir olaydır.

²⁹ Tahrir defterlerinde kayıtlı nüfus verileri üzerinden tahmini toplam nüfus hesaplanırken, bir hanenin yaklaşık beş kişiden oluştuğu varsayımı temel alınmıştır. Bu yöntemle göre, toplam hane sayısı beş ile çarpılarak tahmini nüfus elde edilmiştir. Bu yaklaşım, dönemin sosyo-ekonomik yapısına dayanan bir genelleme olup, kırsal ve kentsel bölgelerdeki aile büyüklüklerinin farklılık göstermesi gibi faktörleri göz ardı edebilir. Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.10, 1953, s. 12.

³⁰ Behçet Loklar, *a.g.t.*, s. 141-142.

³¹ Yücel Öztürk, "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", *Çanakkale Tarihi*, C.2, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 948.

³² 19. yüzyılda Çanakkale'de meydana gelen toplam yedi yangından üçü Rum Mahallesi'nde (1845, 1852 ve 1866), biri Ermeni Mahallesi'nde (1856), diğer üçü ise deniz kenarındaki Yalı Mahallesi'nde (1836, 1854 ve 1860) başlamıştır. Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIX, S.48, Eylül 2010, s. 51-67.

³³ Yangının detayları hakkında bkz.: Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", s. 58-59; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 91.

1866 yılında Çanakkale’de meydana gelen bir başka büyük yangın ise, şehirdeki gayrimüslim toplulukların mekânsal ve toplumsal dağılımını anlamak açısından önemli bir diğer tarihsel olaydır. Yangın, 29 Ağustos 1866’da Rum kilisesi içerisindeki mektepte başlamış ve şiddetli rüzgârın etkisiyle hızla yayılmıştır. Şehrin farklı mahallelerinde büyük tahribata yol açan bu yangında, özellikle gayrimüslim topluluklara ait yaşam ve ticaret alanlarını ciddi şekilde etkilemiştir. Yangında en büyük kayıplar Musevi mahallesinde yaşanmış, Musevilere ait 192 ev ve 72 kahve/dükkân kül olmuştur. Bu durum, Musevi topluluğunun Çanakkale’deki konut ve ticaret alanlarındaki yoğun varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Rumlara ait 112 ev ve Ermenilere ait 47 dükkân, yangın sonucu tamamen tahrip olmuş ve bu toplulukların hem yaşam alanları hem de ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde zarar görmüştür. Müslüman mahallesinde ise evlerin yanı sıra dini yapılar ve hamam gibi sosyal merkezler de büyük tahribata uğramıştır.³⁴

1845 ve 1866 yangınları Çanakkale’deki gayrimüslimlerin şehrin dokusundaki önemini bir kez daha ortaya koyarken, 1888 tarihli nüfus kayıtları, bu etkinliğin devam ettiğini göstermektedir. 1888 yılına ait Karesi Vilayet Salnamesi’nde, Çanakkale ve çevresindeki gayrimüslim nüfusa ilişkin tutulan kayıtlara göre, toplam gayrimüslim nüfus 6.760 olarak belirlenmiştir. Ayrıca, salnamede yer alan bilgilere göre, Çanakkale’de Katolik³⁵ ve Protestan cemaatine ait nüfus kaydı da verilmiştir.

Çanakkale’de tespit edilen 44 Protestan nüfus³⁶, bu topluluğun varlığının ve yerleşik hale gelme sürecinin önemli bir göstergesidir. Vital Cuinet 1891-1892 yılları arasında

³⁴ Şerif Korkmaz, “Çanakkale’de Yangınlar (1836-1866)”, s. 62-64.

³⁵ 1888 tarihli Karesi Vilayeti Salnamesi’ne göre Çanakkale’de 72 yabancı uyruklu Katolik yaşamaktaydı. *Karesi Vilayeti’ne Mahsus Salname*, (1305/1888), s. 134-138-141-145-148. Ancak bu tarihten sonra, 1906/7 nüfus sayımına kadar Çanakkale’de Katolik nüfusun sayısına dair herhangi bir resmi kayda rastlanmamaktadır. 1906/7 sayımında Çanakkale’de 10 Katolik (Rum) kaydedilmiş, 1914 sayımında ise bu sayı 9’a düşmüştür. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 274-316-322-326-331-348-390.

³⁶ *Karesi Vilayeti’ne Mahsus Salname*, (1305/1888), s. 134-138-141-145-148.

Çanakkale’de 52 Protestan Ermeni nüfusun bulunduğunu ifade etmektedir. Cuinet’in verilerine göre bölgede yabancı tabiiyete mensup 8 Protestan daha mevcuttur.³⁷ Diğer bir kaynak olan Kemal H. Karpat ise, aynı dönemde (1881/82-1893) Çanakkale’de 19 kadın 27 erkek olmak üzere 46 Protestan nüfus bulunduğunu ifade etmiştir.³⁸

Çanakkale’de farklı cemaatlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte, gayrimüslim nüfus da artış göstermiştir; 1894 yılında bu nüfus, kadın ve erkek olmak üzere toplam 8.262’ye yükselmiştir.³⁹ Bu verilerden hareketle 1888 ve 1894⁴⁰ yılları arasında Çanakkale ve çevresinde gayrimüslim nüfusun yıllık ortalama büyüme oranı yaklaşık %3,4 olmuştur.

II. Meşrutiyet öncesinde, 1906-1907 yıllarında ise Çanakkale ve çevresindeki toplam Müslüman nüfus 12.098 iken gayrimüslim nüfus 11.872’dir. Gayrimüslim nüfusun içinde en büyük grubu, 7.711 kişiyle (%31,1) Rumlar oluştururken, onları 2.829 kişiyle (%11,4) Museviler ve 1.260 kişiyle (%5,1) Ermeniler takip etmiştir. Daha küçük topluluklar arasında Protestanlar (%0,2), Katolik Rumlar (%0,04), Bulgarlar (%0,02) ve 812 kişiyle (%3,3) yabancı uyruklular bulunmaktaydı.⁴¹ Bu veriler ışığında 1906-1907 yıllarında Çanakkale ve çevresindeki nüfus yapısı, Osmanlı Devleti’nin çok kültürlü ve çok dinli toplumsal yapısını küçük bir ölçekte yansıtmaktadır. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun neredeyse eşit sayıda olması, bu bölgenin Osmanlı sınırlarındaki diğer bazı yerleşim birimlerinden farklı bir demografik dengeye sahip olduğunu gösteriyor. 1906-1907 senelerinde Çanakkale’de Rum nüfusunda belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu durumun temel sebebi, Yunanistan’ın “*Megali İdea*” politikası çerçevesinde özellikle Batı Anadolu sahillerine bilinçli bir şekilde Rum nüfusunu göndermesiydi. Dolayısıyla,

³⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 746.

³⁸ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 275.

³⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 745-746; Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, s. 122-123; Şerif Korkmaz, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁴⁰ 1894 yılında Çanakkale kaza merkezinde ise 5338 kadın ve erkek gayrimüslim yaşarken 2.179 yabancı uyruklu gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Şerif Korkmaz, *a.g.e.*, s. 17.

⁴¹ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 348.

Çanakkale, Yunanistan'ın yayılma alanı içinde önemli bir yere sahipti. Ayrıca, Çanakkale'nin hem Asya hem de Avrupa'nın birleşim noktasında olması Yunanistan'ın bu stratejik hedefini gerçekleştirmesinde kritik bir değer taşımaktaydı. Nitekim Yunanistan'ın Çanakkale'deki yayılma planlarına yönelik politikası Bahr-i Sefid Boğazı Kuvva-yı Mürettebe Kumandanlığı tarafından 10 Mayıs 1913 hazırlanan raporda ayrıntılı bir şekilde ele alındı. Raporda, Anadolu sahillerinde Rum nüfusunun hızla artması ve yayılması, Osmanlı idaresi açısından endişe verici bir durum olarak değerlendirilmiştir. Savaş öncesi ve sonrası dönemlerde adalardan göç eden Rumlar, sahil bölgelerindeki Müslüman köylerine yerleşerek ihtikar yoluyla Müslümanlara ait para ve arazileri tek tek ele geçirmiş ve nüfuslarını hızla artırmışlardır. Bu sürecin bir sonucu olarak, daha önce Müslüman olan bazı köylerin zamanla tamamen Rum köyleri haline geldiği; önceleri bir veya iki Rum hanesi bulunan bazı köylerde ise Rum nüfusunun büyük çoğunluğa ulaştığı ifade edilmiştir.⁴²

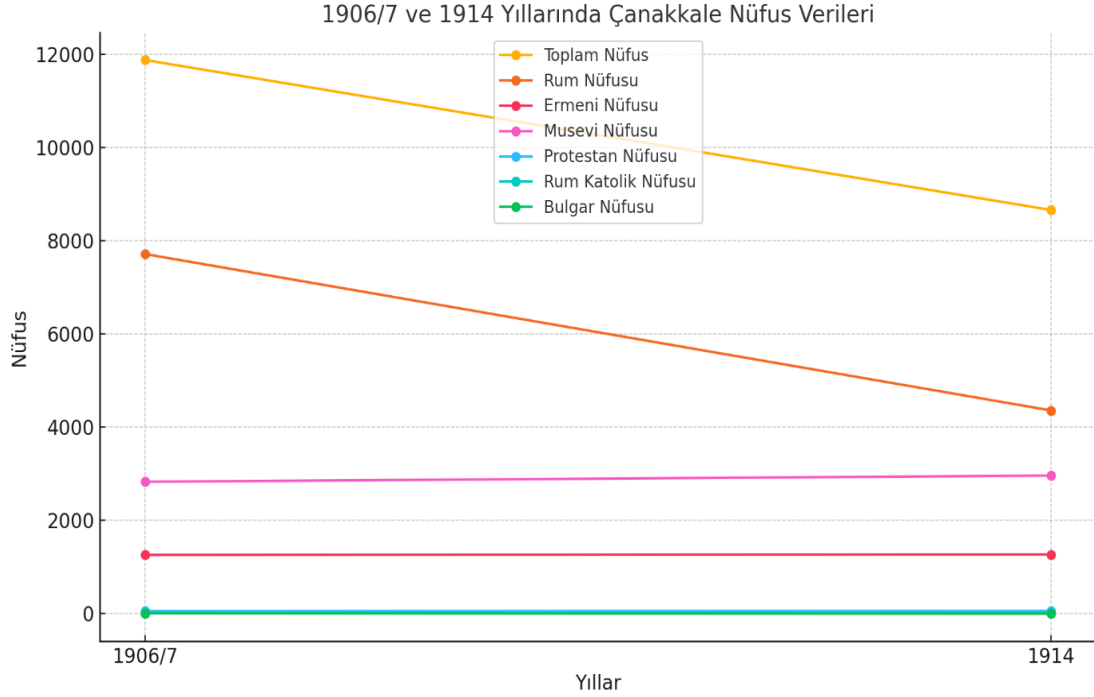
Ancak, Balkan Savaşları sonrasında, ülke genelinde Mayıs 1914'te başlayan Rum göç hareketiyle birlikte, Çanakkale'den de Yunanistan'a yönelik bir göç dalgası ortaya çıkmıştı. Bu göç dalgası, bölgedeki Rum nüfusunu önemli ölçüde azaltmış ve Çanakkale'nin demografik yapısında kayda değer değişikliklere yol açmıştır. 1914 yılında yapılan nüfus sayımında⁴³ Çanakkale ve çevresinde yaşayan Rum nüfusu toplamda 4.358 kişi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, 9 Rum Katolik, 1.269 Ermeni, 2.961 Musevi ve 59 Protestan nüfusu tespit edilmiştir.⁴⁴ 1906/7 ile 1914 arasındaki nüfus

⁴² BOA., BEO., 4173-312962., Lef. 3., (27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913)

⁴³ Osmanlı Devleti'nin nüfusuyla ilgili en kapsamlı ve son çalışma, 1914 yılında "*Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*" adıyla yayımlanan verilerdir. Bu çalışma, esas olarak 1906/07 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına dayanmıştır. Ancak, 1905/06 yılı sayım verileri doğum oranları eklenip ölüm oranları çıkarılarak güncellenmiş ve bu süreçte Osmanlı'nın kaybettiği toprakların nüfusu da istatistiklerden çıkarılmıştır. Bu sayede, 1914 itibarıyla Osmanlı Devleti'nin mevcut sınırları içindeki nüfusun daha doğru bir şekilde yansıtılması hedeflenmiştir. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.2, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996, s. 57-58.

⁴⁴ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 390.

verileri karşılaştırıldığında, Rum nüfusunun 7.711'den 4.358'e düşerek %43,6 oranında azaldığı görülmektedir. Öte yandan, 1914'te Ermeni nüfusu 1.260'tan 1.269'a çıkarken, Musevi nüfusu kısmi bir artışla 2.829'dan 2.961'e yükselmiş, Protestan nüfusu ise 56'dan 59'a çıkmıştır.

Grafik I: 1906/7 ve 1914 yıllarına ait gayrimüslim nüfus verilerinin karşılaştırılması.

Bu verilere bakıldığında, Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların demografik yapısı, siyasi ve sosyal olaylarla doğrudan ilişkili olarak şekillenmiştir. Rum nüfusundaki keskin düşüş, Balkan Savaşları sonrasında yaşanan zorluklar ve göç hareketleriyle açıklanabilirken, Ermeni ve Musevi nüfusundaki artış, bu grupların Çanakkale'deki varlıklarını sürdürebilmelerinin bir işareti olarak görülebilir.

1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Çanakkale'deki Gayrimüslimler Üzerindeki Etkisi

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde uzun süredir beklenen reform hareketlerini yeniden canlandırmış ve imparatorluğun çok uluslu yapısında büyük bir heyecan yaratmıştı. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesiyle, Osmanlı

toplumunda “*hürriyet, eşitlik, adalet*” gibi evrensel kavramlar öne çıkmaya başlamıştı. Bu dönemin hâkim gücü konumunda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, “*Osmanlıcılık*” fikri üzerinden imparatorluğun farklı etnik ve dini gruplarını bir arada tutmayı hedeflemişti. “*ittihad-ı anasır*” adı verilen bu ideoloji, Osmanlı İmparatorluğu’nu oluşturan Müslüman, Rum, Ermeni, Musevi ve diğer unsurları tek bir Osmanlı kimliği etrafında birleştirmeyi amaçlamıştı. II. Meşrutiyet’in getirdiği özgürlükçü ortamda, bu gruplar arasında eşit hakların sağlanması, yeni anayasal düzenin getirdiği temel bir hedef olarak benimsenmişti. Osmanlı vatandaşları, Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin, bu dönemde anayasal haklar çerçevesinde daha geniş bir ifade ve katılım hakkına kavuştu. Özellikle gayrimüslim topluluklar, artık imparatorluğun yönetiminde ve karar alma mekanizmalarında daha etkin bir şekilde yer alma fırsatı bulmuşlardı. Bu dönemde yalnızca gayrimüslimler değil Müslümanlar özellikle de Türk aydınlar ve gençler, anayasal hakların ve hürriyetin savunuculuğunu üstlenmişler, Osmanlı Devleti’nin yeniden inşasında daha aktif bir rol oynamaya başlamışlardı. Bu sayede, Türkler ilk kez yalnızca geleneksel bürokratik veya askerî sınıflarda değil, modern siyaset sahnesinde de daha görünür ve etkili oldular.⁴⁵

⁴⁵ II. Meşrutiyet’in ilanı ve Jön Türkler (İttihat ve Terakki Cemiyeti) üzerine geniş bir literatür taraması için bkz.: Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul 1971; Niyazi, Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007; Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara 2008; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, C.1, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997; Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti ve Eğitime Katkıları” II. Abdülhamid Dönemi Sempozyumu, İstanbul 19912, s. 27-44; Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler-1908 İhtilali’nin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2004; Şükrü Hanioglu, “Jön Türkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, Ankara 2002, s. 584-587; Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, s. 148-152; Şükrü Hanioglu, *Bir Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981; Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002; Shidara Kunihiro, “Jön Türklerin Memleket Dışındaki Faaliyeti”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.3., 1. Kısım, Ankara 1999, s. 478-494; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998; Stanford J., Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2., İstanbul 1983; İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıram*, Mecidiye-Romanya 1939.

Bu yüzden II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısında önemli bir dönüm noktasıydı ve bu durum, geniş bir toplumsal heyecan ve coşku yarattı. Tevfik Fikret'in, Meşrutiyet'in ilan edildiği gün yazdığı şiir, bu duyguları pekiştiriyordu: "*Doğacaktın... Bu kalbimizde saklı, /... Nihayet ufuk açıldı, sen doğdun/ Bütün gösterişinle, şimdi bütün gökler/ Seni alkışlıyor, şimdi sende, senin sevincinle parlıyor her yer.*"⁴⁶ Bu bağlamda, II. Meşrutiyet sadece siyasi bir değişim değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüşümün de habercisiydi.

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilanı, ülkenin dört bir yanında⁴⁷ olduğu gibi Çanakkale'de de büyük bir coşku ve sevinçle yankı bulmuş; halk, Sultan II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplayacağına dair yayımladığı fermanı heyecanla karşılamıştır. Bu tarihi adımın imparatorluk için yeni ve parlak bir dönemin başlangıcı olacağına dair umutlarını dile getiren Çanakkaleliler, fermanın yerel idare, belediye ve adliye yetkilileri ile devlet memurları huzurunda okunmasının ardından padişahın sağlığı ve uzun ömrü için dualar etmişlerdir. Bu önemli anı onurlandırmak için hükümet konağı bahçesine toplanan halk, padişahın lütuf ve iyiliklerine duyduğu minneti göstermek üzere hep bir ağızdan "*Padişahım çok yaşa*"⁴⁸ şeklinde sadakatini ifade etmiştir. Kutlamalar 24 Temmuz gecesi çarşıda büyük bir şenlik olarak başlamış, ertesi gün ise Yalı Camii'nde öğle namazının ardından düzenlenen törende yerel alimler, şeyhler ve askerî komutanların katılımıyla mevlid-i şerif okutulmuştur. Çanakkale'deki gayrimüslim cemaatler de Meşrutiyet'in ilanını büyük bir heyecanla karşılayarak, kendi ibadethanelerinde padişahın sağlığı ve uzun ömrü için dualar etmişlerdir. Mutasarrıflık, bu süreçte etkin bir rol oynayarak, gayrimüslim toplulukların ibadethanelerinde

⁴⁶ Taşkın Takış, "II. Meşrutiyet", *Doğu Batı*, Meşrutiyet 100.Yıl, C.1., Temmuz 2008, s. 5

⁴⁷ Örneğin Meşrutiyet'in ilanı Manastır Valiliği tarafından 21 pare top atışı ile kutlanmıştır. İkdam, No. 5088., 25 Temmuz 1908.

⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerçekleştirilen resmi kutlamalar, merasimlerin işlevleri, protokol kuralları ve bu törenlerin toplum üzerindeki etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

gerçekleştirdikleri şükran ve dua etkinliklerinin organize edilmesine yardımcı olmuş, böylece bu kutlamaların sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Ayrıca, gayrimüslim cemaatler, padişaha olan bağlılık ve şükranlarını göstermek için “*ariza-i teşekkürîyye-i umumiyye*” adını taşıyan bir teşekkür mektubu da hazırlamış, bu mektup Biga Mutasarrıfı⁴⁹ tarafından Sadaret’e gönderilmiştir.⁵⁰ Bu destek, Çanakkale örneği üzerinden değerlendirildiğinde, gayrimüslim tebaanın II. Meşrutiyet’in ilanına yönelik olumlu bir yaklaşım sergilediğini, parlamenter yönetim anlayışını⁵¹ ve yeni anayasal düzeni desteklediğini göstermektedir.

Meşrutiyet rejiminin ilkeleri gereği sadece yönetsel bir dönüşüm sağlanmamış, aynı zamanda toplumun farklı kesimlerine kendilerini ifade etme ve siyasal sürece katılma imkânı da tanınmıştır. Çanakkale’de hem Rumlar hem de Ermeniler Meşrutiyet’in sunduğu bu imkânlardan faydalanarak kültürel ve ticari faaliyetlerini genişletmişlerdir. Bu çerçevede, Klienti Nefri’nin, 25 Nisan 1909 tarihinde “*Hellesbondos*” adıyla siyasal, ilmi ve edebi bir Rumca gazete yayınlamak için ruhsat başvurusunda bulunması, basın özgürlüğünden yararlanan Rum toplumunun kendi

⁴⁹ Mutasarrıflık merkezi Çanakkale kazası olmasına rağmen, 1910 yılına kadar bu bölge Biga Sancağı olarak isimlendirilmiştir. Bu nedenle, 27 Temmuz 1908 tarihinde Sadaret’e gönderilen teşekkür mektubu Biga Mutasarrıflığı imzasıyla yollanmıştır. Ancak, Dahiliye Nezareti, 1910 yılında Biga Sancağı’nın adını Kal’a-i Sultaniye olarak değiştirmiştir. Bu değişiklik, idari sistemin etkinliğini artırırken, yerel yönetimlerin işleyişini de kolaylaştırmıştır. BOA., DH. MUİ., 81/42., (2 Rebiulevvel 1328/14 Mart 1910); BOA., ŞD., 28/24., (16 Rebiulevvel 1328/28 Mart 1910); BOA., DH.SN.THR., 4/102., (20 Rebiulevvel 1328/1 Nisan 1910); BOA., İ. DH., 1480/1328/Ra-38., (26 Rebiülahir 1328/7 Mayıs 1910); BOA., BEO., 3730/279722., (29 Rebiülahir 1328/10 Mayıs 1910)

⁵⁰ BOA., Y.A.HUS., 524/19., Lef. 5., (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908)

⁵¹ Meşrutiyet’in ilanında sonra meclisin açılması için çalışmalara başlanmış ve nihayet 17 Aralık 1908’de Meclis-i Mebusan açılmıştır. Meclise Müslim ve gayrimüslim toplam 288 milletvekili seçilmiştir. Seçilen vekillerin 147’si Türk, 60’ı Arap, 27’si Arnavut, 26’sı Rum, 4’ü Ermeni, 4’ü Musevi ve 10’u Slav’dı. II. Meşrutiyet döneminde Çanakkale’den Meclis-i Mebusan’a hiçbir dönem gayrimüslim vekil seçilmemiştir. Çanakkale’den meclise seçilen milletvekillerinin isimleri ise şu şekildeydi: 1908 yılında Biga Sancağı’ndan Doktor Arif İsmet Bey ve Mustafa Bey mebus olarak seçilmiştir. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1326, s.96. İhsan Güneş ise 1908 seçimlerinde Biga mebusu olarak Biga Belediyesi doktoru Arif İsmet Bey ile Seyyid Ali Rıza Efendi’nin adını vermiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 250-258. 1909 yılında Biga Mebusu olarak Atıf Bey ile Mustafa Bey yeniden seçimi kazanmıştır. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1327, s. 104. 1910 yılında ise Biga Mebusu olarak Mustafa Bey’in yanı sıra yeni bir isim olan Kazım Bey de seçilmiştir. İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 355. 1914-1915 yıllarında ise Cavid Bey ve Kazım Bey meclise gönderilmiştir. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1333/1334, s. 118.

kültürel kimliğini koruma ve ifade etme çabasını göstermektedir. Her ne kadar bu ruhsat talebi eksik bilgiler nedeniyle gecikmiş ve Matbuat Dahiliye Müdüriyeti tarafından 29 Mayıs 1909 tarihinde Biga Mutasarrıflığı'na gönderilen bir emirle, bu süreç durdurulmuş olsa da bu girişim II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında gayrimüslim toplulukların kültürel varlıklarını sürdürme isteğinin bir yansımasıdır.⁵²

Benzer şekilde, Hacir Anderyan oğlu Haciryan'ın 1 Temmuz 1909 tarihinde Yalı Caddesi'ndeki dükkânında Türkçe, Rumca ve Fransızca kartvizit ve davetiye gibi evraklar basmak için ruhsat alması,⁵³ Çanakkale'deki Ermenilerin sadece ticari faaliyetlerini çeşitlendirmekle kalmamış, aynı zamanda bu tür çok dilli basım faaliyetleriyle daha geniş bir müşteri kitlesine hitap etmeye başlamışlardır.

Osmanlı yönetimi, Meşrutiyet döneminde gayrimüslim cemaatlerin devlete olan bağlılığını pekiştirme amacıyla onların katkılarını takdir etmeyi de ihmal etmemiştir. Çanakkale Mutasarrıfı Murad Fuad Bey'in 19 Temmuz 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı, bu çabanın önemli bir örneğidir. Murad Fuad Bey, Çanakkale Ermeni Murahhasa (piskopos) Vekili Tayones Terezyan Efendi'nin Osmanlılık anlayışını yüceltme ve Ermeni toplumu arasında Osmanlı Türkçesi'nin yayılmasına yaptığı katkıları vurgulamış, bu hizmetlerinden dolayı Terezyan Efendi'nin ödüllendirilmesini talep etmiştir. Dahiliye Nezareti, bu talebi kabul etmiş ve Terezyan Efendi'ye devlete ve topluma yaptığı hizmetlerden dolayı nişan verilmiştir.⁵⁴

1.3. Çanakkale'deki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Hayatı

20. yüzyılın başında Çanakkale'nin demografik yapısı, Müslüman ve gayrimüslim topluluklar arasında dikkat çekici bir denge sergiliyordu. 1906-7 yıllarında şehirde 12.098

⁵² BOA., DH. MKT., 2829/10., (9 Cemaziyelevvel 1327/29 Mayıs 1909)

⁵³ BOA., DH.MKT., 2862/97., (12 Cemaziyelahir 1327/1 Temmuz 1909)

⁵⁴ BOA., DH.KMS., 26/23., (17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914)

Müslüman ve 11.866 gayrimüslim nüfus bulunması, şehre oldukça heterojen bir kimlik kazandırmıştı. Ancak, 1914 yılına gelindiğinde Müslüman nüfus 13.596'ya yükselirken, gayrimüslim nüfus 8.656'ya düşmüş bulunuyordu.⁵⁵ Bu demografik değişiklik, yukarıda belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'ndeki sosyal ve politik gelişmelerin özellikle de Balkan Savaşları sonrası gerçekleşen Rum göçünün Çanakkale'yi etkilediğini göstermektedir.

Çanakkale'nin dikkat çekici özelliklerinden biri de nüfusunun büyük bir kısmının şehir merkezinde ikamet etmesiydi. Bu durum şehir merkezinde ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Çanakkale'deki ticaret çoğunlukla yerel işletmeler ve orta ölçekli dükkânlar üzerinden yürütülmekteydi ve bu faaliyetlerde gayrimüslim toplulukların etkisi büyüktü. Çanakkale'de tarım ve ziraat alanında ise gayrimüslimlerin zirai işlerde daha az yer aldıkları, buna karşılık Müslümanların çiftçilik ve bahçivanlık gibi alanlarda daha aktif oldukları görülmektedir. Ancak, üzüm yetiştiriciliğinde gayrimüslimlerin, özellikle Rumların, önemli bir role sahip olduğu dikkat çekmektedir.⁵⁶ Bu durum Çanakkale'de alkol (müskirat) üretiminde gayrimüslimlerin belirgin bir etkinliğe sahip olduğunu da göstermektedir.

Çanakkale'nin sanayi faaliyetleri, büyük ölçüde bölgenin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmasına karşın, bazı ürünlerde dış pazara yönelik üretim de yapılmaktaydı. Şehrin başlıca ihraç kalemleri arasında tahıl, zeytinyağı, meşe palamudu, mazı, yün, deri ve keçe gibi ürünler bulunmaktaydı.⁵⁷ Özellikle kimya, ilaç ve boya sanayilerinde kullanılan meşe palamudu ve mazı, iç pazarda olduğu kadar uluslararası ticarete de değerli bir hammadde olarak öne çıkmaktaydı. Rumlar ve Ermeniler de meşe

⁵⁵ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 348-349-390.

⁵⁶ Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2008, s. 81; Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", s. 125-127.

⁵⁷ Metin Tuncel, *a.g.m.*, s.197-199.

palamudu üretiminde aktif olarak yer almaktaydı.⁵⁸ Ayvacık ve Ezine kazalarındaki geniş palamutluklardan elde edilen ürünler yabancı ülkelere ihraç edilerek yerel ekonomiye büyük katkı sağlıyordu. 1907 yılı itibariyle Ayvacık ve Ezine kazalarındaki 226.510 hektarlık palamutluklardan yılda yaklaşık 3 milyon kıyye (3.848.400 kg) palamut üretiliyor ve bu ürünler yaklaşık 70 bin lira değerinde dış pazara sunuluyordu.⁵⁹ Bunlara ek olarak, Çanakkale şehir ekonomisinde çanak ve çömlek üretimi, önemli bir gelir kaynağıydı ve bu alanda gayrimüslim tüccarların da önemli bir payı bulunmaktaydı. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'dan gelen ucuz sanayi ürünleri ile rekabet edilememesi, çanak-çömlek üretimi ve dericilik gibi geleneksel zanaatlarda belirgin bir gerilemeye yol açmıştı. Yerel üreticiler, bu dış rekabet karşısında zor durumda kalmış, bu durum da çanak ve çömlek üretiminde düşüşlere neden olmuştur. Örneğin, daha önceki yıllarda 35.000 lira civarında olan çanak ve çömlek üretimi, 1905 yılında 4.000 liraya düşmüştü. Bu dönemde şehirde mevcut olan yaklaşık 15 üretim atölyesi, sahipleri için yalnızca geçimlerini sağlamak amacıyla çalışmakta ve bu durum, yerel zanaatların sürdürülebilirliğini tehdit eden bir tablo ortaya çıkarmaktaydı.⁶⁰

20. yüzyılın başlarında Osmanlı hükümeti sanayisini geliştirmek ve Avrupa'ya olan bağıllığı kesmek için milli bir iktisat politikası oluşturmak için 1910 senesinden itibaren “*milli iktisat*”⁶¹ adı verilen bir strateji geliştirdi. Bu strateji, Osmanlı Devleti'nin

⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 488/66., (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915)

⁵⁹ Haluk Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, C.3, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1289.

⁶⁰ Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı”, s. 126.

⁶¹ Milli iktisat kavramı ve II. Meşrutiyet dönemindeki milli iktisat anlayışı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik politikalarındaki dönüşümü anlamak için kilit kavramlardır. Korkut Boratav'ın *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)* eserinde bu geçiş süreci üç ana dönemde incelenmektedir. Birinci dönem, 1908-1912 yılları arasında liberal iktisat politikasının benimsendiği dönemdir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti serbest piyasa koşullarına dayalı bir ekonomi politikası izlemeye çalışmıştır. İkinci dönem, 1910-1914 yılları arasında yaşanan geçiş dönemidir; bu dönemde himayecilik ve Türkçülük düşünceleri etkisini artırmış, korumacı ekonomik fikirler ön plana çıkmıştır. Üçüncü dönem ise 1914-1918 yıllarını kapsar. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve kapitülasyonların fiilen kaldırılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti daha ulusal ve korumacı bir ekonomik politika izlemeye başlamıştır. Korkut, Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*, İmge Yayınları, İstanbul 2008, s. 1937. Zafer Toprak'ın “İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı” makalesi ve Milli İktisat-Milli Burjuvazi adlı eseri de bu dönemde Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan milliyetçi ekonomi anlayışını ve özellikle 1913-1914 yıllarında Müslüman kesimin öncülük ettiği boykot

ekonomik yapısını güçlendirmeyi ve özellikle gayrimüslim nüfusun ekonomik etkinliğini sınırlamayı hedefliyordu. Hükümet, gayrimüslimlerin Osmanlı ekonomisindeki yabancı çıkarlarına hizmet eden rollerini zayıflatmak, bunun yerine Müslüman-Türk burjuvazisini güçlendirmek için bir dizi önlem aldı. Bu önlemler arasında gayrimüslim tüccarların ticari etkinliklerinin sınırlandırılması, yerli üretimin teşvik edilmesi ve millileştirme politikaları yer alıyordu. Bu politikaların etkileri, özellikle büyük şehirler başta olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde sosyal ve ekonomik yapıda uzun vadeli değişikliklere yol açmıştır. Milli iktisat politikalarının Çanakkale'deki yansımaları, şehirdeki Müslüman tüccar ve esnafın desteklenmesine yönelik adımlarla belirgin hale gelmiştir. Özellikle 1909'daki Girit Krizi sonrasında Yunan mallarına yönelik başlatılan boykot, 1913-1914 yıllarında ülke genelinde Rum tebaasına karşı uygulanan benzer boykot hareketleri ile devam etmiştir. Bu boykotlar, Çanakkale'deki yerel Rum esnaf ve tüccarlarını hedef almış, aynı zamanda Ermeni nüfusun da olumsuz etkilerden şikâyetçi olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, milli iktisat politikaları Çanakkale'de sınırlı etkiler yaratmış olsa da boykot hareketleri yerli Müslüman esnaf ve tüccarın desteklenmesi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Çanakkale'deki Rum ve Ermeni nüfusun bu süreçten nasıl etkilendiği ve boykotların sosyal ve ekonomik hayata olan etkileri, aşağıda ilgili başlıklarda detaylı olarak ele alınacaktır.

hareketlerinin, milli iktisat politikalarının uygulanmasındaki etkisini detaylandırmaktadır. Zafer Toprak, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, S. 29-30, 1985; Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

1.3.1. Rumların Sosyal ve Ekonomik Hayatları

Çanakkale'nin gayrimüslim demografik yapısında Rumlar her zaman çoğunlukta olmuştur. 1914 yılı nüfus sayımına göre, toplam 8.656 gayrimüslim nüfusun 4.367'sinin⁶² Rumlardan oluşması, gayrimüslim nüfusun yarısından fazlasının Rumlardan meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Rumların Çanakkale'nin sosyal ve ekonomik yapısında etkin bir rol oynadıklarını göstermektedir. Rumlar, süregelen ticaret ve zanaat alanındaki faaliyetleriyle Çanakkale'nin ekonomik dinamiklerini canlı tutmuş, aynı zamanda sosyal yaşamda da belirleyici bir konuma sahip olmuşlardır. Bu durumu somutlaştıran örneklerden biri, 1914 yılına ait Çanakkale şer'iyeye sicilinin 21 numaralı kaydında⁶³, yer alan bilgiye göre, Rum tüccar Dimitri Efendi'den "*tüccar-ı muteber*" unvanıyla bahsedilmesidir. Bu ifade, Dimitri Efendi'nin ticari alandaki başarısını ve toplumdaki güvenilirliğini ortaya koyarken, aynı zamanda Rum toplumunun Çanakkale'nin ekonomik ve sosyal yapısındaki güçlü etkisini de yansıtmaktadır.

Nitekim Rumlar, Rumlar, Çanakkale'nin ekonomik hayatında önemli bir rol üstlenmiş ve geniş bir mesleki çeşitlilik sergileyerek 50'den fazla farklı meslek dalında faaliyet göstermişlerdir. Bu geniş mesleki yelpaze, hem ekonomik yaşamın canlılığını hem de halkın ihtiyaçlarının çeşitliliğini destekleyen bir unsur olarak ön plana çıkmıştır.

⁶² Çanakkale'deki Rum nüfusunun büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebine mensup olmasına rağmen, 1906/7 yılından itibaren 10 kişilik küçük bir grubun Katolik mezhebini benimsediği görülmektedir. 1914 nüfus sayımına göre, Çanakkale'deki Rum nüfusun içinde 9 kişi Katolik mezhebine mensuptur. Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 390

⁶³ İmran Şahin, *H. 1332-1336 (1913-1917), Tarihli Çanakkale Şer'iyeye Sicili*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2005, s. 137-138. Bu kayıta Dimitri Efendi'nin ticaret ve sosyal alandaki etkinliğine dair bir diğer önemli unsur, İstanbul Kadıköy'deki bir bağ bahçesinin olması ve yönetimini vekâleten Galata'da yaşayan damadı Vasilaki Efendi'ye bırakmış olmasıdır. Bu durum, Dimitri Efendi'nin ekonomik faaliyetlerinin sadece Çanakkale ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda İstanbul gibi büyük şehirlerde de etkili bağlantılar kurduğunu ve bu bağlantıları ailesi aracılığıyla yönettiğini göstermektedir. Ayrıca, bu mahkeme kaydı, Tanzimat'tan itibaren şer'î mahkemelerin giderek güç kaybetmesine rağmen, vekâlet verme gibi hukuki işlemler için hala bu mahkemelere başvurulduğunu ve özellikle gayrimüslimler tarafından da tercih edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Meslek sayısının bu kadar fazla olması, Rum toplumunun farklı sektörlerde etkin bir şekilde faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁶⁴

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çanakkale'deki Rumlar, tarihsel süreçte kazandıkları zanaatkarlık becerilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. İnşaat sektörü ve seramik üretimi gibi alanlarda çalışan Rumlar, özellikle duvarcılık ve çanak-çömlek üretimi gibi geleneksel mesleklerde önemli bir yere sahiptiler.⁶⁵ Çanak ve çömlek üretimi, şehrin ticari hayatının merkezinde yer alırken,⁶⁶ Rum zanaatkarlar bu alandaki ustalıklarıyla tanınmışlardı. Örneğin, İstro'nun çanak ustası olarak çalışması, Rumların el sanatlarındaki yetkinliğini gözler önüne sererken, Emin Ali'nin çocukluk hatıralarında yer alan yeşil sırlı testiler ve çömleklerle dolu dükkânlar,⁶⁷ Çanakkale çarşısının bir çanak-çömlek üretim merkezi olarak öne çıktığını vurgulamaktadır. Bu dükkânlar, sadece el sanatlarının sergilendiği mekanlar değil, aynı zamanda yerel zanaatkarların ustalığını yansıtan birer kültürel simge niteliği taşımaktaydı. Bunun yanı sıra terzilik, kunduracılık, helvacılık ve kalaycılık gibi zanaatkarlığı ve esnafılığı bir arada barındıran mesleklerde de faaliyet göstermişlerdir. Örneğin, Sotor ve Andrea'nın⁶⁸ ayakkabı ustası olarak çalışmaları, Rumların kunduracılık mesleğindeki zanaatkarlığını ve ustalığını göstermektedir. Bu el becerisi ve mesleki yetkinlik, onların yerel ekonomiye katkı sağlamasına ve toplum içinde saygın bir konum kazanmasına imkân tanımıştır.

⁶⁴ Şerif Korkmaz, *a.g.e.*, s. 57-59.

⁶⁵ Tanzimat döneminde 1845 yılına ait cizye defterlerine göre Çanakkale'de yaşayan Rumların meslek dağılımını ve yerel ekonomideki rolleri için bkz.: Behçet Loklar, *a.g.t.*, s. 146-148.

⁶⁶ 1740 yılında şehre gelen Pococke'nin gözlemleri, şehrin ekonomik yapısına da önemli bilgiler sunmaktaydı. Pococke'ye göre, çanak-çömlek ihracatı, Çanakkale'nin ekonomik gelir kaynakları arasında öne çıkan bir unsur olup, şehrin ticari faaliyetlerinde önemli bir yer tutuyordu. Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 22.

⁶⁷ Emin Ali, "Çanakkale'de Çocukluk Hatıraları", (Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331/1915), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını, Araştırma Merkezi Yayınları*, Çanakkale 1996, s. 272.

⁶⁸ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 43.

Çanakkale'deki Rumlar ayrıca gıda sektöründe helvacı⁶⁹, kasap⁷⁰, ekmekçi⁷¹ bakkal⁷² ve kahveci (tahmisçi) olarak faaliyet göstererek şehir halkının temel ihtiyaçlarını karşılanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Kahve tüketimi, şehrin sosyal hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelirken, tüccar Dimitri Efendi'nin Hükümet Caddesi'ndeki kahve dükkânı ticari hayatta öne çıkmış ve bu kültürel alışkanlığın devam etmesine katkıda bulunmuştur.⁷³ Ayrıca, Rumlar şeker üretimi ve şekerçi dükkânlarıyla Çanakkale'deki ekonomik faaliyetlerini sürdürmüşler ve bu alanda da önemli bir yer edinmişlerdir. Şeker üretimi, onların ticari hayatının bir parçası olmuş ve yerel halkla kurdukları ticari ilişkileri güçlendirmiştir.⁷⁴

Rumlar, yalnızca ticaret ve zanaatkarlıkla değil, aynı zamanda orta ölçekli sanayi sektöründe de aktif rol alarak Çanakkale'deki yerel sanayinin gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu çerçevede, kazan imalatı yapan fabrikatör Dimitri, dikkat çeken bir figür olarak öne çıkmıştır.⁷⁵ Kazan imalatı, geniş bir kullanım alanına sahip olup, özellikle evsel kullanım için mutfak gereçlerinin üretimiyle ön plana çıkmıştır. Bu durum hem yerel ihtiyaçları karşılayan hem de sanayi üretiminin yaygınlaşmasına katkı sağlayan bir ekonomik modelin oluşmasına vesile olmuştur. Kazan üretimi, aynı zamanda yerel zanaatkarların becerilerini geliştirdikleri ve bu alanda uzmanlaşarak ticari faaliyetlerde de etkin bir rol oynadıkları bir sektör olmuştur.

Talat Paşa'nın özel evrakından çıkan belgelerde Rumlara ait arazi kayıtları incelendiğinde, Çanakkaleli Rumların tarım sektöründe bahçıvanlık, bağcılık, çiftçilik ve

⁶⁹ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 163.

⁷⁰ Konstanti'nin kasaplık mesleği, sadece Rum topluluğunun değil, aynı zamanda kentin genel et tedarikinin sağlanmasında da etkili olmuştur. Bu tür meslekler, cemaatlerin kültürel ve dini gereksinimlerine uygun hizmetler sunarak, toplumsal yapının korunmasına yardımcı olmuştur. BOA., Y.A.RES., 117/66., (26 Haziran 1317/9 Temmuz 1904)

⁷¹ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 307.

⁷² BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29 Kanunusani 1331/11 Ocak 1916)

⁷³ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 144-162.

⁷⁴ BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29 Kanunusani 1331/11 Ocak 1916)

⁷⁵ BOA., DH.MKT., 1393/113., (25 Rebiülahir 1304/21 Ocak 1887)

zeytin üretimi gibi faaliyetlerde öne çıktığı tespit edilebilmektedir. Rumlar, 66.865 dönümlük tarım arazisi ile çiftçilikteki ekonomik güçlerini ortaya koymuşlardır. Bu geniş araziler, onların bölgedeki tarımsal üretimde ne kadar etkin olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda, sahip oldukları 18 değirmen, tarımsal üretimin yanı sıra un ve tahıl işleminin bölge ekonomisindeki önemini yansıtmaktadır. Bu değirmenler sayesinde, üretilen tarım ürünleri işlenerek hem yerel ihtiyaca cevap verilmiş hem de ticari faaliyetler desteklenmiştir. 641 dönümlük bahçe alanı ise sebze ve meyve üretiminde yoğunlaştıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca, 5.786 dönümlük zeytinlikleri ile zeytinyağı üretiminde de güçlü bir potansiyele sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu geniş zeytinliklerin varlığı, bölgenin zeytinyağı üretimi açısından güçlü bir potansiyele sahip olduğunu ve bu üretimin bölge ekonomisine önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Tüm bu tarımsal arazilerin toplam değeri 26.169.728 kuruş olarak belirlenmiş olup, bu miktar Rumların tarımsal üretim ve toprak sahipliğindeki ekonomik güçlerini gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda Rumlar, Çanakkale bölgesinin elverişli iklim ve toprak yapısını değerlendirerek üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretimini desteklemişlerdir. Bu avantajı kullanarak 3.212 dönümlük bağ alanı ile şarap üretiminde önemli bir rol oynamışlardır.⁷⁶ Nitekim burada üretilen şarapların yüksek kalitesi Çanakkale şaraplarının daha erken devirlerden itibaren İstanbul gibi büyük şehirlerde sürekli talep görmesini sağlamıştır.

Çanakkale ve çevresinde gerçekleştirilen şarap ticaretinin sadece yerel halk ve tüccarlar tarafından değil, aynı zamanda yabancı konsolosluklar tarafından da organize edildiği görülmektedir. Rusya ve Fransa gibi büyük Avrupa devletlerinin 12.000 kıyye şarap üretme hakkına sahip olmaları,⁷⁷ bu iki ülkenin şarap ticaretinde önemli bir yer

⁷⁶ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 81.

⁷⁷ BOA., C. HR. 1/6., (5 Recep 1254/24 Eylül 1838)

tuttuğunu ve Çanakkale'deki ekonomik faaliyetlerde büyük pay sahibi olduklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra Hollanda, Amerika, Sardunya ve Sicilya gibi diğer ülkelerin de şarap üretim hakkına sahip olmaları, bu ticaretin geniş bir uluslararası ağa yayıldığını ve Çanakkale'nin dünya ticaretindeki konumunu güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Tüm bu süreç, Çanakkale ve çevresinin uluslararası şarap ticareti açısından stratejik bir öneme sahip olduğunu açıkça göstermektedir.⁷⁸

Çanakkale'deki Rumlar, şarap üretimiyle birlikte geleneksel olarak hizmet sektöründe, özellikle kahvehane ve meyhanecilik alanlarında önemli roller üstlenmişlerdir. Kahvehaneler, Osmanlı toplumunda sosyal hayatın önemli bir merkezi olmanın yanı sıra ticari açıdan da işlevsel olmuştur. Buralar hem toplumun buluşma noktaları hem de ekonomik faaliyetlerin sürdüğü yerler olarak dikkat çekmiştir. Meyhanecilik ise Çanakkale'deki Rumların en eski ve önemli geçim kaynaklarından biri olmuştur. 1516 tahrir defterinde Nikola ve Spiropulo adlı iki meyhanecinin kaydedilmesi, bu mesleğin Rumlar arasında ne kadar köklü ve güçlü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁹ Rumların bu alandaki etkinliği, Çanakkale'deki ekonomik ve sosyal yaşamda önemli bir yer edinmelerini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda meyhaneciliğin nesiller boyunca sürekliliğini de temin etmiştir. Örneğin, 28 Mart 1907 tarihinde Kahveci Esterati Moze'nin Biga İdare Heyeti'ne yapmış olduğu, açacağı meyhanede alkol (müskirat)⁸⁰ satışı için ruhsat başvurusu, Rumların Çanakkale ve

⁷⁸1789-1839 yılları arasında Çanakkale'deki şarap üretimi, Osmanlı Devleti'nin önemli ticari faaliyetlerinden biri haline gelmiş ve özellikle bölgenin hem yerel hem de uluslararası pazarlar için bir üretim merkezi olarak öne çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Derviş Tuğrul Koyuncu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İçki Üretimi ve Tüketimi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

⁷⁹ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 56-57.

⁸⁰ Müskirat (alkol) satışı, Osmanlı Devleti'nde belirli kaidelere bağlıydı. Bu kurallar arasında, Müslüman mahallerinde, cami, tekke ve medrese gibi dini yapıların yakınlarında alkol kullanımının ve dükkân açılmasının yasaklanması önemli bir yer tutuyordu. Konu ile ilgili olarak literatür okuması için bkz.: Cem Doğan, "Osmanlı Men'i Müskirat Cemiyeti ve Men'i Müskirat Kanunu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. 26, Bahar 2013; Erdal İnce, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, C.2/5, Yaz 2019, s. 411-430; İhsan Erdinçli, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*,

çevresinde meyhane işletmeciliği alanındaki etkinliğinin Osmanlı'nın son dönemine kadar sürdüğünü göstermektedir. Polis ve belediye dairelerinden alınan bilgilere göre, Esterati'nin içki satışı yapmasında bir beis olmadığı belirtilmiş, ancak dükkânın askerî geçiş yolu üzerinde bulunması nedeniyle Liva İdare Meclisi bu talebi reddetmiştir. Red kararına karşılık, Esterati Moze, bölgede başka bir meyhanenin varlığını öne sürerek aynı haklardan yararlanma talebiyle yetkililere yeniden başvurmuştur.⁸¹ Bu girişim Rumların Çanakkale'deki meyhane işletmeciliğinin canlılığını koruduklarını göstermektedir. Aynı zamanda, kahvehane ve meyhane işletmeciliğinin o dönemde nasıl iç içe geçtiğini ve sosyal hayat ile ticari faaliyetlerin bu tür mekanlarda nasıl bir araya geldiğini ortaya koyan dikkat çekici bir örnektir. Ayrıca, Esterati'nin başka bir meyhanenin varlığına dikkat çekerek ruhsat talebinde bulunması, dönemin ticari rekabet ortamında işletmecilerin eşit haklardan yararlanma ve yerel ekonomik koşullara uyum sağlama çabalarının bir göstergesidir. Bu durum, ticari faaliyetlerde fırsat eşitliğinin talep edildiği ve her işletmecinin yerel koşullara uygun şekilde kendi işletmesini sürdürebilmek için girişimlerde bulunduğu bir ortamı yansıtmaktadır. Bu rekabet, Çanakkale'deki Rum topluluğunun ticari faaliyetlerinde ne kadar dinamik ve uyumlu olduğunu da gözler önüne serer.

Çanakkale'deki Rumların sosyal ve ekonomik hayatlarında, ticari faaliyetlerinin yanı sıra panayırlar da çok önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle her yıl düzenledikleri “*Aya Yorgi*” günü⁸² panayırı, Rum toplumu için büyük bir kültürel ve ekonomik öneme sahipti. Erenköy'de yapılan bu panayır sadece bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021; Uğur Akbulut, “Meyhanelerle Mukaddes Mekanlar Arasında Mesafe Tayini: Sultan II. Abdülhamid Devri İstanbul'undan Örnekler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.49, Bahar 2016, s. 211-224.

⁸¹ BOA., DH. MUİ., 79/-1/21., Lef. 1., (15 Mart 1323/28 Mart 1907)

⁸² Müslümanlar tarafından da “*Rûz-ı Hızır*” (Hızır Günü) olarak bilinen bu kutlama, baharın gelişini simgelerken, aynı zamanda zorluklar karşısında direnç gösterme ve bir araya gelme fırsatı da sunmaktaydı. Ahmet Yaşar Ocak, “Hidrellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Ankara 1998, s. 313-315.

sosyal ve dini etkinliklerin bir araya geldiği, toplulukların kaynaştığı birer buluşma noktası olarak işlev görmekteydi. Geleneksel olarak her yıl düzenlenen bu etkinliğe, Bozcaada ve Gökçeada'daki Rumlardan da katılım sağlanıyordu. 19 Mayıs 1914 tarihinde Talat Paşa imzasıyla gönderilen yazıda, Erenköy panayırına Bozcaada ve Gökçeada'dan gelecek Rumların katılmasında bir beis görülmemiş ve adalı Rumların panayıra gelmelerine izin verilmişti.⁸³ Üç gün süren Erenköy panayırı böylece, Rumlar için hem kültürel bir buluşma noktası olmuş hem de kimliklerini pekiştiren bir etkinlik olarak başat bir rol oynamıştır.

Çanakkale'deki gayrimüslim nüfusla ilgili vurgulanması gereken önemli bir diğer husus, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumsal hayatında kendini belirgin şekilde gösteren ve milli ekonomi eğilimlerini barındıran boykot hareketidir. Modern çağın toplumsal tepkilerinden biri olan boykot eylemleri, imparatorluğun son yıllarında Osmanlı toplumunda önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle 1909-1911 yılları arasında Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen boykot hareketi, Yunanistan'ın Girit üzerindeki taleplerine bir tepki olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı toplumunun bu taleplere duyduğu rahatsızlığı güçlü bir şekilde yansıtmıştır.⁸⁴ Çanakkale gibi deniz taşımacılığı açısından stratejik öneme sahip bölgelerde yürütülen bu boykotlar, Yunan gemilerinin posta taşımacılığında büyük zorluklarla karşılaşmasına ve haberleşme hizmetlerinde ciddi aksamalara neden olmuştur. Osmanlı hükümeti, bu aksaklıkların giderilmesi ve hizmetlerin normale dönmesi amacıyla 27 Ağustos 1909'da Biga Mutasarrıflığı'na boykotun kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir.⁸⁵

⁸³ BOA., DH. ŞFR.425/80., (19 Temmuz 1330/4 Temmuz 1912); BOA., DH.KMS., 21/11., (19 Mayıs 1330/19 Mayıs 1914); BOA., DH. ŞFR., 40/127., (19 Mayıs 1330/19 Mayıs 1914) Çanakkale bölgesinde düzenlenen panayırlar hakkında bilgi için bkz.: Ali Sönmez, Vedat Çalışkan, "Osmanlı Döneminden Günümüze Çanakkale Panayırları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.15, 2018, s. 54-71.

⁸⁴ II. Meşrutiyet döneminde Girit krizi ve Yunan boykotajı hakkında geniş bilgi bkz.: Çağır Sağun, *II. Meşrutiyet Döneminde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı*, Nobel Kitapevi, Ankara 2024.

⁸⁵ BOA., DH.MKT., 2912/23., (14 Ağustos 1325/27 Ağustos 1909)

Boykot hareketi, Osmanlı-Yunan ilişkilerindeki gerginliğin azalmasıyla sona ermiş olsa da Girit meselesinin yeniden gündeme gelmesi Osmanlı toplumunda büyük yankı uyandırmış ve 1910 Mayıs ayında boykot hareketinin ülke genelinde tekrar canlanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki diplomatik gerilimlerin bir yansıması olarak gündeme gelen boykot hareketi, Çanakkale merkezli olarak Ayvacık ve Ezine kazalarında da geniş halk desteği bulmuş ve bu bölgelerde yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Çanakkale halkı, Girit'in Osmanlı Devleti'ne ait olduğu yönündeki kararlılıklarını yalnızca boykot hareketiyle sınırlandırmamış; aynı zamanda Tanin gazetesine gönderdikleri telgraflar ve düzenledikleri mitingler aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur. Bu çerçevede Yunan mallarına karşı başlatılan boykot, halkın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne olan inancını savunmak adına etkili bir araç olarak değerlendirilmiş; Çanakkale halkı, bu hareket aracılığıyla hem Osmanlı kamuoyuna hem de uluslararası arenaya güçlü bir siyasi mesaj iletme imkânı bulmuştur. 12 Haziran 1910 tarihinde *Tanin* gazetesinde yayımlanan bir açıklamada ise Çanakkale Mavnacılar Kethüdası Ali Rıza ve Sandalcılar Kethüdası Ali Efendi, boykot kararıyla ilgili görüşlerini kamuoyuyla paylaşarak Girit meselesi çözülene kadar boykotu devam ettirme kararlılığında olduklarını ilan etmişlerdir.⁸⁶

Çanakkale'de boykotla ilgili gelişmeler yaşanırken Osmanlı hükümeti, Girit meselesinin Osmanlı-Yunan ilişkileri üzerindeki etkilerini dengelemek amacıyla bölgedeki Rum nüfusun siyasi ve toplumsal bağlantılarını yakından izlemeye önem vermiştir. Bu çabalar hem Osmanlı topraklarındaki istikrarı sağlamak hem de boykot hareketinin genişleme riskini kontrol altında tutmak amacını taşıyordu. Nitekim, Çanakkale'deki Yunan Konsolosluğu'nda görev yapan Kavvas Vasil Nikola'nın maaş

⁸⁶ *Tanin*, "Girit Meselesi", No. 615, (6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1910), s. 1-2; *Tanin*, "Girit Meselesi", No. 619, (10 Mayıs 1316/23 Mayıs 1910), s. 1.; *Tanin*, "Girit Hakkında", No. 622, (13 Mayıs 1316/26 Mayıs 1910), s.1.; *Tanin*, "Girit Bizim Hayatımız Demektir", No. 639, (30 Mayıs 1316/12 Haziran 1910), s. 1. Ayrıca bkz.: Haluk Selvi, a.g.m., s. 1296.

karşılığında Osmanlı Devleti'ne gizli bilgiler vermesi sağlanmıştı.⁸⁷ Bu stratejik hamleyle Osmanlı hükümetinin, özellikle Çanakkale gibi kritik bölgelerdeki Rum nüfusunu yakından izleyerek bu topluluğun Yunanistan ile olan bağlarının Osmanlı Devleti üzerindeki potansiyel etkilerini en aza indirmeyi amaçladığı düşünülebilir. Bu sayede, Osmanlı-Yunan ilişkilerinde yeni gerginlikler doğması engellenebilecek ve yerel düzeyde güvenliğin sağlanması da mümkün olabilecekti. Öte yandan Yunan boykotu ülke genelinde genişleyerek devam etti; Çanakkale'de de geniş katılımlı boykotlar, Şubat 1911 itibarıyla şiddetlendi ve yıl sonuna kadar etkisini sürdürdü. Çanakkale halkı, Yunan mallarına karşı boykotu desteklemekle kalmadı; aynı zamanda, Girit meselesine dair duydukları hassasiyeti mitingler ve gösterilerle de ifade etti. Boykotu desteklemek amacıyla düzenlenen bir mitingde konuşan Mehmet Efendi, yalnızca Giritli Rumların değil, Osmanlı Devleti'ndeki diğer Rum topluluklarının da Yunan Kralı'na bağlılık yemini ettiklerini iddia etti.⁸⁸ Hiç şüphesiz ki, bu iddia Çanakkale'deki Müslümanlar arasında Rumların sadakatine dair şüpheleri artırırken, boykot hareketine olan desteği de güçlendirdi. Çanakkale'de bu gelişmeler yaşanırken, Yunan Sefirliği olayları Dahiliye Nezareti'ne şikâyet etmiş; aynı dönemde diğer yabancı diplomatik temsilciliklerden de benzer bildirimler gelmeye devam etmiştir. Gelen diplomatik şikâyetler üzerine Dahiliye Nezareti, Çanakkale'deki durumun daha fazla tırmanmasını engellemek ve güvenliği sağlamak amacıyla Çanakkale Mutasarrıflığı'nı gerekli önlemleri alması yönünde uyararak zorunda kalmıştır.⁸⁹ Ancak, Dahiliye Nezareti'nin, olayları kontrol altına almak amacıyla Çanakkale Mutasarrıflığı'nı uyarması, merkezi yönetimin olaylara müdahale etmeye çalıştığını ortaya koysa da 8 Haziran 1911'de Hariciye Nezareti'nden gelen yazı,

⁸⁷ BOA., DH. UMVM., 110/4., (29 Ramazan 1328/4 Ekim 1910)

⁸⁸ Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914*, (çev. Özgür Bircan), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 119; Kemal Yakut, "İttihad-ı Anasırdan Husumete:1914 Rum Göçü", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.50, 2020, s. 27-28.

⁸⁹ BOA., DH.SYS. 22/1., Lef. 5., (27 Mart 1327/9 Nisan 1911)

boykotajların bölgede hala devam ettiğini⁹⁰ ve alınan tedbirlerin yeterli olmadığını göstermektedir.

Osmanlı genelindeki boykot hareketinin geniş çaplı etkisi, İngiltere'nin prestijli gazetelerinden *The Times* gibi uluslararası medyada yer bulacak kadar dikkat çekmişti. Gazetenin haberine göre, bu boykotun organize bir şekilde yürütülmesi amacıyla yeni bir heyet oluşturulmuş ve Rumlara karşı ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştı. Özellikle vapurların, Rum tüccarların mallarını taşımaları engellenmiş, halk ise Rum otel ve kahvehanelerine girmemeleri konusunda uyarılmıştı. Bunun yanı sıra, Rum hamalların işlerini bırakmaya zorlandığı ve Rumlarla temas eden ya da onlara iş veren Müslümanların da boykot edilmesinin teşvik edildiği belirtilmişti. Heyet, Rum ticaretinin durdurulmasını ve bu boykotun tüm toplumun katılımıyla uygulanmasını sağlamak amacıyla çeşitli dillerde bildirimler yayınlamıştı.⁹¹ Ancak İngiliz basınının özellikle *The Times* gibi prestijli gazetelerin, Osmanlı Devleti'ndeki yerel olayları abartılı ya da yanlı bir şekilde sunması oldukça muhtemeldir. Bu tür gazeteler, dönemin uluslararası ilişkileri ve diplomatik dengeleri bağlamında, büyük güçlerin kendi çıkarlarını koruma ya da artırma çabalarına hizmet edebiliyordu. Osmanlı Devleti'nin iç meseleleri, özellikle stratejik bölgelerdeki gelişmeler, İngiltere'nin Orta Doğu ve Doğu Akdeniz menfaatleri açısından önemliydi. Bu nedenle, basında yer alan haberler İngiltere'nin dış politikası ve bölgedeki jeopolitik çıkarları doğrultusunda şekillenebilmekteydi. Nihayetinde boykot hareketi dokuz ay sonra İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesinin ardından artan uluslararası baskılar ve İtalya ile süren diplomatik görüşmeler sonucunda 1911 yılının Kasım ayında sona erdi.⁹²

⁹⁰ BOA., DH.SYS. 22/1., Lef. 7., (26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911)

⁹¹ 9 Eylül 1911 tarihli *The Times* gazetesinden aktaran: Haluk Selvi, a.g.m., s. 1296.

⁹² Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/13, Güz-2006, s. 92-93.

Diğer bir boykot hadisesi ise Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı kamuoyunda ve hükümet çevrelerinde devlete sadakatinden şüphe edilen unsurlara ve özellikle de yerli Rumlara karşı gündeme geldi. Osmanlı Rumlarını boykotun öznesi yapan unsur ise Yunanistan meselesidir. Çünkü boykotu yürütenlere göre Balkan Savaşı'nda Yunanistan'ın elde ettiği başarı, kısmen Osmanlı topraklarındaki Rum topluluklarının yaptığı maddi yardımlarla mümkün olmuştu. Şunu da belirtmek gerekir ki boykot hareketi bu dönemde Türk milliyetçiliğin arttığı milli iktisat düşüncesinin yayıldığı süreçte gerçekleşmekteydi. Rumlara karşı boykotun ne zaman ve kimler tarafından başlatıldığı konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamakla birlikte 1913'ün sonu ve 1914'ün başından itibaren etkili olmaya başladığı söylenebilir. Boykot hareketinin öncekilerden farkı, Müslüman-Türk unsurlar tarafından Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlere yani Rumlara yapılmasıydı. 1914 Temmuz'undan itibaren daha da güçlenen boykot çağrıları, ticari ilişkilerin zayıflamasına ve Rumların ekonomik durumlarının ciddi şekilde tehdit edilmesine yol açmıştı.⁹³

Ülke genelinde başlatılan boykot hareketi, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau tarafından da dikkatle takip edilmekteydi. Yaşanan olayları kendi perspektifinden değerlendirirken abartılı bir ton taşıdığı gözlemlenen Morgenthau, Türk yetkililerin İzmir'deki yabancı işletmelere Rum çalışanları işten çıkarma ve yerine Müslümanları alma talimatı verdiğini, *Singer Manufacturing Company* gibi uluslararası firmaların da bu baskılara maruz kaldığını belirtmekteydi. Ayrıca, Büyükelçi Henry Morgenthau'nun "*Anadolu'da değil, İstanbul'da da tüm Hıristiyanlara karşı resmi bir boykot başlatıldı*"⁹⁴ ifadesi, bu boykot hareketinin yalnızca Rumlara değil, tüm gayrimüslim unsurlara yönelik olduğunu vurguluyordu.

⁹³ Zafer Toprak, a.g.m., s. 180-181; Zafer Toprak, a.g.e., s.109-110; Hasan Taner Kerimoğlu, a.g.m., s. 91-107.

⁹⁴ Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul 2005, s. 48.

Ülke genelindeki boykot hareketi Çanakkale’de de Mayıs 1914 itibarıyla hissedilmeye başlanmıştı. Çanakkale’de görev yapan İngiliz konsolos yardımcısının 1 Haziran tarihli raporuna göre, Rumlara karşı uygulanan boykot en yoğun haliyle devam etmekteydi. İngiliz konsolos yardımcısı, bölgede artan gerginliğin ve bu gerginlikten kaynaklanan sosyal ve ekonomik sorunların, özellikle Rum toplulukları üzerinde büyük bir baskı yarattığını belirtmiştir. Bu boykot, Girit krizinde olduğu gibi Mehmet Efendi’nin çabalarıyla sürdürülmekteydi; Mehmet Efendi, bu süreçte Rumlara karşı duyulan güvensizliği körükleyerek, Müslümanlar arasında milli birlik ve dayanışmayı teşvik etmeye çalışıyordu.⁹⁵ Çanakkale’de siyasi ve sosyal gerilimin yüksek olduğu bu dönemde, Çanakkale’deki Yunan Viskonsolosu, Yunan Kralı’nın özel günü vesilesiyle Rum Kilisesi’nde bir tören düzenleme girişiminde bulunmuştu. Bu törene Çanakkale’deki mülkiye memurları da davet edilmiş ve Çanakkale Mutasarrıfı Murat Fuad Bey, 20 Haziran 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’ni bu konu hakkında bilgilendirmişti.⁹⁶ Bu davet, Rum cemaatinin Çanakkale’deki etkinliğini göstermek ve kendi varlığını sürdürmek amacını taşıırken, aynı zamanda dönemin gerilimli atmosferinde diplomatik temaslarını da sürdürmek istediklerini göstermektedir.

Ülke genelinde boykot hareketi hız kesmeden devam ederken, Osmanlı hükümeti ile Yunanistan arasında Rum nüfusu ile Makedonya’daki Müslüman nüfusun mübadelesine ilişkin görüşmelerin sürmesi, boykotun kaldırılmasını zorunlu hale getirdi. Bu dönemde, iki devlet arasında demografik ve siyasi dengeleri yeniden şekillendirecek olan nüfus mübadelesi, Rumlara uygulanan boykotun sonlandırılmasını gerektiren önemli bir gelişmeydi. Nitekim, 5 Temmuz 1914 tarihinde Muhaberât-ı Umumiye Dairesi’nden Çanakkale’ye ve boykotun görüldüğü tüm bölgelere gönderilen bir şifreyle⁹⁷, Rumlara

⁹⁵ Kemal Yakut, a.g.m., s. 27-28.

⁹⁶ BOA., HR.SYS., 2966/40., (20 Mayıs 1330/2 Haziran 1914)

⁹⁷ Bu şifre Dahiliye Nezareti tarafından Edirne, Adana, Aydın, Hüdavendigâr ve Trabzon vilayetlerine; İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Karesi, Çanakkale, Menteşe ve Teke Mutasarrıflıkları’na gönderilmiştir BOA.,

karşı uygulanmakta olan boykotajın hükümetin siyasi müzakerelerle meşgul olduğu bu dönemde olumsuz sonuçlar doğurabileceği ifade edilerek boykotun kaldırılması talimatı verildi. Telgrafta ayrıca, boykotu sürdürmeye çalışanların kesinlikle cezalandırılacağı da vurgulanmaktaydı.⁹⁸

1.3.2. Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Hayatı

Çanakkale'deki Ermenilerin 1908-1914 yılları arasındaki toplumsal ve ekonomik etkinliklerini anlamak için bu döneme ait nüfus verileri büyük önem taşımaktadır. 1906/7 sayımında 1.260 olan Ermeni nüfusunun 1914'te 1.269 kişiye yükselmesi,⁹⁹ Ermenilerin hem demografik istikrarını koruduğunu hem de minimal seviyede de olsa nüfuslarını artırdıklarını göstermektedir. Bu durum, Ermeni cemaatinin şehirdeki varlığını sürdürme yeteneğini ve toplumsal yapıda etkili olma kapasitesini de ortaya koymaktadır. Ermenilerin dini-kültürel durumu hususunda burada ayrıca belirtilmesi gereken önemli bir nokta bulunmaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Amerikan misyonerlerin faaliyetleri sonucu Çanakkale'deki Ermeni cemaatinde Protestan mezhebine karşı bir eğilim baş göstermiştir. Bu minvalde bazı Ermenilerin Protestan mezhebine geçtikleri de olmuştur. Osmanlı toplumundaki millet sistemi içinde Protestan Ermeniler, hukuki ve bürokratik sınıflandırmada Gregoryen Ermeni nüfusundan ayrı bir millet olarak değerlendirilmişlerdir. Bu bağlamda, Çanakkale'de 1906/7 nüfus sayımında 56, 1914 nüfus sayımında ise 59 Protestan'ın yaşadığı ve bu kişilerin tamamı olmasa da büyük bir kısmının Ermeni milletinden olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁰

DH. ŞFR, 42/199., (22 Haziran 1330/5 Temmuz 1914). Aynı gün, Aydın'a Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından da aynı içerikte bir telgraf gönderilmiştir. BOA., DH. ŞFR., 42/198., (22 Haziran 1330/5 Temmuz 1914)

⁹⁸ BOA., DH. ŞFR, 42/199., (22 Haziran 1330/5 Temmuz 1914)

⁹⁹ Çanakkale'de Ermeni nüfusu, 1840-1875 yılları arasında gerileme eğilimi gösterirken, 1875-1914 döneminde ise istikrarlı bir artış kaydetmiştir. Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 316-348-390.

¹⁰⁰ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 316-348-390.

Osmanlı ekonomisinde ticaret ve zanaatkarlık alanlarında önemli bir yer edinen Ermenilerin, 19. Yüzyılın ilk yarısında Çanakkale’de de geleneksel meslekleriyle ekonomik hayatta önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. 1845 yılına ait Çanakkale cizye defterine göre Çanakkale Ermenileri arasında yemenicilik ve terzilik gibi dokuma ve tekstil sektörüne yönelik meslekler yaygındır. Ayrıca, çivicilik mesleği, Ermenilerin inşaat sektöründeki etkinliğini gösterirken, bezirganlık gibi meslekler de ticaretle bağlantılı olduklarını ortaya koymaktadır. Nalbantlık ve semercilik gibi farklı zanaatlar, Ermeni toplumunun çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösterdiğini yansıtmaktadır.¹⁰¹ Çanakkale Ermenilerinin 20. yüzyılın başında da faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. Giyim ve tekstil sektöründe özellikle terzilik, yemenicilik, yorgancılık ve fes üretimi gibi zanaatlarda öne çıkmışlardır. Terzilikte Miran, yemenicilikte Vartan ve yorgancılıkta Manuk gibi ustalar hem ekonomik faaliyetlere katkıda bulunmuş hem de bu zanaatların kültürel mirasını yaşatmışlardır. Ayrıca, Manuk Ağa’nın fes üretimi, giyim sektörünü destekleyerek bu alandaki üretimin devamını sağlamıştır.¹⁰² Üretim sektöründe ayakkabı ustaları Agop ve Kirkor hizmet vermiştir. Farklı zanaat dallarında ustalaşan Ermeni zanaatkarlar arasında Bıçakçı Artin, metal işçiliği ve bıçak yapımındaki isimlerden biri olmuştur. Bu meslekler, sadece ekonomik katkılar sunmakla kalmamış, aynı zamanda Ermeni kültürünün ve zanaatkarlık geleneğinin mühim bir parçasını oluşturmuştur. Ayrıca, Çanakkale’deki Ermeniler, gıda sektöründe bakkal dükkânı işleterek ve şekercilik yaparak halkın temel ihtiyaçlarını da karşılamıştır.¹⁰³

Osmanlı toplumunda geleneksel iş bölümü çerçevesinde Ermenilerin, sosyal ve ekonomik yaşamın önemli bir parçası olarak meyhane işletmeciliği yaptıkları da bilinmektedir. Çanakkale’de, bu alanda hizmet veren isimlerden biri Bedros Ağa’nın oğlu

¹⁰¹ Behçet Loklar, *a.g.t.*, s. 149.

¹⁰² İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 148.

¹⁰³ BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29 Kanunusani 1331/11 Ocak 1916)

Oşnik'tir. Oşnik, bu alandaki faaliyetleriyle Çanakkale'nin ticaret hayatında yer almış ve Ermenilerin hizmet sektöründeki rolünü pekiştirmiştir.¹⁰⁴

Ermeniler, dönemin sosyal ve siyasi koşullarına uyum sağlayarak iş hayatında yenilikçi adımlar atmayı başarmışlardır. Bu çerçevede, Çanakkale'deki Ermeni matbaaları II. Meşrutiyet'in özgürlük ve çok seslilik ortamından etkilenmişlerdir. Örneğin, Hacir Anderyan oğlu Haciryan'ın Yalı Caddesi'ndeki dükkânında Türkçe, Rumca ve Fransızca kartvizit ve davetiye gibi evrakların basımı için hükümetten ruhsat talep etmesi ve bu talebin 1 Temmuz 1909'da Dahiliye Nezareti tarafından onaylanması, Çanakkale'deki Ermenilerin ticari faaliyetlerinin çeşitlendiğini göstermenin yanı sıra, yabancı dillerde basım yapılması da kültürel çeşitliğin bir göstergesiydi.¹⁰⁵

Ermeniler, Çanakkale'de yalnızca ticaret alanındaki etkinlikleriyle değil, madencilik sektöründeki faaliyetleriyle de bölgenin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamışlardır. Çanakkale'de maden işletme imtiyazına sahip iki Ermeni bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Bu girişimcilerden biri, Dönel (Dünel?)¹⁰⁷ oğlu Agop Efendi'dir. Agop Efendi, 11 Mayıs 1872 tarihinde aldığı fermanla, Bayramiç kazasındaki Işıklar, Orman Tepesi, Köprübaşı, Topkaya ve Çınarlıkaya mevkilerindeki manganez madenlerinin işletme hakkını elde etmiştir.¹⁰⁸ Ancak 99 yıllık bu imtiyaz, 7 Ağustos 1916'da Şura-yı Devlet kararıyla feshedilmiştir.¹⁰⁹ Meclis-i Vükela kararında imtiyaz hakkının feshine dair doğrudan bir gerekçe belirtilmemiş olsa da feshin tarihine bakıldığında, savaşın kapsam ve yoğunluğunun önemli ölçüde arttığı bir döneme işaret etmektedir.¹¹⁰ Bu

¹⁰⁴ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 101-148.

¹⁰⁵ BOA. DH.MKT., 2862/97., (12 Cemaziyelahir 1327/1 Temmuz 1909)

¹⁰⁶ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰⁷ Bu kelime Murat Bardakçı tarafından Donik olarak okunmuştur. Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰⁸ *Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid*, 1290, s. 109; BOA., MV., 244/34., (25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916)

¹⁰⁹ BOA., MV., 244/34., (25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916)

¹¹⁰ I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin maden politikası hakkında bkz.: İsa Tak, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi Esnasında Yaşadığı Kömür Sıkıntısı ve Alınan Tedbirler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, Kış- 2016, s. 107-124; Fatma Emek, "Birinci Dünya

dönemde askerî ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan zorluklar giderek daha görünür hale gelmiş ve Osmanlı Devleti, olağan dışı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Öyle ki, daha 2 Eylül 1915 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Harbiye Nezareti ortak bir karar alarak, askerîye tarafından gerekli görülen madenlerin ruhsatsız olarak işletilebileceğini kararlaştırmıştır.¹¹¹ Agop Efendi'nin maden işletme hakkına son verilmesinde, yalnızca savaş koşullarının değil, aynı zamanda savaş sırasında Ermenilere yönelik sevk ve iskân politikasının da etkili olduğu açıktır. Bu politika, Osmanlı Devleti'nin güvenlik ve lojistik öncelikleri çerçevesinde maden işletme imtiyazlarını yeniden değerlendirmesine yol açmıştır. Diğer bir Ermeni maden işletmecisi ise Bahçeköylü Haçatur'dur. Haçatur, bugün Yenice ilçesine bağlı Pazarköy'de simli kurşun madeni işletmekteydi. Muhtemelen aynı gerekçelerle onun da maden işletme imtiyazına son verilmişti.¹¹²

Çanakkale'deki Ermeniler, ticaret ve madencilik gibi ekonomik faaliyetlerin yanı sıra kamu hizmetlerinde de önemli roller üstlenmiştir. Şehrin hayvan sağlığı 1908-1910 yılları arasında baytar müfettişi olarak görev yapan Kirkor Efendi'nin çalışmalarıyla korunmuştur.¹¹³ Ancak 1910 yılına gelindiğinde baytar müfettişliği görevini Oseb Efendi'ye devretti.¹¹⁴ Kirkor Efendi'nin yerini Oseb Efendi'nin alması, Ermenilerin baytarlık mesleğindeki sürekliliğini ortaya koymaktadır. 1914'te palamut memuru olarak görev yapan Hrant Efendi, Ermenilerin kamu hizmetlerindeki etkinliğini kanıtlayan başka bir örnektir. Ayrıca, İstanbul Şehremaneti'nde fen mimarı olarak çalışan Çanakkaleli Gabriel, mühendislik ve mimarlık gibi teknik alanlarda hizmet vermiştir.¹¹⁵

Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Birinci Dünya Harbi, (Farklı Konularla Yüz beş Yılın Ardından)*, (ed. Davud Kapucu), Paradigma Akademi, Çanakkale 2023, s. 385-411.

¹¹¹ BOA., BEO., 4373/327938., Lef. 3., (20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915)

¹¹² Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 103.

¹¹³ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1326, s. 836.

¹¹⁴ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1328, s. 896.

¹¹⁵ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 154.

Çanakkale'deki Ermenilerin 1908-1914 yılları arasındaki ekonomik yaşamları, dönemin siyasal çalkantıları ve ekonomik belirsizlikler nedeniyle çeşitli zorluklar barındırmaktaydı. Siyasi istikrarsızlıklar, yalnızca Ermeni topluluğunu değil, tüm şehirdeki ticari ve sosyal hayatı derinden etkileyerek, ticaretin ve zanaatkarlığın gelişiminde ciddi engeller yaratmıştır. Ermeniler bu zorluklara rağmen ticaret ve zanaat faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlar, ancak dönemin siyasal ve ekonomik koşulları, bu süreci daha da zorlaştırmıştır. Örneğin, Hacı Karabet'in ve pabuççu ustası Kirkor oğlu Agop'un eytam sandığından aldıkları borçlar, Ermeni cemaatinin karşı karşıya kaldığı mali güçlükleri açıkça yansıtmaktadır. Bu borçlanmalar, Ermeni topluluğunun bireysel ve toplumsal düzeyde ekonomik sıkıntılar içinde olduğunu göstermektedir.¹¹⁶

II. Meşrutiyet döneminde görülen boykot hadiselerine Ermeniler nezdinde de rastlanmaktadır. Ermeni toplumu, boykotun doğrudan bir hedefi olmasa da bu tür ekonomik yaptırımların genişlemesinden endişe duymuş ve Rum tüccarlara karşı başlatılan 1913-1914 boykotundan kendilerinin etkilendiklerini bildirmişlerdi. 1 Haziran 1914 tarihinde Ermeni Patrikliği aracılığıyla hükümete sunulan bir müzekkerede, Ermeni tüccarların boykottan etkilendiği ve bu durum nedeniyle çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldıkları belirtilmiş ve yaşadıkları sorunlara çözüm bulunması talep edilmiştir.¹¹⁷ Dahiliye Nezareti, gelen şikâyetler üzerine 14 Temmuz 1914 tarihinde Ermeni Patrikliği'ne gönderdiği yazıda, Ankara, Biga, İzmir, Bursa ve Çanakkale gibi şehirlerde Ermenilere yönelik boykot uygulandığına dair iddiaların asılsız olduğunu bildirmiştir.¹¹⁸ Ancak, bahsi geçen boykotun yankıları yalnızca Ermeni Patrikliği ile sınırlı kalmamış, daha geniş çevrelerde de endişe yaratmıştır. Boykot hareketinin Bulgar tüccarları da hedef aldığı iddiaları, Bulgaristan hükümeti nezdinde tepkilere yol açtı. Bulgar tüccarların

¹¹⁶ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 74-309-384.

¹¹⁷ BOA., BEO., 4289/321601., (7 Recep 1332/1 Haziran 1914)

¹¹⁸ BOA., DH.EUM.EMN., 116/33., (20 Şaban 1332/14 Temmuz 1914)

boykottan zarar gördüğüne dair iddiaların artması üzerine, Bulgar elçisi Osmanlı hükümetine resmi bir başvuruda bulunarak durumun açıklığa kavuşturulmasını talep etti. Başvuruda, boykottan etkilendiği ileri sürülen 28 Bulgar tüccarın isim listesi sunulmuş ve listede Ezine kazasında ticaret yapan Chisristo Sazoroff'un¹¹⁹ adı da yer almıştır.¹²⁰ Bulgar elçisinin bu başvurusu üzerine, 25 Haziran 1914'e Dahiliye Nezareti, Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleri ile Çanakkale ve Karesi Mutasarrıflıkları'na gönderdiği şifrede, Bulgar tüccarlara karşı herhangi bir boykot girişiminde bulunulmamasını emretmiştir.¹²¹ Ayrıca, aynı gün Çanakkale Mutasarrıflığı tarafından Ezine kazasındaki Chisristo Sazoroff'a yönelik herhangi bir boykot hareketinin bulunmadığına dair bilgi de iletilmiştir.¹²²

1.3.3. Musevilerin Sosyal ve Ekonomik Hayatları

Çanakkale'deki Musevilerin geliş tarihine dair kesin belgeler bulunmamakla birlikte, 1492'de İspanya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Sefarad Musevilerinin, Osmanlı Devleti tarafından farklı şehirlere, özellikle ticaret ve zanaat merkezlerine yerleştirildiği bilinmektedir. Bu çerçevede, 16. yüzyıl başlarında Çanakkale'ye de bir Musevi topluluğunun yerleştirildiği ve burada ekonomik, ticari ve kültürel yaşamda önemli bir yer edindiği tahmin edilmektedir. Çanakkale Musevilerinin Ladino dilini (Judeo-Espanyol/Yahudi İspanyolcası) konuşmaları, onların Sefarad Musevilerinin torunları olduklarını kanıtlamaktadır.¹²³ İspanya'dan ayrılmalarına rağmen Ladino dilinin nesiller boyu korunmuş olması, Çanakkale Musevilerinin kimliklerini, kültürlerini ve inançlarını yaşatma konusundaki güçlü bağlılıklarını ortaya koymaktadır. Ladino,

¹¹⁹ Ezine'de abacılık faaliyetinde bulunan Sazoroff'un bu listeye dahil edilmesi, Çanakkale'nin ticari hayatında Bulgar varlığının ve etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu durum, Çanakkale'deki ekonomik dinamikleri ve farklı etnik grupların ticari ilişkilerini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.

¹²⁰ BOA., DH.KMS, 23/53., Lef. 18., (1 Haziran 1330/14 Haziran 1914); BOA., DH. ŞFR., 42/36., (22 Recep 1332/16 Haziran 1914)

¹²¹ BOA., DH.KMS, 23/53., Lef. 20., (12 Haziran 1330/25 Haziran 1914)

¹²² BOA., DH. ŞFR., 431/92., (12 Haziran 1332/25 Haziran 1914)

¹²³ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 68-69.

yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda Musevi topluluğunun tarihini, geleneklerini ve değerlerini sonraki kuşaklara aktaran bir kültürel taşıyıcı görevi görmüştür. Bu dilin korunması ve dini törenlerden sosyal etkinliklere kadar birçok alanda yaşatılması, topluluğun kendi değerlerine sadakatini ve kimliğini muhafaza etme çabasını yansıtır. Bu çabanın somut izlerinden biri de Eliya Hallio'nun 1890 yılında inşa ettirdiği çarşı-pasajın kapı kitabesinde Osmanlı Türkçesi'nin yanında İbrani harfli Ladino yazısının da bulunmasıdır. İbrani harfli Ladino yazı, tarihsel bağlam ve kültürel kimlik açısından kayda değer bir önem taşıyarak Musevi topluluğunun köklerine olan bağlılığını simgelerken, Osmanlı Türkçesi ise bu topluluğun Osmanlı toplumuyla uyum içinde yaşama arzusunu ifade etmektedir.

1814 yılında Çanakkale'yi ziyaret eden Edward Raczynski'nin gözlemleri, şehrin kozmopolit yapısında Musevilerin önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Raczynski, katıldığı bir yemekte akıcı bir şekilde İspanyolca konuşan bir Musevi tüccar ile Musevi kökenli Rus Konsolosu'nu gözlemlemiş ve bu tüccarın, 17. yüzyılda Çanakkale'ye yerleşen İspanyol kökenli bir aileden geldiğini ifade etmiştir.¹²⁴ Bu gözlemler, Çanakkale'deki Musevilerin tarihsel ve kültürel kökenlerine bağlı kaldıklarını ve şehrin ticari yaşamında aktif bir rol üstlendiklerini göstermektedir. Aynı zamanda, Musevilerin yerel ve uluslararası ticari ilişkilerde¹²⁵ etkili bir pozisyona sahip olduklarını da doğrulamaktadır.

¹²⁴ Mithat Atabay, Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler, s. 26-27.

¹²⁵ Çanakkale'deki Museviler 19. yüzyılın sonlarına kadar Çanakkale'deki konsolosluklarda yardımcı olarak veya tercümanlık yaparak önemli pozisyonlarda bulundular. Bu sayede, Avrupa kanallarıyla olan kültürel ve uluslararası ticari bağlantılarını güçlendirdiler ve bu ilişkileri sürdürdüler. Bu durum, onların hem yerel hem de uluslararası düzeyde etkili bir rol oynamalarını sağladı. 1840 yılında Çanakkale'deki Musevi tercümanların isimleri, hangi ülkelere çalıştıkları ve mal varlıkları hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Nurullah Donkar, *Seçilmişlik'in Diaspora'daki İmtihani: Sosyo-Ekonomik ve Eko-Kültürel Açından Yahudiler (Çanakkale Örneği)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2019, s. 46.

Musevilerin Çanakkale'deki etkinliği 20. Yüzyılın başında da devam etmekteydi. 1906/7 sayımına göre 2.829, 1914 sayımına göre ise 2.961 kişilik nüfuslarıyla demografik açıdan Rumlardan sonra en büyük grup haline gelmişlerdir.¹²⁶ Bu durum, Musevilerin Çanakkale'deki sosyal ve ekonomik hayatta etkili olduklarını ve toplumsal yapı üzerinde iz bıraktıklarını göstermektedir. Ekonomik faaliyetlerdeki etkileri, aynı zamanda bölgenin kozmopolit yapısını da güçlendirmiştir.

Çanakkale'deki Museviler, şehrin iktisadi hayatında diğer gayrimüslim unsurlar gibi genel olarak gıda, ticaret, hizmet ve finans sektörlerinde faaliyet göstererek yerel ekonominin gelişmesine katkılarda bulunmuşlardır. Musevilerin, ticaret sektöründeki yaygın mesleklerinden biri bakkal işletmeciliği idi. Musevi Mahallesi'nde bulunan Alyans İsrailit Mektebi civarında işletilen bakkallar, yerel halkın gıda ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.¹²⁷

Musevilerin yaygın olarak bakkal dükkânı işletmeleri onların toptancılık ticaretiyle, yani tüccarlarla olan güçlü bir bağlarına işaret eder. Museviler Çanakkale'deki ticari hayatın bir parçası olmuş ve bu topluluk içinde yaygın bir meslek olan tüccarlık, David Sigora¹²⁸ ve Nesim Behor Gormizona gibi isimler aracılığıyla öne çıkmıştır. Bu

¹²⁶ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 348-390.

¹²⁷ BOA., DH.MKT., 1231/83., (16 Kanunusani 1326/27 Ocak 1911)

¹²⁸ Tüccar David Sigora Efendi, Çanakkale'nin ticaret hayatında önemli bir figür olmasının yanı sıra, kamusal alanda da etkili bir isim olarak dikkat çeker ve Bidayet Mahkemesi üyeliği gibi önemli bir kamu görevini üstlenmiştir. BOA., DH.İD., 66/12., (22 Ocak 1330/22 Ocak 1912). Ayrıca onun kamusal alandaki etkinliği, siyasete de uzanmıştır. 13 Mart 1909 tarihinde, Hacı Emin Ağazade Hacı Mustafa Bey ile Biga Sancağı İdare Meclisi'nde yapılan seçimde en yüksek oyu alarak meclis üyesi seçilmesi, Sigora Efendi'nin siyasi arenada güçlü bir figür olduğunu ortaya koymaktadır. BOA., ŞD., 1606/13., (13 Mart 1325/13 Nisan 1909). David Sigora Efendi, sadece ticaret, kamusal ve siyasal hayatında etkili bir figür olmayıp, aynı zamanda mülk sahipliği yoluyla da ekonomik gücünü ve etkisini ortaya koymaktadır. Örneğin, Rum Mahallesi'nde bulunan evinde, ağır topçu 5. Alay Kumandanlığı'ndan emekli Bekir Sıdkı Bey kiracı olarak oturmaktadır. İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 145. Bunun yanı sıra, David Sigora'nın Çanakkale'de sebze bahçesi bulunmaktadır ve bu bahçeyi mahalle yani arsa haline dönüştürmek istemektedir. Ancak, bahçenin askeri gerekçelerle mahalleye dönüştürülmesine izin verilmemiş, kendisinin ödediği ferağ harcının iadesinin ya da başka bir vergiye mahsup edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. BOA., DH.İD., 66/12., (2 Safer 1330/22 Ocak 1912). Sigora Efendi'nin bu girişimi, Osmanlı döneminde gayrimüslim tüccarların mülkiyet ve ekonomik gücünü nasıl kullandığını ve aynı zamanda dönemin idari önceliklerinin mülkiyet üzerindeki sınırlayıcı etkilerini gözler önüne sermektedir.

isimler, tüccarlık alanındaki faaliyetleriyle sadece Musevi topluluğunun ticaretteki güçlü varlığını değil, aynı zamanda yerel halkla kurdukları ticari ilişkileri de geliştirmişlerdir. Ancak ticari ilişkiler her zaman sorunsuz bir şekilde ilerlemiyordu. Dönemin ekonomik yapısı ve ticaretin doğası gereği tüccarlar, alacaklarını tahsil etme konusunda zorluklar yaşayabiliyorlardı.  deme zorlukları, alıcıların iflası veya vefatı gibi durumlar, tüccarların sık sık karşılaştıkları sorunlar arasındaydı. Nesim Behor da bu tür bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Behor'un Kumkaleli İbrahim'e yaptığı 1 teneke sade yağ, 7 teneke de zeytinyağı satışı, bu sorunların bir örneğidir. İbrahim'in vefatıyla birlikte borcun tahsil edilmesi karmaşık bir hale gelmiş, bu nedenle mesele hukuki makamlara taşınmak zorunda kalmıştır. Behor'un alacağına ilişkin mesele, kendisi tarafından kadılık makamına intikal ettirilmiş ve burada yapılan incelemeler sonucunda 7774 kuruş 10 paranın Behor'a ödenmesine karar verilmiştir.¹²⁹ Çanakkale'deki bu dava  rneği, Tanzimat'tan itibaren şer'i mahkemelerin gücünün azalmaya başlamasına rağmen, II. Meşrutiyet döneminde bile, ticaret hayatında ortaya çıkan anlaşmazlıkların üzümünde şer'i mahkemeler, yalnızca Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de başvurduğu güvenilir bir merci olmaya devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bu durum, Osmanlı hukuk sisteminde şer'i mahkemelerin kapsayıcılığını ve toplumsal d zen¹³⁰ ile ekonomik hayatta oynadığı önemli rolü sürdürdüğünü açık bir şekilde göstermektedir.

¹²⁹ İmran şahin, *a.g.t.*, s. 248-249.

¹³⁰ Bu dönemde gayrimüslimler tarafından şer'i mahkemelere sadece ticaret davaları değil, nafaka talepleri gibi ailevi meseleler de taşınmaktaydı. Örneğin, Çanakkale şer'iyye mahkemesi kayıtlarından birinde, Musevi cemaatine mensup Ester isimli bir kadın, oğlundan nafaka talebinde bulunmuştur. Ester, geçim sıkıntısı  ktiğini ve oğlunun maddi gücüne rağmen kendisini desteklemediğini ifade ederek mahkemeye başvurmuştur. Ayrıca, oğlunun ve diğer aile bireylerinin ekonomik durumlarını mahkemeye sunarak, nafakanın bir zorunluluk olarak belirlenmesini talep etmiştir. Bu olay, bir Musevi kadının haklarını korumak için şer'i mahkemeye başvurduğunu ve bu mahkemenin bu tür taleplerde oynadığı önemli rolü açıkça gözler önüne sermektedir. İmran şahin, *a.g.t.*, s. 233-234. Bununla birlikte, gayrimüslimler vek letname düzenlenmesi ya da hukuki temsil yetkisi gibi konular için de kadılık makamına başvurmaktaydı. Nitekim, Sayona Efendi, Çanakkale kadılığına başvurarak oğlu şifo Efendi'ye, Biga, Lapseki, Ezine, Ayvacık, Bayramiç ve Eceabat kazalarındaki tüm haklarının temsili ve ilgili işlemleri yürütmesi için vekâlet vermiştir. İmran şahin, *a.g.t.*, s. 45-46.

Çanakkale'deki Musevilerin ticari yaşamları, helvacılık, kasaplık ve şarap üretimi gibi geleneksel meslekler etrafında şekillenmiş ve bu meslekler Musevi topluluğunun yalnızca ekonomik geçimlerini sağlamalarını değil, aynı zamanda dini ve kültürel kimliklerini korumalarını da mümkün kılmıştır. Helvacılık, Musevi topluluğunda geleneksel tariflerin nesilden nesile aktarılmasıyla ayakta kalan bir meslek dalı olmuş ve üretimi süreklilik kazanmıştır.¹³¹ 20. yüzyılın başlarında da Çanakkale'de Samuel Kohen öncülüğünde bu gelenek devam etmiştir. Bu dönemde Samuel Kohen, helva üretimi yaparak şehirdeki halkın tatlı ihtiyacını karşılarken aynı zamanda yerel ticarete hareket kazandırmıştır.¹³²

Musevilerin gıda sektöründeki bir diğer faaliyeti ise kasaplıktır. Kasaplık sadece ticari bir hizmet olarak kalmamış, aynı zamanda dini kurallara uygun et kesimi yaparak dini bir sorumluluğu da yerine getirmiştir. Kasaplık mesleği, Museviler için “koşer/kaşer”¹³³ kurallara uygun olarak et kesimini sağlama ve bu sayede topluluğun hem gıda ihtiyaçlarını karşılama hem de yerel ekonomiye katkıda bulunma anlamında büyük bir önem taşımıştır. Çanakkale'deki Musevi kasaplardan biri olan Mirkoda,¹³⁴ bu geleneği devam ettirerek, Musevi cemaatinin et ihtiyacını karşılamıştır.

Çanakkale'deki Musevi cemaati, şarap yapımındaki ustalıkları ve kaliteli üretimleriyle yerel ekonomide şarap ticaretinin önemli aktörlerinden biri olmuştur. Nitekim, 1890'larda bölgeyi ziyaret eden İngiliz dilbilimci Lucy M.J. Garnett, bu topluluğun şarap ticaretindeki etkisini özellikle vurgulamıştır.¹³⁵ Şarap üretiminde Rumlar daha etkin olsa da Musevilerin üretim süreçlerindeki dikkatleri ve belirli normlara

¹³¹ Behçet Loklar, *a.g.t.*, s. 149-150.

¹³² Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 110.

¹³³ Ali Osman Kurt, “Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, S.2, 2010, s. 103-149; Yusuf Besalel, “Kaşer”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.2, Gözlem Yayınları, İstanbul 2001, s. 313-314.

¹³⁴ İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 499.

¹³⁵ Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 32.

uygun çalışma disiplinleri onlara bu alanda saygın bir konum kazandırmıştır. Ürettikleri şaraplara İtalyanca “*Vino de Legge*” adı verilmiştir. “*Vino de Legge*,” yasal şarap anlamına gelir ve bu şaraplar, belirli dini kurallar ve üretim standartlarına göre hazırlanır. Bu durum, şarapların kalitesini artıran önemli bir unsur olmakla birlikte, “*Vino de Legge*”yi sadece bir içecek değil, aynı zamanda kültürel ve dini bir sembol haline getirmiştir. Aynı zamanda Musevilerin ürettiği şaraplar, kaliteli olmaları sayesinde İstanbul, İzmir, Şam gibi büyük şehirlere gönderilmekte ve hatta İngiltere gibi yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi. 1801 yılında Çanakkale’yi ziyaret eden İngiliz arkeolog Edward Daniel Clark, Musevilerin şarap yapımındaki ustalıklarını ve ticari başarılarını detaylı bir şekilde kayıt altına almıştır. Clark, dönemin ekonomik koşullarını ve şarap ticaretinin önemini yansıtan gözlemlerinde, bir şişe şarabın 8 para (yaklaşık 2 pen) gibi bir fiyata satıldığını belirtmiştir.¹³⁶ Bu bağlamda Musevilerin şarap üretimindeki yetkinliklerinin ve bu üretimden elde ettikleri kaliteli ve lezzetli şarapların, onların alkol satışı dolayısıyla meyhanecilik sektöründe de önemli bir yer edinmelerine zemin hazırlamıştır. Alyans İsrailit Mektebi çevresinde dört meyhanenin varlığı, Musevilerin bu alandaki ticari faaliyetlerinin dikkate değer bir yer edindiklerinin göstergesidir. Ancak 27 Ocak 1911 tarihli arşiv vesikasına göre, buradaki dört meyhanenin daha önce kapanmasına rağmen, bu tarihte iki dükkâna yeniden alkol satışı ruhsatı verilmesi,¹³⁷ meyhanecilik sektörünün Museviler için ekonomik ve sosyal açıdan ne kadar önemli olduğunu yansıtır. Kapanış sebepleri net olarak bilinmese de iki dükkâna tekrar ruhsat verilmesi, meyhane işletmeciliğinin halen devam eden bir talebi karşılamak için sürdürüldüğüne işaret eder.

¹³⁶ Mithat Atabay, *Çanakkale’de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 26; Musevilerde kutsal kabul edilen içecekler hakkında bilgi için bkz.: Sami Kılıç, “Yahudilik’te Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu, Ankara 2012, s. 73-98.

¹³⁷ BOA., DH.MKT., 1231/83., (16 Kanunusani 1326/27 Ocak 1911)

Çanakkale'deki Museviler, bankerlik ve sarraflık gibi finans alanlarında da faaliyet göstererek şehrin ekonomik yapısına yön vermişlerdir. Zaten onların bu sektörlerdeki başat rolleri bilinmektedir¹³⁸ ve 20. yüzyılın başlarında Çanakkale'de Nesim Kohen, Mois Efendi ve Yasef Efendi¹³⁹ gibi Musevi bankerler faaliyet göstermekteydi. Özellikle Nesim Kohen'in 16 Haziran 1919 tarihinde I. Dünya Savaşı sonrasında yaptığı başvuru finansal güçlerini göstermesi açısından önem teşkil etmektedir. İlgili başvuruda Çanakkale'nin farklı bölgelerindeki altı mülkünün savaş nedeniyle harap olduğunu belirten Kohen, Dahiliye Nezareti'nden zararının tazminini istemiştir.¹⁴⁰ Bu üç banker dışında aynı dönemde finans sektöründe karşımıza çıkan diğerler isim ise sarraf İshak Efendi ve Rafael Efendi'dir.¹⁴¹ Bununla birlikte bu banker ve sarrafların şehrin ekonomik altyapısının güçlenmesine katkıda buldukları da ortadadır. Çünkü 1914 yılında Osmanlı Bankası'nın Çanakkale'de bir şube açmasında onların rolü büyüktür. Bu minvalde de Çanakkale mebus adayı Cavit Bey'in siyasi desteğini almışlardır. Ne var ki, 3 Kasım 1914'te İtilaf devletlerinin Çanakkale'yi bombardımana tutması bankanın faaliyetlerini olumsuz etkilemiş ve güvenlik kaygıları nedeniyle banka, Karesi'ye taşınmak zorunda kalmıştır. 1915'teki bombardımanlar sonucu Osmanlı Bankası'nın Çanakkale şubesi tamamen yanarak kullanılamaz hale gelmiştir.¹⁴²

Çanakkale'deki Musevi cemaati, ticaret ve finans alanındaki başarılarını şehrin ekonomik yapısına katkı sunacak şekilde somutlaştırmıştır. Katkılarının en belirgin örneklerinden biri, Eliya Hallio'nun 1890 yılında inşa ettirdiği çarşı-pasajdır. Söz konusu çarşı, Musevi cemaatinin ticari gücünü yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda şehrin

¹³⁸ Werner Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler* (çev. Sabri Gürses), İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 13-166.

¹³⁹ İmran Şahin *a.g.t.*, s. 161-215.

¹⁴⁰ BOA., DH.İ.UM. EK., 53/72., (16 Haziran 1335/19 Haziran 1919)

¹⁴¹ İmran Şahin *a.g.t.*, s. 163.

¹⁴² Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 185.

ticaret merkezlerinden biri haline gelerek ekonomik canlanmaya katkı sağlamıştır. Çarşının kapı kitabesinde bulunan Osmanlı Türkçesi ve İbrani harfli Ladino yazılar hem tarihsel bağlamda hem de kültürel kimlik açısından kayda değer bir yer tutar. Osmanlı Türkçesi metinde¹⁴³ çarşının II. Abdülhamid'in tahtı riyasetinde inşa ettirildiği vurgulanırken, Ladino metinde ise İbrani Takvimi'ne göre Tışri 5650 tarihinde II. Abdülhamid'in saltanatının 14. yılında yaptırıldığı ifade edilmektedir. Asıl adı “*Passage Hallio*” olan çarşı, girişindeki aynalar nedeniyle günümüzde “*Aynalı Çarşı*” olarak bilinmektedir. Ticari bir işlevle inşa edilmiş olmasına rağmen, zaman içinde bir kültürel sembole dönüşerek Çanakkale'nin tarihsel kimliğinin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Musevi cemaati sosyal sorumluluk projeleri, kültürel faaliyetler ve kamu hizmetlerine yönelik katkılarıyla Çanakkale'nin sosyal ve kültürel yapısının gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır. Sosyal sorumluluk anlayışının en belirgin örneklerinden biri, cemaatin önde gelen figürlerinden David Sigora Efendi'nin Çanakkale'deki bölge hapisanesine sağladığı destektir. Sigora Efendi, hapishanenin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yatak (kerevet) ve nöbetçi kulübeleri inşa ettirerek mahkumların ve nöbetçilerin koşullarını iyileştirmiştir. Sağlanan destek, Musevi cemaatinin yerel otoritelerle güçlü bir iş birliği içerisinde olduğunu ve devlet kurumlarının iyileştirilmesinde aktif rol aldığını açıkça göstermektedir. Sigora'nın gerçekleştirdiği çalışmalar nedeniyle mutasarrıflık tarafından dördüncü derece rütbe ile ödüllendirilmesinin talep edilmesi¹⁴⁴, bu tür girişimlerin takdir edildiğini ve cemaatin şehre yaptığı katkıların devlet nezdinde kıymetli bulunduğunu kanıtlamaktadır. Aynı zamanda, Musevi cemaatinin kendi kamusal yaşam alanlarını koruma ve sürdürülebilir kılma sorumluluğunu da üstlendiği görülmektedir.

¹⁴³Aynalı Çarşı-Passage Hallio; Kitabe ana giriş kapısının üst kısmında yer almaktadır. Kitabenin Osmanlı Türkçesi metninde “Abdülhamid Han-ı Sanı El Gazi Efendimizin saye-i ihsaniye ve riayetperverilerinde tebaa-yı sadıka-yı Museviyye'sinden Elya Halyo bendeleri” tarafından yaptırıldığı ifade edilmiştir. (Yapım yılı Rumi: 1305/1890)

¹⁴⁴ BOA., DH.TMIK.S., 10/49., (26 Mayıs 1313/7 Haziran 1897)

Kendilerine ait mezarlık duvarlarının harap durumda olduğunu fark eden Musevi cemaati, duvarların tamir ihtiyacını karşılamak amacıyla bir tiyatro düzenlemek istemiş ve gerekli izni alabilmek için ilgili makamlara bir dilekçe sunmuştur. Ancak, cemaatin bu talebi, daha önce özel okullar yararına tiyatro ve piyango düzenlenmesine izin verilmiş olmasına rağmen, mezarlık gibi kutsal bir alanın onarımı amacıyla benzer bir etkinliğin düzenlendiğine dair bir örneğin bulunmadığı gerekçesiyle incelemeye alınmıştır. Bu sebeple mutasarrıflık, sürecin ilerleyebilmesi ve gerekli izinlerin alınabilmesi amacıyla konuyu üst makam olan Dahiliye Nezareti'ne iletmiştir.¹⁴⁵ Dahiliye Nezareti, söz konusu meseleyle ilgili olarak çeşitli ayrıntılı bilgiler talep etmiştir. Öncelikle, mezarlığın vakıf statüsünde olup olmadığının belirlenmesini ve mezarlık duvarlarının tamir masraflarının ne kadar tutacağını tespit edilmesini talep eden Dahiliye Nezareti; düzenlenmesi planlanan tiyatroya ilişkin ayrıntılı bilgilere de ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda, tiyatro biletlerinin kaç adet basılacağı, bilet fiyatlarının ne kadar olacağı ve biletlerin nerede basılacağı gibi hususlarda açıklama yapılmasını beklemiştir. Tüm bu detayların netleştirilmesi ve herhangi bir sakınca bulunmadığının anlaşılması durumunda, Meclis-i İdare-i Liva'nın onay sürecinin hızlandırılarak tiyatro oyununa izin verilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶

Çanakkale'deki Museviler gerek ekonomik gerekse de sosyal faaliyetleri ile şehir dinamiğinin bir parçası olmalarına rağmen 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti genelinde yaşanan göç hareketlerinden etkilenmişlerdir. Bu dönemde Museviler arasında özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Meksika ve Avrupa'ya yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Çanakkaleli Museviler de bu göç hareketinin bir parçası olmuş ve farklı sebeplerle bu yeni coğrafyalarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu göç hareketlerinin temelinde ekonomik fırsatlar, daha iyi yaşam koşulları ve Osmanlı

¹⁴⁵ BOA., DH. TMIK.M., 255/35., Lef. 1., (16 Ağustos 1323/29 Ağustos 1907)

¹⁴⁶ BOA., DH. TMIK.M., 255/35., Lef. 4., (17 Eylül 1323/29 Eylül 1907)

Devleti'nin siyasi ve ekonomik belirsizliklerinden kaçış gibi faktörler yer almıştır. Amerika Birleşik Devletleri, sanayi devriminin getirdiği ekonomik gelişim, sunduğu sosyal güvenlik ve toplumsal istikrarla o dönemin en büyük cazibe merkezi haline gelmiştir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusunda gelişen sanayi merkezleri, yeni iş olanakları sunarken, aynı zamanda Avrupa ve Osmanlı Devleti'nden gelen göçmenler için “*Yeni Dünya*” olarak umut dolu bir gelecek vaat etmekteydi. Çanakkaleli Museviler de bu göç hareketine katılmış ve bu süreçte çeşitli organizasyonların desteğini almışlardır. Örneğin, 1905 yılında “Alliance Israelite Universelle” (Evrensel İsrailit Birliği) adlı Musevi yardım kuruluşu, Çanakkale'den Amerika'ya göç edecek Musevilere danışmanlık hizmeti vermiştir.¹⁴⁷ Nitekim, 29 Aralık 1907 tarihinde Maliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıdan anlaşıldığı üzere, Çanakkale Musevi Mahallesi'nde ikamet eden¹⁴⁸ ve Amerika'ya ticaret yapmak amacıyla göç eden 41 kişinin bulunduğu bildirilmiştir. Aynı yazıda, Musevilerin yeni bir ülkede yaşam kurarken Osmanlı Devleti'ne karşı mali yükümlülüklerini yerine getirmelerinin gerekliliği belirtilerek, göç edenlerin 3632 kuruş tutarındaki vergi borçlarının tahsil edilip hazineye gelir olarak kaydedilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁹

1910 yılına gelindiğinde, New Jersey eyaletinin New Brunswick şehrindeki toplam 2.500 kişilik Musevi nüfusunun üçte birini, İstanbul, Çanakkale, İzmir, Selanik

¹⁴⁷1893 ile 1924 yılları arasında Osmanlı Musevileri'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne göçü hem ekonomik hem de siyasi nedenlerin etkisiyle şekillenmiş önemli bir süreçtir. Museviler, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden, özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Çanakkale gibi şehirlerden Amerika'ya göç ettiler. Bu dönemde göç eden Osmanlı Musevileri, Amerika'da “*Turkinos*” olarak adlandırıldılar. Bu terim, onların Osmanlı Devleti vatandaşı olduklarını ve büyük oranda Ladino dilini (Sefarad Musevilerinin konuştuğu İspanyolca kökenli dil) konuşan bir topluluk olduklarını vurguluyordu. Devin E. Naar, “Turkinos beyond the Empire: Ottoman Jews in America, 1893 to 1924”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol.105, No.2, Coming to America: The Reception of Sepharad and Ashkenaz in America, Spring 2015 s. 174-205, <https://www.jstor.org/stable/43998234>, (son erişim tarihi:07.10.2024)

¹⁴⁸ Örneğin Musevi Mahallesi sakinlerinden David Reyna ve Ester'in üç oğlunda ikisi Samuel ve Mordehay Amerika'ya göç etmiştir. İmran Şahin, *a.g.t.*, s. 233.

¹⁴⁹ BOA., HR.HT., 356/103., (16 Kanunuevvel 1323/29 Aralık 1907)

ve diğ er büyük Osmanlı şehirlerinden gelen Musevi göçmenler oluşturmaktaydı. Çanakkaleli Musevilerin göçü, sadece New Jersey gibi eyaletlerle sınırlı değildi; 1913 yılında yapılan bir araştırma, Çanakkale'den gelen Musevi göçmenlerin Amerika'nın farklı şehirlerine dağıldığını göstermektedir. Aşağıdaki tablo, bu araştırmaya dayalı olarak Çanakkaleli Musevi göçmenlerin yerleştiği şehirler ve nüfuslarını özetlemektedir:¹⁵⁰

Amerika'da Yerleştikleri Şehirler	Yaklaşık Nüfus	Geldikleri Şehirler
Raritan, New Jersey	70	Dardanelles (Çanakkale)
Cincinnati	70	Dardanelles
Glenham, New York	70	Dardanelles, Selanik
Portland, Oregon	80	Rodos, Dardanelles, Tekirdağ, Marmara Adası
Atlanta	100	Rodos, Bodrum, İstanbul, İzmir, Manisa, Dardanelles
Seattle	600	Rodos, Dardanelles

Tablo I: 1913 yılında hazırlanan rapora göre Çanakkaleli Musevilerin Amerika'ya yerleştikleri şehirler.

Bu tabloya göre, özellikle Seattle (Washington), Çanakkaleli Musevilerin Amerika'daki en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip olduğu şehir olarak dikkat çekmektedir. Diğ er şehirler de müh im göç destinasyonları arasında yer almış ve her biri farklı sayıda Çanakkaleli Musevi göçmene ev sahipliği yapmıştır. Seattle'daki 600 kişilik Musevi nüfusu, Çanakkaleli göçmenler arasında en büyük topluluğu oluştururken, Raritan (New Jersey), Cincinnati (Ohio), Glenham (New York), Portland (Oregon) ve

¹⁵⁰ D. De Sola Pool, "The Levantine Jews in the United States", *The American Jewish Year*, Vol.15, October 2, 1913 to September 20, 1914, s. 217, <https://www.jstor.org/stable/23600749?seq=11>, (son erişim tarihi: 03.10.2024); Rifat N. Bali, *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya Amerika'ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 21; Cemal Avcı, "XX. Yüzyılın Başlarında Amerika'ya Osmanlı Göçleri", *Erdem*, S.45-46-47., C.15, 2007, s. 25.

Atlanta (Georgia) gibi şehirlerde de hatırı sayılır sayıda Çanakkaleli Musevi göçmen yerleşmiş, her şehirdeki topluluklar kendi sosyal ve kültürel yapılarını oluşturmuşlardır.

Bu örgütlenme çabaları, Musevilerin gittikleri şehirlerde bir araya gelmelerine, dini ve sosyal ihtiyaçlarını birlikte karşılamalarına olanak sağlamıştır. Örneğin, 1911 yılında New York'ta Allen Caddesi'nde, Çanakkale'deki sinagoga ait olan aynı isimle “*Mekor Hayim*” (Yaşam Kaynağı) sinagogunu ve cemiyetini kurmuşlardır. Bu cemiyetin üye sayısı, 1913 yılında 122 iken, 1914 yılında 400'e çıkmıştır. Ayrıca, 1915 yılında Çanakkale'den göç eden Museviler, “*Hakalah Society*” (Çanakkale Kurtuluş Cemiyeti) ve “*Çanakkale Terakki Cemiyeti'ni*” de oluşturmuşlardır.¹⁵¹ Bu organizasyonlar, Çanakkaleli Musevi cemaati için hem sosyal hem de ekonomik destek sağlarken, kültürel ve dini faaliyetlerin yürütülmesine de zemin hazırlamıştır. Amerika'ya yerleşen bu göçmenler, sadece yeni bir topluma entegre olmaya çalışmakla kalmamış, aynı zamanda geldikleri yerin kültürel mirasını ve mesleklerini de korumuşlardır. Bu durumun somut bir örneği Çanakkale'de helva üretimi yapan Samuel Kohen'in, Amerika'ya göç ettikten sonra da bile eski mesleğini sürdürmüştür. Helva üretimini bırakmayan Kohen, aynı zamanda hamur işleri gibi yeni alanlarda da üretim yapmıştır. Bu tür örnekler, göçmenlerin yeni bir ülkede hem geçmişlerini yaşattıklarını hem de mevcut koşullara uyum sağlayarak yeni iş alanlarına yöneldiklerini göstermektedir. Çanakkale'den Amerika'ya göç eden Musevilerden Jose Benarde, Amerika akademisinde mühim bir isim haline gelirken; Judah Benveniste yazdığı kitaplarla dikkat çekmiş, Salamon Calvo ise kurduğu şirketle başarı elde etmiştir. Böylece bu kişiler, Amerika'nın kültürel ve ekonomik alanlarda etkili olmuş ve Çanakkaleli Musevilerin tanınmasına katkıda bulunmuşlardır.¹⁵²

¹⁵¹ D. De Sola Pool, a.g.m., s. 217; Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 111.

¹⁵² Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 110.

1.4. Çok Kültürlü Bir Yapının İzleri: Çanakkale'deki Gayrimüslimlerin Eğitimi ve İbadethaneleri

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın din, eğitim, evlenme, boşanma, miras ve veraset gibi işleri cemaat yönetimlerine bırakılmıştı. Tanzimat öncesinde eğitim dini bir nitelik taşıyor ve eğitim faaliyetleri genellikle dini mekanlarda gerçekleştiriliyordu. Medreseler ve ruhban okulları dışında hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında geleneksel eğitim sunan sıbyan mektepleri en eski ve yaygın eğitim kurumları arasındaydı. Bu okullar, cami, kilise veya havra çevresinde, hemen her mahallede yer aldığından halk arasında “mahalle mektebi” olarak adlandırılıyordu. Sınıf sistemi ve devam zorunluluğu olmayan bu okullarda eğitimi imamlar, papazlar ve hahamlar veriyordu.¹⁵³ Dolayısıyla Çanakkale'deki Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin eğitim faaliyetleri de esas olarak geleneksel eğitim anlayışı çerçevesinde, sıbyan mektebi seviyesindeki okullar etrafında şekillenmişti. Ancak, Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti, eğitim alanında reform çalışmalarını başlatmış ve 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi¹⁵⁴ ile bu alanda önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Nizamname, eğitim sistemine düzen getirerek devletin eğitim üzerindeki kontrolünü artırmayı amaçlamış; ilköğretimi zorunlu hale getirmenin yanı sıra, ortaöğretim ve lise seviyesinde idadilerin kurulmasına ilişkin esasları belirlemiştir.¹⁵⁵ Aynı zamanda, gayrimüslim ve yabancı okullara yönelik denetim esaslarını da belirleyerek bu okulların devlet kontrolü altında

¹⁵³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1/2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 725.

¹⁵⁴ Beş bölüm ve 198 maddeyi ihtiva eden Maarif-i Umumi Nizamnamesi'nin tam metni için bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, C.2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289, s. 184-219.

¹⁵⁵ Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, Tanzimat Fermanı'nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekaleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, İstanbul 1999, s. 441-467; İlhan Tekeli, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1985, s. 456-475; İlhan Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 1980; Yahya Akyüz, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Basımevi, İstanbul 2001; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010; Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 475-496; Selçuk Akşin Somel, “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbabı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri” *Sultan Abdulmecit ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

faaliyet göstermesini sağlamayı amaçlamıştır. Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi çerçevesinde gayrimüslim ve yabancı okullar “*Hususî Mektepler*” olarak tanımlanmış, bu okulların inşası ve yönetimi ilgili cemaat veya şahıslara bırakılmıştır. Ancak bu özerklik, belirli sınırlamalara tabidir. Eğitim programları, ders kitapları ve öğretmen kadrosu devlet onayına bağlanmıştır.¹⁵⁶ Böylelikle Osmanlı Devleti, özel statüdeki eğitim kurumlarının bağımsızlığını korurken, eğitimde denetim sağlayarak ‘millî birliği’ gözetmeye çalışmıştır.

Bu reformlar, Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların da ibtidai (ilkokul) ve rüşdiye (ortaokul) seviyesinde daha modern ve seküler eğitim yapıları oluşturmalarına yön vermiştir. Değişim, cemaatlerin eğitimde modernleşme çabalarının bir göstergesi olarak şehirde etkisini hissettirmiştir. Rum ve Ermeni cemaatleri bu süreçte yeni okullar açarken, Çanakkale'deki Musevi cemaati ise daha geleneksel bir eğitim anlayışını korumuş ve eğitim faaliyetlerini havra çevresinde bulunan okullarda sürdürmüştür.

Çanakkale'de Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri tarafından kurulan okulların yanı sıra, 19. yüzyılın son çeyreğinde Batılı misyonerler ve dini teşkilatlar tarafından açılan yabancı okullar da faaliyet göstermeye başlamıştır. Alliance Israélite Universelle tarafından açılan Musevi Alyans Mektebi, Fransa'nın himayesiyle kurulan Georgien Rahibeleri Mektebi (Katolik Mektebi) ve Amerikan Board Misyoner Teşkilatı tarafından açılan Protestan Okulu bu dönemin önemli eğitim kurumları arasındaydı.

¹⁵⁶ Tanzimat ilanı birlikte yabancı okulların eğitim ve öğretim faaliyetleri hakkında literatür okuması için bkz.: İlknur Haydaroglu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar”, *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002; İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993; Cemil Koçak, “Tanzimat'tan Sonra Özel Yabancı Okullar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Basımevi, Ankara 1991; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Çanakkale'deki hem gayrimüslim okulları hem de yabancı okullar, faaliyetlerini sürdürebilmek ve daha iyi koşullarda eğitim sunabilmek için gerekli prosedürleri tamamladıkları takdirde Meclis-i İdare-i Liva'dan aldıkları izinle tiyatro gösterileri, piyango çekilişleri gibi etkinlikler düzenlemekteydi.¹⁵⁷

Devam eden süreçte Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde yapılan köklü reformlar, idadi seviyesinde Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının Türkçe eğitim veren karma okullarda eğitim görmelerini öngörmekteydi. Bu reform, dil birliğini sağlama ve farklı etnik ve dini grupları ortak bir müfredat çerçevesinde eğitime amacını taşımaktaydı. 1888 yılında Çanakkale'de açılan İdadi Mektebi, hem Müslüman hem de gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim almasını sağlayan bir kurum olarak bölgedeki modern eğitimin gelişiminde rol oynamıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde modern ve çağdaş bir eğitim sistemi kurma yolunda önemli projeler geliştirilmiş,¹⁵⁸ bu kapsamda birçok yeni okul açılmış ve mevcut okullar ıslah edilmiştir. Orta öğretim yapısında değişiklikler yapılmış olup rüşdiyeler ilköğretime dahil edilmiş, idadiler ise sultani mekteplerine dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, 1911 yılında Çanakkale'de bir Sultani Mektebi'nin açılması ile uygulamaya geçmiştir.

¹⁵⁷ BOA., DH. TMIK.M., 255/35., Lef. 1., (16 Ağustos 1323/29 Ağustos 1907)

¹⁵⁸ Literatürde II. Meşrutiyet dönemindeki eğitim alanındaki gelişmeler üç döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Olayı'na kadar geçen süreyi kapsar ve bu süreçte eğitimde önemli bir gelişme sağlanamamış, yedi farklı Maarif Nazırı göreve gelmiştir. İkinci dönem ise Nisan 1909'dan Balkan Savaşları'nın başladığı 1912'ye kadar sürmüştür ve bu dönemde eğitimde reform arayışları devam etmiştir. Bu süreçte Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ve Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname gibi çeşitli yönetmelikler çıkarılmıştır. Üçüncü ve son dönem, 1912'den 1918'e kadar olan dönemi kapsar ve II. Meşrutiyet döneminde eğitim yapısının şekillendiği dönem olarak öne çıkar. Bu dönemde, milli bir eğitim sistemi oluşturma çabaları hız kazanmış, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati ile Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi gibi önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişikliklerle, eğitimde milli bir yapı oluşturma hedefi belirgin hale gelmiştir. Halil AYTEKİN, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 141-146; Mustafa ERGÜN, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 181-182.

Dönemin eğitim anlayışının merkezinde “*Milli Terbiye*” sloganı yer almış ve “*milli*” ile “*millet*” kavramları eğitim ve kültür politikalarının temelini oluşturmuştur.¹⁵⁹ Eğitimde milliyetçi bir yaklaşımı öne çıkaran bu politikalara paralel olarak, Osmanlı Devleti’nin hususi mektepler olarak tanımladığı gayrimüslim ve yabancı eğitim-öğretim kurumlarının denetlenmesi, eğitim programlarının yeniden düzenlenmesi, öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin kontrol edilmesi gibi adımlar atılmıştır. Ayrıca, bu okullarda zorunlu Türkçe derslerinin konulması ve bazı derslerin Türkçe okutulması sağlanmıştır. Bu düzenlemeler, Osmanlı tebaasının milli birlik ve bütünlük içinde eğitilmesini amaçlamış; Osmanlı coğrafyasındaki tüm okulları devletin belirlediği ortak eğitim standartları altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu çabanın en somut örneklerinden biri olarak, Ağustos 1915 tarihinde çıkarılan “*Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi*” olmuştur. Bu talimatname, tüm özel öğretim kurumlarının açılış ve çalışma esaslarıyla ilgili ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. 45 madde ve bir geçici maddeden oluşan bu talimatname, Osmanlı hükümetine özel okulları sıkı denetim altına alma yetkisi vererek eğitim sistemini devletin belirlediği standartlara uygun bir şekilde düzenlemeyi amaçlamıştır.¹⁶⁰ Talimatname, özel okulların işleyişini milli değerlere uygun hale getirmeye yönelik önemli bir adım olmuştur. Osmanlı hükümetine gayrimüslim ve yabancı okulları tam anlamıyla denetim altına alma yetkisi vererek, bu kurumlarda devletin belirlediği eğitim standartlarının uygulanması hedeflenmiştir.¹⁶¹ Bu şekilde, eğitim kurumları aracılığıyla farklı etnik ve dini grupların ortak değerler ve normlar etrafında bir araya getirilmesi amaçlanmıştı. Ancak, Osmanlı hükümeti, eğitim alanında hedeflediği denetim mekanizmasını tam anlamıyla kurmayı başaramadı. Patrikhaneler ve yabancı

¹⁵⁹ Mehmet Öznur Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (der. Kemal H. Karpat), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 200-201.

¹⁶⁰ “*Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi*”, *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar*, C.2, Ankara 1960, s. 275-276.

¹⁶¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s. 209; Halil AYTEKİN, *a.g.e.*, s. 141-146; Muhammet Şahin, M. Ahmet Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Güz-2011, 9(4), s. 851-876.

büyükelçilikler, geçmişten gelen ayrıcalıklarına dayanarak güçlü bir direnç gösterdi. Bu yüzden, gayrimüslim ve yabancı okulları tamamen kontrol altına almak mümkün olamadı. Maarif müfettişleri denetim amacıyla bu okullara gittiklerinde sıklıkla geri çevrilmiş, bilgi talepleri de çoğunlukla reddedilmişti.¹⁶² Bu zorluklara ek olarak, savaşın olumsuz etkileri de denetim mekanizmalarının işlemlerini zorlaştırmış, Osmanlı hükümetinin eğitim alanındaki reformları tam olarak uygulamaya koymasını engellenmiştir. Ekonomik kaynakların kısıtlılığı ve savaş koşulları, eğitim sisteminin geliştirilmesi ve denetim çabalarını sekteye uğratmıştır. Savaşın getirdiği zorluklar, ülkenin genelinde olduğu gibi Çanakkale'deki eğitim kurumlarını da etkilemiş; hatta Çanakkale'de eğitim faaliyetleri savaş süresince tamamen durmuştur. Savaş sona erdiğinde, Rum Mektebi gibi bazı gayrimüslim okulları eğitim faaliyetlerine yeniden başlamış olsa da bu okulların sayısı önceki yıllara kıyasla belirgin ölçüde azalmıştı. Anadolu'daki Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların haklarını uluslararası düzeyde güvence altına alırken, bu toplulukların eğitim kurumlarının statüsünü de yeniden düzenlemiştir. Antlaşma çerçevesinde, gayrimüslim okullarının faaliyetlerine devam etmesine izin verilmiş, ancak bu okullar Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetimi altına alınmıştır.¹⁶³

Çanakkale'deki gayrimüslim cemaatlerin dini mabetlerine baktığımızda ise bu yapıların toplulukların dini ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri birer merkez olmasının yanında aynı zamanda sosyal ve kültürel bir buluşma noktası olarak ön plana çıkmalarını da sağlamıştır. 17. yüzyılın ortalarında Çanakkale'de bir Musevi Havrası'nın varlığına

¹⁶² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 165.

¹⁶³ Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999; İlhan Aksoy, "Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Akademik Hassasiyetler*, C.1, S.1, 2014, s. 69-87.

dair bilgiye ihtiyatla yaklaşmakla birlikte, 18. yüzyılın başlarından itibaren Çanakkale’de Ermeni ve Rum Kiliseleri ile Musevi Havraları’nın varlığı belgelenmiştir. Bu durum, Çanakkale’deki dini ve kültürel çeşitliliğin köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermekte ve aynı zamanda, şehirdeki farklı cemaatlerin uzun süre boyunca bir arada yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Çanakkale’deki dini ve kültürel çeşitliliğin bir başka önemli göstergesi ise 1852 yılında ruhsatsız olarak yapılan Katolik Kilisesi olmuştur.

1.4.1 Rum Mektepleri ve Panaya (Meryem Ana) Rum Ortodoks Kilisesi¹⁶⁴

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti’nde eğitim sistemi büyük ölçüde dini toplulukların kendi inisiyatifleri ve kurumları etrafında şekillenmişti. Gayrimüslim topluluklar arasında eğitim, kiliselerin ve dini liderlerin yönetiminde organize ediliyordu. Çanakkale’de de Tanzimat’tan önceki dönemde, Rum çocuklarının eğitimlerini kiliseye bağlı mekanlarda, dolayısıyla Panaya Kilisesi çevresinde yer alan papaz odalarında gördükleri ihtimal dahilindedir.¹⁶⁵

Tanzimat Fermanı’yla birlikte Osmanlı Devleti’nde modernleşme hareketleri başlamış ve devletin eğitim üzerindeki etkisi giderek artmıştır. Tanzimat dönemi reformları kapsamında devlet düzeyinde resmi birer kurum ve seküler eğitim birimleri olarak okulların yaygınlaştırılması teşvik edilmiştir. Bu değişim Çanakkale gibi şehirlerde de kendini göstermiştir. Geleneksel eğitim anlayışından daha modern bir yapıya geçişin bir simgesi olarak, Vital Cuinet’in aktardığına göre 1842 yılında Çanakkale’de Rum cemaatine ait Erkek Mektebi açılmıştır.¹⁶⁶ Vital Cuinet’in aktardığı bu bilgi dışında, Çanakkale’deki Rum okullarıyla ilgili malumatları daha çok şehirde

¹⁶⁴ Çanakkale’deki Rum Kilisesi’nin isminin, Rum Erkek Mektebi’nin inşasıyla ilgili yazışmalarda Panaya (Meryem Ana) olarak geçtiği bilgisi, Aşkın Koyuncu tarafından tespit edilmiştir. Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, s. 63-64.

¹⁶⁵ Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 90.

¹⁶⁶ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 699; Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.2, 2004, s. 182; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 91.

meydana gelen yangın gibi büyük hadiseler vasıtasıyla öğreniyoruz. Yangınların oluşturduğu zarara yönelik tespit çalışmaları, bizlere dolaylı olarak şehirdeki kamusal binaların durumu ve sayısına dair veri sağlamaktadır. Osmanlı arşiv vesikalarına göre, özellikle 1845 ve 1866 yıllarında yaşanan yangınlar, şehrin geniş bir bölümünü ve Rum cemaatine ait eğitim binalarını ciddi şekilde tahrip etmiştir. 1845'teki yangında, şehirdeki iki Rum okulu tamamen yok olmuştur. Ancak daha sonra okullardan en az birinin yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. 28 Ağustos 1866'da çıkan yangının ise doğrudan Rum Mektebi'nde başlaması, okulun bir kez daha büyük bir yıkıma uğramasına neden olmuştur. Yangın sadece okul binasını değil, Çanakkale'nin geniş bir bölümünü de tahrip etmiştir.¹⁶⁷ Yangının ardından okulun yeniden inşa edilmesine dair elimizde bir veri bulunmamakla birlikte, okulun muhtemelen 1866-1870 yılları arasında tekrar inşa edildiği tahmin edilmektedir. 1870 tarihli Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnamesi'nde, Çanakkale'de üç gayrimüslim okulun varlığına dair kayıt bu tahmini destekler niteliktedir. Söz konusu salnamede üç gayrimüslim okulunun varlığından bahsedilmesi, bu okullardan birinin Rum Erkek Mektebi olduğunu ve 1870 yılına kadar yeniden inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir.¹⁶⁸

Çanakkale'deki Rum Kız Mektebi ise Vital Cuinet'in verdiği bilgilere göre 1870 yılında inşa edilmiştir. Bu bilgi, okulun 1869 tarihli Maarif Nizamnâmesinin ilanından kısa bir süre sonra açıldığını ortaya koymaktadır.¹⁶⁹ Rum Kız Mektebi'nin 1870 yılında kurulması, Çanakkale'deki Rum cemaatinin eğitim alanındaki gelişimini ve modernleşme çabalarını yansıtmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki genel modernleşme eğiliminden de etkilendiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, Rum Kız Mektebi'nin inşası, cemaatin

¹⁶⁷ Çanakkale'de yaşanan büyük yangınların şehir üzerindeki etkileri hakkında bkz.: Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", s. 51-67.

¹⁶⁸ *Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 45; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 93.

¹⁶⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 699; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)", s. 182.

modern eğitim anlayışı doğrultusunda yeni fikirlere açık olduğunu ve kız çocuklarının eğitimi için yeni birtakım adımlar atılmasının çağın gerekliliği olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Ancak, Rum Kız Mektebi'nin açılması cemaatin bilfiil kendi inisiyatifi doğrultusunda mı açıldığı yoksa Maarif Nizamnamesi'nin teşvikinin mi bu konuda etkili olduğu noktasında kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Yine de bu okulun kurulması, Osmanlı modernleşme hareketlerinin gayrimüslim cemaatler üzerindeki olumlu etkisinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

1870 yılında açılan kız mektebi Çanakkale'deki Rum Mahallesi'nin kenarında, kiliseye ait bir bahçede yer almaktaydı. Ancak zamanla mevcut okulların kapasitelerinin yetersiz kalması, cemaat üzerinde bir baskı yaratmış ve eğitim altyapısının geliştirilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Özellikle Kız Mektebi için yapılacak girişimler cemaat tarafından öncelikli olarak ele alınmış, mevcut okulun kapasitesinin yetersizliği ve mekânın uygun olmayışı nedeniyle daha geniş ve uygun bir mektep inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, Rum cemaati, yeni bir kız mektebinin inşa edilmesi için gerekli ruhsatın alınması amacıyla Rum Patrikliği aracılığıyla yetkili makamlara başvuruda bulunmuştur. Yapılan yazışmalar ve tahkikatlar sonucunda 7 Kasım 1900 tarihinde, Sadaret tarafından ilgili nezaretlere Rum Kız Mektebi'nin inşasıyla ilgili gerekli adımların atılması talimatı verilmiştir. Ardından, 18 Kasım'da Biga Sancağı Mutasarrıflığı ve Mekteb-i İdadi-i Mülki Müdüriyetine, Kız Mektebi'nin inşasının iradede belirtilen şartlara uygun bir şekilde yapılması ve inşaatın bitiminde usul gereği resmi ruhsatın verilmesi için gerekli adımların atılması emredilmiştir. Kız Mektebi'nin yeniden inşası, cemaatin eğitime verdiği önemin ve toplumun ilerlemesine yönelik atılan modernleşme adımlarının önemli bir göstergesidir. Üç yıl süren inşaat sürecinin ardından, 1904 yılında yeniden açılan Kız Mektebi, cemaatin

büyüyen eğitim ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla modern koşullara uygun bir eğitim ortamı sunmayı hedeflemiştir.¹⁷⁰

Çanakkale'deki Rum cemaatinin artan eğitim ihtiyaçları ve mevcut okulların talepleri karşılayamaması nedeniyle, cemaat sadece Kız Mektebi için değil, aynı zamanda Erkek Mektebi'nin de yeniden inşası için girişimlerde bulunmuştur. Daha önce belirttiğimiz üzere, mevcut okulların kapasitelerinin yetersiz kalması cemaat üzerinde baskı yaratmış, bu da eğitim altyapısının geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Rum Erkek Mektebi öğrencileri 1900'lerin başına kadar kilise bahçesinde piskopos ile rahiplerin ikametine mahsus olan bir binada eğitim görmüşlerdi. Ancak fiziksel koşulların yetersizliği ve dersliklerin yetersizliği, uygun eğitim alanlarının eksikliği, öğrencilerin rahat bir şekilde öğrenim görmesini engelliyordu. Bu durum, çocukların sağlıklı bir eğitim almalarını engellediği gibi, öğretmenlerin de verimli bir şekilde ders işlemesini güçleştiriyordu. Metropolit Vekili İrenos ve Mirasyedi Andonaki tarafından 28 Nisan 1906 tarihinde Biga Mutasarrıflığı'na verilen dilekçede Rum erkek çocukları için yeni ve uygun bir mektebin inşa edilmesine zaruri olarak ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.¹⁷¹ Böylece uzun bir bürokratik süreç başlamış¹⁷² ve 28 Şubat 1907 tarihinde Biga Mutasarrıflığı'na Çanakkale'deki Rum Erkek Mektebi'nin inşasıyla ilgili sürecin ilerletilmesi ve gerekli bürokratik işlemlerin tamamlanması emredilmişti. Böylece nihayet Sıraselviler mevkiinde Rum Erkek Mektebi'nin inşasına başlanmıştı. Ancak, okulun inşaatının ne zaman tamamlandığı ve eğitime ne zaman başlandığına dair elimizde

¹⁷⁰ Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 97-96.

¹⁷¹ BOA., ŞD., 1597/5, Lef. 1., (15 Nisan 1322/28 Nisan 1906)

¹⁷² Bürokratik sürecin takibi için bkz.: Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 99-102.

kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yine de okulun II. Meşrutiyet döneminde, en erken 1909-1910 yıllarında tamamlandığı söylenebilir.¹⁷³

Çanakkale'deki bu iki okulda Maarif Salnamesine göre 1895-1901 yılları arasında ibtidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veriliyordu. Vital Cuinet'in aktardığına göre Rum Erkek Mektebi'nde Rumca'nın yanı sıra Türkçe ve Fransızca da öğretilmekteydi. Çok dilli eğitim, öğrencilerin hem kendi kültürlerine hem de devletin resmi dili olan Türkçe ve uluslararası bir dil olan Fransızcaya hâkim olmalarını sağlıyordu. Kız çocuklarına hem dil hem de pratik beceriler kazandırmayı amaçlayan bir eğitim sistemi mevcuttu. Kız Mektebi'nde ise Rumca ile biçki-dikiş, nakış ve halı dokumacılığı gibi el becerileri öğretiliyordu. Okulların senelik giderleri ise yaklaşık 12.000 frank civarındaydı. Diğer gayrimüslim okulları gibi, Rum okulları da yerel yönetim ve konsoloslukların himayesi altında her yıl düzenlenen piyango, kermes gibi etkinliklerle destekleniyordu.¹⁷⁴ Böyle etkinlikler, okulların eğitim masraflarını karşılamak ve sürekliliğini sağlamak açısından hayati önem taşıyordu. Eğitim sisteminin bu şekilde desteklenmesi, cemaatin sosyal ve kültürel dayanışmasının güçlü olduğunu da göstermektedir.

Her iki okulun kuruluş tarihleri tam olarak bilinemediğinden, Maarif Salnameleri'nde “*meçhul*” veya “*kadim*” olarak kayıt altına alınmışlardır. Ancak, resmi olarak 28 Ocak 1894 tarihinde ruhsat aldıkları belirtilmekle birlikte 1903 (1321) tarihli salnamede ruhsat tarihi 7 Şubat 1894 (26 Kanunusani 1309) olarak verilmiştir.¹⁷⁵ Resmi olarak 28 Ocak 1894 tarihinde ruhsat aldıkları belirtilmekle birlikte, bu durum, 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'ne rağmen okulların uzun süre resmi olarak

¹⁷³ BOA., DH.MKT., 1150/9., Lef. 2., (15 Şubat 1322/28 Şubat 1907); Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 102

¹⁷⁴ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 699; Şerif Korkmaz, “Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)”, s. 182.

¹⁷⁵ Bu tarih farklılığı, kayıtların düzenlenmesi sürecindeki yazım, kayıt veya işlem sırasında yapılan hatalardan veya belgelerin farklı şekilde yorumlanmasından kaynaklanıyor olabilir, ancak her iki tarih de okulların 1894 yılı içinde ruhsat aldığını doğrulamaktadır. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 739.

denetlenemediğini ve ruhsatlarının açılmalarından çok sonra alındığını göstermektedir. Yalnızca Çanakkale'ye özgü bir durum olmayıp, Osmanlı Devleti genelinde birçok gayrimüslim ve yabancı okulunun da ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Nizamname, eğitimde denetim ve düzenlemeyi amaçlasa da bu tür okulların resmiyet kazanması zaman almış ve denetim süreci yavaş ilerlemiştir.

Çanakkale'deki Rum Erkek ve Kız Mekteplerinin 1895-1901 yılları arasındaki öğrenci sayıları şu şekildeydi.¹⁷⁶

Eğitim-Öğretim Yılı	Rum Erkek Mektebi	Rum Kız Mektebi
1895-1896	84	60
1896-1897	“	“
1897-1898	174	114
1898-1899	“	“
1900-1901	170	110

Tablo II: Rum Mekteplerinin 1895-1901 yılları arasındaki öğrenci sayıları.

Ancak, 1913-1914 yıllarında Çanakkale'deki Rum okullarının sayısında önemli bir azalma olmuştur. Bu durum, boykotlar ve Balkan Savaşları'nın etkisiyle Rum nüfusunda meydana gelen azalmaların bir sonucudur. Rum nüfusundaki bu düşüş, eğitim faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Akabinde I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle şehrin tahliye edilmesi, bölgedeki eğitim faaliyetlerinin tamamen durmasına neden olmuştur. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin uyguladığı sevk ve iskân politikaları, birçok Rum okulunun kapanmasına ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin ciddi şekilde aksamasına neden olmuştur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, Rum okullardan bazıları yeniden işlev

¹⁷⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316, s. 1254-1255; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1493; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1672-1673; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 982-983; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 739.

kazanmıştır. Rum Erkek Mektebi, “*Cumhuriyet İlk Mektebi*” olarak adlandırılmış, Rum Kız Mektebi ise “*İstiklal İlk Mektebi*” adını alarak eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Günümüzde her iki okul da faaliyetlerini sürdürmekte, tarihsel dönüşümün izlerini taşımaktadır.

Çanakkale’deki Rumların hem dini hem de sosyal hayatlarının ayrılmaz bir parçası olan ibadethanelerine baktığımızda ise Vital Cuinet’e göre, 1793 yılında bir Rum Kilisesi inşa edilmiştir.¹⁷⁷ Ancak arşiv kayıtları, kilisenin daha eski bir tarihte var olduğunu ve bir yangın sonucu tahrip edildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, kilisenin tarihinin daha da eskilere dayandığını ve 1793’teki inşanın aslında bir yeniden yapılandırma süreci olduğunu düşündürmektedir.¹⁷⁸

II. Mahmut, Müslim ve gayrimüslim tebaanın durumunu gözlemek ve Çanakkale Boğazı’ndaki kale ve istihkamları denetlemek amacıyla 3-17 Haziran 1831 tarihleri arasında Gelibolu ve Çanakkale’yi kapsayan bir geziye çıkmıştır.¹⁷⁹ Sultan’ın ziyareti esnasında, Çanakkale kasabasında yaşayan Rumlar, kiliselerinin tamiri için kendisine arzuhaller sunmuşlardır. Bunun üzerine II. Mahmut, Rumların taleplerine olumlu yanıt vererek bir ferman çıkarmış ve kilisenin tamirine izin vermiştir. Fermanda, kilisenin yalnızca mevcut ölçüleri ve orijinal yapısına sadık kalınarak, herhangi bir genişletme ya da ekleme yapılmaksızın, eski haliyle onarılması ve tamir edilmesine müsaade edilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 746; Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, s. 117; Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, s. 58.

¹⁷⁸ Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, s. 58-59.

¹⁷⁹ Şerif Korkmaz, “Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.47, 2012, s. 308-313; Sultan II. Mahmut’un Gelibolu ve Çanakkale gezisi hakkında ayrıca bkz.: Abdülkadir Özcan, “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi*, İstanbul 1991, s. 363-365; Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati*, Mehmed Daniş Bey ve Eserleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 83-91.

¹⁸⁰ Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, s. 59-61.

1831 yılında II. Mahmut'un izniyle tamir edilen Çanakkale'deki Rum Kilisesi hakkında, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yeni bir tamir veya yeniden inşa sürecine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak, yukarıda da değindiğimiz üzere 1845 ve 1866 yıllarında meydana gelen yangınlarda kilisenin avlusunda bulunan papaz odaları ve mektep zarar görmüş, fakat kilisenin ana binasının yangınlardan etkilenmediği anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Panaya (Meryem Ana) Kilisesi olarak bilinen bu kilise, 1930'lu yıllara kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁸²

1.4.2. Ermeni Mektepleri ve Surp Kevork Kilisesi

Tanzimat'ın ilanına kadar Çanakkale'de Ermeni cemaatinin yalnızca erkek çocuklarına yönelik sıbyan mektebi seviyesinde okulu bulunmaktaydı. Tanzimat sonrası dönemde, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reformlar, gayrimüslim cemaatlerin eğitim faaliyetlerini genişletmeleri için önemli bir fırsat sunmuştur. Ermeni cemaatinin fırsatları değerlendirerek eğitim alanındaki çabalarını hızlandırdığı görülmektedir. Çanakkale'deki Ermeni cemaatinin, 1875 yılında bir Ermeni Kız Mektebi açması özellikle kız çocuklarının eğitime verilen önemin artması açısından dikkat çekicidir. Bu girişim, cemaatin hem erkek hem de kız çocuklarına yönelik eğitim fırsatlarını artırma çabasının bir parçasıdır ve eğitimin kapsamını genişletmeyi hedeflemiştir. Fransız coğrafyacı ve Osmanlı uzmanı Vital Cuinet'in verilerine göre, 1891 yılı itibarıyla Çanakkale'de rüşdiye seviyesinde eğitim veren Ermeni Erkek Mektebi'nde 105 öğrenci, Ermeni Kız Mektebi'nde ise 72 öğrenci eğitim görüyordu.¹⁸³ Bu sayı, o dönemde Ermeni cemaatinin eğitim alanında kaydettiği ilerlemeyi

¹⁸¹ Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", s. 58-63; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 62-63.

¹⁸² Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 63.

¹⁸³ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 104; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)", s. 180.

göstermektedir. Ayrıca, Maarif Nezareti'nin salnamelerinde belirtilen bilgilere göre, 1895-1901 yılları arasında Çanakkale'deki Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren erkek ve kız mekteplerinde ibtidai ve rüşdiye o seviyesinde eğitim veriliyordu. 1317 tarihli Maarif Salnamesi'nde, Ermeni Mektebi'nin isminin “Azkayn”¹⁸⁴ olduğu belirtilmiştir. Çanakkale'deki Ermeni okullarının yapılış tarihi konusunda, tıpkı Rum mekteplerinde olduğu gibi, “meçhul” ya da “kadim” kaydı düşülmüştür.¹⁸⁵ Bu ibareler, okulun kuruluş tarihine dair kesin bilginin mevcut olmadığını ya da çok eski bir geçmişe dayandığını işaret etmektedir. Başka bir deyişle, bu okulların tam olarak ne zaman inşa edildiklerine dair net bir kayıt olmamakla birlikte, uzun bir geçmişe sahip oldukları ifade edilmiştir.

Bununla birlikte, her iki Ermeni okulu da resmi olarak 19 Ekim 1893 tarihinde ruhsat almıştır. Okulların Osmanlı Devleti'nin resmi makamlarınca tanındığını ve belirtilen tarihten itibaren yasal bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Ancak bu durum, Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim sisteminde yaşanan bazı zorlukların ve eksikliklerin de bir yansımasıdır. Maarif Nizamnamesi'nin cemaat okulları üzerindeki uygulamalarının her zaman tam anlamıyla ve düzenli bir şekilde yürütülememesi, cemaatlerin eğitim faaliyetlerini genellikle yerel düzeyde bağımsız olarak yürütmelerine yol açmıştır. Bu işleyişin sadece Ermeni okulları değil, aynı zamanda Rum, Musevi ve diğer gayrimüslim cemaatlerin eğitim kurumları için de benzer şekilde işlediği söylenebilir.

¹⁸⁴ “Azkayin” Ermenice “ulusal” ya da “milli” anlamına gelir ve bu da okulun Ermeni kimliğini ve kültürünü vurguladığını göstermektedir. Ermeni cemaatine ait okulların isimlendirilmesinde bu tür milli ifadelerin kullanılması, topluluğun kendi kimliğini ve kültürel değerlerini koruma çabasını yansıtmaya bakımından önemlidir. Ermenice “azkayin” kelimesinin anlamı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Hrachia Acharian, *Hayoc Lezvi Pararan (Dictionary of the Armenian Language)*, Yerevan State University Press, 1971.

¹⁸⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1493.

Çanakkale'deki Erkek ve Kız Ermeni Mekteplerinde 1895-1901 yılları arasındaki öğrenci sayılarının cinsiyete göre dağılımı, Ermeni cemaatinin sosyal ve kültürel yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. 1895-1896 yılları arasında bu okullarda 40 erkek ve 14 kız öğrenci bulunurken, 1896-1897'de bu sayı 68 erkek ve 110 kız öğrenciye yükselmiştir. 1897-1898 ve 1898-1899 yıllarında 97 erkek ve 103 kız öğrenci, 1900-1901 yıllarında ise 93 erkek ve 97 kız öğrenci eğitim görmüştür.¹⁸⁶

Eğitim-Öğretim Yılı	Ermeni Erkek Mektebi	Ermeni Kız Mektebi
1895-1896	40	14
1896-1897	68	110
1897-1898	97	103
1898-1899	“	“
1900-1901	93	97

Tablo III: 1895-1901 yılları arasında Ermeni Mekteplerindeki öğrenci sayıları.

Bu veriler, 1895-1896 yılı hariç, kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilerden daha fazla olduğunu göstermektedir. 1895-1896 yılı dışında, kız öğrencilerin sayısının sürekli olarak erkek öğrencilerden fazla olması, Ermeni cemaatinin kız çocuklarının eğitimine verdiği önemin açık bir göstergesidir. Özellikle, 1895-1896 yılında yalnızca 14 olan kız öğrenci sayısının bir yıl gibi kısa bir sürede 110'a yükselmesi, bu alandaki dikkate değer bir ilerlemeyi yansıtmaktadır. Bu durum, o dönemin birçok toplumunda yaygın olan kız çocuklarının eğitimde geri planda tutulması eğilimine ters düşmektedir. Ermeni cemaatinin bu dönemde kız öğrenciler için daha fazla eğitim imkânı sağlaması,

¹⁸⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316, s. 1254-1255; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1493; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1672-1673; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 982-983; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 739.

toplumun eğitimde cinsiyet eşitliğini desteklediğini ve kızların da erkekler kadar eğitim almasının önemli görüldüğünü göstermektedir.

Her iki okulda da eğitim dili Ermeniceydi, ancak Erkek Mektebi'nde Türkçe dersi zorunlu tutulmuştu.¹⁸⁷ Türkçe dersinin zorunlu tutulması, Osmanlı yönetiminin, toplumsal bütünleşmeyi ve Osmanlı kimliğini güçlendirmeyi amaçlayan politikalarının bir yansımasıdır. Nitekim Murad Fuat Bey'in, Çanakkale Ermeni murahhasa vekili Tayones Terezyan Efendi'nin Osmanlılık anlayışını yüceltme çabalarını övmesi ve onun Osmanlı Türkçesi'nin Ermeni toplumu içinde yayılmasına yaptığı katkıları vurgulaması ve iş birliğinin ödüllendirilmesinin önemli bir sembolüydü.¹⁸⁸

Ayrıca, bazı öğrencilere temel düzeyde Fransızca eğitimi de veriliyordu, bu da dönemin eğitim sisteminde yabancı dilin önemini göstermektedir. Kız öğrenciler, Ermenicenin yanı sıra, özellikle el becerilerini geliştirmek amacıyla biçki-dikiş dersleri alıyorlardı. Bu tür dersler, kız öğrencilerin hem kültürel kimliklerini korumalarına hem de pratik beceriler edinmelerine yardımcı oluyordu. Bu eğitim modeli, kız ve erkek öğrencilerin farklı müfredatlarla yetiştirilmesine ve cemaat içindeki rollerine yönelik olarak özel bir hazırlık yapılmasına olanak sağlıyordu. Okulların senelik masrafları ise yaklaşık 7.600 frank civarındaydı.¹⁸⁹

1905-1908 istatistiklerinde Çanakkale'deki Kız ve Erkek Ermeni Mektepleri'nin rüşdiye seviyesinde oldukları görülmektedir. Bu okullarda eğitim faaliyeti ruhban dışında beş erkek ve iki kadın öğretmen tarafından yürütülüyordu.¹⁹⁰ Ayrıca 1890-1910 yılları

¹⁸⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 104; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)", s. 180.

¹⁸⁸ BOA., DH.KMS., 26/23., (17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914)

¹⁸⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 104; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)", s. 180.

¹⁹⁰ Mehmet Öznur Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, C.6, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 160.

arasında Ermeni cemaati tarafından Surp Kevork Kilisesi'ne bağılı olarak yeni bir okul daha inşa edilmiştir. Tıflı Camisi'nin karşısında bulunan okul, günümüze kadar ulaşmış ve bugün Korfman Kütüphanesi olarak Çanakkaleleri hizmet vermektedir.¹⁹¹

Çanakkale'deki Ermenilerin eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi yanında dini yaşamlarının merkezi olan ibadethanelerine ilişkin bilinen ilk kayıt ise 1669 yılında inşa ettikleri bir şapelle başlamaktadır. Ancak şapel, 1691 yılında yıkılmıştır. Daha sonra, 1718 yılında III. Ahmed döneminde, sultanın izniyle aynı şapel yeniden inşa edilmiştir.¹⁹² Dolayısıyla, Sarıçay tarafındaki Ermeni mahallesinde bulunan ve daha sonra Surp Kevork Kilisesi olarak bilinen kilisenin kökeni, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. Ancak, kiliseyle ilgili Osmanlı Arşivi'nde rastlanan ilk kayıt, 1831 yılına aittir ve yıkılmaya yüz tutmuş kilisenin tamir edilmesiyle ilgilidir. II. Mahmut'un Çanakkale'yi ziyareti sırasında, Ermeni cemaati de Rum cemaati gibi kiliselerinin duvarlarının yıkık ve harap durumda olduğunu belirterek, kiliselerinin tamir edilmesi ve onarımı için Sultan'a bir dilekçe sunmuşlardır. Talep üzerine II. Mahmut, İstanbul'a döndükten sonra, Sadaret kaymakamı aracılığıyla Biga Sancağı Mutasarrıfı ve Boğaz Muhafızı Salih Paşa'ya talimat vermiştir. Talimatta kilisenin tamir ve onarımının yapılabileceği, ancak eski boyutlarını aşmayacağı açıkça vurgulanmıştır. 1831 yılında başlanan tamir işlemi,

¹⁹¹ Selçuk Uygun, *Çanakkale'de Eğitim ve Okullar Tarihi (1839-2009)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2009, s. 64; Selçuk Uygun, "Osmanlı'dan Günümüze Çanakkale'deki Azınlık Okulları", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Eğitim ve Kültür Yazıları*, (ed. Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), Pegem Akademi Yayını, Ankara 2011, s. 1315. Bu okulun inşasının 1903 sonrası gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu görüş, Aşkın Koyuncu'nun Surp Kevork Kilisesi'nin 1888 yılındaki tamiri ve yeniden inşası ile ilgili olarak Osmanlı Arşivi'nde yaptığı incelemelere dayanmaktadır; çünkü yapılan incelemelerde, kilisenin etrafında bir Ermeni okulunun varlığına dair herhangi bir bilginin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Vital Cuinet'te yalnızca 1836 ve 1875 yıllarında yapılmış olan iki Ermeni mektebinden bahsetmektedir. Bunların yanında 1903 (1321) tarihli Maarif Salnamesi -ki en son yayınlanan Maarif Salnamesi'dir ve diğer Maarif Salnamelerinde de Ermeni okullarının açılış tarihlerinin "*kadim*" veya "*meçhul*" olarak kaydedilmesi, bu okulun inşasına en erken 1903'ten sonra başladığını düşündürmektedir. Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 105-106.

¹⁹² Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 745; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 64.

kilisenin 1831-1832 yılları arasında onarılmasını sağlamıştır.¹⁹³ Onarımın ardından, kilisede uzun bir süre 1888 yılına kadar başka bir tamirat, tadilat veya yenileme yapılmamıştır. Bu nedenle, literatürde sıklıkla tekrarlanan kilisenin 1873'te inşa edildiği şeklindeki bilgilerin tarihi bir temele dayanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ 1888 yılında Çanakkale Ermeni cemaati, zamanla yıkılmaya yüz tutmuş hale gelen kiliselerini esaslı bir şekilde tamir etmek için harekete geçmiştir. Bu süreçte, Çanakkale Millet-i Ermeniyan Kilise Cemiyeti adına hareket eden önemli isimler, kilisenin tamir edilmesi için resmi başvurular yapmışlardır. Ermeni Marhasası Papaz Kigork, Kilise Cemiyeti Reisi Tatyos ve Kilise Cemiyeti üyeleri Ohannes ve Manuk Efendiler, 27 Nisan 1888 tarihinde Biga Sancağı Mutasarrıflığı'na bir arzuhal sunarak konuyla ilgili taleplerini iletmişlerdir.¹⁹⁵ Başvuru sonucunda, kurumlar arası gerekli yazışmalar ve konuyla ilgili tahkikatlar yapılmış ve nihayetinde 24 Eylül 1888 tarihinde kilisenin tamirine resmi izin verilmiştir. İzinin ardından başlayan tamirat ve tadilat çalışmaları, 1890 yılında tamamlanmıştır. Kilisenin yenilenmesi sırasında, özgün mimarisi korunmuş, ancak kuzeye bakan ön cephesine bir çan kulesi eklenerek hem bazı yenilikler de yapılmıştır. Böylece Surp Kevork Kilisesi, eski yapısına sadık kalınarak gerçekleştirilen yenileme işlemleri sonucunda bugünkü görünümüne kavuşmuştur.¹⁹⁶

¹⁹³ Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", s. 308-313. Sultan II. Mahmut'un Gelibolu ve Çanakkale gezisi hakkında ayrıca bkz.: Abdülkadir Özcan, a.g.m., s. 363-365; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 65.

¹⁹⁴ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 65; Ramazan Eren, *Çanakkale Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale Valiliği, Çanakkale 2012, s. 38; *Çanakkale Kent Rehberi*, (yay. haz. Çanakkale Belediyesi), Çanakkale Olay Gazetesi Matbaası, Çanakkale 2005, s. 20; Veysel Tolun, "Çanakkale: Ottoman Gateway to the Mediterranean", *City of Legends and Epics: Çanakkale*, (ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 29.

¹⁹⁵ BOA., ŞD., 2536/33, (15 Nisan 1304/27 Nisan 1888); Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 65.

¹⁹⁶ Surp Kevork Kilisesi'nin tamir süreciyle ilgili yapılan yazışmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 65-69.

1.4.3. Musevi Mektepleri ve Havraları

Osmanlı Devleti'nde küçük şehirlerde, Musevi cemaatlerine ait eğitim kurumları genellikle *Talmut Torah*, *Hevra* veya Judeo-İspanyolca *Medar* olarak isimlendirilmiştir. Bu okullar, genellikle sinagogların bahçelerinde veya yakınlarında yer alır, bazen de Musevi Mahallesi'nin dışında konumlandırılırdı. Bu tür okulların eğitim müfredatı oldukça sınırlı ve geleneksel yöntemlere dayalıydı. Ders programları, genellikle temel dini bilgiler, İbranice okuma ve yazma gibi konulara odaklanırken, modern eğitim anlayışından uzak kalmıştı. Zamanla, bu okullarda yabancı dil eğitimi de verilmeye başlanmış ve müfredatları çeşitlenmiştir. Bu değişim, Musevi cemaatinin modernleşme sürecine katılımını ve eğitimin sekülerleşme yönünde bir evrim geçirdiğini göstermektedir. Özellikle Batı Avrupa'dan gelen eğitim anlayışlarının etkisiyle, bu okullar sadece dini eğitim değil, aynı zamanda dil ve diğer çağdaş dersler de öğretmeye başlamışlardır. Bu süreçle birlikte bu okullar, *Eskola* olarak adlandırılmış ve daha modern eğitim yapıları haline dönüşmüştür.¹⁹⁷

Çanakkale'de de bu bağlamda, Talmut Torah, Hevra veya Medar gibi geleneksel eğitim metotlarıyla öğretim yapan Musevi okulları bulunmaktaydı. Nitekim Vital Cuinet'te 1891 yılında Musevi cemaati tarafından kurulmuş olan üç sıbyan mektebinden bahsetmektedir. Bu okullarda 5-10 yaş arasındaki erkek çocuklara, üç haham tarafından İbranice okuma ve Judeo-İspanyolca yazma eğitimi verilmekteydi. Cuinet, bu okullara 170 öğrencinin devam ettiğini ve eğitimin karşılığında cüzi bir harç alındığını belirtmekteydi.¹⁹⁸ Ancak burada önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekir ki, Çanakkale'deki Musevi sıbyan mekteplerine dair bilgilerin büyük ölçüde sadece Vital

¹⁹⁷ Yakup Borakas, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁹⁸ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 698; Mustafa Kulu "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), C.2, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 816; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 107-108.

Cuinet'in aktarımlarına dayanması ve Maarif Salnameleri'nde bu okullar hakkında herhangi bir bilginin yer almaması, Musevi okullarının büyük ölçüde cemaatin kendi inisiyatifiyle işletildiğini ve devletin resmi denetim mekanizmalarından uzak bir yapıda sürdürüldüğünü düşündürmektedir.

Musevi cemaatinin Çanakkale'deki eğitim faaliyetlerinin yanı sıra dini yaşamlarına baktığımızda, ibadetlerini toplu olarak gerçekleştirdikleri havralarına düzenli olarak gittikleri görülmektedir. Havralar, yalnızca dini ibadetlerin yapıldığı yerler olmanın ötesinde, Musevi toplumunun bir araya geldiği, toplumsal dayanışmanın pekiştiği ve kültürel değerlerin ile geleneklerin sürdürüldüğü merkezler olarak işlev görmüştür. Aynı zamanda bu ibadethaneler, cemaatin eğitimi açısından da önemli bir rol üstlenmiştir. Musevi çocuklarının eğitimi, hahamların önderliğinde gerçekleştirilmiş; bu süreçte çocuklara hem dini hem de kültürel miras aktarılmıştır. Yukarıda da değindiğimiz üzere hahamlar, çocuklara İbranice okuma, dini metinler ve Judeo-İspanyolca yazma gibi önemli beceriler kazandırırken, aynı zamanda cemaatin kimlik bilincini ve geleneksel değerlerini de pekiştirmiştir. Bu şekilde havralar hem ibadetin hem de eğitimin merkezinde yer alarak Musevi cemaatinin dini ve sosyal devamlılığını sağlamışlardır.¹⁹⁹ Çanakkale'deki havralara ilişkin ilk kayıtlara ise Vital Cuinet aracılığıyla ulaşabiliyoruz. Cuinet, 1660 yılında Çanakkale Musevi Mahkemesi tarafından verilen bir izin belgesine atıfta bulunarak, bu dönemdeki Musevi cemaatinin varlığına dair önemli bilgiler sunar. Belge, 17. yüzyıl ortalarında Çanakkale'de bir Musevi cemaatinin mevcut olduğunu ve cemaatin hahamlar tarafından idare edilen bir Musevi mahkemesine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum cemaatin organize yapısını ve dini hayatın kurumsal olarak sürdürüldüğünü göstermektedir. Buradan yola çıkarak o dönemde, Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi, Çanakkale'de de Musevi cemaatinin dini ve toplumsal

¹⁹⁹ Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 260-261.

ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir Musevi havrasının kurulmuş olabileceği öne sürülebilir.²⁰⁰

Osmanlı Arşivi'nde Musevi havrasının varlığına dair en eski tespit ise 1796 yılına aittir. O dönemde Musevi mahallesinde çıkan bir yangın sonucu havranın tahrip olduğu, cemaatin Sultan III. Selim'e başvurarak yeniden inşa için izin talep ettiği görülmektedir. Sultan III. Selim, bu talep üzerine havranın eskisinden daha alçak olarak yeniden inşa edilmesine ve bu süreçte cemaatten vergi alınmamasına dair bir ferman çıkararak, inşaatın Osmanlı Devleti'nin resmi izinleri doğrultusunda gerçekleşmesini sağlamıştır. Böylece, bu resmî belgeler ışığında, Musevi havrasının 1797 yılında yeniden inşa edildiği söylenebilir.²⁰¹

1801 yılında Çanakkale'ye gelen İngiliz Büyükelçisi'nin kâtibi Philip Hunt'un notlarında da Musevilerin yaklaşık üç yüz evi ve bir de sinagogları olduğuna dair bilgi verilmektedir.²⁰² Hunt'un gözlemleri, Çanakkale'deki Musevi cemaatinin nüfus olarak güçlü olduğunu ve ibadethanelerinin aktif bir şekilde varlığını sürdürdüğünü teyit etmektedir. Ayrıca, 1836 yılında Çanakkale'yi ziyaret eden William Knight'ın, Musevi mahallesindeki havranın iyi durumda olduğunu aktarması, Musevi cemaatinin o dönemdeki sosyal ve dini yaşamının canlılığını yansıtan önemli bir kaynaktır.²⁰³ Ancak 1851 yılında meydana gelen bir yangın, bu havranın bir kez daha yanmasına neden olmuştur. O dönemde havranın yeniden inşasıyla ilgili resmi kayıtlarda veri bulunmamakla birlikte, tamir izni verildiği kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁴ Çünkü 1870 tarihli

²⁰⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 745; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 69.

²⁰¹ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 69-70.

²⁰² Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 24-25.

²⁰³ William Knight, *A Diary In The Dardanelles: Written on Board The Schooner Corsair, While Beating Through The Straits From Tenedos To Marmora*, London 1849, p. 23.

²⁰⁴ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 69-70.

Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnamesi'ne göre Çanakkale'de iki havra olduğu belirtilmektedir.²⁰⁵ Bu durum, yangın sonrası havranın onarımı veya yeni bir havranın inşasının gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hatta ikinci bir havranın varlığı, Islahat Fermanı ile gayrimüslim topluluklara yeni ibadethane yapımına resmen izin verilmesinden sonra Çanakkale Musevi cemaati tarafından yeni bir havra daha inşa edildiğini göstermektedir.

Çanakkale'deki Musevi cemaatinin ibadethanelerini hem koruma hem de genişletme arzusunun bir diğer örneği de 1890 yılında Eliyau Hallio tarafından inşa edilen Mekor Hayim Sinagogu'dur.²⁰⁶ Bu sinagog, dönemin önemli dini yapılarından biri olarak dikkat çekmiştir. 1894 yılında Musevi cemaati, harap durumda olan Eski Havra'nın yerine daha büyük bir havra inşa etme kararı almıştır. Ancak, bu girişim uzun süren bürokratik işlemlerle karşılaşmıştır ve nihayet 1897 yılında yeni havranın inşasına izin verilmiştir.²⁰⁷ İnşaatın tamamlanma süresi hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte, yapının topluluk için önemli bir merkez haline geldiği bilinmektedir. Ne var ki, I. Dünya Savaşı sonrasındaki işgal döneminde Çanakkale'deki havralar kışla olarak kullanılmış, bu süreçte Yeni Havra büyük ölçüde zarar görmüş, Mekor Hayim Sinagogu ise ciddi tahribat yaşamıştır. 1932 yılına ait Çanakkale haritasında üç havra da hala mevcut olarak görünse de zaman içinde sadece Mekor Hayim Sinagogu ayakta kalabilmiş ve günümüze ulaşabilmiştir.²⁰⁸ Bu durum, Çanakkale örneğinden yola çıkarak, savaşların ve işgallerin

²⁰⁵ *Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 45.

²⁰⁶ Mustafa Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu", s. 815; Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 105-106; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 71.

²⁰⁷ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 71-72.

²⁰⁸ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 69-72; Zeynep Suda Güler, "Şu Gemide Ben de Olsaydım", *Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2007, s. 80.

dini ve kültürel miras üzerinde nasıl derin ve yıkıcı etkiler bırakabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

1.4.4. Çanakkale Alyans İsrailit Mektebi

Alliance Israélite Universelle, Osmanlı Musevileri arasında modern eğitimi yaygınlaştırma amacıyla birçok okul kurmuştur. Çanakkale’de de erkek Musevi çocuklarına yönelik rüşdiye seviyesinde ilk Alyans Mektebi, 1878 yılı Ocak ayında faaliyetlerine başlamıştır. Bu okul, Musevi Mahallesi’nde bulunan²⁰⁹ Sakızlı Çeşme Sokak’ta yer alan ve İshak Ruso’nun hediye ettiği konakta açılmıştır.²¹⁰ Bu okul, Musevi cemaatinin modern eğitimle tanışmasına ve çocuklarına çağın gerektirdiği bilgi ve becerileri kazandırmasına öncülük etmiştir. Erkek mektebinin açılmasından on yıl sonra, 1888 yılında kız çocukları için de yine rüşdiye seviyesinde eğitim veren bir okul daha açılmıştır. Bu okullarda, eğitim ve öğretim programı Paris’teki ilkokullarda olduğu gibi modern ve laik bir yapıda organize edilmiş olup, dersler Fransızca okutulmaktaydı. Erkek mektebinde görev yapan öğretmenler, Paris’te üstün hizmet nişanı almış eğitimcilerden seçilirken, kız mektebinde görev alan kadın öğretmenler de akademik yeterlilik belgesine sahip kişiler arasından seçiliyordu. Erkek mektebinde Fransızcanın yanında İbranice ve Türkçe dersleri de okutuluyordu. Kız mektebinde ise dil eğitimi dışında, öğrencilerin el becerilerini ve sosyal gelişimlerini destekleyen biçki-dikiş, nakış ve halı dokumacılığı gibi el işleri dersleri de veriliyordu. Ayrıca, Musevilerin bu okullar aracılığıyla eğitim alanındaki aktif katılımını ve modern eğitime verdikleri önemi Cuinet’in aktardığı öğrenci sayıları ortaya koymaktadır. 1891 yılında Erkek Mektebi’ne 112, Kız Mektebi’ne

²⁰⁹ BOA., DH.MKT., 1231/83., (16 Kanunusani 1326/27 Ocak 1911)

²¹⁰ İshak Ruso’nun hediye ettiği bina, 1936 yılında Musevi cemaatinden devralınarak üç sınıflı karma eğitim veren Gazi İlkokulu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte bina, yerel eğitim faaliyetlerine katkı sağlayan önemli bir yapı olmuştur. Zamanla eğitim ihtiyaçlarının artması üzerine eski bina yıkılarak yerine beş yıllık eğitim verecek şekilde daha büyük bir okul inşa edilmiştir. Mithat Atabay, *Çanakkale’de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 166-167; Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 698-701; Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 185; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 109.

ise 85 öğrenci devam ediyordu. İki okulun yıllık masrafı ise 10.935 frank olarak kaydedilmişti ve masraflar Musevi cemaati tarafından karşılanıyordu.²¹¹

Maarif Salnameleri'ne göre Çanakkale Alyans İsrailit Mektebi öğrenci sayıları aşağıdaki tablodaki gibiydi.²¹²

Eğitim-Öğretim Yılı	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı
1896-1897	130	110
1897-1898	120	130
1898-1899	120	130
1900-1901	110	120

Tablo IV: 1896-1901 yılları arası Çanakkale Alyans İsrailit Mektebi öğrenci sayıları.

Tablodan görüldüğü üzere, Çanakkale Musevi Alyans İsrailit Mektebi'nde erkek ve kız öğrenci sayıları yıllar içinde minimal seviyede de olsa farklılık göstermiştir. İlk olarak 1896-1897 yıllarında erkek öğrenci sayısının kızlardan daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Ancak, sonraki yıllarda bu durum kız öğrencilerin lehine değişmiş, 1897-1898 ve 1898-1899 yılları arasında kız öğrenci sayısı erkek öğrencilerin sayısını geçmiştir. 1900-1901 yıllarında da bu eğilim devam etmiş, erkek öğrenci sayısı 110, kız öğrenci sayısı ise 120 olarak kaydedilmiştir. 1911 yılında ise kız ve erkek toplam 343 öğrencisi bulunmaktaydı.²¹³ Vital Cuinet, Alyans Mekteplerini kız ve erkek olarak iki ayrı

²¹¹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 698-701; Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 185; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 109; Mustafa Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi”, s. 816; Mithat Atabay, *Çanakkale’de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 166.

²¹² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1495; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1674-1675; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 984-985; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 740; Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 186; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 110.

²¹³ Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 186.

okul şeklinde kaydetmiş olsa da Maarif Salnameleri'nde kız ve erkek mektepleri birlikte yazılmıştır.²¹⁴

Verilen öğrenci sayıları, Çanakkale Musevi Alyans İsrailit Mektebi'nin geniş bir öğrenci kitlesine hitap ettiğini ve eğitim faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürdüğünü göstermektedir. Ancak, okulun açılışından itibaren 1900 yılına kadar 22 yıl boyunca ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²¹⁵ Nihayet, 21 Şubat 1900 tarihinde Alyans İsrailit Mektebi, resmi açılış ruhsatını alarak yasal zeminde eğitim verme yetkisini elde etmiştir. İbtidai ve rüşdiye seviyelerinde eğitim verme yetkisi verilen okulun müdürlüğünü, Fransız vatandaşı olan Musa Kuzo (Kozi) üstlenmiştir.²¹⁶ Ruhsat alındıktan kısa bir süre sonra, 26 Temmuz 1900 tarihinde, direktör Musa Kuzo, Biga Mutasarrıflığı'na ne başvurarak okulda bir Türkçe öğretmeni atanması talebinde bulunmuştur. Ancak, Maarif Nezareti, 3 Eylül 1900 tarihinde bu talebin okul yönetimi tarafından çözülmesi gereken bir konu olduğunu belirterek isteği reddetmiştir.²¹⁷ Türkçe öğretmeni atanması talebi, sonraki yıllarda da Musevi Alyans İsrailit Mektebi'nin gündeminde kalmaya devam etmiştir. Bu doğrultuda, 19 Eylül 1907'de Musevi cemaati adına muhtar Behor Efendi, Musevi çocuklarının Osmanlı Türkçesi eğitimini iyi bir düzeyde alabilmeleri amacıyla bir Türkçe öğretmeni atanmasını talep etmiştir. Ancak, bu

²¹⁴ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 698-701; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1495; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1674-1675; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 984-985; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 740; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale'de) Eğitim Kurumları (1839-1924)", s. 186; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 110.

²¹⁵ Ayrıca Çanakkale Musevi Alyans İsrailit Mektebi 1317 Maarif Salnamesi'nde Maarif Nezareti tarafından yabancı okullar statüsünde değil gayrimüslim mektepleri arasında değerlendirilmiş ve sancakta herhangi bir yabancı mektebin bulunmadığı kaydedilmiştir. Bunun nedeni, Maarif Nezareti'nin Alyans Mektepleri öğrencilerinin hepsinin Osmanlı vatandaşı olması nedeniyle bu okulların ecnebi okullarıyla aynı kategoride değerlendirilemeyeceği kanaatinde olmasıydı. Bu yaklaşımla başlangıçta Alyans Mektepleri, yabancı okullardan ayrı tutulmuştu; ancak 1900 yılından itibaren yabancı mektepler kategorisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1492-1495; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 110.

²¹⁶ Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale'de) Eğitim Kurumları (1839-1924)", s. 185; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 109; Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 166.

²¹⁷ BOA., MF.MKT., 523/37., Lef.1., (13 Temmuz 1316/26 Temmuz 1916); BOA., MF.MKT., 523/37., Lef. 4., (8 Cemaziyelevvel 1318/3 Eylül 1900)

talep yeterli ödenek bulunmaması gerekçesiyle reddedilmiştir.²¹⁸ Bir yıl sonra, 14 Eylül 1908’de bu kez cemaat reisi İshak Eliya Hallio, aynı talebi yineleyerek Biga Mutasarrıflığı’na müracaatta bulunmuştur. Maarif Nezareti ise başvuruya cevaben, 1909 bütçesinin onaylanmasından sonra kesin bir yanıt verileceğini belirtmiştir.²¹⁹

Alyans Mektebi’nin ilerleyen yıllardaki faaliyetlerine dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte, 1913-1914 eğitim istatistik cetvelinde Çanakkale’de hususi mektep statüsünde faaliyet gösteren 1 erkek, 1 kız ve 2 karma Musevi okulundan bahsedilmektedir. Bu okulların tam konumu belirtilmemiş olsa da söz konusu kız ve erkek okullarının Alyans Mektebi olduğu düşünülmektedir. İstatistik cetveline göre, ibtidai seviyede eğitim veren bu okullarda toplam 264 erkek ve 207 kız öğrenci eğitim görmüştür.²²⁰ Ancak Alyans Mektebi’nin 1914 yılı sonunda eğitim faaliyetlerine son vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale’nin tahliye edilmesi ve bölgenin karşılaştığı ciddi zorluklar, okulun faaliyetlerinin sürdürülmesini imkânsız hale getirmiştir. Savaşın yol açtığı güvenlik ve lojistik sorunlar, yalnızca Alyans Mektebi’ni değil, bölgedeki birçok eğitim kurumunu da olumsuz etkilemiştir.

1.4.5. Georgienn Rahibeleri Mektebi (*Preje Orjin*)²²¹ ve Katolik Kilisesi

Çanakkale’deki Georgienn Rahibeleri Mektebi, Fransa’nın himayesinde ve Katolik mezhebine bağlı olarak faaliyet göstermekteydi. 7 Şubat 1884²²² tarihinde Çanakçılar Caddesi’nde, Latin Katolik Kilisesi’nin yanında, Papalık İstanbul temsilcisi

²¹⁸ BOA., MF. MKT.,1025/33., (6 Eylül 1323/19 Eylül 1907)

²¹⁹ BOA., MF. MKT., 1092/31., (1 Eylül 1324/14 Eylül 1908)

²²⁰ Mehmet Öznur Alkan, *a.g.e.*, s. 171-172-174; Şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 186; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 108.

²²¹ Georgienn Rahibeleri Mektebi olarak bilinen bu okulun tarihsel kimliği ve niteliği hakkında önemli bir bilgi olan “*Preje Orjin*” adı, Aşkın Koyuncu tarafından tespit edilmiştir. Bu tespit, okulun geçmişi ve yapısı hakkında daha derin bir anlayış sağlamıştır. Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, s. 73-74.

²²² Vital Cuinet’in aktardığına göre, Çanakkale’deki bu okul 1883 yılında açılmıştır. Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700-701.

Kardinal Rotelli'nin öncülüğünde kurulmuştu.²²³ Ancak okul, Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi gereği ruhsatsız eğitim verilmesinin yasaklanmasına rağmen, yedi yıl boyunca ruhsatsız olarak faaliyet göstermiştir. 20 Ekim 1901 tarihine gelindiğinde ise, gerekli resmi açılış ruhsatını alarak yasal bir statü kazanmıştır. Başlangıçta yalnızca kız öğrencilere hizmet veren okul, ilerleyen dönemde erkek öğrencileri de kabul etmeye başlamıştır. 1891 yılı itibarıyla okulda kız ve erkek olmak üzere toplam 30 öğrenci eğitim görmekteydi. 1900'lü yılların başına gelindiğinde ise öğrenci sayısı 70-80 kişi arasında değişmekteydi ve ibtidai derecesinde dört şubesi bulunmaktaydı. Okulun müdiresi Gürcü rahibe Soeurs Matildi idi.²²⁴ Fransızca temel eğitimin verildiği bu okulda, kız öğrencilere dikiş, nakış ve halı dokumacılığı gibi el sanatları da öğretilmekteydi. Eğitim kadrosunda görev yapan beş kadın rahibenin yanı sıra okulun İstanbul bağlantısını sağlayan bir Rum kadın öğretmen de yer almaktaydı. Okul, düşük bir ücret karşılığında eğitim hizmeti sunmakta olup, mali açıdan Fransız Konsolosu ve İstanbul'daki Papalık delegasyonunun desteğiyle düzenlenen yıllık piyango gelirlerinden elde edilen gelirlerle faaliyetlerini sürdürmekteydi.²²⁵

1901 yılında Çanakkale'deki Katolik cemaatinin eğitimde ilerleme arzusu ve ihtiyaçları belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Cemaatten bazı kişiler, kız mektebine devam eden erkek öğrenciler için iki yeni okul inşa etmeyi planlamış ve bu amaçla Kadıköy Saint Joseph Mektebi'nden iki rahibi Çanakkale'ye davet etmişlerdir; ancak bu girişim hayata geçirilememiştir. Benzer şekilde, 1914 yılı sonlarında Gürcü rahipler

²²³ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 203; Ayrıca belirtmek gerekir ki, Maarif Salnamelerinde ve eğitim istatistiklerinde Çanakkale'deki bu okula dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

²²⁴ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 203; Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700-701.

²²⁵ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700-701; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale'de) Eğitim Kurumları (1839-1924)", s. 186-187; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 110-111.

tarafından yönetilen okulun genişletilmesi düşünülmüş, ancak bu plan da sadece teşebbüs aşamasında kalmıştır.²²⁶

Bu çabalar, Katolik cemaatinin eğitimde ilerleme isteğini açıkça ortaya koysa da girişimlerin başarısız olmasının altında yatan nedenler arasında cemaatin sınırlı kaynakları ve Katolik nüfusun azlığı önemli bir rol oynamış olabilir. Çanakkale'deki Katolik nüfusun küçük olması, okulun genişlemesini ve öğrenci sayısındaki artışı zorlaştırmış, I. Dünya Savaşı'nın yaklaşması ise bu tür projelerin hayata geçmemesine yol açmıştır.

Çanakkale'deki Latin Katolik cemaati, küçük bir nüfusa sahip olmasına rağmen, yalnızca eğitim faaliyetleriyle değil, ibadethaneleri aracılığıyla da kültürel kimliğini koruma ve sürdürme çabalarını sürdürmüştür. Vital Cuinet'in belirttiğine göre, cemaat 1852 yılında küçük bir kilise (şapel) inşa etmiştir.²²⁷ Şapelin yanına daha sonra bir papaz evi ve daha önce bahsedilen Gürcü Rahibeleri Mektebi eklenmiştir. Binaların korunması ve işlevselliğinin sürdürülmesi amacıyla, Fransız Katolik Kilisesi Papazı Jean Aporio, 10 Eylül 1890'da Çanakkale Fransa Viskonsolosu A. De Lougeville'e başvurarak kilisenin harabe durumda olduğunu ve bitişiğindeki papaz odaları ile mektebin onarıma ihtiyaç duyduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine ilgili Osmanlı makamlarına müracaatta bulunan viskonsolos, 1891 yılında gerekli izinleri alarak kilise, papaz odaları ve okulun tamir edilmesini sağlamıştır. Ayrıca, 1903 yılı başlarında Fransa Sefareti'nin başvurusu doğrultusunda, hasar görmüş çan kulesinin yeniden inşa edilmesine izin verilmiş ve aynı yıl içinde çan kulesinin inşa süreci tamamlanmıştır.²²⁸

²²⁶ Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 111.

²²⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 726.

²²⁸ Katolik Kilisesi'nin tamir sürecinde alınan izinler, ilgili kurumların görüşmeleri ve Fransa Konsolosluğu ile Osmanlı yetkilileri arasındaki diplomatik etkileşimler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", s. 73-75.

1.4.6. Protestan Mektebi

Çanakkale Protestan Mektebi, Amerikan Board Misyoner Teşkilatı tarafından Protestan Ermeniler için kurulmuştur. Ancak, okulun kuruluş tarihi ve faaliyetleri hakkındaki kaynaklar oldukça sınırlıdır. Maarif Salnameleri ve eğitim istatistiklerinde bu okula dair herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi, Vital Cuinet de okulun ne zaman açıldığı konusunda net bir bilgi vermemektedir.²²⁹ Zühtü Paşa, 1894 tarihli bir raporunda Biga Sancağı'nda bir Protestan mektebinin sadece varlığından bahsetmektedir.²³⁰

Vital Cuinet'in aktardığına göre, Çanakkale Protestan Mektebi, rüşdiye seviyesinde eğitim veren bir okuldu. Bu okulda dersler, İstanbul'daki Amerikan misyoner teşkilatından gönderilen bir öğretmen tarafından verilmekteydi. Okulun müfredatında yer alan İncil, Ermenice ve İngilizce dersleri hem dini hem de dilsel eğitime önem verildiğini göstermektedir. 1891 yılında bu okulda toplam 50 öğrenci eğitim görmekteydi.²³¹ Protestan cemaati, Çanakkale'deki eğitim faaliyetlerinin devamlılığı için şahsi girişimlerde bulunarak bu konudaki gayretlerini ortaya koymuştur. Nitekim, 1908 yılında Protestan cemaatinden Hancı Tomayan Agob'a ait yağhane binasının Protestan Mektebi olarak kullanılmasına yönelik talebe devlet tarafından izin verilmiştir.²³²

1.4.7. Çanakkale İdadi Mektebi ve Gayrimüslim Öğrenciler

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nde özellikle eğitim alanında köklü reformların yapıldığı ve modernleşme süreçlerinin hız kazandığı bir dönemdir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, bu reformların hukuki zeminini oluşturmuş ve

²²⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 112.

²³⁰ Selçuk Uygun, *a.g.e.*, s. 57; Selçuk Uygun, *a.g.m.*, s. 1309.

²³¹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 700; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale'de) Eğitim Kurumları (1839-1924)", s. 180; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", s. 112.

²³²BOA., BEO., 439/257895, (6 Şevval 1326/1 Kasım 1908)

eğitim sistemine yeni bir düzen getirmiştir. Bu nizamname ile eğitim alanında önemli değişiklikler yapılmış, Müslim ve gayrimüslim tebaanın aynı okullarda eğitim alması teşvik edilmiştir. Nizamname, eğitimin herkes için daha eşitlikçi ve ulaşılabilir olmasını amaçlamış, rüşdiye ve idadi seviyelerinde karma eğitim uygulamaları ngrlmştir.²³³

Bu çerçevede, Çanakkale’de İdadi Mektebi’nin temeli 25 Temmuz 1885 tarihinde Değirmenlik mevkiinde atılmıştır. Temel atma törenine, askerİ ve sivil yöneticiler, gayrimüslim cemaat liderleri, konsoloslar ve şehrin nde gelenleri katılmıştır.²³⁴ Çanakkale İdadi Mektebi’nin yapım süreci 337.121 kuruş maliyetle 1888 yılında tamamlanmış ve okul eğitime başlamıştır.²³⁵ Çanakkale İdadisi gündüzlü bir okul olarak faaliyet göstermiş ve açıldığı ilk yılında idadi kısmına 90 ğrenci kabul edilmiştir.²³⁶ Çanakkale İdadi Mektebi’nde okutulan dersler, öğrencilerin çok yönlü bir eğitim almasını sağlamayı hedeflemiştir. Müfredatta dil, fen, sosyal bilimler ve sanat gibi farklı disiplinlerden dersler yer almıştır. Bu kapsamda şu dersler okutulmuştur: Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Cebir, Hendese, Hesap, Muhasebe, Güzel Yazı, Sağlık Bilgisi, Resim, Tarım Bilgisi, Dini İlimler ve Ahlak Bilgisi gibi dersler yer almaktaydı. Bu dersler, öğrencilerin hem klasik hem de modern konularla donatılmasını amaçlayarak kapsamlı bir eğitim sunmuştur. İdadi Mektebi’nde görev alan öğretmenlerden, 1895-1901 yılları arasında yalnızca iki gayrimüslim ğretmen bulunmuştur; geri kalan ğretmenler Türk’tür. Gayrimüslim öğretmenlerden biri

²³³ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 115-117.

²³⁴ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.216.

²³⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1676-1677; Hasan Ali Yücel, eserinde idadi binasının 1892 yılında Mutasarrıf Ziver Bey tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta ğretim*, İstanbul 1938, s. 617.

²³⁶ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 699; şerif Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale’de) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, s. 176; Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 113.

Trambulis Efendi'dir ve 1316 Maarif Salnamesi'ne kaydedildiği üzere Hesap, Cebir ve Fransızca derslerini vermiştir.

Karma okulların kurulmasındaki temel gaye, Osmanlılık ideali doğrultusunda farklı etnik ve dini grupların Osmanlı kimliği altında birleştirilmesi ve ortak bir eğitim sistemi aracılığıyla bu gruplar arasında kaynaşma sağlanmasıydı. Bu sayede, Osmanlı Devleti, imparatorluk içindeki Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki farklılıkları eğitim yoluyla gidermeyi ve toplumsal bütünlüğü güçlendirmeyi amaçlamıştı. Eğitim, bu ideali gerçekleştirmek için kullanılan en önemli araçlardan biri olarak görülmüş, böylece Osmanlı Devleti, farklı gruplar arasında bir uyum ve dayanışma atmosferi oluşturmayı hedeflemiştir. Ancak, 1895-1901 yılları arasında Çanakkale İdadisi'ndeki öğrenci sayısına bakıldığında, bu idealin tam anlamıyla gerçekleşmediği görülmektedir. Aşağıdaki tablo, Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin sayılarındaki farkı ortaya koymaktadır:²³⁷

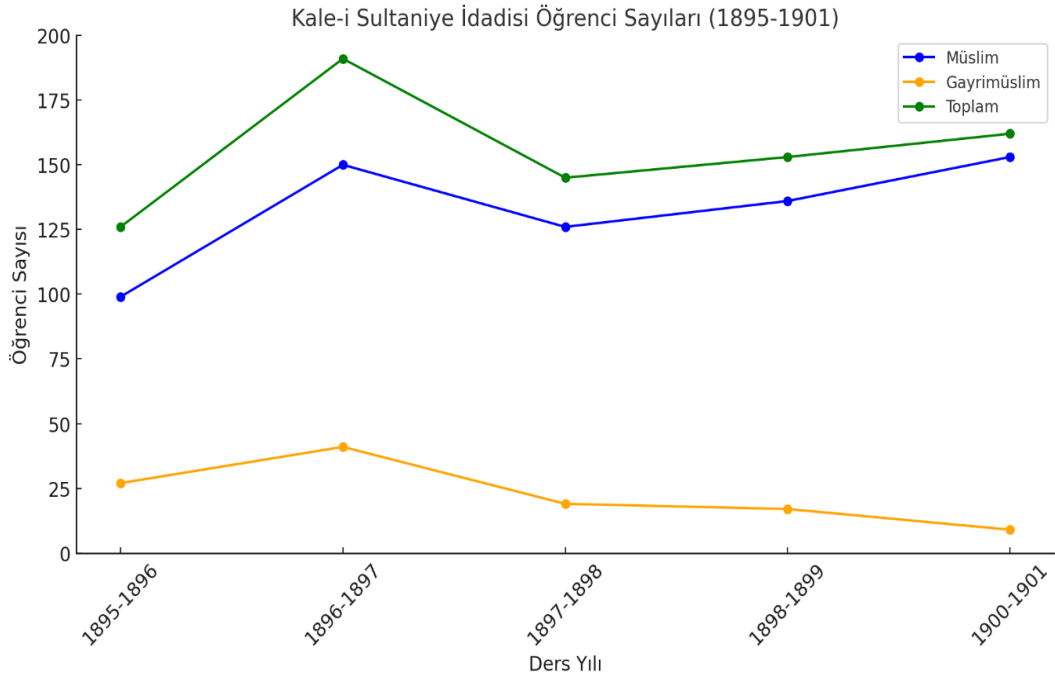
1895-1901 yılları arası Çanakkale İdadisi'nin Mevcut Sayısı			
Eğitim-Öğretim Yılı	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1895-1896	9	27	126
1896-1897	150	41	191
1897-1898	126	19	145
1898-1899	136	17	153
1900-1901	153	9	162

Tablo V: 1895-1901 Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin sayılarını göstermektedir.

²³⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316, s. 1252; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1490; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1668; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 980; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 737.

Tablo, gayrimüslim öğrencilerin sayısının her yıl Müslim öğrencilerle kıyaslandığında oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1900-1901 yıllarında toplam öğrenci sayısı 162 iken, bunların yalnızca 9'u gayrimüslimdir. Bu, karma eğitim anlayışının gayrimüslimler nezdinde yeterince benimsenmediğine ve onların Osmanlı idadilerine pek rağbet etmediğine işaret etmektedir.

Bu veriler ışığında, Osmanlı Devleti'nin karma okullar aracılığıyla farklı etnik ve dini gruplar arasında kaynaşma sağlama hedefinin pratikte sınırlı bir başarıya ulaştığı söylenebilir. Gayrimüslim tebaanın okullara düşük katılımı, bu idealin tam anlamıyla gerçekleşemediğini ve eğitimin toplumsal bütünleşmeyi sağlama konusunda belirli zorluklarla karşılaştığını göstermektedir.

Grafik II: Çanakkale İdadisi öğrenci sayıları. (1895-1901)

İdadi mekteplerinin ders programlarının genişletilmesi ve içeriğinin zenginleştirilmesiyle, bu okullara Sultani adı verilmeye başlanmıştır. 1911 yılında bu

kapsamda Çanakkale'deki İdadi Mektebi de Sultani Mektebine dönüştürülmüştür.²³⁸ Sultani mektepleri, tıpkı idadiler gibi, Osmanlılık ideali doğrultusunda hem Müslüman hem de gayrimüslim öğrencilerin bir arada eğitim alarak ortak bir Osmanlı kimliği kazanmalarını hedeflemiştir. Bu hedef, imparatorluk içindeki farklı etnik ve dini grupların eğitim yoluyla birleştirilmesi ve toplumsal uyumun sağlanması amacı taşımaktadır. Çanakkale Sultani Mektebi, bu idealler doğrultusunda kurulmuş öğrenci sayıları incelendiğinde, gayrimüslim öğrencilerin okulda çok azınlıkta kalması, bu katılımın sınırlı düzeyde olduğunu ve karma eğitim politikasının tüm gruplar üzerinde aynı etkiyi yaratmadığını göstermektedir. 1913-1914 öğretim yılında Maarif istatistiklerine göre toplam 396 öğrenciye eğitim vermiştir. Bu öğrenciler arasında 390'ı Müslüman, 4'ü Ermeni ve 2'si Musevi olarak kaydedilmiştir.²³⁹

1.5. Balkan Savaşları'nın Çanakkale'ye Yansıması: Rum Göçü

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde farklı etnik ve dini unsurların bir arada yaşayabileceği "*ittihad-ı anasır*" düşüncesini canlandırmış ve kısa bir süre için bu unsurlar arasında görece de olsa bir iş birliği ortamı yaratmıştı. Ancak, oluşan iyimser hava uzun sürmedi. Siyasi ve toplumsal gerilimler kısa sürede tırmanışa geçti ve iş birliği ortamı yerini gerginliklere, ardından da çatışmalara bıraktı. Gerilimin odak noktalarından biri, Giritli milliyetçi Rumların aday Yunanistan'a ilhak etme girişimleriydi. Girit'teki Rum nüfusun Yunanistan ile birleşme talepleri, Osmanlı yönetimindeki Müslüman-Türk kesimin sert tepkisine neden oldu ve Girit meselesinde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yunan vatandaşlarına karşı ekonomik boykotlar başlatıldı.

²³⁸ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 159; Muhammet Şahin, M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* Güz-2011, 9(4), s. 861-862; Şerif Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de (Çanakkale'de) Eğitim Kurumları (1839-1924)", s. 177; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Enebi Mektepleri", s. 114.

²³⁹ Selçuk Uygun, *a.g.e.*, s. 48; Mehmet Öznur Alkan, *a.g.e.*, s. 226; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Enebi Mektepleri", s. 114.

Sonrasında, Balkan Savaşlarıyla birlikte Balkanlar'daki Müslüman nüfusun maruz kaldığı katliamlar ve zulümler,²⁴⁰ ise Osmanlı toplumunda derin bir yankı uyandırmış ve Anadolu'da Türk milliyetçiliğinin yükselmesine zemin hazırladı. Milliyetçi söylemler, özellikle Yunanistan'ın Makedonya'da yaptığı mezalimler etrafında şekillenmişti. Aynı zamanda Balkanlardan Anadolu'ya göç eden Müslüman muhacirler, yaşadıkları travmalar ve uğradıkları zulümler Anadolu'da yaşayan Hristiyan nüfusa, özellikle Rumlara karşı bir öfke dalgası doğurmuştu. Müslüman muhacirler, göç ettikleri topraklarda yeniden hayata tutunmaya çalışırken, geçmişte yaşadıkları sıkıntılar ve kayıplar, onları Hristiyan komşularına karşı derin bir güvensizlik ve kin beslemeye sevk etti. Üstelik savaş ortamında ayrılıkçı bazı Rumların Yunanistan ile bağlantılı hareketleri de Osmanlı vatandaşı olan tüm Rumlara karşı tepkilerin artmasında etkili olmaktadır. Gerginlikler ve artan baskılar, 1913 yılının sonlarından itibaren Trakya'da Rumların göç etmeye başlamasına sebep oldu. Başlangıçta yoğun olmayan göç hareketi, bölgedeki sosyal ve siyasi gerilimlerin bir yansıması olarak görülmüştü. Ancak, Rumlara yönelik tepkilerin ve güvenlik endişelerinin daha geniş alanlara yayılmasıyla birlikte, kısmi göç hareketi sadece Trakya ile sınırlı kalmadı.²⁴¹ 1914'ün Nisan ayında, Güney Marmara

²⁴⁰ Balkanlar'da yaşanan trajedilerin insani boyutunu ve savaşların Müslüman halk üzerindeki yıkıcı etkilerini anlamak adına bakınız: *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I Balkanlar'da Yunan Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.22, Ankara 1995, s. 223-332; Ayrıca özellikle Rum çetelerinin Trakya'da Edirne, Şarköy, Mürefte, İnöz, İpsala, Keşan ile Dedeoğaç ve Midilli'de Müslüman halka karşı gerçekleştirdiği yağma, tecavüz ve katliamlar gibi trajik olayları belgeleyen çalışmalar için bakınız: *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II Balkanlar'da Yunan Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.30, Ankara 1996, s. 3-34.

²⁴¹ Osmanlı hükümeti Trakya'daki Rum göçünü kontrol altına almak ve kamu düzenini sağlamak amacıyla 30 Nisan 1914 tarihinde Tanin gazetesinde bir dizi düzenleme ve önlem duyurmuştur. Bu düzenlemeler arasında şunlar dikkat çekmektedir: Köylerinden ayrılmamış olanların göç etmesine izin verilmemesi, Rumları göçe teşvik edenlerin cezalandırılması, göç etmek isteyenlerin toplu değil belirli şartlarda münferit olarak gitmesine izin verilmesi, Midye ve Ereğli iskelelerinden vapura binmenin yasaklanması, göçmenlerin mallarını gasp eden veya düşük fiyatla almaya çalışanlara karşı önlem alınması, vilayet içinde silah taşınmasının yasaklanması ve jandarma ekiplerinin devriye gezerek asayişin sağlanması gibi düzenlemeler öne çıkmaktadır. *Tanin*, No.1922, (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914), s.1.

Sahilleri, Batı Anadolu ve Kuzey Batı Anadolu’da stratejik öneme sahip Çanakkale bölgesini de içine alacak şekilde genişledi.²⁴²

Çanakkale gibi stratejik bölgelerdeki göç hareketleri, Osmanlı Devleti’nin güvenlik politikalarıyla doğrudan bağlantılıydı. Trakya ve Batı Anadolu’da yaşanan Rum göçü genellikle etnik çatışmalar, siyasi baskılar ve savaş koşullarından kaynaklanırken, Çanakkale’deki Rum göçü, bu faktörlere ek olarak bölgenin askerî ve stratejik önemine dayalı sebeplerle de şekillenmişti. Çanakkale Boğazı, Osmanlı Devleti için yalnızca bir geçiş noktası olmanın ötesinde hem askerî hem de ekonomik olarak kritik bir öneme sahipti. Yunanistan’ın Balkan Savaşları sırasında boğaz hattını abluka altına alması, Osmanlı Devleti’nin Çanakkale Boğazı’ndaki savunma stratejileri üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuş ve Osmanlı Devleti’nin bölgedeki güvenliği ve askerî kontrolü yeniden ele almasına neden olmuştu. Boğaz hattı boyunca yaşayan Rum nüfusunun varlığı, stratejik denetimin bir parçası haline geldiğinden, Başkumandanlık Vekaleti, buradaki stratejik önemi dikkate alarak bölgeyi güvence altına almak için çeşitli askerî tedbirler planladı. Zira Maydos Kolordu Kumandanlığı tarafından Çanakkale Boğazı’nın savunulması için askerî önlemlerle birlikte demografik ve sosyo-politik düzenlemelerin de gerekliliğini ortaya koyan rapor hazırlanmış ve rapor 6 Mayıs 1913 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti’ne sunuldu.

Raporda; Seddülbahir bölgesine yakın köyler ve çiftlikler üzerinde durulmuş ve bölgede yaşayan Müslüman halkın mülk kaybı yaşadığı belirtilmiştir. Kirte köyü, birinci ve ikinci savunma hatları arasında, Seddülbahir’e daha yakın bir konumda yer almakta ve

²⁴² Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Rum göçünün nasıl şekillendiğini ve bu süreçte meydana gelen siyasi ve askerî gelişmeler hakkında bkz.: Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-233; Kemal Yakut, a.g.m., s. 13-46; Mehmet Yılmaz, “Balkan Savaşı’ndan Sonra Türkiye’den Yunanistan’a Rum Göçleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (10), Güz-2001, s. 13-38; Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1918*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2019.

2.392 nüfuslu önemli bir Rum yerleşim yeri olarak dikkat çekmekteydi. Bölgedeki geniş araziler ve çiftliklerin büyük kısmı Rumlara aitti ve Bigalı Kocadere hattı boyunca uzanan araziler Seddülbahir'e kadar yayılmış durumdaydı. Savunma açısından Kilitbahir istihkamlarının batısındaki arazilerde Rumlar ve Yunanlılar tarafından sahip olunan çiftlikler bulunmaktaydı. Hırafım (?) Çiftliği dört ya da beş Maydoslu Rum'a aitken, Anderya Çiftliği bir Yunanlının mülküydü. Çiftliklerin stratejik konumu, bölgedeki güvenlik riskini artıran bir faktör olarak değerlendirilmişti. Anderya Çiftliği'nin bulunduğu yerin geçmişte bir Müslüman köyü olduğu, ancak Kirte köylüleri ve adalardan gelen eşkıyaların saldırıları sonucunda buradaki Müslüman halkın köyü terk etmek zorunda kaldığı belirtilmişti. Bu durum, bölgedeki Müslüman nüfusun azalmasına ve topraklarının Rumların eline geçmesine neden olmuştu. Ayrıca, Seddülbahir bölgesinde yaşayan Müslümanların tüm arazilerinin Kirteliler tarafından ele geçirildiği ve Müslümanların topraklarından tamamen mahrum bırakıldığı ifade edilmişti.

Rapor, Anadolu etrafındaki Rum köylerinin oluşturduğu güvenlik risklerine de dikkat çekmiştir. Ayrıca, bu köylerdeki Rumların düşmanla iş birliği yaparak kaçakçılık, eşkıyalık ve casusluk faaliyetlerine girişeceği endişesi taşınmaktaydı. Özellikle Kumkale Tabyası'na yaklaşık 250 metre mesafede ve bu tabyaya hâkim bir konumda bulunan 2.166 nüfuslu Yenişar (Yenişehir)²⁴³ köyü ile aynı bölgeye yakın 1.613 nüfuslu Yeniköy, askerî bölgeleri gözlemleme ve kontrol etme kapasitesine sahip olduklarından, Osmanlı Devleti için ciddi bir güvenlik tehdidi olarak görülmekteydi. Menderes Nehri üzerindeki önemli bir geçit hattında yer alan ve 233 nüfusa sahip olan Kalafatlı da, askerî açıdan tehdit oluşturabilecek bir diğer bölgeydi. Bununla birlikte, Kirte ve Yenişar'da bulunan Rumların kaldırılarak yerine Rumeli'den gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi,

²⁴³ Bu köyün ismi, arşiv vesikalarında bazen Yenişar, bazen de Yenişehir olarak kaydedilmiştir. Metin içerisinde tutarlılığın sağlanması ve okuyucunun dikkatinin dağılmaması amacıyla, çalışmada Yenişar ismi tercih edilmiştir.

mevcut siyaset açısından uygun görünmese de bu köylerin savunma hattında bulunması ve tahkimat çalışmalarının devam etmesi öne sürülerek, şimdiden istimlak edilmesi ve zamanla göçmenlerin buraya yerleştirilmesi önerilmekteydi.²⁴⁴

10 Mayıs 1913 tarihinde Bahr-i Sefid Boğazı Kuvayı Mürettebe Kumandanlığı'ndan Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderilen başka bir raporda ise Çanakkale'nin Anadolu kıyılarında hızla artan Rum nüfusu ve onların mülk edinme faaliyetlerine karşı Osmanlı hükümetinin endişeleri dile getirilmekte ve alınması gereken tedbirler vurgulamaktaydı. Rapora göre, adalardan Anadolu'ya göç eden Rumların Müslüman köyleri arasında hızla yayılmış ve zaman içinde Müslümanlara ait toprakları satın almıştı. Son yirmi yıl içinde Rum nüfusunun ve servetinin artışı ile buna karşılık Müslüman nüfus ve servetinin azalışı ve gerilemesi hakkında bir istatistik oluşturulsa, durumun daha da belirgin hale geleceği dile getirilmekteydi.²⁴⁵

İki raporu birden değerlendiren Başkumandanlık Vekaleti, Rum köylerinin istimlak edilmesi ve yerlerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesini hem stratejik hem de demografik açıdan acil bir önlem olarak görmüştü ve nihai kararın verilmesi için konuyu Sadaret'e göndermiştir.²⁴⁶ Ancak Sadaret, sunulan öneriyi farklı bir bakış açısıyla değerlendirerek, Çanakkale Boğazı ve Gelibolu Yarımadası'ndaki Rum köylerinin istimlak edilmesinin ve istimlak sürecinin şu an için "*büyük gavail-i siyasiyyeye*" sebebiyet vereceğinden kararı reddetmiştir.²⁴⁷ Sadaret makamı, söz konusu Rum köylerinin istimlak edilmesini uygun görmemiş olsa da, Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'ne binlerce muhacirin göç etmesiyle²⁴⁸ Çanakkale, önemli bir göçmen

²⁴⁴ BOA., BEO. 4173-312962., Lef. 2., (23 Nisan 1329/6 Mayıs 1913)

²⁴⁵ BOA., BEO., 4173-312962., Lef. 3., (27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913)

²⁴⁶ BOA., BEO., 4173-312962., Lef. 4., (1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913)

²⁴⁷ BOA., BEO., 4173-312962., Lef. 1., (5 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913)

²⁴⁸ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

yerleştirme merkezi haline geldi.²⁴⁹ Gmenler için yer açılması, Osmanlı hükümeti açısından ciddi bir lojistik zorluk yaratmış; yerleştirme, barınma ve geçim kaynaklarının sağlanması gibi sorunlar, devletin zmesi gereken öncelikli meseleler arasında yer aldı. Bu kapsamda hem askerî bölgelerin güvenliği hem de Rum nüfusun etkisini sınırlandırmak amacıyla, stratejik önem taşıyan Anadolu yakasındaki Kumkale mevkiinde bulunan Yenişar ve Kalafatlı Rum köylerine muhacirlerin iskân edilmesine karar verildi. Ancak, Arnavut muhacirlerinin Rum köylerine geçici olarak yerleştirilmesi, bölgede yaşayan Rumlarla Arnavutlar arasında ciddi bir tedirginliğe yol açmıştı. 24 Mayıs 1914 tarihinde, Yenişar köyünde yaşayan Rumlar, Arnavut muhacirlerinden kaynaklanan korku ve endişe nedeniyle köylerini terk etmiş ve Çanakkale merkeze bağlı, üç saat mesafedeki Erenköy nahiyesine sığınmışlardı. Bölgede yaşanan kaygı verici gelişmelerin ardından, huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla jandarma kumandanı Rıfat Efendi görevlendirilmişti. Aynı zamanda, bu olaylar Çanakkaleli Rumların yerel dini ve toplumsal liderini de harekete geçirmiş ve olayları yakından incelemek isteyen Rum Metropoliti İrenos Efendi bölgeye gelerek durumu yerinde gözlemlemiştir. Ayrıca bölgede sadece güvenlik ve asayiş sorunlarının değil, aynı zamanda bölgeye gönderilen güvenlik görevlilerinin eylemlerinden kaynaklanan sıkıntılar da baş göstermişti. Jandarma kumandanı Rıfat Efendi'nin yağma ve talan olaylarına karıştığına dair iddialar gündeme gelmiş, hatta kardeşinin bu durumu fırsat bilerek hayvanları düşük fiyatlarla satın aldığı ne sürülmüştü. Ortaya atılan iddialar, bölgedeki bazı kişiler tarafından da doğrulanmış ve bu durum, jandarma kumandanı Rıfat Efendi'nin güvenilirliğine olan inancı sarsmıştır. Bu nedenle, Rıfat Efendi'nin görevden alınmasının zorunlu olduğu dile getirilmiştir. Aksi takdirde, olayların devam etmesi halinde bölgedeki huzursuzluğun

²⁴⁹ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 35; Dahiliye Nezareti'nden 16 Mayıs 1915 tarihinde Sadaret'e muhacir sayılarıyla ilgili bilgi verilirken, Çanakkale'ye 5.061 muhacirin iskân edildiği de bildiriliyordu. Buna karşın, Dahiliye Nezareti'nin 25 Eylül 1920 tarihli nüfus cetveline göre, Çanakkale'ye savaş sonrasında yerleşen muhacir sayısı ise 4.033 olarak kaydedilmiştir. Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 103-104.

daha da derinleşeceği ve büyük bir tehlike oluşturacağı vurgulanmıştır. Çözüm olarak, Rıfat Efendi'nin yerine geçici olarak bir bölük kumandanının vekalet etmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.²⁵⁰ Olayların yaşanmasından bir hafta sonra, Çanakkale Mutasarrıflığı bölge genelinde asayiş ve sükuneti sağlamış ve huzur ortamının kalıcı hale gelmesi için çeşitli önlemler almaya devam etmiştir. Bu çerçevede, özellikle köylüden gelen taleplerin yerinde dinlenmesi ve Yenişar ile Kalafatlı'daki Rum halkının mahsullerinin temini amacıyla bölgeye memurlar görevlendirilmiştir.²⁵¹

Yenişar ve Kalafatlı'da meydana gelen bu sosyo-demografik kriz süreci, yalnızca Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak sınırlı kalmamış, aynı zamanda Çanakkale'deki diplomatik çevrelerin de ilgisini çekmiştir. Bölgedeki olaylar, bilhassa Rus ve İngiliz diplomatik misyonları tarafından yakından takip edilmiş, İngiliz konsolosu aldığı talimat üzerine Çanakkale Mutasarrıfı ile bir görüşme yapmıştır. Diplomatik müzakerelerin temel eksenini, Rum nüfusun zorunlu göçü ve güvenlik meseleleri teşkil etmiş ve İngiliz konsolosu bilhassa Yenişar ve Kalafatlı köylerinden Erenköy nahiyesine göç eden Rum ahalinin durumuna ehemmiyet atfetmiştir. Mutasarrıflık da Osmanlı hükümetinin Rum nüfusun muhaceretine muhalif olduğunu vurgulayarak, bölgede asayişin temin edildiğini beyan etmiştir.²⁵² İngiliz Konsolosluğu, diplomatik görüşmelerin yanı sıra Yenişar ve Kalafatlı'daki olaylara ilişkin çeşitli raporlar da hazırlamaktaydı. Nitekim İngiliz konsolos yardımcısı Palmer'in raporunda, olaylar şu iddialarla anlatılmaktaydı: 21 Mayıs 1914'te bölgeye intikal eden yaklaşık 800 kişilik muhacir grubunun, üç Rum köyüne zorla iskân edilme teşebbüsü, ciddi bir mülkiyet ihlali krizine sebebiyet vermiştir. Muhacirlerin cebri yöntemlerle -baltalar kullanarak- mesken işgaline teşebbüs etmesi ve mevcut mülklere el koyması, yerel otoritenin zafiyetini ortaya

²⁵⁰ BOA., DH. ŞFR., 427/84., (11 Mayıs 1330/24 Mayıs 1914); BOA., DH. ŞFR., 428/40., (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914)

²⁵¹ BOA., DH. ŞFR., 429/16., (23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914)

²⁵² BOA., DH. ŞFR., 429/16., (23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914)

koymaktadır. Jandarma teşkilatının olaylara müdahalede ihmalkâr yahut kasıtlı olarak pasif bir tutum sergilediği kaydedilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Yenişar ve Kalafatlı köylerinde yağma hadiseleri vuku bulmuş, yerli Rum ahalisi can güvenliği endişesiyle Kumkale sahil şeridine sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.²⁵³ Ancak, İngiliz konsolos yardımcısı Palmer'in raporunun, İngiliz diplomatların yerel olaylara bazen abartılı ve yanlı bir bakış açısıyla yaklaşabildiği göz önüne alındığında, olayların gerçek boyutunu tam anlamıyla yansıtmayabileceği de dikkate alınmalıdır. Osmanlı yönetimi ve yerel makamların, muhacirlerin yerleştirilmesi sürecinde pek çok zorlukla karşılaştığı bilinmekle birlikte, Palmer'in raporundaki detayların abartılmış olabileceği ihtimali vardır. Dolayısıyla, olayların değerlendirilmesinde bu faktörlerin dikkate alınması önemlidir.

Rusya ise Osmanlı topraklarındaki Ortodoks Rumları koruma politikasının bir parçası olarak, bu olayları yakından izlemiş ve müdahalede bulunmayı amaçlamıştır.²⁵⁴ Rus konsolos Kalafatlı köylerinden ayrılarak Erenköy nahiyesi merkezine sığınan Rumların durumuyla ilgili hükümetin nasıl bir karar alacağını öğrenmek için harekete geçmiş ve Çanakkale Mutasarrıflığı yetkilileriyle bir dizi görüşme yapmıştır. Yapılan görüşmede mutasarrıflık yetkilileri Yerkesiği Bataklığı'nın temizlenmesiyle (tathiri) muhacirlerin Kalafatlı ve Yenişar köylerinden ayrılacaklarını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, Yenişar köyünün Kumkale istihkamlarına olan mesafesi dikkate alınarak, daha önce de kendilerinin de uygun gördüğü üzere, buradaki Rum nüfus ile iç bölgelerdeki Müslüman yerleşimlerin mübadele edilmesinin yerinde olacağı bir kez daha teyit edilmiştir. Rus Konsolosu, bu önerinin yalnızca şahsi bir değerlendirme olduğunu ve

²⁵³ Kemal Yakut, a.g.m., s. 27-28.

²⁵⁴ Çanakkale Rusya Viskonsolosu Jozef Fonto'nun siyasi maksatlarla Rum nüfusunun durumu hakkında bilgi talep etmesi, Rusya'nın bu meseleye özel bir önem verdiğini ve bu konuda Osmanlı Devleti üzerindeki diplomatik baskılarını artırmaya çalıştığını göstermektedir. BOA., DH.EUM.EMN., 114/8., (5 Cemaziyelahir 1332/28 Nisan 1914)

resmi bir talep olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Görüşmenin sonunda ise Osmanlı hükümetinin, Rum nüfusun muhaceretine ve köylerinden ayrılmalarına rıza göstermediği Rus Konsolosu'na açık bir şekilde beyan edilmiştir. Konsolos, bu beyanata kâfi bulduğunu ifade etmiş; ancak, mutasarrıflık yetkilileri, konsolosun bu meseleyi her hâlükârda yakından takip edeceğini anlamıştır.²⁵⁵

Yaşanan gerginliklerin ardından, bölge genelinde kısa sürede asayiş ve huzur sağlanmış olmasına rağmen, Yenişar köyünde yaşayan Rumlar, bölgedeki sosyal ve siyasi atmosferin etkisiyle Yunanistan'a göç etmek amacıyla Osmanlı hükümetine başvurmuşlardır. Osmanlı hükümeti, bu talebi değerlendirerek Rum halkının göç etme isteğini kabul etmiş ve sürecin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için çeşitli tedbirler almıştır. Bu bağlamda, Çanakkale Mutasarrıfı Murad Fuad Bey, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir raporda, göçün düzenli, güvenli ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için yaklaşık iki ila üç bin kişiyi taşıyabilecek bir vapurun en kısa sürede bölgeye sevk edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁵⁶ Buradan anlıyoruz ki, Yenişar Rumları göç etme taleplerinde ısrarcı olmuşlar ve sonunda göçlerine izin verilmiştir. Göç sürecinin detaylarıyla ilgili olarak, Osmanlı hükümeti sürecin her aşaması titizlikle takip etmiştir. 14 Temmuz 1914 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta, özellikle ısrarları üzerine göç etmelerine izin verilen Yenişar köyü halkının durumu hakkında bilgi talep edilmiştir.²⁵⁷ 7 Ağustos 1914 tarihine geldiğinde ise, Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan gelen yeni bir telgrafta, Yenişar köyü ve 233 nüfuslu Kalafatlı köyündeki Rumların tamamının göç ettiği ve bu köylerin tamamen boşaltıldığı bilgisi doğrulanmıştır.²⁵⁸ Yukarıda da belirtildiği gibi, yaşanan olayları yakından takip ederek bunlar hakkında rapor hazırlayan İngiliz Konsolos

²⁵⁵ BOA. DH. ŞFR., 429/16., (23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914)

²⁵⁶ BOA., DH. ŞFR., 428/95., (29 Mart 1330/11 Haziran 1914)

²⁵⁷ BOA., DH. ŞFR., 43/13., (20 Şaban 1332/14 Temmuz 1914)

²⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 435/108., (25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914)

Yardımcısı Palmer'e göre, 160 Rum'un kendi istekleriyle ayrıldıklarına dair belgeleri imzalamaya zorlandığı iddia edilmiş ve bu kişilerin Haziran ayının ilk haftasında Selanik'e göç etmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir.²⁵⁹ İngiliz arşivlerindeki raporun, Osmanlı Arşivi'nde yer alan Yenişar Rumlarının göç tarihiyle tutarlılık göstermesi, iki farklı kaynağın aynı olayı kronolojik olarak doğruladığını ve bu sürecin tarihsel güvenilirliğini artırdığını göstermektedir. Ancak, İngiliz perspektifine göre, bu göç hareketi Osmanlı belgelerinde ifade edildiği gibi gönüllü bir süreç olarak değil, yerel koşullar ve baskıların etkisiyle alınmış zorunlu bir karar olarak değerlendirilmiştir. Her iki tarafın aynı olay hakkında farklı değerlendirmelerde bulunması, aynı olayın farklı siyasi ve kültürel bağlamlarda nasıl yorumlandığını anlamak açısından dikkate değerdir.

Ayrıca, bu süreç yalnızca göç eden Rum nüfusun durumuyla değil, aynı zamanda bu bölgelere yerleştirilen Müslüman muhacirlerin (örneğin, Arnavut muhacirler) adaptasyonu ile ilgili sorunları da içermektedir. Arnavut muhacirlerin adaptasyon sürecindeki sorunlar ciddi bir yönetim ve planlama ihtiyacı doğurmuştu. Mutasarrıf Murad Fuad Bey'in bu konu hakkında Dahiliye Nezareti'nden talimat talep etmesi, yerel yönetimlerin göç ve yerleşimle ilgili karşılaştığı pratik zorlukları çözmek için merkezi yönetimin desteğine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.²⁶⁰

Mayıs 1914 boyunca, Çanakkale'deki Rum göç hareketi, bölgedeki etnik gerilimlerinin sonucu olarak hızla devam ediyordu. Yenişar ve Kalafatlı köylerinden başlayan bu göç hareketi, kısa süre içinde Çanakkale Yeniköy'deki Rumlara da sirayet etmiş ve Yeniköy Rumları, kendi rızalarıyla Selanik'e göç etme kararı almışlardı. Yeniköy Rumlarının göç kararı, bölgede yaşanan olayları yakından izleyen yabancı konsoloslukların da dikkatini çekmiştir. Daha önce Yenişar köyündeki Rumların göç

²⁵⁹ Kemal Yakut, a.g.m., s. 28.

²⁶⁰ BOA., DH. ŞFR., 427/84., (11 Mayıs 1330/24 Mayıs 1914); BOA., DH. ŞFR., 433/47., (27 Haziran 1330/10 Temmuz 1914)

sürecinde aktif bir rol üstlenen ve onların güvenliğini sağlamaya çalışan Rus Konsolosu, aynı hassasiyeti Yeniköy Rumlarının göçü sırasında da göstermiştir. Selanik'e göç etmelerini engellemek amacıyla, Kumkale'ye defalarca giderek Rum halkıyla yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmiş ve onların Osmanlı topraklarını terk etmemeleri için ikna girişimlerinde bulunmuştur. Bununla birlikte, konsolosun yoğun çabalarına ve girişimlerine rağmen, Yeniköy Rumlarının göç etme kararı değişmemiştir. Köy halkı, hem Rus Konsolosu hem de Osmanlı idaresini temsil eden Nahiye Müdürü'nün hazır bulunduğu bir ortamda, metropolite hitaben yaptıkları açıklamada, kendi arzuları doğrultusunda kesin bir şekilde Yunanistan'a gitme kararı aldıklarını ifade etmişlerdir. Bu açıklama, köy halkının göç etme konusundaki kararlılığını ve iradesini net bir şekilde ortaya koyarken, dış müdahalelerin bu kararı etkileme konusunda başarısız olduğunu göstermiştir. Çanakkale Mutasarrıfı Murad Fuad Bey, Yeniköy Rumlarının kendi rızalarıyla bölgeden ayrılmak için senet verdiklerini ve göç sürecinin hem düzenli hem de hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi için iki vapurun tahsis edilmesi gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.²⁶¹ Göç sırasında herhangi bir aksaklık veya karışıklık yaşanmaması amacıyla, jandarma kuvvetleri de sürece dahil edilmiştir. Jandarma, Çanakkale Mutasarrıflığı ile koordinasyon içinde çalışarak hem göç edenlerin güvenliğini sağlamak hem de Müslümanlar ile Rumlar arasında herhangi bir gerilim yaşanmasını önlemek üzere görevlendirilmiştir.²⁶² Ancak, tüm bu önlemlere rağmen, beklenmedik gelişmeler göç sürecinin planlandığı şekilde yürütülmesini engellemiştir. 28 Mayıs 1914 tarihinde, Yeniköy'deki Rumları Selanik'e götürmek üzere Yunan bayraklı bir vapur bölgeye ulaşmıştır. Vapurun gelişi, göç sürecinin ilerlemesi açısından önemli bir adım olarak görülürken, bu esnada Yunan Konsolosu'nun müdahalesiyle olaylar beklenmedik

²⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 429/14., (23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914); BOA., DH. ŞFR., 431/30., (7 Haziran 1330/20 Haziran 1914)

²⁶² BOA., DH. ŞFR., 427/114., (13 Mayıs 1330/26 Mayıs 1914)

bir şekilde karmaşık bir hal almıştır. Vapurda bulunan Adil Bey ve beraberindekiler Çanakkale’de bırakılmış, ancak Yunan Konsolosu’nun kaptanı teşvik etmesi sonucunda vapur, göçmenleri almadan bölgeden ayrılmıştır.²⁶³ Bu beklenmedik olay, vapuru bekleyen Rumlar arasında büyük bir tedirginlik ve belirsizlik yaratmıştır. Göçmenler, Selanik’e taşınmak için bir süredir bekledikleri vapurun ayrılmasıyla birlikte hem planlarının bozulduğunu hem de güvenliklerinin tehlikeye girdiğini düşünerek ciddi bir endişeye kapılmıştır. Bu durum, Osmanlı idaresi için de ciddi bir diplomatik ve lojistik sorun teşkil etmiş, göç sürecinde Yunan Konsolosu’nun bu beklenmedik müdahalesi sürecin daha karmaşık bir hale gelmesine yol açmıştır. Dahiliye Nezareti, yaşanan karışıklığın ardından göç sürecinin düzenini sağlamak ve Rumların mağduriyetini gidermek amacıyla Çanakkale Mutasarrıflığı’ndan göçmenlerin mümkün mertebe köylerine geri döndürülmesini istemiştir.²⁶⁴ Yunanistan’ın, Yeniköy Rumlarının göç etmesini manipüle etmeye yönelik girişimlerine rağmen, Yeniköy Rumlarının Haziran ayı içinde Yunanistan’a göç ettikleri²⁶⁵ ve köyde yaşayan Rum nüfusun tamamının köylerinden ayrıldığı bilgisi, 7 Ağustos 1914 tarihinde resmi olarak bir kez daha Dahiliye Nezareti’ne bildirilmiştir.²⁶⁶ Görüldüğü üzere, Osmanlı yönetimi göç sürecini idare ederken yalnızca iç dinamiklerle değil, aynı zamanda Yunan hükümetinin müdahaleleri²⁶⁷ ve yukarıda da değinildiği gibi İngiltere ile Rusya gibi büyük devletlerin diplomatik baskılarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu, Osmanlı yönetiminin göç

²⁶³ BOA., DH.KMS., 19/50., Lef. 2., (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914)

²⁶⁴ BOA., DH. ŞFR., 428/41., (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914); BOA., DH.KMS., 19/50., Lef. 1., (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914)

²⁶⁵ Çanakkale Mutasarrıfı’nın 20 Haziran 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne sunduğu rapordan anlaşıldığına göre, Yeniköy Rumları Haziran ayı içinde köylerini terk ederek Yunanistan’a göç etmiş ve köy tamamen boşalmıştır. BOA., DH. ŞFR., 431/30., (7 Haziran 1330/20 Haziran 1914)

²⁶⁶ BOA., DH. ŞFR., 435/108., (25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914)

²⁶⁷ Yunanistan’ın bölgedeki müdahaleleri sadece göç hareketini manipüle etmekle kalmamış Çanakkale’deki Yunan Konsolosu’nun yerli Rumlarla bir toplantı yaptığı da gözlemlenmiştir. Toplantı, Osmanlı Devleti’nin bölgedeki Rum nüfusu üzerinde Yunanistan’ın etkisini artırmaya çalıştığı bir girişim olarak değerlendirilmiş ve Osmanlı Devleti için kaygı verici olmuştur. Çünkü Çanakkaleli Rumlar üzerindeki dış müdahaleler, göç hareketlerini ve bölgedeki istikrarı bozabilecek unsurlar olarak görülmüştür. BOA. DH.EUM.EMN., 114/65., (2 Recep 1332/27 Mayıs 1914)

süreci boyunca karşılaştığı zorlukların yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır. 1914 yılındaki göç hareketleri, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve patrikhane, özellikle yılın ilk aylarından itibaren Osmanlı hükümetine göçün durdurulması yönünde resmi başvurularda bulunmuştur.²⁶⁸ Rum Patrikhanesi'nin göç sürecini yakından takip eden tutumu, Osmanlı hükümetinin dikkatinden kaçmamış ve bu durum, yerel ruhani liderler ile patrikhane arasındaki yazışmaların daha sıkı bir şekilde izlenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Dahiliye Nezareti, Çanakkale Metropolitliği'nden patrikhaneye gönderilen bilgi ve şikâyetlerin içeriğini anlamak amacıyla Çanakkale Mutasarrıflığı'na yazışmaların detaylı bir şekilde araştırılması talimatını vermiştir.²⁶⁹ Yapılan soruşturmalardan birinde, Erenköy'den patrikhaneye gönderilen bir telgrafın Çanakkale Metropolit tarafından yazıldığı ve Yeniköy Rumlarının göçünde etkili olan kişinin uzun süredir metropolit vekilliği görevini yürüten Papaz Konstantin olduğu tespit edilmiştir. Papaz Konstantin'in şahsi menfaatleri doğrultusundaki manipülatif girişimlerinin anlaşılması üzerine de Çanakkale Metropolit'i tarafından görevden alındığı anlaşılmıştır.²⁷⁰

Dahiliye Nezareti, Rum göçünün yol açtığı tüm bu yerel ve uluslararası sorunları çözmek ve hassasiyetleri gidermek amacıyla bir dizi önlem almıştır. Bu kapsamda, 26 Mayıs 1914 tarihinde, Rum göçünün yoğun olarak yaşandığı Edirne vilayeti ile Çatalca ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'na yönelik bir talimatname gönderilmiştir. Talimatnamede, Rum ahaliye karşı dayak, işkence, öldürme, yağmalama ve evlerin yakılması gibi iddiaların bulunduğu belirtilmiş; bu tür saldırıların derhal araştırılmasını,

²⁶⁸ İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi'nin bu dönemdeki girişimleri ve Rum göçüne karşı duruşu hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Bülent Atalay, *Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri 1908-1923*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001; Hasan Taner Kerimoğlu, *a.g.e.*, s. 312-375-377; Bilal Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, C.2., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989; Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 185-193; Michael Llewelyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978.

²⁶⁹ BOA., DH. ŞFR., 41/144., (8 Recep 1332/2 Haziran 1914)

²⁷⁰ BOA., DH. ŞFR., 429/14., (23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914)

faillerin yakalanarak adalet önüne çıkarılmasını ve benzer olayların tekrarı durumunda, ilgili bölgenin en yetkili mülki ve zabıta memurlarının görevden alınarak bir daha devlet hizmetinde çalışmamak üzere cezalandırılacağı kesin bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca, Rum köylerinin güvenliğinin sağlanması, yolların korunması ve herhangi bir saldırıya maruz kalmamaları için gerekli tedbirlerin alınması üzerinde duran Dahiliye Nezareti, yerel idarecilerin tüm bu hususlarda sorumluluklarını eksiksiz yerine getirmelerini istemiştir.²⁷¹

Kararnamenin ardından, Osmanlı hükümeti, Rum köylerini koruma ve olası saldırıları önleme konusundaki kararlılığını göstermek amacıyla bir gün sonra Çanakkale ve diğer ilgili mahallere ikinci bir talimatname daha göndermişti. İkinci talimatnameye göre, Rum köylerine yapılacak herhangi bir saldırı ya da tehdit durumunda, saldırganların derhal tutuklanarak Divan-ı Harb'e sevk edilmesine karar verilmişti. Ayrıca, bir önceki talimatnamede olduğu gibi, yolların ve köylerin güvenliğinin sağlanması ve yerel yönetimlerin hızlı ve etkili önlemler alması yönündeki emir tekrarlanmıştır. Eğer Rum köyleri korunmaz ve saldırılar gerçekleşir, bu saldırganlar yakalanmazsa, bölgede görevli jandarma birimlerine yönelik sürgün ve görevden men gibi ağır cezai yaptırımlar uygulanacaktır. Öte yandan, mülki amirler halka ciddi ve etkili uyarılar yapmalı, özellikle Rum köylerinin saldırılardan korunması ve herhangi bir olayın meydana gelmesi durumunda, en küçük detay dahi Harbiye Nezareti'ne bildirilmeliydi.²⁷² Bu talimatla Osmanlı hükümeti Rum köylerine yönelik saldırıları önlemeyi amaçlamakla birlikte özellikle yöneticiler ile memurların görevlerini lakıyla yerine getirmelerini sağlamayı hedeflemiştir. Zira bu süreçte memurlar hakkında ortaya atılan suçlamalar, göçün planlı bir politika dahilinde gerçekleştiği algısını güçlendirebilir ve uluslararası arenada

²⁷¹ BOA., DH. ŞFR., 41/85., (13 Mayıs 1330/26 Mayıs 1914)

²⁷² BOA., DH. ŞFR., 41/91., (14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914)

hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Böyle bir suçlamayla karşı karşıya kalmak istemeyen Osmanlı hükümeti, görevini kötüye kullanan yöneticilerin ve memurların cezalandırılması amacıyla komisyon oluşturmuştur. Komisyon, gerektiğinde Rum göçüyle ilgili iddiaları ve memurlar hakkındaki şikâyetleri araştırarak ve gerektiğinde Dahiliye Nezareti'ne rapor sunacaktır.²⁷³

Osmanlı hükümeti, Mayıs 1914 itibarıyla Rumlara yönelik baskı ve şiddet olaylarını kontrol altına almak ve saldırganları cezalandırmak amacıyla çeşitli önlemler almışsa da bu çabaların Çanakkale bölgesindeki saldırıları durdurmakta yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir. Çanakkale'de olayların daha kapsamlı bir müdahaleye ihtiyaç duyduğunu ortaya koyan önemli göstergelerden biri, Çanakkale Metropolit İrenos'un sık sık gündeme getirdiği güvenlik sorunlarıdır. Metropolit, 8 Haziran 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçede, köylerin büyük bir perişanlık içinde olduğunu ve Hristiyan halkın her gün tehdit altında yaşadığını dile getirmiştir.²⁷⁴ Metropolitin bu çağrısının ardından 10 Haziran 1914 tarihli rapor, Çanakkale bölgesindeki olayların büyüyerek kontrolden çıktığını göstermektedir. Biga ve çevresindeki yerleşim yerlerinde Hristiyan halkın topluca göç ettiği,²⁷⁵ özellikle Aksaz ve Değirmencik gibi köylerin tamamen boşaltıldığı rapor edilmiştir. Göç eden nüfusun taşınabilir mallarını alarak ve bir daha geri dönmeyecekmiş gibi bölgeden ayrılması,²⁷⁶ olayların halk üzerindeki etkisinin ne denli ağır olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tür göç hareketi yalnızca yerel demografiyi değil aynı zamanda bölgedeki ekonomik ve sosyal yapıyı da değiştirmekteydi. Osmanlı hükümeti, göç hareketinin yarattığı krizi yönetmek ve bölgedeki güvenliği yeniden tesis etmek için çabalarını sürdürmekteydi. Bu çabaların bir

²⁷³ Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 205-206.

²⁷⁴ BOA., DH. KMS., 19/57., (26 Mayıs 1326/8 Haziran 1914)

²⁷⁵ BOA., DH.KMS., 19/58., (28 Mayıs 1332/10 Haziran 1914); BOA., DH. ŞFR., 517/87., (13 Nisan 1332/26 Nisan 1916)

²⁷⁶ BOA., DH.İ.UM. EK., 64/21., (1 Safer 1341/23 Eylül 1922)

parçası olarak, 11 Haziran 1914 tarihinde Çanakkale ve Karesi'ye gönderilen bir telgrafta, Ayvalık ve Erenköy gibi stratejik öneme sahip yerleşim yerlerinde meydana gelebilecek saldırılar ve eşkıyalık faaliyetlerine karşı alınması gereken önlemler hakkında talimatlar verilmişti.²⁷⁷ Buna karşın Çanakkale Mutasarrıfı da 20 Haziran 1914 tarihinde bölgenin durumu hakkında Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, "*Hamd olsun, dahil-i livanın hiçbir tarafında asayiş bozacak bir durum mevcut olmadığı*"²⁷⁸ ifadesiyle, idaresi altındaki bölgede huzur ve güvenliğin tam anlamıyla sağlanmış olduğunu belirtmekteydi. Mutasarrıfın merkeze sunduğu bu tür raporlar, özellikle Rum göçünün yaşandığı bu dönemde demografik değişimler ve güvenlik tehditleri gibi zorlu koşullarda Osmanlı Devleti'nin merkez-yerel yönetim ilişkilerindeki koordinasyonunun etkinliğini açıkça ortaya koymakta ve sistemin işleyişini sürdürebilmesini sağlamaktadır.²⁷⁹ Nitekim, göç hareketinin idaresi sırasında yerel yönetimlerin karşılaştığı kaynak ve yetki eksiklikleri, güvenlik önlemlerinin yeterliliği ve yerel halk ile göçmen nüfus arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gibi konularda merkezi yönetime sürekli bilgi akışı sağlanmıştır. Çanakkale Mutasarrıfı Murad Fuad Bey'de, göçün idaresi ve yönetimi esnasında bölgede yaşananlar hakkında bir rapor hazırlayarak 20 Haziran 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne sunmuştur. Raporda, Yeniköy Rumlarının köyü terk etmesinin ardından

²⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 41/235., (17 Recep 1332/11 Haziran 1914)

²⁷⁸ BOA., DH. ŞFR., 431/30., (7 Haziran 1330/20 Haziran 1914)

²⁷⁹ Osmanlı hükümeti, Rum göçünü düzenli bir şekilde yönetmek ve bu süreci titizlikle kontrol altında tutmak amacıyla kapsamlı bir veri toplama süreci başlatmıştır. Bu çerçevede, Çanakkale gibi Rum göç hareketinin yoğun olduğu bölgelerden ayrılan Rumlara ait kimlik bilgileri, meslekleri ve terk edilen ev sayıları detaylı bir şekilde rapor edilmiştir. Bu bilgilerin, göç nedeniyle boşalan mülklerin yeniden düzenlenmesi, yerleşim planlarının oluşturulması ve ekonomik sürekliliğin sağlanması açısından kritik bir öneme sahip olduğu aşikardır. Aynı zamanda, Osmanlı hükümeti Çanakkale'ye yerleştirilen Müslüman muhacirlerin sayımını da gerçekleştirerek, yeni nüfus hareketlerinin bölgedeki sosyo-ekonomik etkilerini analiz etmeyi hedeflemiştir. Göç eden Rumların ve yerleştirilen Müslüman muhacirlerin kayıt altına alınması, Osmanlı Devleti'nin demografik yapıyı dengelemek ve bölgedeki ekonomik düzeni yeniden tesis etmek için geliştirdiği bir strateji olarak değerlendirilebilir. BOA., DH. ŞFR. 42/158., (6 Şaban 1332/30 Haziran 1914). Ayrıca Osmanlı hükümeti, Osmanlı hükümeti, Çanakkale'den Yunanistan'a göç eden Rumların kayıtlarını düzenli olarak tutmak için üç aylık istatistik cetvelleri hazırlamayı gerekli görmüştür. Bu uygulama, göç hareketlerinin ayrıntılı bir şekilde izlenmesini ve bölgedeki demografik değişimlerin sürekli takibini sağlamıştır. Böylece Osmanlı yönetimi, Çanakkale bölgesinde meydana gelebilecek sosyal ve ekonomik etkileri proaktif bir şekilde yönetmeye çalışırken, aynı zamanda bölgedeki nüfus dengesini ve düzenini korumaya da özen göstermiştir. BOA., DH.SN.THR., 56/61., (1 Zilhicce 1332/21 Ekim 1914)

köyde tek kişi kalan Fransız tebaalı Mösyö Barrelyer'in (?) durumu ele alınmış ve bu durum, Osmanlı Devleti'nin göç sonrası bireysel sorunlara yönelik titiz yaklaşımını ve diplomatik ilişkilerdeki hassasiyetini açıkça ortaya koymuştur. Mösyö Barrelyer'in güvenlik ve mülkiyet meseleleriyle ilgili şikâyetlerinin Osmanlı yerel idaresi tarafından dikkatle incelenmesi, yalnızca bireysel bir sorunu çözme çabası değil, aynı zamanda göç sonrası asayişin sağlanması ve yabancı tebaanın mülkiyet haklarının korunması konularında Osmanlı yönetiminin kararlılığını göstermiştir. Barrelyer'in gasp edilen hayvanlarıyla ilgili yapılan titiz tahkikat sonucunda hayvanlarının kendisine teslim edilmesi ve kendisinin daha birkaç hayvanının bulunmadığını beyan etmesi üzerine yeniden bir araştırma yapılması ve bulunan hayvanın sadece bir eşekten ibaret olması, yerel idarenin bireysel hak ve mülkiyet konularındaki hassasiyetini göstermektedir. Ayrıca, Yeniköy'de asayişin tam olarak sağlandığı ve köye geri dönmesinde bir sakınca bulunmadığı belirtilmesine rağmen, Mösyö Barrelyer'in Türkçe bilmemesi ve köyde başka Hristiyan bir nüfusun olmaması, onun köye geri dönmesini zorlaştırmış ve bu durum emlak ve arazisinin değerlendirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Bu konuda Fransa Konsolosu ile görüşmeler yapılmış ve yapılan görüşmelerde Barrelyer'in mülklerine ilişkin iki çözüm önerilmiştir: Birinci seçenek, başka bir yerde emlak ve arazi verilmesiydi ve bu yaklaşım mülk sahibinin kaybettiği mülkün birebir iadesi mümkün olmadığı durumlarda uygulanan bir çözüm yöntemi idi. İkinci seçenek ise mülkün aynen iade edilemediği durumlarda, mal sahibinin uğradığı zararın parasal olarak karşılanmasını içeren mevcut mülklerinin bedelinin takdir edilerek ödenmesiydi. Fransa Konsolosu, bu önerilen seçeneklere olumlu yaklaşmış ve durumu kendi sefaretine bildireceğini ifade etmiştir. Çanakkale Mutasarrıfı da Fransız Sefaret'i ile karar verilemeyecek bir duruma ulaşılması halinde, ilgili meselenin Osmanlı merkezi idaresi tarafından çözüme

bağlanması gerektiğine dikkat çekmişti.²⁸⁰ Mösyö Barralyer'in bireysel sorunları Çanakkale örneğinde Osmanlı hükümetinin göç sürecinde yabancı tebaanın mülkiyet haklarını koruma ve güvenliklerini sağlama konularındaki duyarlılığını ortaya koyarken aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve demografik karmaşıklıklarını da yansıtmaktadır.

Bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında önemli bir siyasi süreç başlamış ve Müslüman ile Rum nüfuslarının karşılıklı olarak değiş tokuş edilmesi gerektiği fikri, resmi düzeyde tartışılmaya açılmıştı. Bu fikir, iki devlet arasında diplomatik görüşmelere zemin hazırlamış ve 1914 Temmuz'unda Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında mübadele görüşmeleri resmi olarak başlamıştı. Müzakerelerin amacı, karşılıklı olarak nüfus değişimini adil ve kontrollü bir şekilde yönetmekti. Ancak taraflar arasında ciddi görüş ayrılıkları vardı. Yunan hükümeti, Anadolu'daki Rum nüfusunun büyük kısmını korumak ve mümkün olduğunca az sayıda Rum'un Yunanistan'a göç etmesini sağlamak istiyordu. Buna karşın Osmanlı hükümeti, Rumların geniş bir kısmının mübadele edilmesi gerektiğini savunmuştu. İzmir ve İstanbul'da yürütülen mübadele görüşmeleri, zıt yaklaşımlar nedeniyle tıkanma noktasına gelmiş ve görüş ayrılığı, iki tarafın bir uzlaşmaya varmasını engellemişti. Görüşmelerdeki çıkmaz, iki hükümet arasındaki ilişkileri daha da zorlaştırmış ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte mübadele görüşmeleri tamamen durdurulmuştu. Savaşın başlamasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî öncelikleri değişmiş, mübadele konusu da savaşın gölgesinde kalarak geri planda kalmıştı.²⁸¹

²⁸⁰ BOA., DH. ŞFR., 431/30., (7 Haziran 1330/20 Haziran 1914); BOA., DH.KMS., 23/4-1., (22 Recep 1332/16 Haziran 1914); BOA., DH.KMS., 24-1/30., (7 Haziran 1330/20 Haziran 1914); BOA., DH.EUM.KLU., 17/5., (29 Zilkaade 1332/19 Ekim 1914)

²⁸¹Balkan Savaşları sonrası Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında gerçekleştirilmeye çalışılan nüfus mübadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Nurten Çetin, "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.24, 2010, s. 149-175; Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 218-233; Kemal Yakut, *a.g.m.*, s. 40.

Nitekim Osmanlı hükümeti, savaş hazırlıkları çerçevesinde özellikle sahil bölgelerinde gerekli güvenlik önlemlerinin alınması emredilmiş ve sahil kesimlerinde savunma hazırlıklarının hızlandırılmasını zorunlu hale gelmişti.²⁸² Çanakkale Boğazı'nın askerî açıdan kritik önemi dikkate alan Osmanlı hükümeti savunma tedbirlerini hızla artırmıştı. Tedbirler özellikle stratejik bölgelerde yaşayan yerel halkın göç ettirilmesi ve savunma hatlarının güçlendirilmesi yönünde yoğunlaşmıştı. Bu çerçevede boğaz hattının Anadolu yakasında bulunan sahil köylerinin boşaltılması gündeme gelmişti. Ancak buradaki köylerin çoğu (Kumkale mevkiindeki Yeniköy, Yenişar, ve Kalafatlı) Mayıs ayında başlayan Rum göçüyle zaten tamamen boşalmıştı. Aynı bölgede yer alan ve tamamen bir Rum yerleşimi olan Erenköy ise göç hareketinden etkilenmemiş ve nüfusu yerinde kalmıştı. Osmanlı Devleti, savaş hazırlıkları çerçevesinde hem askerî operasyonların güvenliğini artırmak hem de bölgedeki stratejik dengeyi korumak amacıyla Erenköy'ün de boşaltılmasını ve bu nüfusun Yunanistan'a göç ettirilmesini planlamış ve 1 Ekim 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti, Çanakkale ve çevresini askerî açıdan stratejik bir bölge olarak değerlendirip yasak bölge ilan etmişti.²⁸³ Bu stratejik kararın alınmasında, 1913 yılında hem Maydos Kolordu Kumandanlığı'nın hem de Bahr-i Sefid Boğazı Kuvayı Mürettebe Kumandanlığı'nın hazırladıkları raporların etkisinin olduğu aşikardır. Zira raporlarda, bölgedeki Rum köylerinin bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmesi söz konusu kritik adımın atılmasında önemli bir etken olmuştur.²⁸⁴ Çanakkale Mutasarrıflığı da alınan bu kararın askerî operasyonların sorunsuz bir şekilde yürütülmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirmekte ve askerî harekâtın icrası doğrultusunda önemi bir kat daha artmış olan Erenköy'ün boşaltılması kararının yerinde olduğunu vurgulamaktaydı. Nitekim, 28 Eylül tarihinde mutasarrıflıktan Dahiliye Nezareti'ne

²⁸² BOA., DH. ŞFR., 43/219., (28 Temmuz 1330/10 Ağustos 1914)

²⁸³ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 2/14., (18 Eylül 1330/1 Ekim 1914)

²⁸⁴ BOA., BEO. 4173-312962., Lef. 2., (23 Nisan 1329/6 Mayıs 1913), Lef. 3., (27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913)

gönderilen bir telgrafta, Erenköy’de yaşayan Rumların Yunanistan’a gittiği bilgisi aktarılmaktaydı.²⁸⁵ Mutasarrıfın da belirttiği gibi, Erenköy Rumlarının göç ettirilmesi kararı, bölgenin stratejik konumunun askerî harekâtlarda taşıdığı kritik rol nedeniyle oldukça elzemdi. Erenköy’ün boğaz hattının Anadolu yakasındaki kilit noktalarından biri olması, bölgedeki askerî hareketliliğin güvenliğini sağlama zorunluluğunu artırmaktaydı. Bu zorunluluk doğrultusunda alınan göç kararı, savaşın ilerleyen evrelerinde doğru bir önlem olarak kendini göstermiştir. 25 Eylül 1916 tarihinde sabaha karşı saat 6 sularında İtilaf devletlerinin Çanakkale’ye gerçekleştirdiği hava saldırısında, Erenköy nahiyesi müdüriyet binasına isabet eden üç bombayla meydana gelen kısmi yıkım, Erenköy’ün savaştan ne denli ağır etkilendiğini gözler önüne sermiştir.²⁸⁶ Bu saldırılar, boğaz hattının Anadolu yakasındaki sahil kesiminde büyük bir tahribata neden olmuş ve Erenköy’e yaklaşık 10 kilometre uzaklıktaki Kumkale nahiye merkezinin tamamen ortadan kaldırılmasına kadar varan yıkımlarla sonuçlanmıştır.²⁸⁷ Dolayısıyla bu durum Erenköy’ün boşaltılması kararının ne kadar isabetli ve zorunlu bir adım olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Erenköy’ün boşaltılması, askerî hareketliliğe doğrudan etki ederek stratejik güvenliği sağlamış, aynı zamanda bölge halkını savaşın ağır yüklerinden koruyarak göç ettirilmesiyle iki yönlü bir güvenlik sağlamıştır.

Sonuç olarak, Mayıs 1914 itibarıyla Çanakkale ve çevresinde başlayan yoğun Rum göç hareketi, bölgenin demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Çanakkale

²⁸⁵ BOA., DH. ŞFR., 442/48., (15 Eylül 1330/28 Eylül 1914); BOA., AYŞ., 46/10., Lef. 3., (15 Eylül 1333/15 Eylül 1917). Çanakkale’nin İttihatçı kanaat önderlerinden Mehmet Edip Efendi, Erenköy Rumlarının göç ettirilmesinin gerekçelerine dair ayrıntılı bir rapor hazırlamış ve rapor 11 Eylül 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne sunulmuştur. BOA., DH. ŞFR., 440/56., (29 Ağustos 1330/11 Eylül 1914)

²⁸⁶ BOA., DH.EUM. 3. Şb., 28/44., Lef. 1., (14 Eylül 1332/27 Eylül 1916)

²⁸⁷ BOA., DH. ŞFR., DH.İ.U.M., 10-4/3-29., (15 Cemaziyelevvel 1340/14 Şubat 1922); Savaşın sona ermesiyle birlikte Yunanistan’a göç eden Kumkale nahiyesi halkının geri dönmesi üzerine, Kumkale’nin yeniden canlandırılması ve bir yerleşim yeri olarak ihyası için yetkililere talepte bulunulmuştur. Bu kapsamda, Kumkale nahiyesinde idari faaliyetlerin sürdürülebilmesi amacıyla hükümet dairesinin tamirata gündeme gelmiştir. Bu tamirat, bölgedeki idari düzenin sağlanması ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması açısından kritik bir adım olarak değerlendirilmiştir. BOA., DH. ŞFR., 10-4/3-32., (26 Şaban 1340/24 Nisan 1922)

merkeze bağlı Erenköy ve Kalafatlı, Ezine'ye bağlı Yenişar ve Yeniköy, Biga'ya bağlı Aksaz, Değirmencik, Karadağ, Yeniceköy ve İskender köylerinde yaşayan Rumlar çeşitli nedenlerle Yunanistan'a g etmişlerdir. Gler sonucunda söz konusu köyler tamamen boşalmıştır.²⁸⁸ Göç eden Rumların bir kısmı, kendi istekleriyle Yunanistan'a g etmeyi tercih ederken bir kısmı da Erenköy Rumları gibi Osmanlı Devleti'nin savaş öncesinde aldığı stratejik kararlar ve askerî güvenlik tedbirleri doğrultusunda Yunanistan'a g ettirilmışti. Bu durum, özellikle Çanakkale'nin savunma hattının güçlendirilmesi ve bölgedeki askerî hareketliliğin artması bağlamında ele alındığında, Osmanlı Devleti'nin stratejik önceliklerine paralel bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Böylece, Çanakkale'deki demografik denge de önemli ölçüde değişmiş ve bölgenin demografik yapısındaki değişimlerin izlenmesi gerekli görülmüştür. Bu bağlamda Osmanlı hükümeti, Yunanistan'a göç eden Rum nüfusunun takibi ve bölgedeki nüfus hareketlerini kontrol altında tutmak için 21 Ekim 1914 tarihinde Çanakkale Nüfus Müdüriyeti'ne hicret eden Rumların üç aylık istatistik cetvellerinde raporlanması talimatını vermiştir.²⁸⁹

²⁸⁸ BOA., DH. şFR. 517/87., (13 Nisan 1333/13 Nisan 1917)

²⁸⁹ BOA., DH.SN.THR., 56/61., (1 Zilhicce 1332/21 Ekim 1914)

2.BÖLÜM

BÜYÜK SAVAŞIN GÖLGESİNDE ÇANAKKALE GAYRİMÜSLİMLERİ

2.1. Büyük Savaşın Yansıması: Osmanlı Devleti'nde Sevk ve İskân

19. yüzyılın sonlarına doğru Almanya ve İtalya siyasi birliklerini tamamlayarak ulus devlet haline gelmişlerdi. Siyasi birleşimler ve yeni ulus devletlerin teşekkülü, Avrupa'nın politik çehresini ve ekonomik dengelerini değiştirmeye başlamış; dolayısıyla yeni güç birliklerini ortaya çıkarmıştı. Kısa zaman içerisinde İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin arasına giren Almanya ve İtalya sömürgecilik yarışının hızlanmasına; aynı zamanda siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda rekabetin artmasına neden oldular. Çünkü bu devletlerden her birinin sömürge alanlarındaki çıkarları, kısa ve uzun vadedeki hedefleri ve bunlara yönelik stratejileri aynı yönde kesişmekteydi. İşte bu noktada Avrupa'yı ikiye bölecek bloklaşmanın temelleri atılmış oldu. Özellikle birbirine düşman Almanya ve Fransa'nın mevcudiyetlerini koruma ya da kaybedilene geri alma refleksi, onları müttefik arayışına yöneltti. İngiltere, Fransa ve Rusya her ne kadar kendi aralarında problemler yaşasalar da yanı başlarındaki Almanya tehdidine karşı bir araya geldiler ve böylece Avrupa'da ittifak ve itilaf olmak üzere iki blok ortaya çıktı. İttifak grubunda Almanya ile Avusturya-Macaristan yer alırken, İngiltere, Fransa ve Rusya İtilaf bloğunu oluşturdu. Bu bloklaşmayla birlikte devletlerarasındaki siyasi ve ekonomik anlaşmazlıklar daha da arttı ve I. Dünya Savaşı'na giden süreç hızlanmış oldu.²⁹⁰

²⁹⁰ I. Dünya Savaşı sürecinde Avrupa'daki siyasi gelişmeler ve bloklaşma süreci için bkz.: Çoşkun Üçok, *Siyasi Tarih*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1980; Ahmet Eyicil, *Siyasi Tarih*, Gün Yayınları, Ankara 2005; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Yayınevi, İstanbul 1985; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992; Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1972; Marian Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (ed. Marian Kent), Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Avrupa’da kutuplaşmanın yaratmış olduğu bu gergin atmosferde Avusturya-Macaristan Arşidükü François Ferdinand ve eşi Hohenberg Düşes’i Sophie’nin Saraybosna ziyaretleri esnasında Sırp Gavrilo Princip tarafından siyasi bir suikasta uğraması “*Avrupa’ya düşen gök gürültüsü*” olarak değerlendirildi²⁹¹ ve I. Dünya Savaşı’nın başlamasına sebebiyet verdi. 28 Haziran 1914 günü gerçekleşen bu olay akabinde Avusturya- Macaristan Sırbistan’a savaş ilan etti. Buna karşılık Rusya’nın Sırbistan’ı, Almanya’nın da Avusturya-Macaristan’ı desteklemesi Avrupa’yı bir hafta içinde dünya çapında yaşanacak savaşın içine sürükledi.²⁹² Osmanlı Devleti ise I. Dünya Savaşı başladığında “*savaş dışı*” durum ilan ederek tarafsızlığını korumaya çalıştıysa da bu kararını sürdürmesi pek mümkün olmadı. Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir ittifak anlaşması yapan Osmanlı Devleti aynı gün seferberlik kararı aldı²⁹³ ve 9 Eylül 1914 tarihinde de tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını duyurdu. Bu gelişmeler yaşanırken İngiliz donanmasının takibinden kaçan Akdeniz’deki iki Alman savaş

²⁹¹ 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Arşidükü François Ferdinand ve eşi Hohenberg Düşes’i Sophie’ye karşı düzenlenen siyasi suikast ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz.: Meryem Günaydın, “Saraybosna Suikastçıları: Gavrilo Princip ve Diğerleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.30, S.1, Ocak -2020, s. 445-469; Meryem Günaydın, “Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914”, *Gazi Akademik Bakış*, C.8, S.15, Kış-2014, s. 1-38; Taha Niyazi Karaca, “Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yolda Kara El Grubu ve Franz Ferdinand’a Suikast”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 95-105; Fatih Haykır, *Avusturya-Macaristan Arşidükü Fransuva Ferdinand Suikastının (28 Haziran 1914) Osmanlı Basınındaki Yansımaları*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2019; Aşkın Koyuncu, “Arşidük Franz Ferdinand Suikastı’nın Bulgaristan Basınındaki Yansımaları”, *Balkan Araştırmaları Tarihi I*, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2021, s. 301-347.

²⁹² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih I*, Ankara 1992, s. 102-103.

²⁹³ 19.yüzyıl boyunca siyasi varlığını denge politikası takip ederek devam ettirmeye çalışan Osmanlı Devleti, 20.yüzyıl başlarında da bu politikayı devam ettirmeye çalışmış ne var ki başarılı olamamıştı. 1878 Berlin Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti büyük güçler tarafından siyasi yalnızlığa itilmiş ve İngiltere’nin Kıbrıs ve Mısır’a yerleşmesi, Fransa’nın Tunus’u işgali gibi olaylarla birlikte Osmanlı Devleti’nin toprak kayıpları artmıştı. Öte yandan bu kayıplarla birlikte Balkanlar’da yaşanan olaylar, özellikle Bosna-Hersek’in kaybı, Bulgaristan’ın bağımsızlığı, Girit isyanı ve Balkan Savaşları gibi gelişmeler, Osmanlı Devleti’ni büyük savaş öncesinde güçlü bir müttefik arayışına yönlendirmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, önce İngiltere, sonra Rusya ve Fransa gibi büyük güçlerle ittifak arayışına girmiş ancak bu girişimlerinden beklediği desteği alamamıştı. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin Almanya ile yakınlaşmasına neden olmuş ve bu iki devlet arasında 2 Ağustos 1914 tarihinde bir ittifak anlaşması imzalanmıştı. Böylece, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’na Almanya’nın müttefiki olarak katılmıştı. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na giden süreçte ittifak arayışlarına dair geniş bilgi için bkz.: Ali Kaşığıuşun, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti’nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı’na Girişi (1911-1914)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2014, s. 67-147.

gemisi *Goeben* ve *Breslau* 10 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'ndan geçerek başkent İstanbul'a geldi. Osmanlı Devleti bu iki Alman savaş gemisini satın aldığı gibi isimlerinin *Yavuz* ve *Midilli* olarak değiştirildiğini açıkladı. Osmanlı deniz kuvvetlerine dahil olan iki geminin de içinde bulunduğu Osmanlı donanması Alman Amiralisi Souchon komutasında 1914 yılının Ekim ayının sonlarına doğru Karadeniz'e tatbikata çıktı. Bu tatbikat esnasında Rus gemilerinin batırılması ve 29-30 Ekim gecesi Rus limanları Odessa ve Sivastopol'un bombardımana tutulmasıyla Rusya 3 Kasım 1914'te Osman Devleti'ne savaş ilan etti. Bu gelişme üzerine İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiklerini duyurdu. Osmanlı Devleti de meclisten aldığı yetki ile 11 Kasım 1914'te İtilaf bloğuna karşı Almanya ve Avusturya-Macaristan ittifakının yanında yerini aldı.²⁹⁴ Savaşa dahil olmasıyla birlikte Osmanlı Devleti hem dış hem de iç güvenlik meseleleriyle karşı karşıya kaldı. Cephelelerdeki savaşın ağır yükü sürerken, imparatorluk sınırları içinde de huzursuzluklar ve tehdit algıları giderek yoğunlaştı. Savaşın yarattığı kaotik ortamda, iç düzeni koruma çabalarının bir parçası olarak Osmanlı hükümeti, güvenlik gerekçeleriyle bazı toplulukları yer değiştirme ve iskâna tabi tutma kararı aldı. Bu karar, 27 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen ve yürürlüğe giren "*Kanun-ı Muvakkat*" ile resmileştirildi.²⁹⁵

Ermenilerin özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan ayrılıkçı söylemleri 1880'lerin sonundan itibaren eylemsel bir boyuta taşınmıştı. Bu durum Osmanlı hükümetini harekete geçirdi²⁹⁶ ve hükümetin başındaki önemli isimler daha

²⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih I*, s. 108; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.3/1., Ankara 1983, s. 317-325; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler", *Tarih ve Toplum*, S.114, Haziran 1993, s. 20-21.

²⁹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C.3/3., s.40; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 214; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.14, Ankara 1995, s. 8.

²⁹⁶ "Büyük savaş öncesi ilk Ermeni ayaklanmaları, Osmanlı hükümetinin askere alma işlemleri ve asker kaçaklarının Ermeni ayrılıkçı gruplara katılmasıyla daha da yoğunlaşacaktır. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyancıların askeri açıdan stratejik bölgelerde tehdit oluşturması, yerel idarecileri

önceki tecrübelerden yola çıkarak bazı ikazlar ve idari tedbirlerle olayları önlemeye çalıştı. Zira Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Meclis-i Mebusan üyelerinden Erzurum Mebusu Varteks Efendi ile görüşerek Ermenilerin düşmanla iş birliği yapmaktan derhal vazgeçmelerini aksi halde sıkı tedbirlerin alınacağını ve sorumluluğun Osmanlı Devleti'ne ait olmayacağına dair bir ihtarda bulundu.²⁹⁷ Yine aynı hassasiyet ve kaygılarla Başkumandan Vekili Enver Paşa, Ermeni Patriği Zaven Efendi ile görüşerek hükümetin sert kararlar almak zorunda kalacağını söyledi.²⁹⁸ Ancak Ermeni kanaat liderlerine yapılan uyarılara rağmen olayların devam etmesi ve büyük bir isyan hazırlığının hissedilmesi, Osmanlı hükümetini daha sert idari tedbirler almaya sevk etti. Zira 24 ve 26 Nisan tarihlerinde Ermeni komite merkezlerini kapatan hükümet, üç Ermeni din görevlisi ile *Puzantion* Gazetesi sahibi de olmak üzere toplam 2.345 Ermeni vatandaşını tutukladı.²⁹⁹ Osmanlı hükümetinin Ermeni komitelerini kapatması ve üyelerini tutuklaması olayları bastırmaya yetmedi.

Doğu Cephesi'nde Ruslarla hareket etmektan kaçınmayan Ermeniler özellikle Van, Bitlis, Muş, Kozan (Sis) ve Erzurum civarındaki faaliyetlerine devam ettiler. Van ve çevresindeki isyanın büyümesi üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, bölge halkının can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915 tarihinde bir kararname gönderdi. Kararname'de Van Gölü ve çevresinde faaliyet gösteren Ermenilerin her zaman isyana hazır oldukları ve burada çıkabilecek isyanların

öldürülmesi, karakolları basması gibi olaylar ve bilhassa da Rus ordusunun öncü hücum birlikleri gibi görev yapmaları, cephe gerisinde tacizler de bulunmaları ve iletişim hatlarını kesmeleri tehciri hazırlayan şartlar olmuştur." Bkz.: Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 99-202. Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulanması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.1 (Ermeni Özel Sayısı), s. 78; Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 252.

²⁹⁷ H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 235-237.

²⁹⁸ *Talat Paşa'nın Anıları*, (yay. haz. Alpay Kabacalı), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 66.

²⁹⁹ Hikmet Özdemir vd., *Ermeni milleti, Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005, s. 62; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7; Kamuran Gürün, *a.g.e.*, 213; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005, s. 34-36.

önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi. Alınacak tedbirlerden biri isyan çıkartan Ermenilerin aileleriyle birlikte Rusya sınırları içerisine gönderilmesi idi. Diğer ise bunların aileleriyle birlikte Anadolu içlerindeki bölgelere dağıtılması idi.³⁰⁰ Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan aldığı bu talimatname ile Meclis-i Vükela'dan onay almadan 9 Mayıs 1915'te sevk uygulamasının bütün sorumluluğunu üzerine alarak,³⁰¹ Van, Bitlis ve Erzurum'un mülki amirlerine şifreli bir telgraf gönderdi. Telgrafta valilere isyancı Ermenilerin buldukları bölgelerden uzaklaştırılarak, güneye doğru sevk edilmeleri emrini verdi. Uygulamanın bir an önce yapılabilmesi için de ilgili valiliklerin 3. ve 4. Ordu Kumandanlıklarıyla birlikte hareket etmesi emrediliyordu.³⁰² Sevk ve iskân politikasının ilk emaresi sayılan bu talimatname ile Talat Paşa, Meclis-i Vükela'dan karar almadan Dahiliye Nezareti'nin inisiyatifinde sevk ve iskân uygulamasını başlatmış oldu.³⁰³

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, sevk kararından iki hafta sonra 23 Mayıs'ta bu kararın hangi bölgeleri kapsadığına dair 4. Ordu Kumandanlığı'na şifreli bir telgraf gönderdi. Buna göre boşaltılması uygun görülen vilayet, sancak, kasaba ve köy isimleri ayrıntısıyla şu şekilde sıralanıyordu: Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri, Halep vilayetinin merkezi hariç İskenderun, Beylan, Cisir-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köyler, Maraş şehir merkezi hariç Maraş Sancağı, Adana, Kozan (Sis), Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Kozan, Mersin ve Cebel-i Bereket Sancakları.³⁰⁴ Bu karardan bir gün sonra İngiltere, Rusya ve Fransa bir araya gelerek, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki Ermenilerin öldürüldüğünü ve zulme uğradığını iddia eden bir bildiri yayınladılar. 24

³⁰⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

³⁰¹ Sevk ve iskân politikasının planlayıcısı ve yürütücüsü olarak karşımıza çıkan Talat Paşa hatıratında bu uygulamanın genel karargâh tarafından hazırlandığını ve tamamen uygulanmasına karşı olduğunu belirtir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 49-81.

³⁰² *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Milletinin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.67, Ankara 2007, s. 134; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.7.

³⁰³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

³⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2004, s. 67.

Mayıs 1915 tarihinde yayımlanan bu bildiri, Ermenilere yönelik uygulanan sevk ve iskân politikasına uluslararası boyut kazandırdı ve bu durum siyasal düzlemde daha da hassas hale geldi.

Yaşanan gelişmeler sonrasında sorumluluğu tek başına almak istemeyen Talat Paşa, 26 Mayıs 1915 tarihinde Sadaret'e konuyla ilgili bir tezkere gönderdi. Bu tezkere, Ermenilerin güney vilayetlerine önceden belirlenmiş yerlere taşınması ve yerleştirilmesi konusunda bilgi vermekle birlikte³⁰⁵ bu taşınmanın gerekçesini de açıklamaktaydı. Gönderilen tezkere 27 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından onaylandı³⁰⁶ ve "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askerîyece İttihaz Olunacak Tedabir" hakkında 4 maddelik "Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı. 1 Haziran 1915'te ise *Takvim-i Vakayi*'de yayınlanmasıyla "Kanun-ı Muvakkat" resmen yürürlüğe girdi.³⁰⁷

Bu yasaya göre;

1. Sefer anında ordu, kolordu ve tümen kumandanlıkları ve bunlara bağlı komutanlar; hükümet emirlerine, vatan savunmasına, mevcut düzene ve asayişe karşı silahla saldıran ve direnenleri bertaraf etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

³⁰⁵ Bu yerler; Van vilayeti ile kuzey kısımları komşu olan Musul ve Zor Sancakları (Bu sancakların kuzey kısmına sevk ve iskân yapılmayacaktır.), Urfa şehir merkezi dışında kalan güney bölgeleri, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmı ve Suriye vilayetinin doğu kısımlarıdır. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Milleti (1915-1920)*, s.29.

³⁰⁶ Dahiliye Nezareti'nin 270 numaralı tezkiresi üzerine Meclis-i Vükela tarafından alınan sevk ve iskân kararın gerekçesi; Düşmanla iş birliği yapma, masum halkı katletme ve isyan çıkarma gibi zararlı hareketlerde bulunan Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevklerine karar verilmekteydi. "Menatık-ı harbiyeye civar mahallerde sakin Ermenilerden bir kısmının hudud-ı Osmaniyye'yi a'da-yı devlete karşı muhafaza ile meşgul olan Ordu-yı Hümayu'nun harekâtını tas'ib ve erzak ve mühimmat-ı askerîye nakliyatını işkal ve düşman ile tevhid-i amal ve ef'al ve bilhassa sufuf-i adaya iltihak ve memleket dahilinde kuvay-ı askerîyyeye ve ahali-i ma'sumeye müsellahan ta'arruz ve şuhur ve kasabat-ı Osmaniyye'ye tasallut ile katl ve nehb ü garete ve düşman kuvay-ı bahriyyesine erzak tedarikiyle mevaki'-i müstahkemeyi ira'eye cür'etleri..." Bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.28-29.

³⁰⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 8-155; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 97.

2. İlgili makamlar askerî casusluk ve vatana hıyanetle ilgili suiistimallerde bölge ahalisini tek veya toplu olarak, memleketin farklı bölgelerine gönderebilir veya oralarda iskân ettirebilirler.

3. İş bu kanun yayımlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

4. Bu kanunun uygulamasından Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur.³⁰⁸

Bu kanunla ülke sınırları içinde vatana ihanet edenlerin veya etmeleri muhtemel olanların yerlerinden toplu halde veya bireysel olarak, askerî makamlar tarafından belirlenen yerlere gönderilmesine dair yetkiler düzenlenmekteydi.

Söz konusu kanun ve uygulamaların ardından, Osmanlı hükümeti Ermeni olaylarının diğer bölgelere yayılması, savaşın ilerleyişi ve Balkan Savaşları'nda edindiği olumsuz tecrübeler gibi bir dizi faktörün etkisiyle sevk ve iskân sahasını genişletme kararı aldı. 23 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Başkumandanlık Vekaleti'nin emri ile belli bölgelerde yaşayan Rumların sevk ve iskân edilmelerine dair ayrı bir kararname yayınladı. Hüdavendigar ve Edirne vilayetleriyle birlikte Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'na gönderilen kararnamede, "*Marmara havzasında sahilde ve sahilden bir saat mesafede bulunan köylerde sakin Rum ahalinin dahile celbine başkumandanlık vekalet-i celilesince lüzum-ı kat'i gösterilmek de bulunmasına binaen livanız/vilayetiniz sevhilindeki köyler hakkında ol vechle muamele ifa ve inbası*"³⁰⁹ şeklinde bir emir verilerek Rumların tahliye sahası Gelibolu sahillerini de içine alacak şekilde Marmara havzası ve Kuzeybatı Ege kıyıları olarak belirleniyordu. Bu kararnameden yaklaşık bir sene sonra da "*Karadeniz sahillerinde Rumlardan mahallerinde bulunmaları askerî*

³⁰⁸ Yavuz Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s.220; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C.3/3., s. 40; Ahmet Altıntaş, *a.g.m.*, s. 77-78.

³⁰⁹ BOA., DH. ŞFR., 54/118., (10 Haziran 1331/23 Haziran 1915)

*açıdan mahzurlu olanların*³¹⁰ sevk edilmesine dair bir karar alınarak Karadeniz sahillerinde de sakıncalı görülen Rumların tahliyesine başlandı.³¹¹ Alınan bu kararlar neticesinde Çanakkale'nin savaştaki stratejik konumuyla da bağlantılı olarak liva merkezi ve çevresindeki gayrimüslimler -ki Rumlar ve Ermeniler sevk ve iskâna tabi tutuldular.

2.2. Savaşın Ortasında Çanakkaleli Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nde sevk ve iskân yasası 1 Haziran 1915 tarihinde resmen yürürlüğe girmiş olsa da Çanakkale bölgesindeki tahliye kararları daha öncesine dayanmaktaydı. Çünkü Osmanlı hükümeti, 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan ettikten hemen sonra savaş esnasında ilk saldırıya uğrayabilecek bölgeler için güvenlik önlemlerini almaya başlıyordu. İtilaf devletlerinin, Çanakkale Boğazı'nda bir cephe açacağını anlayan hükümet yetkilileri boğaz hattında savaş hazırlıklarını yoğunlaştıracaktı.

Osmanlı hükümeti aldığı seferberlik kararından bir hafta sonra Talat Paşa imzasıyla 10 Ağustos 1914 tarihinde aralarında Çanakkale'nin de bulunduğu yirmi altı vilayet ve mutasarrıflığa bir telgraf gönderdi. "*Tarafsızlığımız devam etse de olaylar öyle gösteriyor ki bizim de saldırıya uğramamız mümkün gözükmektedir.*"³¹² denilen telgrafta öncelikle saldırıya uğrayabilme ihtimali olan sahil bölgelerinde gerekli önlemlerin alınması emredildi. Böylece, tarafsızlığını hala koruyan Osmanlı hükümeti Ağustos ayından itibaren yurt genelinde savaş hazırlıklarını başlatmış oluyordu. 1914 yılının Eylül ayından itibaren İtilaf devletlerinin Ege ve Akdeniz sahillerini abluka altına almaları nedeniyle boğaz hattından gelebilecek saldırılara karşı bir güvenlik koridoru

³¹⁰ BOA., DH. ŞFR., 64/28., (30 Nisan 1332/13 Mayıs 1916)

³¹¹ Osmanlı hükümetinin I. Dünya Savaşı esnasında ülke genelinde Rum yönelik uyguladığı sevk ve iskân politikası hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 235-319.

³¹² BOA., DH. ŞFR., 43/219., (28 Temmuz 1330/10 Ağustos 1914). Telgrafın gönderildiği vilayet isimleri sıralanırken Kosova vilayeti adı da zikredilmektedir. Bu tarihte Kosova'nın Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde olmadığı düşünülürse bu kararın Kosova'ya gönderilmesi yaklaşan savaş tehlikesi gibi acil durumlar altında yapılan yazışmaların eksiklikler veya yanlışlıklar içerebileceğini göstermektedir.

oluşturulmaya çalışıldı. Bunun için de yasak bölgeler ve karasuları hakkında 10 maddelik bir talimatname hazırlandı ve böylece Osmanlı Devleti'nin stratejik bölgeleri ve denizcilik politikaları hakkında detaylı kurallar belirlenmiş oluyordu. Talimatnamede Osmanlı karasuları ile denizde yasaklı bölgeler tespit edilmiş ve buralarsa seyredecek gemiler hakkında yasaklar ve önlemler alınması kararlaştırılmıştır. Osmanlı genelkurmayı bütün karasularında altı deniz mili sınırını karasu olarak ilan etmiştir. Marmara denizini iç deniz olarak tanımlamıştır. İstanbul Boğazı'nda Anadolu ve Rumeli Feneri'ni sınır kabul ederek iç tarafı yasaklı bölge, konumuzu teşkil eden Çanakkale Boğazı'nda da Seddülbahir ile Kumkale'nin en uç noktalarını sınır kabul ederek iç kısımları yasaklı bölge olarak tanımlamıştır. Talimatnameye göre yasaklı bölgelere giren her yabancı askerî gemiye ateş açılacaktır. Ayrıca, geceleri Osmanlı karasularında fener yakmadan seyreden her türlü gemiye ateş edilerek batırılacağı uyarısı yapıldığı gibi yasaklı bölgelere fenerlerini yaksa bile hiçbir geminin giremeyeceği belirtilmektedir. Aksi takdirde ateş açılacağı da talimatnamede açık bir şekilde belirtilmektedir.³¹³

1 Ekim 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bu talimatnameye göre Çanakkale Boğazı, Kumkale ile Seddülbahir arasında çekilen hattın ortasından itibaren altı deniz mili yarıçaplı bir alan askerî açıdan yasak

³¹³ Talimatnamenin orijinal metni için bkz.: 1) “*Bahr-ı Siyah ile Bahr-ı Sefid ve Bahr-ı Ahmer ve Bahr-ı Umman ve Basra Körfezi'nde Osmanlı karasuları altı mil-i bahridir.* 2-) *Marmara Denizi kapalı deniz olduğundan tamamen karasuyu itibar edilmiştir.* 3) *Koy, körfez, mersa ve nehirlerde denize doğru en çıkıntılı olan iki burun merkez itibar edilerek altı mil-i bahri nisf-i kuturla resp olunan dairelere haricen resp olunan hatt-ı mümasillerin dahilinde kalan kısım karasuyu itibar edilmiştir.* 4) *Çanakkale Boğazında Kumkale ile Seddülbahir'in arasına vasıl edilen hattın vasat noktası merkez olmak üzere altı mil-i bahri nisf-i kuturlaa resmedilen dairenin tahdid ettiği saha mıntika-i memnu'a ittihaz kılınmıştır.* 5) *Karadeniz Boğazında Anadolu ve Rumeli fenerleri arasına vasıl edilen hattın vasat noktası merkez olmak üzere altı mil-i bahri nisf-i kuturla katarla resmedilen dairenin tahdid ettiği saha mıntika-i memnu'a ittihaz kılınmıştır.* 6) *İzmir körfezi medhalinde ... burnu ile Köstena Adası'nın cenub burnundan geçen hattın Tuzla sahasına doğru istikamet-i mümtedesinin tahdid ettiği sahanın dahilindeki kısmı mıntika-i memnu'a ittihaz kılınmıştır.* 7) *Şatt Nehri'nin medhalindeki reisü'l- ... merkez itibarı ile ve altı mil-i bahri nisf-i kuturla resp olunan dairenin tahdid ettiği deniz sahası ve Şatt nehri kamilen mıntika-i memnu'a ittihaz kılınmıştır.* 8) *Gece ve gündüz mıntika-i memnu'a ittihaz kılınan sahaya giren ecnebi sefain-i harbiyesi üzerine ateş edilecektir.* 9) *Gece Osmanlı karasularında kanunen göstermeğe mecbur olduğu fenerleri yakmayarak dolaşan her nev'i sefain üzerine ateş edilerek batırılacaktır.* 10) *Mıntika-i memnu'alar dahiline geceleyin fenerleri yakmış olduğu halde dahi hiçbir sefine giremez. Aks-i halde ateş edilir.”* BOA., DH.EUM. 5.Şb., 2/14., Lef. 2., (18 Eylül 1330/1 Ekim 1914)

bölge kapsamına alınıyordu.³¹⁴ Böylece Çanakkale’de “*mintika-ı memnu’a*” denilen yasak bölge sınırları dahilinde kalan yerleşim yerlerinden Müslim-gayrimüslim fark etmeksizin herkesin tahliye edilmesine karar verilmişti. Arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı hükümetinin Çanakkale’deki ilk sevk uygulaması Müslüman tebaanın iç bölgelere çekilmesiyle başlıyordu. Seferberlik kararından dört gün sonra 6 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden Çanakkale Mutasarrıflığı’na çekilen telgrafta, Ege Denizi’ndeki olağanüstü halden dolayı gerekli güvenlik tedbirlerinin alınması, çocuk ve Müslüman kadınların sahillerden uzak köy ve kasabalara yerleştirilmesi emrediliyordu.³¹⁵ 28 Eylül’de ise Dahiliye Nezareti tahliye bölgelerini genişleterek İzmir, Beyrut, Halep, Adana, Karesi, Menteşe, Kudüs, Antalya ve Çanakkale gibi tüm sahillerde aynı tedbirleri almaya başladı. Alınacak tedbir kararlarıyla ilgili hazırlanan 6 maddelik talimatnamede bölgede yaşanması muhtemel can ve mal kayıplarının önüne geçmek için kadın ve çocukların ihtiyaç halinde nerelere gönderilecekleri ve eğer düşman saldırısına maruz kalırsa önce kadın ve çocukların iç bölgelere sevkleri hususunda gerekli hazırlıkların ivedilikle yapılması istenmekteydi.³¹⁶

Askerî tedbirler çerçevesinde Müslüman halkın iç kesimlere çekilmesiyle başlayan sevk ve iskân uygulamaları ilerleyen günlerde tüm ahaliyi dolayısıyla gayrimüslimleri de kapsayacaktı. Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte, stratejik bölgelerdeki güvenlik kaygılarını ön planda tutarak bazı demografik

³¹⁴ Bu düzenleme, talimatnamenin 4. maddesinde yer almaktadır.

³¹⁵ Bu karar, Aydın, Karesi ve Menteşe’ye de gönderilerek bu yerlerdeki Müslüman kadınların ve çocukların da sahillerden uzak köy ve kasabalara yerleştirilmesine karar veriliyordu. Bu uygulama, Osmanlı Devleti’nin savaş döneminde güvenlik kaygılarını artırmamasıyla birlikte özellikle stratejik öneme sahip sahil bölgelerinde yoğunlaşan risklere karşı alınan bir önlemdir. Ayrıca, bu tür tedbirler, savaşın yıkıcı etkilerinin halk üzerindeki olumsuz sonuçlarını en aza indirmeyi amaçlayan idari düzenlemeler olarak öne çıkmaktadır. BOA., DH. ŞFR., 43/176., (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914). İlerleyen tarihlerde savaşın şiddetinin artmasıyla birlikte bölgedeki Müslümanların tahliyeleri yoğunlaşarak kademeli olarak devam etti. 1916 yılının Ekim ayında altı gün arayla Dahiliye Nezareti’nden Çanakkale’ye gönderilen telgraflarda Müslüman tebaanın sahilten iki saat mesafeye kadar iç taraflara çekilmesi ve yine halkın zarar görmemesi için sahile yakın köylerdeki Müslümanların dahilindeki köylere nakledilmelerinin gerekliliği tekrarlanıyordu. BOA., DH. ŞFR., 68/44., (3 Zilhicce 1334/1 Ekim 1916); BOA., DH. ŞFR., 534/77., (24 Eylül 1332/7 Ekim 1916)

³¹⁶ BOA., DH. ŞFR., 45/112., (15 Eylül 1330/28 Eylül 1914)

değişiklikler planladı. Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasındaki Erenköy gibi önemli stratejik noktalarda yaşayan gayrimüslimlerin durumu, bu süreçte özel bir öneme sahipti. Erenköy'ün tamamen Rumlardan oluşması, Osmanlı hükümetinin savaşın başlangıcında aldığı güvenlik tedbirleri kapsamında ele alınmış ve bölgedeki Rum nüfusun göç ettirilmesine karar verilmiştir. Buradaki Rumların göç ettirilmesi kararı, Osmanlı Devleti'nin özellikle Çanakkale ve Ege bölgelerinde güvenliği sağlamak ve yabancı devletlerin, özellikle Yunanistan ve İtilaf devletlerinin potansiyel etkisine karşı bir önlem almak amacıyla uygulanmıştır.³¹⁷ 11 Eylül 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'nin onayıyla başlatılan bu süreç, Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki etkisi ve potansiyel tehditleri göz önüne alınarak yürütülmüştür. 28 Eylül 1914 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir şifreli telgrafta, Erenköy'deki Rumların Yunanistan'a sorunsuz bir şekilde gönderildiği bildirilmiştir.³¹⁸ Bu tahliye süreci, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında Rum nüfusla ilişkilerini mümkün olduğunca barışçıl bir şekilde yönetmeye çalıştığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Göçün huzur içinde gerçekleşmesi, hem Osmanlı hükümetinin iç güvenliği sağlama çabalarını hem de bu tür politikaların yerel halkla olan ilişkilerini dikkatle yönettiğini ortaya koymaktadır.

Boğazın öte yakasında, Gelibolu'ya bağlı Eceabat kazasının Kirte³¹⁹ köyü Rumları da Ekim 1914'te Yunanistan'a gitmek için teşebbüste bulundu. Ancak, Osmanlı

³¹⁷ Bu stratejik karar, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale ve çevresindeki güvenlik kaygılarını göz önünde bulundurarak attığı önemli bir adımdı. 1913 yılında hazırlanan Maydos Kolordu Kumandanlığı ve Bahr-i Sefid Boğazı Kuvayı Mürettebe Kumandanlığı raporları, Rum köylerinin potansiyel bir direniş odağı olabileceğini ve özellikle Yunanistan ile iş birliğine girerek Osmanlı yönetimini zor durumda bırakabileceklerini öngörmekteydi. BOA., BEO. 4173-312962., Lef. 2., (23 Nisan 1329/6 Mayıs 1913), Lef. 3., (27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913)

³¹⁸ BOA., DH. ŞFR., 440/56., (29 Ağustos 1330/11 Eylül 1914); BOA., DH. ŞFR., 442/48., (15 Eylül 1330/28 Eylül 1914)

³¹⁹ Kirte, Çanakkale kara muharebelerinde kendi ismiyle anılan üç önemli muharebenin yapıldığı yerdir ve dolayısıyla direkt askerî saha içerisindedir. Birinci Kirte Muharebesi 28 Nisan 1915, İkinci Kirte Muharebesi 6-8 Mayıs 1915, Üçüncü Kirte Muharebesi de 4-6 Haziran 1915 tarihleri arasında olmuştur. Geniş bilgi için bkz.: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbinde Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 278-386.

hükümeti Boğaz'ın abluka altına alınmış olmasından dolayı Kirte Rumlarının gitmesini uygun görmedi. Kirte Rumlarının geçişler açılıncaya ve Kirte'ye uygun bir vasıta gelinceye kadar Boğazın iç kısmında yer alan Maydos'da kalmalarına karar verildi.³²⁰ Bir ay sonra gönderilen yeni telgrafta da Kirte Rumlarının Maydos'ta kalmalarına yönelik emir tekrarlanıyordu.³²¹

Rum ahali her ne kadar Yunanistan'a gitmek istediye de Osmanlı hükümeti onların emniyeti açısından bu duruma izin vermemiş ve onları doğrudan hedef olabilecekleri noktalardan daha güvenli kısımlara nakletmeyi tercih etmiştir. Savaş esnasındaki gelişmeler hükümetin bu kararında ne kadar haklı olduğunu net bir şekilde göstermektedir.³²² Çanakkale Savaşı'nda 3 Kasım 1914 tarihinde saat 6.45 sularında İngiliz donanması yaklaşık 10 dakika boyunca Anadolu yakasında Kumkale'yi, Avrupa yakasında ise Seddülbahir'i bombalamıştı.³²³ İtilaf kuvvetlerinin Seddülbahir'e yönelik saldırısından üç gün sonra 6 Kasım 1914 tarihinde Gelibolu Mutasarrıfı Behçet Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Eceabat kazasının Kirte karyesi halkının Mevki-i Müstahkem Kumandanlığının gösterdiği lüzum üzerine Maydos kasabasına yerleştirilmekte olduklarını bildirdi.³²⁴ Böylece Kirte Rumları karayolu ile yaklaşık 23 kilometre mesafedeki Maydos kazasına taşındı ve Kirte halkının tamamı Boğazın iç kısmında yer alan korunaklı bölgeye tahliye edildi. Ayrıca Kirte köyüne de iki tabur asker yerleştirildi.³²⁵

Devam eden süreçte Çanakkale merkezi de İtilaf donanmasının başlattığı şiddetli bombardımana maruz kalmaya başladı. Tahliye kararlarının zaruri bir hal almasının

³²⁰ BOA., DH. ŞFR., 443/35., (21 Eylül 1330/4 Ekim 1914)

³²¹ BOA., DH. ŞFR., 446/23., (19 Teşrinievvel 1330/1 Kasım 1914)

³²² Çanakkale cephesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbinde Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1. 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914-9 Ocak 1916), C.5, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

³²³ BOA., DH.EUM., 3. Şb., 2/48., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

³²⁴ BOA., DH. ŞFR., 447/7., (24 Teşrinievvel 1330/6 Kasım 1914)

³²⁵ BOA., DH. ŞFR., 447/46., (26 Teşrinievvel 1330/8 Kasım 1914)

nedenleri mutasarrıf Murad Fuad Bey'in 4 Ocak 1915'te Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafın içeriğinden anlaşılmaktadır. Telgrafta, mutasarrıfın sivil halkın can güvenliği açısından oldukça endişeli olduğu görülmektedir. Mutasarrıf, Müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin herkesin saldırılarda tamamen ateş altında kaldığını ve bu sebeple buradaki tüm nüfusun Karabiga, Erdek ve Bandırma'ya nakledilmesini istiyordu.³²⁶ İtilaf donanması 19- 25 Şubat 1915 tarihleri arasında Boğaz'ın hem Anadolu hem de Rumeli yakasını yoğun bir bombardımana tuttu.³²⁷ Bu teşebbüs İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçme eğilimindeki düşüncelerinin en somut göstergesiydi. İtilaf donanmasının şubat ayında yaptığı bu iki taarruzun akabinde, İtilaf donanmasının büyük filosu 18 Mart 1915'te saat 10.30'da Boğazdan içeriye doğru girmek için harekete geçti ve saat 11:00'de Osmanlı birliklerinin Kumkale'den açtığı ateş ile deniz harbi başlamış oldu.³²⁸ Her ne kadar İtilaf donanmasının amacı boğazın kenarına sıralanmış Osmanlı tabyalarının susturulmasını sağlamak ise de sivil halkın bulunduğu yerleşim yerleri de bombardımandan etkilendi. Çanakkale mutasarrıfı Murad Fuad Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta düşman bombardımanından dolayı üç yerde yangın çıktığını, 150 hanenin yandığını ve üç kişinin de şehit olduğunu belirtmekteydi.³²⁹ Bu süreçte mutasarrıf Murad Fuad Bey ile Polis Merkez Memuru Naci Bey'in gerek askerî gerekse sivil açıdan şehrin korunmasına dair gösterdikleri üstün gayret İstanbul'da da takdirle karşılanmış ve kendilerine madalya verilmesi karara bağlanmıştı.³³⁰

³²⁶ BOA., DH. ŞFR., 464/4., (22 Aralık 1330/4 Ocak 1915)

³²⁷ Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 73-78.

³²⁸ *Mayın Grubu Komutanı Binbaşı Nazmi Bey'in Günlüğüyle Çanakkale Savaşları*, (haz. Dz. Yb. Erdoğan Şimşek, Svl. Me. Aynur Güner), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2010, s. 162.

³²⁹ BOA., DH. ŞFR., 465/85., (5 Mart 331/18 Mart 1915)

³³⁰ Dahiliye Nezareti, 18 Mart 1915 günü Çanakkale mutasarrıfı Murad Fuad Bey ile Polis Merkez Memuru Naci Bey'in gösterdikleri üstün hizmetlerinden dolayı Başkumandanlık Vekaleti'nden taltif edilmelerini istedi. BOA., DH.EUM. 3. Şb., 5/47., (3 Mayıs 1331/16 Mayıs 1915)

Bölgeyi ateş altında tutan İtilaf donanması,³³¹ Çanakkale merkezini de bombalamaya devam etti ve 30 Nisan 1915 tarihinde Çanakkale'nin çeşitli noktalarında ateşin tesiriyle yine yangınlar çıktı. Mülki çalışanlarla birlikte askerlerinde müdahale ettiği yangınlar tüm çabalara rağmen söndürülemedi.³³² Çanakkale'nin tahliyesi ise henüz tamamlanmadığından bombardıman sonucunda ortaya çıkan yangınlardan pek çok sivil zarar gördü.³³³ Bu durum karşısında Çanakkale Mutasarrıflığı geriye kalan halk ile hükümet dairelerinin şehirden çıkarılması için hızlı bir şekilde çalışmaya başladı. Alınan karar gereğince inzibat memurlarının bir kısmı şehirde tutulacak, halkın geriye kalanı ve memurların birçoğu ivedilikle Çanakkale'ye yakın çevre köylere sevk edilecekti.³³⁴ Bu süreçte mutasarrıflığın idare heyetinin de Çanakkale'nin Bergos nahiyesine taşınması yönünde bir eğilim oluşmuştu.³³⁵ Hatta ilk etapta Çanakkale Mutasarrıfı, Bergos'un hükümet merkezi için “*fevkalade*” bir yer olduğunu düşünmüş ve bu yerleşim yerinin mevcut konumunun avantajları hakkında Dahiliye Nezareti'ne bir bilgilendirme yazısı göndermişti. Tavsiye edilen yeni yerleşim bölgesi, denize yakın, limana sahip ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir bölge olarak tanımlanmıştı. Bu yeni yerin, ticaretin gelişmesine ve Müslüman olmayan toplulukların dış ticaret faaliyetlerinin denetim altına alınmasına katkı sağlayacağı da düşünülmüştü. Ayrıca taşınmanın detaylarına ve nasıl gerçekleştirileceğine dair önerilerde de bulunulmuştu. Örneğin, Lapseki kazası heyetinin Çan'a, Çan Müdürlüğü'nün Lapseki'ye ve Bergos müdürlüğünün de Çanakkale'nin iki

³³¹ 29 Nisan 1915 tarihinde yapılan bu saldırıda bir İngiliz uçağı Maydos bölgesini bombaladı ve neticesinde bir çocuk yaralanırken bir asker ile bir kadın da şehit düştü. Cenk Avcı, *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 77. Maydos'a yapılan bu saldırı arşiv belgesinde “*harekât-ı vahşiyane*” olarak geçmektedir. BOA., DH. ŞFR., 469/8 (17 Nisan 1331/30 Nisan 1915)

³³² BOA., DH. ŞFR., 469/8., (17 Nisan 1331/30 Nisan 1915)

³³³ Çanakkale ve Gelibolu'nun savaş alanı haline gelmesi, bölgenin fiziksel yapısında ve halkın yaşamında derin ve uzun süreli etkiler bıraktı. Fiziksel tahribat, ekonomik zorluklar ve iâşe problemleri, bu bölgelerdeki yaşamın kalitesini ciddi şekilde etkiledi. Bu konu hakkında bilgi için bkz.: Recep Yılmaz, “Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Bahar 2015, S.18, s. 411-430.

³³⁴ BOA., DH. ŞFR., 469/7., (17 Nisan 1331/30 Nisan 1915)

³³⁵ BOA., DH. ŞFR., 469/88., (20 Nisan 331/3 Mayıs 1915)

saat yukarısında bulunan Aşıklar Karyesi'ne taşınması önerilmişti.³³⁶ Çanakkale mutasarrıfı, idare merkezinin Bergos'a taşınması kararını desteklemek için özellikle bu yerleşim merkezinde "... *anasır-ı gayr-i müslimeden hiçbir ferdin*"³³⁷ bulunmamasına olarak dikkat çekmişti. Bu eğilim, taşrada artık gayrimüslimlere karşı duyulan güven probleminin en açık göstergesi idi.

Bergos nahiyesi konumu itibariyle idare için uygun bir yer olmasına rağmen tüm mülki teşkilat birimlerini buraya taşıyacak kadar yeterli büyüklüğe sahip değildi. Bu nedenle merkezi hükümet Çanakkale'de bulunan mutasarrıflık dairelerinin ve memurların dağıtılması yönünde karar aldı. Buna göre bir kısım memur, Çanakkale yakınlarında bulunan Kangırlı, Yapıldak ve Musaköy'e yerleştirildi.³³⁸

İtilaf devletlerinin Çanakkale liva merkezinin denizden ve havadan bombardımanı ise tüm şiddetiyle devam etmekteydi. Çanakkale mutasarrıfı Murad Fuad Bey, 1 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yapılan bombardıman neticesinde ahaliden 3 kişinin şehit 3'ünün de ağır yaralı olduğunu³³⁹ söyleyerek sivillerin zarar gördüğünü ve kayıpların arttığını bildirmekteydi. Aynı telgrafta 29 Nisan'daki

³³⁶ Çanakkale Mutasarrıfı'nın Bergos nahiyesi hakkında hazırladığı raporda tam olarak, "*Mehazır-ı adidesi Müslim bulunan merkez livanın Çanakkale'den dahil-i livada münasip bir mahalle nakli hakkında evvel ve ahir ta'mik-i tahkikat eylemiştir. Vaziyet-i müsaidatıyla beraber sevahil-i livanın hemen de merkez noktasını teşkil eden ve ab u havasının letafet ve ciyadetiyle ve Boğaz dahilinde mevaki-i saireye göre en tabii bir limana malik ve emr u idare ve muamelat-ı iktisadiyece de münasebat namesi olmağla haiz-i rüchan bulunan ve alel-husus gerek merkez ve gerek etrafında anasır-ı gayr-i müslimeden hiçbir ferdin hatta edna mertebe-i alakaları bulunmayan ve Lapseki ile Çanakkale'nin vasatında denize nazır ve sahilden beş kilometre mesafede kain Bergos Nahiyesi merkezinin liva merkezi ittihazına fevkalade kabiliyet ve isti'dadı mevcut ise de Ezine, Bayramiç, Ayvacık kazaları ihracat ve ithalatının iskelesi bulunan Çanakkale Limanı'nın alel-halde ibkası takdirinde liva dahilinde her neresi olursa olsun merkez ittihazı her türlü umran ve terkibatı duçar-ı akim edeceği gibi sabıka-i ticaretle icabet ve anasır-ı gayr-i müslimenin de toplanmasını intac edilebileceğinden Çanakkale iskelesinin suret-i kat'ide idhalat ve ihracata mesdud bulundurulmasıyla rüsumat ve liman ve karantina dairelerinin de devair-i saire-i devlet gibi Bergos İskelesi'ne nakli bu husustaki mehaziri külliye ref eyleyeceği muhakkak görüldüğü cihetle merkez livanın bu suretle Bergos'a nakli ve Lapseki kazası heyetinin Çan'a ve Çan müdiriyetinin Lapseki'ye ve Bergos Müdiriyeti'nin de Çanakkale'nin iki saat yukarısında bulunan Aşıklar Karyesi'ne naklinin münasib ve calib-i muhsenat ve fevaid olacağı.*" diye belirtilmektedir. Bkz.: BOA., DH. ŞFR., 470/57., (25 Nisan 1331/8 Mayıs 1915); Savaş sonrasında Çanakkale livasının merkezi yeniden Çanakkale kasabasına nakledilmiştir. Bkz.: BOA., DH.EUM.VRK., 18/73., (4 Rebiulahir 1337/7 Ocak 1919)

³³⁷ BOA., DH. ŞFR., 470/57., (25 Nisan 1331/8 Mayıs 1915)

³³⁸ BOA., DH. ŞFR., 469/88., (20 Nisan 1331/3 Mayıs 1915)

³³⁹ BOA., DH. ŞFR., 469/36., (18 Nisan 1331/1 Mayıs 1915)

saldırlardan dolayı çıkan yangınların ancak 1 Mayıs sabahında söndürülebildiği haberi de verilmekteydi.³⁴⁰

Bombardıman sonrasında çıkan yangınlarda Çanakkaleliler maddi ve manevi büyük zarara uğradılar. Mutasarrıf Murat Fuat Bey, yangınlardan kaçarak çevre köylere sığınan ahali için Dahiliye Nezareti'nden elli bin kuruşluk yardım talebinde bulundu.³⁴¹ Dahiliye Nezareti'nin Meclis-i Vükela'ya havale ettiği bu yardım talebi yapılan görüşmeler neticesinde kabul edildi. Alınan karar neticesinde ev ve eşyaları yanan halkın zararlarını karşılamak üzere elli bin kuruşluk ödeme yapılmışsa da bu miktar mevcut zararı karşılamak için yeterli değildi. Bunun üzerine daha sonrasında elli bin kuruşluk bir yardım daha yapılmasına karar verildi.³⁴²

Çanakkale ve Maydos'tan gelen haberler Gelibolu mutasarrıfı Rıfat Bey'i de endişelendirmişti. Benzer bir saldırının Gelibolu'ya da yapılabileceğinden endişe eden mutasarrıf Rıfat Bey, buradaki halkın tahliyesi için vapur gönderilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.³⁴³ Aynı gün, Edirne Valisi Adil Bey Gelibolu'nun da bombalandığını, üç farklı noktada yangınların çıktığını ve bu yangınlardan dolayı fırınların askere bile ekmek yetiştirmekte zorlandığı bilgilerini aktarmakta ve birkaç gün içinde halkın da yurtsuz ve aç kalabileceğine dikkat çekmekteydi. Bu kritik bilgiler ışığında, Vali Adil Bey, birkaç gün içinde halkın yurtsuz ve aç kalabileceği endişesiyle hareket ederek, acil önlemler alınması gerektiğini vurgulamış ve halkın güvenliğini ve refahını sağlamak adına, nakledilmeleri için dört büyük vapurun gönderilmesini talep etmişti.

Ancak halkın güvenli bir şekilde tahliye edilmesi ve temel ihtiyaçlarının karşılanması için bu önlemlerin alınması gerekiyor ise de savaş esnasında pek çok

³⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 469/36., (18 Nisan 1331/1 Mayıs 1915)

³⁴¹ BOA., DH. ŞFR., 469/19., (18 Nisan 1331/1 Mayıs 1915)

³⁴² BOA., MV. MZB., 197/111., (19 Nisan 1331/1 Mayıs 1915); BOA., MV.MZB., 198/126., (12 Ağustos 1331/25 Ağustos 1915); BOA., BEO., 4371/327768., Lef. 1., (13 Ağustos 1331/26 Ağustos 1915)

³⁴³ BOA., DH. ŞFR. 469/46., (19 Nisan 1331/2 Mayıs 1915)

sıkıntıdan dolayı bu isteklerin yerine getirilemediği görülmektedir. Zira Gelibolu'daki halkın Tekirdağ'a nakli için Rodosto Vapuru görevlendirilmiş fakat 5. Ordu Menzil Müfettişi bu vapuru İstanbul kati emir verse bile mutasarrıflığın emrine veremeyeceğini söylemiştir.³⁴⁴

Gelibolu yarımadası ve merkezi gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir bölgeydi. Yarımadadakiler direkt savaş hattında kalırken, Gelibolu nahiyesinde yaşayanlar ise savaş hattının hemen gerisinde askerî açıdan lojistik sahasında bulunmaktaydılar. Bu nedenle, Gelibolu merkezinde bulunanların sevki konusunda Osmanlı hükümetinin daha planlı ve programlı hareket ettiğini söyleyebiliriz. Edirne Valisi Adil Bey, Gelibolu yarımadasında 13.000 Rum ahalinin bulunduğunu belirtiyordu.³⁴⁵ Planlama neticesinde Gelibolu Rumlarının yerleştirilecekleri kazalar bile tayin edilmişti. Buna göre, 5.000 kişi Bandırma kazasının Kapıdağ yarımadasındaki Rum köyüne, kalan 8.000 kişiden 2.000'i Erdek'e bağlı Paşalimanı'na, 2.500'ü Marmara Adası'na ve 2.500'ü de Kapıdağ köyünde iskân ettirilecekti.³⁴⁶ Telgrafta Karesi mutasarrıfı Nazım Bey'in bir hesaplama hatası yaptığı görülmektedir. Toplamda 13.000 küsur Rum ahaliden bahsedilirken, Nazım Bey bunların taksimatını yaparken toplam 12.000 Rum olduğunu ifade etmekteydi.³⁴⁷ Ayrıca gayrimüslim halkın nakli için Gülcemal gibi iki vapura ihtiyaç olduğu da bildiriliyordu. Bu vapurlardan biri Maydos'a diğeri ise Galata³⁴⁸ önüne gelmeliydi.³⁴⁹

Yine Vali Adil Bey, Maydos'un birinci derecede boşaltılması gereken bir bölge olmadığını ve hatta burada Kirtelilerin de bulunduğu söyleyerek, sadece muntazam bir

³⁴⁴ BOA., DH. ŞFR. 469/59., (19 Nisan 1331/2 Mayıs 1915); BOA., DH. ŞFR. 469/81., (20 Nisan 1331/3 Mayıs 1915)

³⁴⁵ BOA., DH. ŞFR., 468/19., (6 Nisan 1331/19 Nisan 1915)

³⁴⁶ BOA., DH. ŞFR., 468/165., (16 Nisan 1331/29 Nisan 1915)

³⁴⁷ Aslında kendisi "... 5.000'inin Bandırma kazasının Kapıdağı Şibh-i Ceziresi'nde kain ve Rumla meskûn karyesinde mütebaki 8.000'den..." diye belirterek 13.000 rakamını doğrulasa da sonraki taksimatında hataya düşmektedir. BOA., DH. ŞFR., 468/165., (16 Nisan 1331/29 Nisan 1915).

³⁴⁸ Arşiv vesikasında Galata olarak geçen yer bugünkü Gelibolu'ya bağlı Sütluce köyüdür.

³⁴⁹ BOA., DH. ŞFR., 468/19., (6 Nisan 1331/19 Nisan 1915)

vapur gönderildiği takdirde Maydos'un boşaltılabileceğini vurgulamaktaydı.³⁵⁰ Valinin istediği vapurlar hakkında herhangi bir cevap bulunmamaktadır. Ancak, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 15 Mayıs 1915'te Edirne'ye gönderdiği telgrafta Galata ve Maydos'a gönderilecek iki vapur hakkında yeniden Başkumandanlık Vekaleti'ne yazı gönderildiğini ifade etmekteydi.³⁵¹ Bu uygulamadan da anlaşıldığı üzere ilgili makamlar halkı zamanında tahliye edebilmek için çeşitli teknik sıkıntılar yaşamaktaydı. Harbin yoğun safhasında sivil halkın tahliyesi için vapur temin etmek oldukça güç bir mesele haline gelmişti.

2.2.1. Çanakkale Rumlarının Sevk ve İskânı

Osmanlı hükümetinin, I. Dünya Savaşı'na resmen katılana kadar Rumları yaşadıkları yerlerden uzaklaştırmaya dair herhangi bir tedbir kararı bulunmuyordu. Sadece seferberliğin ilan edilmesiyle gayrimüslimlerin askere alınarak amele taburlarına yerleştirilmesi dolayısıyla Rumların da askere çağırılması yönünde bir uygulamaya gidildi. Bu durum da yeni bir uygulama değildi. Gayrimüslimler için askerlik uygulaması 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile zorunlu hale gelmişti.³⁵² Ancak Osmanlı hükümeti aldığı seferberlik kararıyla birlikte savaşa hazırlık sürecinde sahil kesimlerini “*harp ahvali*” gerekçesiyle emniyete almak için harekete geçmiş ve 1 Ekim 1914 tarihinde karasuları hakkında bir talimatname yayınlarak *Bahr-i Siyah* ve *Bahr-i Sefid* Boğazları etrafını dolayısıyla Çanakkale'yi askerî açıdan yasak bölge kapsamına almıştı.³⁵³ Bu uygulamayla Osmanlı hükümeti, askerî açıdan faaliyetlerin yoğun olduğu stratejik noktalardaki Rumların varlığını casusluk, hafiyelik vb. sorunlar yaratabilme endişesiyle *gayr-i caiz* olarak değerlendirmiş ve bu nedenle onları yasak bölgelerden uzaklaştırmak

³⁵⁰ BOA., DH. ŞFR., 468/127., (13 Nisan 1331/26 Nisan 1915)

³⁵¹ BOA., DH. ŞFR., 53/4., (2 Mayıs 1331/15 Mayıs 1915)

³⁵² Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 129; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.182.

³⁵³ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 2/14., (18 Eylül 1330/1 Ekim 1914)

istemmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu politikaların bir yansıması olarak, daha 1914 Eylül ayında Erenköy Rumları Yunanistan'a göç ettirilmiştir.³⁵⁴ Bu göç kararı Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkan Savaşları ve Yunanistan ile yaşadığı gerginliklerin etkisi altında, stratejik bölgelerdeki nüfus yapısını değiştirme ve güvenliği sağlama çabasının bir parçasıydı. Rumların göç ettirilmesi bölgedeki askerî operasyonların güvenliğini artırma ve olası casusluk faaliyetlerini önleme amacıyla gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda, bu politika İtilaf devletlerinin bölgedeki nüfus üzerindeki etkisini sınırlamak için de uygulanmıştır. Ayrıca, yasak bölgelerden ayrılan Hristiyan ailelerin harici bölgelere gitmeleri durumunda düşman güçlere askerî mevkiiler hakkında bilgi sağlama riski bulunduğundan, bu ailelerin dışarıya gitmelerine izin verilmemesi gerektiğine dair tedbirler almıştır.³⁵⁵ Bunun yanı sıra hükümet bu gibi sakıncalı faaliyetlerin önüne geçebilmek için sevk ve iskân uygulaması dışında casusluk ve hafiyelik yapanların Divan-ı Harp'te yargılanması için kararlar aldı. Dahiliye Nezareti tarafından daha savaşın ilk zamanlarında 2 Aralık 1914'te 18 vilayet ve Çanakkale'yi de içine alacak şekilde 8 mutasarrıflığa casusluk ve hafiyelik suçları hakkında genel bir talimatname gönderildi.³⁵⁶

Ancak bu caydırıcı sıkı önlemlere rağmen gayrimüslim nüfus içerisinde Rumlardan ve Ermenilerden, vesikalarda geçtiği ifade ile *Hristiyan ahaliden* bazılarının münferit de olsa İtilaf devletleriyle iş birliği içinde bulunmaktan geri durmadıkları görülmektedir. Burada önemli bir detay olarak, gayrimüslim nüfus içinde Hristiyan ahali

³⁵⁴ BOA., DH. ŞFR., 440/56., (29 Ağustos 1330/11 Eylül 1914); BOA., DH. ŞFR., 442/48., (15 Eylül 1330/28 Eylül 1914)

³⁵⁵ BOA., DH. ŞFR., 56/202., (13 Zilkade 1333/22 Eylül 1915); Ülkenin güvenliğini sağlamak ve düşmanın casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla alınan bu karar sadece Çanakkale'ye değil Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Edirne, Aydın ve Adana vilayetleriyle Balıkesir, Menteşe ve Antalya Mutasarrıflıkları'na da gönderilmiştir.

³⁵⁶ Bu talimatname Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Suriye, Trabzon, Kastamonu, Konya, Musul, Van, İzmit vilayetleriyle birlikte Bolu, Canik, Karesi, Kudüs, Çanakkale, Menteşe, Teke Mutasarrıflıklarıyla Medine-i Münevvere Muhafazalığı'na gönderildi. BOA., DH. ŞFR., 47/291., (19 Teşrinisani 1330/2 Aralık 1914)

arasında zaman zaman düşman devletlerle iş birliği girişimleri görülmesine rağmen, dönemin kayıtlarında Çanakkale özelinde Musevilerin bu tür bir faaliyete katıldıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmadığını belirtmek gerekir. Bunun temel sebeplerinden biri, Musevi cemaatinin Osmanlı yönetimine karşı geleneksel olarak olumlu bir tutum sergilemesi ve bu sadakati tarih boyunca istikrarlı bir şekilde koruması ile açıklanabilir. Bu durum, Musevi cemaatinin Osmanlı Devleti ile uyumlu ilişkilerini ve toplumsal bütünleşme süreçlerindeki olumlu rollerini açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı hükümeti özellikle Çanakkale bölgesinde düşman denizaltılarının boğaz hattında dolaşmasından dolayı ciddi bir endişe taşıyordu ve oldukça tedbirli davranmaya çalışıyordu. Nitekim 5 Mayıs 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Marmara Denizi'ne kıyısı olan Hüdavendigâr ve Edirne vilayetleriyle birlikte İzmit, Çatalca, Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'na düşman kuvvetleriyle iş birliği yapanlar hakkında yeni bir talimatname gönderdi. Talimatnameye göre söz konusu vilayet ve livalarda yaşayan Hristiyan ahaliden düşman denizaltılarına kim yardım edecek olursa bu kimselerin tutuklanarak derhal Divan-ı Harb'e teslim edilmeleri istenmekteydi.³⁵⁷ Ancak düşman denizaltılarıyla ilgili sıkı tedbirler almaya çalışılsa da bazen münferit olaylarla güvenlik zafiyetinin yaşandığını görmekteyiz. Örneğin, Çanakkale kasabası civarında Özik (Özbek) karyesinde bulunan ve Manisa'dan Bandırma'ya amele taburuyla gönderilen Molvalı Kosti'nin bir yabancı vasıtasıyla İngiliz denizaltısında bir ay kadar makinistlik yaptığı ve ardından ve tekrar bir arkadaşı ile Çanakkale'ye geldiği tespit edilince hemen tutuklanmasına karar verilmişti.³⁵⁸ Hükümet ayrıca Rumların karışmış oldukları casusluk faaliyetleri konusunda da çok titiz davranmış olup tüm ihbarları dikkatle incelemekteydi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Aydın vilayetine çekilen telgrafta İzmir'de ticaretle uğraşan Atanasu Pulos isimli biraderlerin Balkan Savaşı'nda olduğu gibi şimdi

³⁵⁷ BOA., DH. ŞFR., 52/231., (22 Nisan 1331/5 Mayıs 1915)

³⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 506/38., (9 Kanunusani 1331/22 Ocak 1916)

de Osmanlı hükümetinin aleyhine casusluk yaptıklarına dair ihbar alındığı ve gerekli soruşturmanın derhal yapılması emrediliyordu.³⁵⁹

Çanakkale ve çevresindeki Rumların tahliye edilmesindeki öncelikli neden buradaki halkın cephe hattında kalmasından kaynaklı can güvenliğinin sağlanması ve daha sonrasında ise yukarıda saydığımız gerekçelerin belirleyici olduğunu görmekteyiz. Nitekim çarpışmaların başlaması sonrasında birinci dereceden savaş bölgesinde kalan Çanakkale'deki tüm sivil halkın dolayısıyla Rumların da tahliyesine ivedilikle başlandı.³⁶⁰ Ocak 1915 yılında Çanakkale merkezinin büyük hasar almasıyla 12 Mart 1915 tarihinde Karesi Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Çanakkale'den buraya sevk edilen Rumlar için kullanılan “.....*misafireten diğer Rumların nezdinde ikamesi muktezidir.*”³⁶¹ ifadesi ilk tahliyelerin öncelikli olarak savaş gerekçesiyle halkın can güvenliğine yönelik bir tedbir kararı olduğunu göstermektedir. Savaşın ilerleyen günlerinde 18 Mart 1915 tarihinde büyük bir yenilgi alarak boğaz hattını geçemeyen İtilaf devletleri, Gelibolu yarımadasında kara harekâtını başlattı ve böylece savaş daha geniş bir alana yayıldı. Bu yüzden de başta Çanakkale ve Gelibolu olmak üzere burada yaşayan Rumlarla beraber tüm ahalinin tahliye edilme süreci hızlandı.³⁶²

Savaşın ilerlemesi ve yukarıda da değindiğimiz gerekçelerle birlikte hükümet 23 Haziran 1915 tarihinde belirlenen bölgelerdeki Rumların sevk ve iskânlarına dair ayrı kararname yayınladı. Dahiliye Nezareti, Başkumandanlık Vekaleti'nin emri ile Hüdavendigar ve Edirne vilayetleriyle Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'na gönderdiği kararnamede, Gelibolu yarımadası dahil güney Marmara bölgesinin sahil kesimlerinde yaşayan tüm Rumların tahliyesine karar veriyordu:

³⁵⁹ BOA., DH. ŞFR., 53/231., (20 Nisan 1331/3 Haziran 1915)

³⁶⁰ BOA., DH. ŞFR., 46/199., (23 Teşrinievvel 1330/5 Kasım 1914). Kirteliler karayolu ile yaklaşık 23 kilometre mesafedeki Maydos kazasına taşındı ve Kirte köyüne de iki tabur asker yerleştirildi. BOA., DH. ŞFR., 447/46., (26 Teşrinievvel 1330/8 Kasım 1914)

³⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 50/260., (27 Şubat 1330/12 Mart 1915)

³⁶² BOA., DH. ŞFR., 469/36., (18 Nisan 1331/1 Mayıs 1915)

“Marmara havzasında sahilde ve sahilden bir saat mesafede bulunan köylerde sakin Rum ahalinin dahile celbine Başkumandanlık Vekalet-i celilesince lüzum-ı kat`i gösterilmekte bulunmasına binaen livanız/vilayetiniz sevahilindeki köyler hakkında ol vechle muamele ifa ve inbası.....”³⁶³

Bu karar ülkedeki bütün Rumların sevk ve iskânından ziyade sadece Marmara'nın güney sahillerinde yaşayan Rumları kapsayan bir tedbir kararıydı.³⁶⁴ Bu karardan üç gün sonra 26 Haziran 1915 tarihinde Hüdavendigâr vilayetiyle, Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'ndan sahile bir saat uzaklıkta olan Rum köylerinin boşaltılması, buralardan sevk edilenlerin Rum köylerine yerleştirilmeleri ve bu esnada bir kargaşaya mahal verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.³⁶⁵ Çanakkale ve çevresinde yalnız Biga kazasına bağlı Misakça ve Havutça'da Rum ahalinin bulunduğunu belirten mutasarrıflık bunların Karesi'ye sevklerinin uygun olduğu görüşündeydi.³⁶⁶ Ancak İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden³⁶⁷ gelen emirde Çanakkale'den sevk edilecek Rumların Bandırma üzerinden Hüdavendigâr'a gitmelerinin zaruri olduğu söylene de,³⁶⁸ Biga'ya bağlı Misakça ve Havutça köyleri 127 hane olmak üzere 405

³⁶³ BOA., DH. ŞFR., 54/118., (10 Haziran 1331/23 Haziran 1915)

³⁶⁴ Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sırasındaki güvenlik ve demografik politikaları çerçevesinde, Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşayan etnik ve dini gruplar üzerinde çeşitli tedbirler uygulamıştır. Bu kapsamda, Karadeniz sahilinde yaşayan Rumların da sevk ve iskân politikalarına tabi tutulduğu görülmektedir. Bu politika, savaş sırasında kuzey sahillerinde stratejik güvenliği sağlamayı amaçlayan bir tedbir olarak uygulamaya konulmuştur. BOA., DH. ŞFR., 64/28., (30 Nisan 1332/13 Mayıs 1916)

³⁶⁵ BOA., DH. ŞFR., 54/157., (13 Haziran 1331/26 Haziran 1915)

³⁶⁶ BOA., DH. ŞFR., 477/68., (14 Haziran 1331/27 Haziran 1915)

³⁶⁷ Sevk ve İskân Kanunu kapsamında yer alan göçmenlerin güvenliği ile temel ihtiyaçlarının (yiyecek ve barınma gibi) karşılanması, dönemin valilikleri ve Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından organize edilmiştir. Söz konusu kanuna tabi tutulan Ermeni ve Rum nüfusun, göç esnasında geride bırakmak zorunda kaldıkları gayrimenkulleri, borçları ve taşınır eşyalarına ilişkin meseleler de yine Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin sorumluluk alanına girmiştir. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti hakkında geniş bilgi için bkz.: Volkan Martin, *Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019.

³⁶⁸ BOA., DH. ŞFR., 54/172., (16 Haziran 1331/29 Haziran 1915)

nüfusuyla Hüdavendigâr'a değil yine ilk kararda olduğu gibi Karesi'ye bağlı Gönen kazasına sevk ve iskân edildi.³⁶⁹

Temmuz 1915 tarihine kadar yoğun bir şekilde devam eden Rumların sevk ve iskânı, Venizelos'un yeniden başbakan olması³⁷⁰ sonrasında Ağustos ayı itibariyle durduruldu. Yunan kamuoyunda Anadolu'da Rumların zulme uğradığı ve katledildiği yönünde propaganda faaliyetlerine başlayan Venizelos³⁷¹ bu tarihe kadar tarafsız olan Yunanistan'ı İtilaf devletleri safında savaşa sokmaya çalışmaktaydı.³⁷² Osmanlı hükümeti de dış siyasetteki bu gelişmelere bağlı olarak Yunan hükümetinin saldırgan politikasını daha da arttırmaması için dikkatli davranmaya özen göstermekteydi. Zira Yunanistan'ın İtilaf devletleri safında savaşa katılmasından çekiniliyordu.³⁷³ Yunanistan'ın, İtilaf devletleri yanında savaşa girmesini istemeyen müttefik Almanya da Anadolu'daki Rumların şikâyetlerine mahal verecek davranışlardan kaçınılması için Osmanlı hükümetine tavsiye vermekteydi. Bu gelişmeler neticesinde Dahiliye Nezareti “*gayet*

³⁶⁹ BOA., DH. ŞFR., 479/28., (25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915). Yaklaşık 10 ay sonra bu bölge ile ilgili yeni bir tahkikat yapılması isteniyordu ve Marmara sahilinde olan Misakça ve Havutça'nın savaşın başlamasıyla Gönen'e iskân edildikleri bilgisi tekrarlanıyordu. BOA., DH. ŞFR., 517/87., (13 Nisan 1332/26 Nisan 1916)

³⁷⁰ I. Dünya Savaşı sırasında, Yunanistan'da siyasi arenada büyük bir bölünme yaşandı. Başbakan Venizelos, *Megali İdea* olarak bilinen büyük Yunan hedefini gerçekleştirmek amacıyla savaşa girmek istiyordu. Ancak, Kral Konstantin ve Almanya yanlısı bir grup, tarafsız kalmayı savunuyordu. Venizelos Kral Konstantin olmak üzere Almanya yanlısı devlet adamları ile karşı karşıya gelse de savaşa girmek için İtilaf devletleri ile ittifak kurma çabalarını sürdürdü. Başlangıçta bu olaylar neticesinde Venizelos iktidardan uzaklaşmış ise de Haziran 1915'te yapılan seçimleri kazanarak yeniden iktidara geldi. Bu gelişme Venizelos tarafından I. Dünya Savaşı'na katılmak için bir fırsat olarak değerlendirildi. Venizelos'un I. Dünya Savaşı sürecinde takip ettiği politika için bkz.: İsmigül Çetin, Osmanlı Kaynaklarına göre Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'na Girişi, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XV/59, Güz-2018, s. 169-204; Gürhan Yellice, “Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan; Çanakkale'den Milli Bölünmeye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Bahar 2016, s. 205-236.

³⁷¹ Rum mekteplerinin Türkleştirildiği, Ermeni ve Rumlara zulüm yapıldığı hakkında Yunan basınında çıkan bu haberler üzerine Osmanlı hükümeti bir basın tutanağı hazırlamıştı. BOA., HR.SYS., 2411/47., (14 Temmuz 1331/27 Temmuz 1915). Atina gazetelerine göre Osmanlı Devleti'nin Rumlara baskı yaptığı; evlerinden, köylerinden uzaklaştırarak zorla Müslüman edilmeye çalışıldığı hakkında Yunan gazetelerinde haberler çıkmaktaydı. BOA., HR.SYS., 2111/1., (14 Temmuz 1331/27 Temmuz 1915)

³⁷² Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.* C.3/2., s. 193.

³⁷³ 10 Temmuz 1915 tarihinde Osmanlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Hüdavendigâr vilayetine gönderilen bir telgrafta, vilayet genelindeki Rum nüfusa yönelik tutumun iyileştirilmesine dair talimatlar verilmiştir. Bu talimatın arka planında, Yunanistan'ın İtilaf devletleri safında savaşa katılma olasılığına karşı duyulan endişeler yatmaktadır. Bu bağlamda söz konusu telgraf, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında Rumlara uyguladığı politikalarının yanı sıra, savaşın diplomatik dengelerini gözetken bir yaklaşımı yansıtmaktadır. BOA., DH. ŞFR., 57/358., (27 Haziran 1331/10 Temmuz 1915)

mahrem” başlığı altında Çanakkale Mutasarrıflığı dahil olmak üzere toplam 21 vilayet ve mutasarrıflığa gönderdiği emirde Venizelos taraftarlarının Osmanlı hükümetini Rumlara karşı zulüm yapmakla suçladığından bahisle Rumlara karşı hoşgörülü ve şikâyetlerine mahal verilmeyecek şekilde davranılmasını emrediyordu.³⁷⁴

Tepkileri mümkün olduğunca azaltmak arzusunda bulunan Osmanlı hükümeti bu yüzden Rumlara karşı esnek bir siyaset takip etmeye başladı. Nitekim Gelibolu Metropolitleri, Rumların yoğun olarak yaşadığı Edremit ve Gelibolu gibi yerlerde yardımda bulunmak istediğine dair hükümete bir arzuhal sunduğunda Dahiliye Nezareti Karesi Mutasarrıflığı’nı bu konu ile ilgili bilgilendirerek Gelibolu Metropolitleri’nin yardım dağıtmasına müsaade edilmesini istedi.³⁷⁵ Yine tepkilerden kaçınmak ve oluşabilecek bir siyasi krizin önüne geçmek isteyen Dahiliye Nezareti, 4 Ağustos 1915 tarihinde Hüdavendigar ve Edirne vilayetleriyle İzmit, Karesi, Çanakkale ve Çatalca Mutasarrıflıkları’na 6 maddelik yeni bir kararname daha gönderdi. Kararnameye göre tahliye edilemeyen Rumlar yerlerinde bırakılacak ve sevk edilenlerin geri dönüşlerine ise müsaade edilmeyecekti.³⁷⁶ Bu karardan iki gün sonra 6 Ağustos 1915’te Çanakkale Mutasarrıflığı, merkeze bağlı Ege sahilindeki köyler ile Ezine kazasına bağlı 30 köyün herhangi bir sorun olmaksızın sahilinden iç kesimlere nakledildikleri bilgisini verdi. Ayrıca Kumkale civarındaki Rum köylerinin savaş öncesinde boşaldığından bahisle, Çanakkale merkezi ile Lapseki ve Biga kazası merkezlerinde ikamet eden Rumlarla ilgili olarak ne yönde hareket edilmesi gerektiği Dahiliye Nezareti’ne soruldu.³⁷⁷

³⁷⁴ BOA., DH. ŞFR., 59-A /109., (13 Temmuz 1331/26 Temmuz 1915)

³⁷⁵ BOA., DH. ŞFR., 54-A/212., (19 Temmuz 1331/1 Ağustos 1915)

³⁷⁶ BOA., DH. ŞFR., 54-A/ 262., (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915). “1. Zeyl 14 Temmuz sene 331 Rumların mahallerinde ibkasına müte`allik akdemce vaki` olan tebligat ba`de 2. Edilerek şimdiye kadar sevk edilmiş olanların mahallerine iadesi icab edüb etmeyeceği sual 3. Vak`adan maksad sevk edilmeyenlerin sevkinden sarf-ı nazar olunmasından ve sevk edilenlerin4. İbkasından ibaret bulunmasına göre şimdiye kadar sevk edilmiş olanların buldukları yerlerde 5. Sevklerine veya çıktıkları yerlere iadelerine mahal olmadığından yanlış muameleye meydan 6. İcab edenlere o yolda tebligat ifa ve inbası fi 22 Temmuz sene 1331.”

³⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 435/108., (25 Temmuz 1331/6 Ağustos 1915)

Tahliye kararlarının tehir edildiği bu süreçte 22 Ağustos 1915'te Lapseki ve Çardak'a sevk edilen bir kısım Gelibolu ile Kırçova Rumlarının tekrar geri iadesi konusunda bir tahliye talebi geldi. Edirne Valisi Adil Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, söz konusu bölgede bulunan Rumların Çanakkale mutasarrıfı emriyle Gelibolu'ya geri gönderilmek istendiğini ancak kış mevsiminin yaklaşması, savaşın hala devam etmesi ve Rumların savaş sahasına yakın bölgelerde bulunması gibi sakıncaları belirterek geri iadenin uygun olmayacağını belirtmekteydi.³⁷⁸ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Çanakkale Mutasarrıflığı'na Lapseki ve Çardak'a sevk edilen Gelibolu ve Kırçovalı Rumların kış mevsimi gelmesinden dolayı ve ikinci defa tahliye edilmeleri daha da perişan bir hal yaratacağından iadelerini uygun görmüyordu.³⁷⁹ Yine bu süreçte Çanakkale Mutasarrıflığı, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tahliye edilecek ahali hakkında başvuruda bulunmuş ancak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tahliye edilecek nüfusun gerekli tedbirlerin alınarak yerlerinde bırakılmalarının uygun olacağına karar vermişti.³⁸⁰ Tahliye kararlarının askıya alınması çok uzun sürmedi ve Eylül 1915 tarihinden itibaren Rumların sevkine yeniden başlandı.

Bu süreçte, Dahiliye Nezareti planlanan tahliyelerin organize edilmesi ve gerçekleştirilmesi için harekete geçti. Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Karesi'nin idari yapısı ve nüfus sayısı hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamasını emretti. Çanakkale'den Karesi'ye yapılması planlanan tahliyeler için bir ön hazırlık niteliğinde olan bu emir üzerine Çanakkale Mutasarrıflığı 25 Eylül 1915 tarihinde 4 nüshalık bir istatistik verisi hazırladı

³⁷⁸ BOA., DH. ŞFR., 485/1., (9 Ağustos 1331/22 Ağustos 1915)

³⁷⁹ BOA., DH. ŞFR., 55/165., (10 Ağustos 1331/23 Ağustos 1915)

³⁸⁰ BOA., DH. EUM., 3.Şb., 7/32., (14 Temmuz 1331/27 Ağustos 1915). Arşiv belgesinde tahliye edilmesi planlanan ahalinin hangi milletten olduğu belirtilmemekteydi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen "*Mevzu'-ı bahs ahalinin miktar-ı nüfusu istilam edilecek derecede bulunmamasına göre şimdilik tedabir-i mukteziye ve sıhhiye ittihazıyla iktifa edilerek işar-ı sabık mucibince mahallerinde ibkasi*" diye belirtilen cevabi telgrafi için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 55/326., (18 Şevval 1333/29 Ağustos 1915)

ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdi. Bu istatistiklerde, Karesi sınırları dahilinde 9 kazada³⁸¹ yaşayan Müslim ve gayrimüslimlerle birlikte (Rum, Ermeni, Musevi, Bulgar) Kıpti ve Kazaklara dair hane bilgisi ve kadın-erkek nüfusu olmak üzere ayrıntılı bilgi verilmekteydi.³⁸²

Söz konusu planın uygulanmasıyla, 12 Aralık 1915 tarihinde Çanakkale merkez çevresinde bulunan 200 kişilik bir grup, savaş bölgelerinden uzak bölgelere nakledildi.³⁸³ Özellikle yasak bölge sınırları içinde bulunan Çardak ve Lapseki³⁸⁴ gibi yerlerdeki gayrimüslimlerin tahliyesi hız kazandı ve 30 Mayıs-1 Haziran 1916 tarihleri arasında toplamda 878'den fazla kişi Karesi'ye sevk edildi. İlk kafilede 315, ikincisinde 300 küsur ve son kafilede de 263 kişi bulunmaktaydı ve 1 Haziran'daki son tahliyede herhangi bir direnişle de karşılaşmadı.³⁸⁵ 13 Temmuz 1916 tarihinde alınan karar gereğince ise hükümet, Çanakkale civarında bulunan Rumlar ile Biga'ya tahliyeleri yapılan 2045 Rum'un yirmi dört saat zarfında liva sınırları dışına çıkarılmasının uygun olduğu kararına vardı.³⁸⁶ Ayrıca hükümet, savaşın getirdiği risklere karşı önlem almak amacıyla yasak bölgelerdeki yerleşim merkezlerinin nüfus yapısını ve sakinlerinin kimliklerini belirlemek için tahkikatlar da başlattı. Emniyet-i Umumi Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na, yasak bölge sınırları içinde bulunan gayrimüslimlerden meskun köylerin isimlerini ve bu köylerde yaşayanların nüfus ve kimlik bilgilerinin araştırılması talimatı verildi.³⁸⁷ Siyasi ve askerî stratejilere dayanarak alınan bu kararlar

³⁸¹ Karesi'ye bağlı 9 kaza: Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Sındırgı, Balya, Edremit, Burhaniye, Ayvalık'tır.

³⁸² BOA., DH.EUM.KLU., 10/23., Lef. 1., Lef. 5., (16 Zilkade 1333/25 Eylül 1915)

³⁸³ Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraf için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29 Teşrinisani 1331/12 Aralık 1915)

³⁸⁴ Anadolu yakasında yer alan Çardak ile Baba Burnu arasındaki sahil şeridi, yasak bölge olarak belirlenmişti. BOA., DH. ŞFR., 66/50., (21 Ramazan 1334/22 Temmuz 1916)

³⁸⁵ BOA., DH. ŞFR., 526/93., (17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916); BOA., DH. ŞFR., 527/27., (19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916); BOA., DH. ŞFR., 527/20., (19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916); BOA., DH. ŞFR., 527/62., (23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916)

³⁸⁶ BOA., DH. ŞFR., 531/111., (30 Haziran 1332/13 Temmuz 1916)

³⁸⁷ BOA., DH. ŞFR., 66/63., (11 Temmuz 1332/24 Temmuz 1916)

hızla uygulamaya konuldu ve 6 Ağustos 1916 tarihinde, 50 gayrimüslim nüfusunun *mıntika-i memnu* 'a çıkarıldığı rapor edildi.³⁸⁸ 9 Ağustos 1916 tarihinde ise Biga'nın yasak bölge sınırlarına yakın olmasından dolayı buradaki 1350 Rum'un liva dışına nakledilmesi gerektiği bildiriliyordu.³⁸⁹ Ancak, 12 Ağustos 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Çanakkale Mutasarrıflığı'na gelen cevapta Biga'da bulunan Rumların nakillerine lüzum görülüyordu.³⁹⁰

Hükümetin bu tahliyeler esnasında gayrimüslimlere karşı güvenlik kaygısı gerekçesini ciddiyle göz önünde bulundurduğunu görüyoruz. Çanakkale Mutasarrıfı'nın Dahiliye Nezareti'ne gayrimüslimlerin sevk ve iskân edilmelerine dair hazırladığı raporunda gayrimüslim nüfusa yönelik kuşkucu yaklaşımın merkezi hükümetle taşradaki idareciler arasındaki düşünce birliğini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Çanakkale Mutasarrıfı 6 Ocak 1916 tarihli raporunda gayrimüslimlerin sevk ve iskânında savaş şartlarının yarattığı olumsuz koşullar ile onlara duyulan güven sorununu açıkça dile getirmekteydi:³⁹¹

“..... livanın bütün zamanda haiz olduğu ehemmiyet-i askerîye ve mevki'sine ve gayr-i müslimlerden bir sadakat-ı hakika beklemenin ve bunlara bazı aksamın evvelce hicret etmiş olmaları geri kalanlarında bir husumet ve ırz töhmeti bırakarak gerek milliyet-i asliyeleri gerek bu husumi tezayideleri itibariyle casusluk etmekten geri kalamayacaklarına menatik-ı harbiyeye bile sokulub gitmekte oldukları görüldüğüne Kal'a-i Sultaniye merkezinin gayr-i müslimlerden bütün tahliyesi için mevki'-i müstahkem ile muhaberat-ı mahremaneye başlandığına nazaran gerek Rum gerek

³⁸⁸ BOA., DH. EUM. 3.Şb., 14/64., (24 Temmuz 1334/6 Ağustos 1916)

³⁸⁹ BOA., DH. ŞFR., 528/34., (27 Temmuz 1332/9 Ağustos 1916)

³⁹⁰ BOA., DH. ŞFR., 66/224., (12 Şevval 1334/12 Ağustos 1916)

³⁹¹ BOA., DH. ŞFR., 504/56., (24 Kanunuevvel 1331/6 Ocak 1916)

Ermenilerin livanın hudud-ı mülkiyesi dahilinde kalmaları caiz olamayacağı ve hiç olmazsa boğaz sahilinin bunlardan kamilen tathiri ve olduğundan ale'l-emsal liva haricine çıkarılmaları tasvib-i sami-i nezaret-penahilerine ve gönderilecek yerleri ta'yin ve tebliğ buyurulduğu takdirde şimdiye kadar çıkarılmış olanlarda hakkında vaki` su-i isti'malata imkân bırakılmamak üzere bu iş ile mahallerinde bizzat iştilgal olunacağı ma'ruzdur.”

Çanakkale’de ikamet eden Rumların İtilaf kuvvetlerine yardım ve yataklık edebileceği endişesi dolayısıyla yakından takip edildikleri arşiv vesikalarına yansıyan çeşitli yazışmalardan da anlaşılmaktadır. Nitekim Çanakkale Boğaz Kumandanı Martin Paşa’nın evinde çamaşır hizmetlisi olarak çalışan Rum kadın ile kocası Koti’nin ve üç çocuğunun Çanakkale’den çıkarılmaması için liva idaresine müracaatta bulunmuş ancak bu ailenin üç gün içinde Çanakkale’den tahliye edilmesi gerektiği söylenerek bu isteği kabul edilmemişti. Çanakkale Mutasarrıfı, alınan kararın gerekçesinde Koti’nin liva polisi ile Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı tarafından daima gözetim altında tutulduğunu söyleyerek onun gayet zeki biri ve bir Rum olduğunu, üstelik civarda dolaşmadığı yer kalmadığından bahisle kendisine güvenilemeyeceğini belirtmekteydi. Bu nedenle Koti’nin güvenlik açısından Çanakkale’de kalmasını çok sakıncalı bulan Çanakkale Mutasarrıfı, Martin Paşa’nın bu konuyla ilgili olarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’ne müracaatta bulunması halinde bu isteğin kabul edilmemesi yönünde bir karar verilmesini tavsiye etmekteydi.³⁹² Çanakkale Mutasarrıflığı ayrıca 7 Ağustos 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir şifreli telgrafta İtilaf devletlerine yardım ve yataklık etmeleri muhtemel olan Hristiyan ahalinin sahile yakın köylerde

³⁹² BOA., DH. ŞFR., 527/52., (22 Temmuz 1332/4 Ağustos 1916)

bulundurulmasının sakınca arz ettiğini belirtilerek konuyla ilgili ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğine dair kendilerine bilgi verilmesini talep etmiştir.³⁹³

Rumların tahliye edilme sürecine etki eden unsurlardan biri de Yunanistan'ın Osmanlı hükümetine karşı saldırgan dış politikasıydı. Nihayetinde Yunan hükümeti Eylül 1916 tarihinden itibaren İtilaf devletleri yanında savaşa girme eğilimini göstermeye başlamıştı. Yunanistan'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı hükümeti Yunanistan'ın İtilaf bloğu safında savaşa girme ihtimaline karşılık Rumların sevk ve iskânlarında denetimini daha da arttırmaya başladı. Dahiliye Nezareti ilk olarak Yunan tebaası ve Rumların sıkı bir denetim altında tutulmasına dair bir karar çıkartarak seyahat izinlerin durdurulmasını ve bunun siyasi bir emir olduğunun hissettirilmemesini istiyordu.³⁹⁴ Bir hafta sonra da benzer bir kararname sadece sahil kesiminde yer alan Hüdavendigâr, Aydın ve Edirne vilayetleriyle İzmit, Karesi, Çanakkale ve Menteşe Mutasarrıflıkları'na gönderildi. Kararnamede; *“Yunanistan'ın vaz'iyet-i hazırası i'tibariyle aleyhimizde harbe iştiraki muhtemel olup böyle bir hal zuhurunda buradan verilecek ilk emre tevfikân ... Rumlar derhal dahile celb ve münasib mevki'de iskân olunabilmek üzere şimdiden lazım gelen tedabir ve istifsarat-ı lazimedede bulunması ve keyfiyetin begayet mahrem tutulması ve buraya ma'lumat i'tası”*³⁹⁵ şeklindeki emirle gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi.

Nihayetinde Temmuz 1917 tarihinde Yunanistan resmen savaşa dahil oldu.³⁹⁶ Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti derhal Yunanistan ile siyasi ilişkilerini kestiğini

³⁹³ BOA., DH. ŞFR., 534/75., (25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916)

³⁹⁴ BOA., DH. EUM.SMM. 53/75., (22 Ağustos 1332/4 Eylül 1916). Kararın uygulanacağı vilayetler ve mutasarrıflıklar için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 67/187., (6 Zilkade 1332/4 Eylül 1916)

³⁹⁵ BOA., DH. ŞFR., 67/243., (29 Ağustos 1332/11 Eylül 1916)

³⁹⁶ Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'na savaşına dahil olurken *“milli bölünme”* olarak değerlendirilen üç yıllık yoğun ve çalkantılı siyasi süreci hakkında geniş bilgi için bkz.: Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 105-106; Gürhan Yellice, a.g.m., s. 205-236; Konstantin Çukolas, *Yunanistan Dosyası-Greek Tragedy*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 24; İsmigül Çetin, a.g.m., s. 169-204.

açıkladı. Yunanistan'ın İtilaf devletleri safında savaşa girmesi Osmanlı hükümetini yeni tedbirler almaya sevk etti. Öncelikle Yunan tebaası *düvel-i muhasıma* kapsamına alındı ve Meclis-i Vükela'dan alınan karar neticesinde Yunan Sefareti'nin ve Yunan Konsoloslukları'nın kapatılmasına ve buradaki memurların ülke dışına çıkarılmasına dair karar alındı.³⁹⁷ Ancak ülke genelinde Yunan Konsoloslukları'nın kapatılmasına dair kararın Çanakkale'de çok daha öncesinde uygulandığını görüyoruz. Henüz savaşın ilk aylarında, 25 Aralık 1914 tarihinde, Çanakkale'deki Yunan Konsolosu diğer konsoloslarla birlikte buradan ayrılmıştı.³⁹⁸

Osmanlı hükümeti muhasım devlet kapsamına aldığı Yunan tebaa için bazı tedbir kararları almaktaydı. Başkumandanlık Vekaleti, 3 Temmuz 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Yunanistan'ın savaşa girmesi karşısında askerî çıkarları korumak amacıyla, Yunan tebaası ve milliyetçi Rumlar hakkında nasıl bir politika izlenmesi gerektiğini bildiriyordu.³⁹⁹ Alınan karar 5 Temmuz 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden aralarında Çanakkale Mutasarrıflığı'nın da bulunduğu birçok vilayet ve livaya da 4 maddelik bir kararname gönderildi. Kararnamede; Yunan tebaasının muhasım devletler statüsünde değerlendirileceği, sahile yakın yerlerde bulunanların çıkartılması, tahliyelerde kesinlikle Başkumandanlık Vekaleti'nden bir izin alınması ve sevk işlemlerinde devlet daireleri arasında gerekli silsilenin takip edilmesi emrediliyordu.⁴⁰⁰ Ayrıca hükümet aldığı bu kararlara ek olarak ülke sınırları içinde yaşayan 17 ila 50 yaş arasındaki erkek Yunan tebaa ile casusluk ve siyasi suçtan zanlı yerli Rumların tahliye edilmesine dair yeni bir karar da almıştı.⁴⁰¹ Meclis-i Vükela tarafından görüşülerek

³⁹⁷ BOA, MV., 208/107., (15 Temmuz 1333/15 Temmuz 1917)

³⁹⁸ BOA., DH. ŞFR., 455/3., (9 Kanunuevvel 1330/22 Aralık 1914). Çanakkale'deki Yunan Konsolosu'nun şehirden ayrıldığı bilgisi 18 Nisan 1915'tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığından gönderilen telgrafta bir kez daha teyit edilmekteydi BOA., DH. ŞFR., (5 Nisan 1331/18 Nisan 1915)

³⁹⁹ BOA., DH. EUM. 3. ŞB, 24/30, Lef. 25., 26., (3 Temmuz 1333/3 Temmuz 1917)

⁴⁰⁰ BOA., DH. ŞFR., 78/43., (5 Temmuz 1333/5 Temmuz 1917)

⁴⁰¹ Osmanlı Avrupası, Suriye kitasıyla birlikte İstanbul ve Hüdavendigâr vilayetleri bu uygulamanın dışında bırakılmıştır. BOA., DH. EUM. 3.Şb., 24/30., Lef. 1., (21 Teşrinievvel 1333/21 Ekim 1917)

onaylanan bu karar Çanakkale Mutasarrıflığı'na da gönderildi. Karara göre; Çanakkale'deki 17 ila 50 yaş arasındaki erkek Yunan tebaa ile casusluk ve siyasi suçtan zanlı yerli Rumların tahliye edilmesi emrediliyordu.⁴⁰² Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti tarafından hazırlanan 1917 yılına ait ülke sınırları içindeki yabancı nüfusu gösteren cetvelde Çanakkale'de toplam 14 Yunan tebaa bulunmaktaydı⁴⁰³ ve 30 Ekim 1917 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti, Çanakkale'de bulunan 14 Yunan⁴⁰⁴ vatandaşının Hüdavendigar vilayetine sevk edilmesini kararlaştırmıştı.⁴⁰⁵

Bu sevkler esnasında Osmanlı hükümeti iskân bölgelerini belirlerken bir dizi faktörü de dikkate almıştı.⁴⁰⁶ İskân bölgelerinin seçiminde şu koşullar öne çıkmaktaydı:

1. Sahilden Uzak İç Kesimler: İskân bölgeleri genellikle vilayetlerin veya mutasarrıflıkların sahil bölgelerinden uzak iç kesimleri olarak belirlenmişti. Bu yaklaşımın amacı, Rumların deniz yoluyla kaçma veya yabancı güçlerle iş birliği yapma gibi potansiyel risklerini azaltmaktı.

2. Ulaşım Ağlarından Uzaklık: İskân edilecek yerlerin ulaşım ağlarından uzak olmasına dikkat edilmiş böylece Rum nüfusunun kolayca hareket etmesini veya kaçış girişimlerinde bulunmasını engellemek istenmişti.

3. Casusluk ve Firar Riskini Azaltma: İskân bölgelerinin belirlenmesinde, o bölgelere yerleştirilecek Rum nüfusunun casusluk yapma veya firar etme olasılığının en

⁴⁰² Bu kararname Başkumandanlık Vekaleti imzasıyla Canik, Bolu, İzmit, Çanakkale, Karesi, Eskişehir, Kütahya, Isparta, Karahisar, Teke, Silifke gibi livalara, Aydın, Adana, Konya, Hüdavendigar vilayetlerine ve Merzifon Sancağı'na gönderilmişti. BOA., DH. EUM. 3.Şb., 24/30., Lef. 3., (30 Teşrinievvel 1333/30 Ekim 1917)

⁴⁰³ BOA., DH. EUM.ECB., 17/39., Lef. 23., (1333/1917)

⁴⁰⁴ Bu kişilerden 9'u erkek 5'i kadındır. BOA., DH. EUM.ECB., 17/39., Lef. 23., (1333/1917)

⁴⁰⁵ BOA., DH. EUM. 3.Şb., 24/30., Lef. 3., (30 Teşrinievvel 1333/30 Ekim 1917)

⁴⁰⁶ BOA., DH. ŞFR., 91/19., (25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918); BOA., DH. ŞFR., 477/68., (14 Haziran 1331/27 Haziran 1915); BOA., DH. ŞFR., 54/172., (16 Şaban 1333/29 Haziran 1915); BOA., DH.EUM. 3.Şb., 18/45., (26 Rebiülahir 1335/ 19 Şubat 1917); BOA., DH. ŞFR., 83/123., (7 Rebiülahir 1334/2 Mart 1916)

aza indirilmesi önemli bir faktördü. Bu nedenle, güvenlik açısından risk teşkil eden yerlerden uzak bölgeler tercih edilmişti.⁴⁰⁷

Çanakkale'den tahliye edilen Rumlar daha ziyade Hüdavendigar vilayeti ile Karesi lığının iç kesimlerine sevk ve iskân edilmekte,⁴⁰⁸ Çanakkale Mutasarrıflığı'nın konuya dair hazırladığı raporlar⁴⁰⁹ Dahiliye Nezareti ile paylaşılmaktaydı.⁴¹⁰ Bölgede bulunan Rumların sevk ve iskânına yönelik uygulamalarda öncelikli olarak Çanakkale'den sahile bir saat mesafede bulunan Rum köylerinin boşaltılması emredilmişti.⁴¹¹ Dahiliye Nezareti, bölgeden sevk edilen Rumları öncelikli olarak Rum köylerine, ihtiyaç nispetinde ise Müslüman köylerine yerleştirmekteydi. Çanakkale'den tahliye edilen bir kısım Rum nüfus, Hüdavendigar vilayeti sınırları içinde yine bir Rum köyü olan Karahisar'a gönderilmişti.⁴¹² Biga kazasına bağlı Havutça ve Misakça adındaki iki Rum köyü ise bu sefer Karesi'ye bağlı olan ve Müslümanlar tarafından iskân edilen Gönen kazasına yerleştirilmişti.⁴¹³ Bir bölgeden çıkarılan Rumların iki farklı yere iskân edildiği de olmuştur. Örneğin, Gelibolu'dan çıkarılan Rumların bir kısmı Bandırma çevresindeki Rum köylerine, diğer bir kısmı da dahildeki Müslüman köylerine iskân edilmişti.⁴¹⁴ Burada idarecilerin ana politikası köy ve kazalarda demografik dengeyi korumak ve oluşabilecek toplumsal sıkıntıları en düşük seviyede tutmaktı.

Çanakkale'deki sevk ve iskân uygulamalarında savaşın ilk günlerinde bazen liva sınırları dahilinde de tahliyelerin yapıldığını görüyoruz. Çanakkale merkezinden Lapseki

⁴⁰⁷ BOA., DH. ŞFR., 68/25., (14 Eylül 1332/27 Eylül 1916)

⁴⁰⁸ BOA., DH. SN. THR., 63/69., (28 Haziran 1331/11 Temmuz 1915)

⁴⁰⁹ Karesi mutasarrıflığı ile ilgili hazırlanan nüfus verisi için bkz.: BOA., DH. EUM. KLU., 10/23., (26 Zilkade 1333/25 Eylül 1915)

⁴¹⁰ BOA., DH. ŞFR., 66/132., (4 Şevval 1334/4 Ağustos 1916); BOA., DH. ŞFR., 501/113., (5 Kanunuevvel 1331/18 Aralık 1915); BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29 Kanunusani 1331/11 Şubat 1916); BOA., DH. ŞFR., 54/173., (16 Haziran 1331/29 Haziran 1915); BOA., DH. ŞFR., 477/68., (14 Haziran 1331/27 Haziran 1915)

⁴¹¹ BOA., DH. ŞFR., 54/157., (13 Haziran 1331/26 Haziran 1915)

⁴¹² BOA., DH. ŞFR., 536/54., (16 Ağustos 1332/18 Ağustos 1915)

⁴¹³ BOA., DH. ŞFR., 479/282., (5 Haziran 1331/18 Haziran 1915)

⁴¹⁴ BOA., DH. ŞFR., 53/143., (13 Recep 1333/27 Mayıs 1915)

ve Çardak'a Rumların sevk ve iskânı yapılırken⁴¹⁵ yine liva dahilinde Bayramiç'e de tahliyeler mevcuttu.⁴¹⁶ Bu tahliyelerde çoğu zaman yaşanacak izdihamı önleme gerekçesi ön plana çıkmaktaydı. Örneğin Çanakkale'den çıkarılan gayrimüslimlerin Karesi'ye nakilleri, Gelibolu Rumlarının da aynı bölgeye sevkleri dolayısıyla endişe yaratmış ve Çanakkale'de bulunan Rumların Ezine'ye sevk edilmesine karar verilmişti.⁴¹⁷ Bu izdihamlardan dolayı çeşitli sağlık sorunları da ortaya çıkmaya başlamış ve hükümet bunun önüne geçmek için zaman zaman tahliyelerde yer değişikliği yapmıştır. Bu sebeple Gelibolu'dan Bandırma'ya deniz yoluyla gelen Rumların izdiham yaratmasından dolayı tifo salgını endişesiyle bu defa tren ya da arabalarla diğer kazalara gönderilmesine karar verilmişti.⁴¹⁸

Çanakkale Mutasarrıflığı, coğrafi olarak stratejik konumu ve savaşın ortasında kalan bir yer olması nedeniyle Gelibolu'dan tahliye edilen Rumları Lapseki'ye iskân etmekteydi.⁴¹⁹ Bu uygulamada Gelibolu yarımadasındaki deniz-kara savaşlarını ve Lapseki'nin de coğrafi olarak hemen Gelibolu'nun karşısında bulunması bu tahliye uygulamasının zaruri gerekçelerini ortaya koymaktadır. Yine Edirne'den tahliye edilecek Rumlar Çanakkale'ye gönderilmek istenmiş ancak bu defa Çanakkale allığı dahili livada yerleşmelerine imkân olmadığından, doğruca Erdek ve Bandırma yoluyla Karesi'ye gitmelerinin uygun olduğunu belirtmişti.⁴²⁰

Osmanlı hükümeti, sevk ve iskân uygulamalarının devam ettiği dönemde özellikle savaş nedeniyle sahil kesiminden tahliye edilen Rum nüfusuyla ilgili detaylı bilgiler talep etmekteydi. Bu çerçevede, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleri ile Çanakkale ve Karesi Mutasarrıflığı'ndan da gönderilen veya gönderilecek Rumların nüfus bilgileri, sayıları ve

⁴¹⁵ BOA., DH. ŞFR., 55/223., (14 Şevval 1333/25 Ağustos 1915)

⁴¹⁶ BOA., DH. ŞFR., 512/3., (23 Kanunuevvel 1331/5 Ocak 1916)

⁴¹⁷ BOA., DH. ŞFR., 53/75., (9 Mayıs 1331/22 Mayıs 1915)

⁴¹⁸ BOA., DH. EUM. 3.Şb., 29/23., (15 Recep 1333/29 Mayıs 1915)

⁴¹⁹ BOA., DH. ŞFR., 52/224., (19 Cemaziyelevvel 1333/4 Nisan 1915)

⁴²⁰ BOA., DH. ŞFR., 477/68., (14 Haziran 1331/27 Haziran 1915)

gönderildikleri yerlerle ilgili olarak ayrıntılı bilgiler istendi.⁴²¹ Bu talepler doğrultusunda 8 Temmuz 1915 tarihinde Edirne Valisi Adil Bey Gelibolu, Kavaklı, Galata, Bayır, Fındıklı, Bergos ve Tayfur köylerinde toplam 1470 Rum'un bulunduğunu bildirmekteydi. Telgrafta ifade edildiğine göre, bu köylerdeki Rumlar, başlangıçta Bandırma ile Erdek'e gönderilmek üzere hazırlıklar yapılarak yola çıkarılmıştı. Ancak, alınan yeni bir emir sonrasında bu plan değiştirilmiş ve bu Rum nüfusunun bir kısmı Tekirdağ'a, bir kısmı da Marmaracık'a sevk edilmişti. Ayrıca Maydos'tan 7714 ve Kirte'den de 2574 Rum nüfus Bandırma'ya gönderilmişti. Fakat bombardımanlar esnasında yanmış ve yıkılmış evlerin içerisinde kalan ve ölmüş olanların kaç kişi oldukları tahliye sırasında hızlı hareket edildiğinden ortaya çıkarılamamıştı.⁴²²

Karesi Mutasarrıfı Ahmet Bey de Çanakkale, Gelibolu ve Maydos'tan Karesi'ye gelen Rumların nerelere, ne kadar taksim edildiğine dair bir rapor hazırlamıştı. Bu rapora göre; Karesi'ye gelen 14.928 Rum'un 6.000'i Bandırma'ya, 1.800'ü Erdek'e, 1.460'ı Gönen'e, 2.853'ü Balıkesir'e, 1.256'sı (?),⁴²³ 452'si Sındırgı'ya, 482'si Kepsut'a, 246'sı Bigadiç'e, 326'sı Konakpınarı'na ve 53'ü Şamlı nahiyesine yerleştirilmişti.⁴²⁴ Ancak Edirne vilayeti ve Karesi Mutasarrıflığı istenilen nüfus bilgilerini gönderirken bu konuda Çanakkale'de büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Çünkü İtilaf güçlerinin Çanakkale'ye olan taarruzlarından dolayı idare merkezinin geçici olarak Bergos köyüne taşınması ve liva merkezindeki ahali ile sahile yakın yerlerde yaşayanların iç kısımlardaki köylere sevk edilmesi nüfus sayımlarını, kayıtları ve istenilen bilgilerin toplanmasını güçleştirmekteydi.⁴²⁵ Sicill-i Nüfus İdare-i Umumisi Tahrirat Kalemi, Çanakkale Mutasarrıflığı'na iç kısımlara gönderilmiş olan halkın nüfus işlerinin, mevcut koşullar

⁴²¹ BOA., DH. ŞFR., 54/312., (22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915)

⁴²² BOA., DH. EUM., 3.Şb. 6/87., (25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915)

⁴²³ Mutasarrıflık buradaki yerleşim yerini belirtmemiştir.

⁴²⁴ BOA., DH. ŞFR., 486/6., (17 Ağustos 1331/30 Ağustos 1915)

⁴²⁵ BOA., DH. SN. THR., 63/69-2., (27 Haziran 1331/10 Temmuz 1915); BOA., DH.SN.THR., 63/69., (28 Haziran 1331/11 Temmuz 1915)

şartlara göre elden geldiğince yürütülmesini istemişse de, yine de verilmesi gereken birçok nüfus bilgisi verilememişti. Hatta Çanakkale Mutasarrıflığı Nüfus İdaresi, olağanüstü şartlardan dolayı bölgedeki halkın gerekli nüfus kayıtlarını yaptıramadığını belirterek Dahiliye Nezareti'ne başvuruda bulunmuş ve nüfus vukuatlarının cezasız olarak ödenmesi talebinde bulunmuştu. Olağanüstü koşulların etkisi altında, nüfus kayıtlarının eksik veya düzensiz olması, idari işleyişin aksamasında ciddi bir sorun olmuştur.

Kayıtların tamamlanması beklenenin ötesinde bir zaman almış, hatta 25 Ağustos 1915 tarihine gelindiğinde Çanakkale Mutasarrıflığı hala istenilen nüfus bilgilerini iletememişti.⁴²⁶ Çanakkale'deki nüfus kayıtlarıyla ilgili sorunlar bir süre daha devam etmiş olacak ki Çanakkale Mutasarrıflığı ancak 6 Ocak 1916 tarihinde kapsamlı bir nüfus istatistiği hazırlayabilmişti. Buna göre Biga kasabasında yerli ve yabancı olmak üzere 1.007 erkek, 1.038 kadın ve Lapseki kazasıyla Çardak nahiyesi merkezinde yerli ve yabancı olarak 278 erkek ve 225 kadın olmak üzere toplamda 2.540 Rum olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca Çanakkale merkezinde ve köylerinde de 200 kadar Rum ve Ermeni nüfusun bulunduğu ibraz ediliyordu.⁴²⁷ Dahiliye Nezareti nüfusla ilgili yapılan bu tahkikat neticesinde Çanakkale ve çevresindeki Rum ahalinin nüfus yoğunluğunu sakıncalı bulmayarak şimdilik oldukları yerlerde ikamet etmelerinde bir beis görmediğini ancak bunların içinde zararlı faaliyette bulunabilecek olanların askerî kararlarla derhal Çanakkale çevresinden uzaklaştırılmasının gerektiği kararına vardı.⁴²⁸

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 8 Mayıs 1916 tarihinde ise Rum ve Ermeni nüfusu hakkında ayrı ayrı bir nüfus tablosunun hazırlanması ve Çanakkale'den Karesi'ye tahliye edilen gayrimüslimin miktarıyla birlikte nerelere iskân edildikleri bilgisi

⁴²⁶ BOA., DH. ŞFR., 223/55., (14 Şevval 1333/25 Ağustos 1915)

⁴²⁷ BOA., DH. ŞFR., 504/56., (24 Kanunuevvel 1331/6 Ocak 1916)

⁴²⁸ BOA., DH. ŞFR., 60/144., (13 Kanunusani 1331/26 Ocak 1916)

isteniyordu.⁴²⁹ Çanakkale Mutasarrıflığı'nın 26 Mayıs 1916 tarihinde hazırladığı rapora göre Çanakkale ve Gelibolu'dan Lapseki merkezde 795, Çardak'ta 38, Bergos merkezde 9, Bergos'a bağlı Kangırlı ve Yapıldak köylerinde toplam 11 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı.⁴³⁰ Karesi Mutasarrıflığı'nın nüfus raporuna göre ise Çanakkale'den Karesi'ye toplamda 2.062 gayrimüslim yerleştirilmişti.⁴³¹ (Bkz.: Tablo VI)

Çanakkale gayrimüslimlerinin iskân edildiği Karesi Sancağı kazaları	İskân edilen gayrimüslim nüfus sayısı
Balıkesir	190
Erdek	494
Bandırma	838
Kirazlı	330
Balya	194
Gönen	9
Bigadiç	7
Toplam	2.062

Tablo VI: Çanakkale gayrimüslimlerinin iskân edildiği Karesi kazaları ve nüfus sayıları.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4 Ağustos 1916 tarihinde benzer bir talebi Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan yeniden talep etti.⁴³² Çanakkale Mutasarrıflığı'nın 9 Ağustos 1916'da hazırladığı rapora göre askere gidenler hariç Biga merkezinde 550 erkek ve 800 kadın olmak üzere toplamda 1.350 Rum bulunmaktaydı.⁴³³ 12 Ağustos 1916 tarihinde hazırlanan raporda ise Biga ve iç kısımlarında 1.007 erkek, 1.038 kadın olmak üzere toplamda 2.045 Rum vardı.⁴³⁴ 1918 yılına gelindiğinde savaşın başından itibaren

⁴²⁹ BOA., DH. ŞFR., 59/280., (25 Nisan 1332/ 8 Mayıs 1916); BOA., DH. ŞFR. 66/132., (4 Şevval 1916/ 4 Ağustos 1916)

⁴³⁰ BOA., DH. ŞFR., 526/70., (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916)

⁴³¹ BOA., DH. ŞFR., 529/67., (10 Cemaziyelevvel 1332/19 Haziran 1916)

⁴³² BOA., DH. ŞFR., 59/280., (25 Nisan 1332/ 8 Mayıs 1916); BOA., DH. ŞFR. 66/132., (4 Şevval 1916/4 Ağustos 1916)

⁴³³ BOA., DH. ŞFR., 528/34., (27 Temmuz 1332/9 Ağustos 1916)

⁴³⁴ BOA., DH. ŞFR., 531/111., (30 Haziran 1332/12 Ağustos 1916)

Biga, Lapseki ve Çanakkale merkezinden 1.064 hane olmak üzere toplam 4.935 Rum'un sevk edildiğini görmekteyiz.⁴³⁵ (Bkz.: Tablo VII)

Yer Adı	Hane	Kişi Sayısı
Biga	133	526
Bayramiç	Mahall-i ahire kimse nakil olunmamıştır.	0
Ezine	Mahall-i ahire kimse nakil olunmamıştır.	0
Kale nahiyesi ile kurasını da muhtevi olan Lapseki merkez kazasından	931	4.459
Ayvacak	Mahall-i ahire kimse nakil olunmamıştır.	0
Toplam	1.064	4.935

Tablo VII: 8 Temmuz 1918 tarihli verilere göre Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan tahliye edilen Rum nüfus sayısı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra 31 Ekim 1918 tarihli rapordan savaş dolayısıyla Çanakkale ve civarından 1.070 hane olmak üzere toplam 7.233 Rum sevk ve iskâna tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁶ (Bkz.: Tablo VIII) 1918 yılının Kasım ayına gelindiğinde de Çanakkale ve çevresinden sevk edilecek Rum nüfus kalmamıştır.⁴³⁷

⁴³⁵ BOA., DH. ŞFR., 589/11., (8 Temmuz 1334/8 Temmuz 1918)

⁴³⁶ BOA., DH. ŞFR., 600/99., (27 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918)

⁴³⁷ 11 Mayıs 1918 tarihine gelindiğinde ise Çanakkale'den gönderilecek Rum ve Ermeni nüfusun olmadığı bilgisi veriliyordu. BOA., DH. ŞFR., 601/38., (5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918); BOA., DH. ŞFR., 603/34., (21 Kanunusani 1334/20 Kasım 1918)

Tahliye Edilen Yer Tahliye Edilen Yer	Hane	Nüfus
Biga kazası Havutça karyesinden	59	2543
Misakça karyesinden	74	283
Nefs-i Çanakkale'den	734	3404
Lapseki kazasından	203	1003
Toplam	1.070	7.233

Tablo VIII: 31 Ekim 1918 tarihli verilere göre Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan tahliye edilen Rum Nüfus sayısı.

8 Temmuz 1918 tarihinde verilen hane rakamları ile 31 Ekim 1918 tarihli hane verileri birbirine çok yakındır. Ancak kişi sayıları arasında 2.298 sayılılık bir fark vardır. İlk bakışta bu husus çelişkili gibi görünse de başka bölgelerden Rum nüfusun buralara nakledilme ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Mesela, Havutça köyüne Çanakkale livası dışındaki başka yerlerden sevk edilmiş muhacirin Rum nüfus ile yerli Rum'un birlikte kaydedilme olasılığı dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte, olağanüstü savaş koşullarının etkisiyle belgelerde sehven yazım hatalarının yapılmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Son olarak, konuyla ilgili Talat Paşa'nın özel evrakından çıkan belgeler, harp koşulları nedeniyle sevk edilen Rum nüfus sayısına dair bilgiler sunmaktadır. Bu belgelerde, Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan toplamda 15.423 Rum'un sevk edildiği bilgisi yer almaktadır.⁴³⁸

Dahiliye Nezareti, sevk ve iskân uygulaması sırasında tahliyelerin kontrollü ve belli bir düzen içinde yapılmasına büyük bir özen gösteriyordu. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden, Hüdavendigâr vilayeti ile Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıklarının'dan iç kesimlere sevk edilen Rumların yayılmalarına sebep

⁴³⁸ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 79.

birakılmayacak şekilde Rum köylerine yerleştirilmeleri tembihleniyordu.⁴³⁹ Böylece sevk edilen nüfus kontrol altında tutulmuş olacak, devletin ve ordunun güvenliği sağlanacaktı. Ancak bazen kontrolün kaybedildiği durumlar da olmaktaydı. Savaş sebebiyle tahliye edilen Rumlardan bazıları ilgili makamlardan izin alarak İstanbul'a gelmeye başlamıştı. Dahiliye Nezareti İstanbul'a gelen Rumlar için uygun şartların olmadığı gerekçesiyle taşra yöneticilerine gönderdiği yazıda, gerekli önlemlerin alınmasını ve Rumların İstanbul'un da dahil olduğu *mintıka-i memnu'adan* uzak yerlere gönderilmesini istemekteydi.⁴⁴⁰

Benzer bir sorun İzmir'de de söz konusuydu. Çanakkale ve Bandırma'dan Balıkesir'e iskân edilen pek çok Rum'un çeşitli vasıtalarla İzmir ve Manisa'ya gelmesi şikâyet konusu olmuştu. İzmir vilayetinden gelen yazıda bölgeye her gün neredeyse otuz kişinin geldiği belirtilmekte ve bunların Balıkesir'e iade edilmelerine yönelik çalışmaların başlatılması istenmekteydi.⁴⁴¹ Hükümet, askerî açıdan önemli olan yasak bölgelerin boşaltılması konusunda oldukça dikkatli davrandı ve sıkı önlemler aldı.⁴⁴² Hükümetin *mintıka-ı memnu'a* uygulamasındaki en önemli gerekçesi stratejik noktada kalan yerlerin korunmasına yönelik bir tedbir kararı olmasıydı. Bu doğrultuda mezkur bölgelere yolculuk yapanlara kırmızı seyahat belgesi verilmekte ve belgenin usulüne göre kullanılmasına dair kontroller ciddiyetle yapılmaktaydı. Usulüne aykırı kullanımlar için de cezai yaptırımların uygulanacağı bildiriliyordu.⁴⁴³ Yine bu bölgelerden çıkarılan kişiler genel aftan yararlanamadıkları için geri dönmelerine ikinci bir emre kadar müsaade edilmiyordu.⁴⁴⁴

⁴³⁹ BOA., DH. ŞFR., 547/157., (13 Şaban 1333/26 Haziran 1915); BOA., DH. ŞFR., 477/68., (14 Haziran 1331/27 Haziran 1915)

⁴⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 56/332., (26 Eylül 1331/9 Ekim 1915)

⁴⁴¹ BOA., DH. ŞFR., 501/113., (5 Kanunuevvel 1331/18 Aralık 1915)

⁴⁴² Dahiliye Nezareti'nin yasak bölgelerde yapılan tahliyelerle ilgili olarak Başkumandanlık Vekaleti'ni sık sık bilgilendirdiğini görüyoruz. BOA., DH. ŞFR., 527/62., (23 Temmuz 1332/5 Ağustos 1916)

⁴⁴³ BOA., DH.EUM.SSM., 23/14-A., (13 Ramazan 1336/22 Haziran 1918)

⁴⁴⁴ DH.EUM.VRK., 18/41., (17 Zilkade 1336/24 Ağustos 1918)

Osmanlı hükümetinin yasak bölge uygulamasındaki denetimci tavrının sadece gayrimüslimlere yönelik olmadığını da söylemeliyiz. Yasak bölge uygulaması gereğince meskûn bölgelere giriş ve çıkışlar büyük bir dikkatle sürekli takip edilmekteydi. Öyle ki, İstanbul Eyüp'te ikamet eden Abdi Ağa'nın yasak bölge sınırları içinde kalan Biga'daki Demirci köyünde Hacı Ali Bey çiftliğini satın alarak buraya yerleşmesi dikkati çekmişti. Hükümet Abdi Ağa'nın bu mıntıkaya nasıl ve ne yolla geldiği, kimden izin aldığı ve sorumlu memurlar hakkında tahkikat yapılmasını⁴⁴⁵ ve yasaklı bölgelerin muhafazası için gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu.⁴⁴⁶

Savaş döneminde Osmanlı hükümetinin gayrimüslimlere yönelik kontrolcü ve denetimci tavrı sadece tahliye kararlarıyla sınırlı değildi. Hükümet gayrimüslimleri devlet işlerinden uzaklaştırma siyaseti de izliyordu. Savaşın hemen öncesinde ve devam ettiği esnada Çanakkale'de görevli pek çok gayrimüslim memurun işine son verildi. Bu çerçevede Lapseki'de oturan Çanakkale Fener memurunun yerine Çanakkale idare kâtibi Feyzullah Efendi getirildi.⁴⁴⁷ Yine Gelibolu'da gayrimüslim Fener memurunun varlığı “*gayr-i caiz*” olduğundan yerine Müslüman bir memurun görevlendirilmesi Edirne Valisi tarafından istenmekteydi.⁴⁴⁸ Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Çanakkale Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta ise azledilmiş ya da azledilecek gayrimüslim azaların yerine Müslümanlardan aza seçilmesi uygun görülüyordu.⁴⁴⁹ Benzer gerekçelerle Karabiga hattında işleyen gezi vapurlarında kahvecilik yapan ve hareketlerinden kuşku duyulan Rum Kleanti'nin de işine son verilerek yerine bir Müslüman'ın tayin edilmesine karar verildi.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 52/38., (30 Ramazan 1336/9 Temmuz 1918)

⁴⁴⁶ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 60/7., (3 Şevval 1336/12 Temmuz 1918)

⁴⁴⁷ BOA., DH. EUM., 3.Şb., 6/36., (3 Haziran 1331/16 Haziran 1915)

⁴⁴⁸ BOA., DH. ŞFR., 477/38., (13 Haziran 1331/26 Haziran 1915)

⁴⁴⁹ BOA., DH. ŞFR., 52 /239., (21 Cemaziyelevvel 1333/6 Nisan 1915)

⁴⁵⁰ BOA., DH. EUM., 3.Şb., 16/11., (7 Muharrem 1335/3Kasım1916)

Sevk ve iskân uygulamasında önemli bir konu da tahliye edilen Rumların ihtiyaçlarının karşılanması meselesiydi. Bunun için tahliyeler sırasında Rumların tüm ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili olarak vilayetler ve mutasarrıflıklarla birlikte İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti⁴⁵¹ görevlendirildi.⁴⁵² Buna göre ihtiyaçların temini, iaşenin verilmesi, tahliye sürecinin kontrollü ve düzenli bir şekilde yapılabilmesi için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, mahalli idareler ve ordu kumandanlıkları koordineli olarak birlikte hareket edeceklerdi.⁴⁵³ Örneğin, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti harp ahvali sebebiyle sahil bölgelerinden başka yerlere sevk edilen Rumların miktarıyla birlikte tahliye ve iskân edildikleri mahallerin bildirilmesini Edirne ve Hüdavendigâr vilayetleri ile birlikte Çanakkale ve Karesi Mutasarrıflığı'ndan talep etmekteydi.⁴⁵⁴

Osmanlı hükümetinin savaşa girmesiyle birlikte buldukları yerlerden tahliye edilenler için Osmanlı maliyesinden ödenekler vermeye başlanmıştı. Osmanlı maliyesinden harp gerekçesiyle yerlerinden sevk ve iskân edilenler için 3 milyon kuruşun hazineden ödenmesine Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeler sonucunda karar verilmişti.⁴⁵⁵

Ayrıca çalışamayacak durumda olan ve yardıma muhtaç Rumlar için de muhacirin tahsisatından iâşe ve iskân masrafları karşılanmaktaydı. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 17 Mayıs 1915'te Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas, Ankara, Kastamonu,

⁴⁵¹1913 yılında kurulan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 1916 yılında genel müdürlüğe dönüştürülerek ismi Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi olmuştur. Volkan Marttin, "Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 2., S. 5., Aralık 2011, s. 14-30.

⁴⁵² Rumların ve Ermenilerin iâşe ve iskân masraflarının yürütülebilmesi için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey görevlendirilmişti. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 9.

⁴⁵³ Ufuk Erdem, "Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (1913-1922)", *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal Of World Of Turks*, Vol. 9, No. 1, 2017, s. 72.

⁴⁵⁴ BOA., DH. ŞFR., 54/312., (22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915); Sevk ve iskân işlemlerimde İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti ile mahalli idareler arasındaki koordineli çalışmalara daha fazla örnek için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 54/157., (13 Haziran 1331/26 Haziran 1915); BOA., DH. ŞFR., 54/172., (16 Şaban 1333/29 Haziran 1915)

⁴⁵⁵ BOA., MV., 197/112., (19 Nisan 1331/2 Mayıs 1915)

Edirne, Hüdavendigâr vilayetleriyle Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflıkları'na gönderdiği yazıda “..... *Harb dolayısıyla tebdil-i mekân mecburiyetinde kalan mültecilerden orada ne mikdar bulunduğunun ve bunlardan bi-hakkın muhtaç olanların iskân ve iaşeleri için ne kadar masraf ihtiyarı zaruri olduğu*”⁴⁵⁶ bilgisini talep etmekteydi. Bu çerçevede, Çanakkale’de yasak bölge sahasında kalan Çardak-Baba burnu hattından çıkarılan Rumlardan da yardıma muhtaç olanların ihtiyaçları, muhacirin tahsisatından karşılanmaya çalışılıyordu.⁴⁵⁷ Hükümet ihtiyaç sahipleri için Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından kişi başı 2 kuruşun verilmesi için bir ödenek ayırmıştı.⁴⁵⁸ Çanakkale Mutasarrıflığı'na göre muhacirin iâşe ve iskân tahsisatında tüm liva için 100 bin kuruş gerekmektedir.⁴⁵⁹ Ancak Rum ve Ermeni ailelerine yapılan ödemelerin yetersiz kalması üzerine Harbiye Nezareti'nden 300 bin liralık ek bir ödenek çıkartılmıştı.⁴⁶⁰ Çanakkale’ye gönderilen iaşelerin yeterli gelmediği sevk olunan ve olunacak aileler için para gönderilmesi talebinde bulunan Çanakkale Mutasarrıflığı'nın yazısından anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

Maddi sorunların halledilebilmesi için hükümet, tahliyeler sırasında iskân edilen Rumların çalışabilecek durumda olanlarına izin verilerek para kazanmalarına müsaade etmekteydi. Bu yüzden Dahiliye Nezareti Rumların hangi mesleklerle uğraştıklarına dair bilgi almak için ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara sık sık başvuruyordu. Örneğin Çanakkale ve çevresinden tahliye edilen 200 gayrimüslim arasında bakkal ve şekerçi bulunmaktaydı.⁴⁶² Yine farklı bir tarihte Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Çanakkale’den tahliye edilen gayrimüslimlerin hangi zanaat ve işlerle uğraştıkları

⁴⁵⁶ BOA., DH. ŞFR., 53/26., (4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915)

⁴⁵⁷ Belgede Rumlarla birlikte aynı zamanda Ermenilerin ve Musevilerin de ihtiyaçlarının karşılanması istenmekteydi. BOA., DH. ŞFR., 66/50., (9 Temmuz 1332/22 Temmuz 1916)

⁴⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 69/54., (6 Teşrinievvel 1332/19 Ekim 1916)

⁴⁵⁹ BOA., DH. ŞFR., 546/69., (11 Şubat 1332/24 Şubat 1917)

⁴⁶⁰ BOA., MV., 209/42., (5 Eylül 1333/5 Eylül 1917)

⁴⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 570/13., (31 Teşrinievvel 1333/31 Ekim 1917)

⁴⁶² Çanakkale mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 509/1., (29. Aralık 1331/ 12 Ekim 1915); BOA., DH. ŞFR., 60/293., (5 Rebiülevvel 1334/11 Ocak 1916)

soruluyordu.⁴⁶³ Gayrimüslimlerin hangi zanaat ve işlerle uğraştıklarının tespiti ayrıca savaş dolayısıyla baş gösteren işçi sıkıntısının çözüm yolu olarak da düşünülmekteydi. Örneğin, Edremit ve Burhaniye'deki zeytin üreticileri savaş ortamından dolayı zeytinlerini toplayacak işçi bulamadıkları şikâyetiyle Karesi Mutasarrıflığı'na müracaat etmişlerdi. Bu duruma istinaden Karesi Mutasarrıfı Kemal Bey de Çanakkale, Gelibolu ve Marmara havzasından bu bölgeye iskân edilen Rumların bir kısmının zeytin toplama işinde amele olarak istihdamlarının uygun olup olmadığı hakkında görüş soruyordu.⁴⁶⁴

Sevk ve iskân uygulaması sırasında ortaya çıkan önemli meselelerden biri, gayrimüslim nüfus arasında görülen din değiştirme (ihtida) talepleriydi. Sevk ve iskân uygulamalarının beraberinde getirdiği zor yaşam koşullarından kurtulmak isteyen bazı gayrimüslimler, pragmatik nedenlerle ihtida etme arzusunda bulunmuşlardır. Örneğin, Çanakkale merkez ve köylerinden Bayramiç'e sevk edilen bir grup gayrimüslim, bireysel olarak ya da aileleriyle birlikte ihtida etme niyetlerini dile getirerek hem mutasarrıflık idaresine hem de Mevki Kumandanlığı'na başvuruda bulunmuştur. Bu durum, dönemin din değiştirme taleplerinin dini saiklerden kaynaklanmadığını, sosyo-ekonomik ve siyasi dinamikler tarafından da şekillendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus, ilgili belgede ihtida talebinde bulunanlar için yalnızca 'gayrimüslim' ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Bu durum, Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını ve tüm bu grupların ortak bir kategori içinde değerlendirildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, söz konusu belge her üç cemaatin üyelerinin durumlarını kapsayıcı bir çerçevede ele alacak şekilde ilgili bölümlerde analiz edilecektir.

⁴⁶³ BOA., DH. ŞFR., 60/293., (5 Rebiülevvel 1334/11 Ocak 1916)

⁴⁶⁴ BOA., DH. ŞFR., 497/53., (1 Teşrinisani 1331/14 Kasım 1915)

Nitekim Çanakkale Mutasarrıfı konuyla ilgili olarak yaklaşık 100 gayrimüslimin müracaatta bulunduğunu ve Çanakkale Mevkii Kumandanlığı'nın bu kişilere Müslüman gibi muamele ettiğini bildirmekteydi. İlgili yazıda, “.....*gayr-ı makbul ihtida olan yirmi yaşından dun çocukların da*” olduğu belirtilmiştir. Ancak, bu durumun değerlendirilmesi için danışılacak bir din adamının bulunmaması, söz konusu kişilere yönelik nasıl bir işlem yapılacağı konusunda belirsizlik yaratmaktaydı. Bu çerçevede, mutasarrıflık makamı, meselenin çözümü ve gerekli işlemlerin belirlenmesi amacıyla Dahiliye Nezareti'ne danışma gereği duymaktaydı. Mutasarrıf, gönderdiği yazıda, özellikle yirmi yaşından küçük bireylerin ihtida taleplerine karşı temkinli yaklaşılması gerektiğini vurgulamakta ve bu kişilerin müracaatlarının kabul edilmemesi yönündeki görüşünü dile getirmekteydi.⁴⁶⁵ Zira Osmanlı hükümeti, sevk ve tahliye sürecini başlattığı bu dönemde, ihtida isteğinde bulunabilme yaşını 15'ten 20'ye çıkarmıştı. Ayrıca nüfus kanununun 60. maddesi uyarınca da ihtida arzuhaliyle müracaatta bulunan kişilerin idare meclisine kimlikleriyle birlikte 20 yaşını doldurmuş olduklarını kanıtlamaları da zorunluydu.⁴⁶⁶ Bu nedenle Dahiliye Nezareti, Çanakkale Mutasarrıflığı'na mevzu bahis gayrimüslimlerin tahliyeleri sırasında topluca din değiştirmelerinin uygun olmadığını bildirerek; bu kişiler içinde evlilik yoluyla Müslüman olduklarını kanıtlayanların münferit olarak ihtidasının kabul edilebileceğini ilettili.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ BOA., DH. ŞFR., 512/3, (23 Kanunuevvel 1331/5 Ocak 1916); 20 yaşından küçük kadın erkek fark etmeksizin ihtida taleplerinin dikkate alınmaması için Dahiliye Nezareti'nin Çanakkale mutasarrıflığına gönderdiği telgraf için bkz.: BOA., DH. ŞFR., 96/100., (8 Şubat 1335/8 Şubat 1919)

⁴⁶⁶ Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.6, Aralık 2012, s. 3.

⁴⁶⁷ BOA., DH. ŞFR., 61/221., (24 Şubat 1331/8 Mart 1916). 20 yaşından küçük kadın erkek fark etmeksizin ihtida taleplerinin dikkate alınmamasına dair uygulamanın 1919 senesinde devam ettiği Dahiliye Nezareti'nin Çanakkale mutasarrıflığına gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır. BOA., DH. ŞFR., 96/100., (8 Şubat 1335/8 Şubat 1919)

2.2.2. Çanakkale Ermenilerinin Sevk ve İskânı

Osmanlı hükümeti, Doğu Anadolu’da başlayan ayrılıkçı Ermeni hareketine karşı 27 Mayıs 1915 tarihinde “*Kanun-ı Mukavat’ı*” çıkartarak sevk ve iskân politikasını yürürlüğe koydu.⁴⁶⁸ Başlangıçta sadece Doğu Anadolu’yu kapsayan bu uygulama, daha sonra İç Anadolu ve Güney Marmara bölgelerini de içine alacak şekilde genişletildi. Çünkü başkent İstanbul’u Anadolu’ya bağlayan deniz yolları ve demiryolu güzergahlarıyla birlikte İtilaf devletlerinin Çanakkale’de bir cephe açması Güney Marmara bölgesine yeni bir stratejik önem kazandırdı. Bu yeni durumla birlikte hükümet, bu bölgelerdeki Ermenileri de devletin güvenliği açısından bir tehdit unsuru olarak gördü ve değerlendirdi. Nitekim 5 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti bazı iç Anadolu şehirleriyle⁴⁶⁹ birlikte Güney Marmara bölgesinde Hüdavendigâr vilayeti ile Karesi Mutasarrıflığı’ndaki Ermenilerin sevk ve iskân edilmesine karar verdi.⁴⁷⁰ Ancak Dahiliye Nezareti tarafından Güney Marmara bölgesinde bulunmasına rağmen Çanakkale Mutasarrıflığı’nı 5 Ağustos 1915 tarihli bu kararnamenin dışında bırakılmıştı. Zira Kasım 1914’te başlayan İtilaf kuvvetlerin saldırıları Çanakkale merkezine büyük hasar verince, 5 Ağustos tarihli kararname öncesinde Ermeni-Rum ve Musevilerinde içerisinde bulunduğu şehir sakinlerinin uzak bölgelere nakledilmesine zaten başlanmıştı.⁴⁷¹ Bu nedenle Çanakkale’deki Ermenilerin tahliye süreci, olağanüstü koşullar ve yaşanan zorluklar altında emniyet, düzen ve insani ihtiyaçların bir sonucuydu. Yani Rumların sevk

⁴⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 8-155; Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 97; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devleti’nde Neden Tehcir Uygulandı*, TBMM Basımevi, Ankara 2021, s. 15.

⁴⁶⁹ İlgili iç Anadolu şehirleri; Ankara vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Eskişehir ve Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflıkları’dır. BOA., DH. ŞFR., 54/276., (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915)

⁴⁷⁰ BOA., DH. ŞFR., 54-A/276., (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915); Ancak bu kararnamede Osmanlı hükümeti Katolik Ermenileri sevk ve iskân uygulamasının dışında bırakıyordu. Ayrıca 15 Ağustos 1915 tarihinde de Protestan Ermeniler sevk ve iskân uygulamasından muaf tutulmuşlardı. BOA., DH. ŞFR., 54-A/382., (2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915). Ayrıca bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 72-77. Öte yandan bu Ermenilerin arasında ister Katolik ister Protestan olsun, zararlı faaliyetlere karıştıkları tespit edilenler buldukları yerden tahliye edilecekti. BOA., DH. ŞFR., 55-A/23., (20 Ağustos 1331/ 2 Eylül 1915)

⁴⁷¹ BOA., DH. ŞFR., 469/7., (17 Nisan 1331/30 Nisan 1915); BOA., DH. ŞFR., 470/57., (25 Nisan 1331/8 Mayıs 1915)

ve iskânında olduğu gibi Ermenilerinde sevk ve iskânı öncelikle savaş alanında tatbik edilmişti. Ancak, bu tahliye sürecinde Çanakkale Mutasarrıflığı, savaşın yarattığı olağanüstü koşullardan dolayı gerekli düzeni sağlamakta zorlandığından ilk tahliyeler sırasında Ermeniler, askerî mevki olarak önemli bir yer olan Ezine kazasına göç etmişlerdi. Ermenilerin burada toplanması, Ezine'nin “..... *livanın en mühim bir muntıkai askerîyesi*” olmasından dolayı güvenlik açısından sakıncalı bulunmuştu.⁴⁷² Öte yandan Ezine'ye gelmiş olan Ermenilerin bir kısmının hükümetin kontrolü dışında çevre köylere dağılması, yerel halk arasında endişe ve huzursuzluğa da neden olmaktaydı. Bu durum, köylerde yaşayan yerli halkın günlük yaşamını olumsuz etkilemiş ve ahalinin “..... *uruk-ı hayatiyelerini kemirmeye*” başladığı şikâyetiyle buradaki Ermenilerin bir kısmının Karesi 'ye gönderilmesi kararı alınmıştı.⁴⁷³ Bu gelişmelerin yanında Osmanlı hükümeti, geçmişte Trablusgarp Savaşı esnasında Ezine'de kutlama yapan ve bu kutlamalara katılan Ermenilerin buradan derhal nakledilmelerini, ayrıca kutlamalara katılan Ermeniler arasında ayrılıkçı siyasi faaliyetlere karışan komitacılar var ise onların da tespit edilerek derhal tutuklanması için harekete geçilmesini istiyordu.⁴⁷⁴

Bunun yanı sıra hükümet, Çanakkale'deki Ermenilerin ayrılıkçı siyasi faaliyetlerinin yayılma eğilimine karşılık Ermenilere ait yayın organlarını da denetim altına almaya çalışıyordu. Aslında bu denetim tüm ülke genelindeki Ermeni yayın faaliyetlerini kapsıyordu. Bu kapsamda, Çanakkale'deki Ermenilerin de yayın organları üzerinden ayrılıkçı propaganda yapıp yapmadığının araştırılması için Çanakkale Mutasarrıflığı'na bir emir gönderilmişti. Nitekim Çanakkale Mutasarrıflığı liva merkezi ve kasabalarında Ermenice süreli yayınların olup olmadığı konusunda bir soruşturma

⁴⁷² BOA., DH. ŞFR., 471/26., (2 Mayıs 1331/15 Mayıs 1915)

⁴⁷³ BOA., DH. ŞFR., 471/26., (2 Mayıs 1331/15 Mayıs 1915)

⁴⁷⁴ BOA., DH. ŞFR., 53/289., (26 Mayıs 1331/8 Haziran 1915)

başlatmış ve yapılan soruşturma neticesinde Çanakkale’de Ermenice herhangi bir gazete ya da derginin yayınlanmadığı anlaşılmıştı.⁴⁷⁵

Bu tahkikatlarla eş zamanlı olarak yukarıda bahsettiğimiz gibi Ezine’deki 500 Ermeni’nin liva sınırları içerisinde uygun bir yere ya da Karesi bölgesine nakledilme çalışmaları başlatıldı.⁴⁷⁶ Çanakkale Mutasarrıflığı 66’sı erkek, 140’ı kadın olmak üzere toplam 206 Ermeni’nin Biga üzerinden Bandırma’ya gönderilmesi kararını aldı. Biga üzerinden Bandırma’ya gönderilecek olan bu Ermenilerle ilgili olarak Bandırma Kaymakamlığı herhangi bir şekilde bilgilendirilmediği gerekçesiyle Dahiliye Nezareti’ne Ezine’den gelecek Ermenilerin nerelere nakledileceğini soruyordu. Bu sorun karşısında Dahiliye Nezareti, Bandırma’ya gelecek olan Ermeni kafilesinin Bilecik üzerinden Adana’ya sevklerinin uygun olduğunu ancak oluşabilecek izdihamdan dolayı Adana’ya sevk edilmeden bir müddet Hüdavendigâr vilayetinde Kirmasti ve Karacabey kazalarındaki Ermeni köylerinde iskân edilmelerinin uygun olacağını belirtmekteydi.⁴⁷⁷

Sevk ve iskân sürecinde yaşanan izdiham sorunundan başka savaşın getirdiği olumsuz şartlardan dolayı Ermeni kabilelerinin barınma ve iaşelerinin temini de en önemli sorunların başında gelmekteydi. Barınma ve iaşe konusundaki koordinasyonun sağlanması işi ilgili vilayetler, mutasarrıflıklar ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne bırakılmıştı.⁴⁷⁸ Çanakkale’de savaşın başlamasıyla birlikte sevk edilenlerin mağduriyete uğramaması için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti harekete geçmişti. Konu ile ilgili olarak Çanakkale Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta sevk edilenler arasında yardıma muhtaç olanların tespit edilerek iaşe masraflarının derhal bildirilmesi isteniyordu.⁴⁷⁹ Hükümet Ermeni kabilelerinin barınma ve iaşeleri için gerekli

⁴⁷⁵ BOA., DH. ŞFR., 473/93., (20 Mayıs 1331/2 Haziran 1915)

⁴⁷⁶ BOA., DH. ŞFR., 53/289., (26 Mayıs 1331/8 Haziran 1915)

⁴⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 478/114., (22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915)

⁴⁷⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 10.

⁴⁷⁹ BOA., DH. ŞFR., (3 Recep 1333/17 Mayıs 1915)

tedbirleri almaya çalışmışsa da bir yerden başka bir yere nakledilme sürecinde -ki savaş ortamının yarattığı olağanüstü şartları da göz önüne alırsak- maddi ve manevi birçok sıkıntıya maruz kalındığı aşikardır. Nitekim Çanakkale Mutasarrıflığı Biga'daki Ermenilerin yaşam koşullarının pek de iyi olmadığını 3000 kadar Musevi ve Ermeni'nin çadırlarda birlikte barınmakta olduğu bilgisini veriyordu. Hatta kış aylarının yaklaşmasından endişe eden mutasarrıflık bundan sonra çadırlardaki yaşam şartlarının daha da zor olacağına dikkat çekerek buradaki Ermenilerin başka yere sevk edilmeleri için harekete geçilmesini istiyordu. Dahiliye Nezareti de konuyla ilgili olarak daha fazla mağduriyetin yaşanmaması için Ermenilerin Biga'dan daha uygun şartların sağlanabileceği bölgelere sevkine karar verdi.⁴⁸⁰

Ermenilerin sevk edilme gerekçeleri bazen buldukları yerlerdeki koşullara göre de şekillenmekteydi. Örneğin, Biga'da yaralı asker sayısının artması ve yaklaşan kış mevsiminden dolayı bu yaralı askerlerin artık barakalarda ya da çadırlarda kalmasının mümkün olmadığı bildirilerek⁴⁸¹ Çanakkale merkezden Biga'ya gelen ve takriben 40-50 hanelik Ermeni nüfusun Bandırma güzergahından Anadolu içlerine sevkleri yapıyordu.⁴⁸²

Ayrıca çeşitli mazeretlerinden ve velileri askerde bulunmasından dolayı Çanakkale merkez köyleriyle birlikte Lapseki ve Bayramiç kazalarında Harbiye Nezareti'nin izniyle sevk edilmeyen Ermeniler de bulunmaktaydı. Zira Çanakkale Mutasarrıflığı bu Ermenilerin varlığını sakıncalı bularak 26 Eylül 1915 tarihinde Biga'daki 395 yerli Ermeni ile⁴⁸³ birlikte mazeretli olanların da sevk edilmeleri için harekete geçti.⁴⁸⁴ Ancak mevsim şartlarından dolayı sevk ve iskân uygulaması askıya

⁴⁸⁰ BOA., DH. ŞFR., 666/95., (28 Ağustos 1331/10 Eylül 1915)

⁴⁸¹ BOA., DH. ŞFR., 486/14., (16 Ağustos 1331/29 Ağustos 1915)

⁴⁸² BOA., DH. ŞFR., 55-A/28., (20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915)

⁴⁸³ Yerli Ermeni hane sayısı 105'tir. Aynı tarihte Biga'da 24 yabancı Ermeni de bulunmaktaydı.

⁴⁸⁴ BOA., DH.EUM. 2.Şb., 11/49-A., (13 Eylül 1331/26 Eylül 1915)

alınmak zorunda kaldı. Nitekim 27 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti Anadolu'daki ilgili 5 vilayet ve 6 mutasarrıflıktaki Ermenilerin sevk işlemlerini geçici olarak durdurdu.⁴⁸⁵ Bu kararın uygulanmasını yakından takip eden hükümet Edirne'ye bağlı Tekirdağ'da Ermenilerin sevk işlemlerinin devam ettiği haberini aldıktan hemen sonra Edirne vilayetine tahliyelerin geçici olarak durdurulduğunu bir kez daha hatırlatarak alınan kararın uygulanmasını istedi.⁴⁸⁶

Çanakkale Mutasarrıflığı 27 Ekim 1915 tarihli bu kararın dışında bırakılsa da kış aylarının gelmesinden dolayı Çanakkale'den Bandırma'ya gönderilecek Ermenilerin sevk işlemlerini bir sonraki emre kadar ertelemiş ve bir müddet daha Biga'da kalmalarına karar vermişti.⁴⁸⁷ Ermeni kabileleri arasında daha fazla mağduriyetin yaşanmaması için oldukça ihtiyatlı davranan hükümet,⁴⁸⁸ 22 Aralık 1915 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda yerli Ermenilerin bir sonraki emre kadar nakil işlemlerinin ertelenmesini istedi.⁴⁸⁹ Bu tehir kararından 11 gün sonra da Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan liva dahilindeki Ermenilerin nerelerde bulduklarına ve sayılarına ilişkin geniş bir malumat ile⁴⁹⁰ daha önce yola çıkan Ermenilerin sayıları hakkında bilgi talep etti.⁴⁹¹ Çanakkale Mutasarrıflığı'nın cevabi yazısına göre Çanakkale merkezi dahil olmak üzere özel izinliler hariç Ezine ve Lapseki kazalarındaki Ermeniler Karesi'ye nakledilmişlerdi.⁴⁹²

Öte yandan Ermenilerin sevkiyat işlemleri geçici olarak durdurulsa da hükümet Ermenilere karşı şüpheli tavrını göstermeye devam etti. Örneğin Çanakkale'de kalmalarına izin verilen Ermeniler arasında zararlı görülen veya sürekli ikametlerinde

⁴⁸⁵ BOA., DH. ŞFR., 57/135., (14 Teşrinievvel 1331/27 Ekim 1915)

⁴⁸⁶ BOA., DH. ŞFR., 57/273., (21 Teşrinievvel 1331/3 Kasım 1915)

⁴⁸⁷ BOA., DH. ŞFR., 496/58., (25 Teşrinievvel 1331/7 Kasım 1915)

⁴⁸⁸ BOA., DH. ŞFR., 58/124., (12 Teşrinisani 1331/ 25 Kasım 1915)

⁴⁸⁹ BOA., DH. ŞFR., 59/218., (23 Kanunuevvel 1331/5 Ocak 1916)

⁴⁹⁰ BOA., DH. ŞFR., 59/188., (21 Kanunuevvel 1331/3 Ocak 1915)

⁴⁹¹ BOA., DH. ŞFR., 59/218., (23 Kanunuevvel 1331/5 Ocak 1916)

⁴⁹² BOA., DH. EUM., 2.Şb., 74/1., (25 Kanunuevvel 1331/7 Ocak 1916)

şüphe edilen kişiler var ise askerî kararlarla derhal liva sınırlarından çıkarılmaları zaruri bulunuyordu.⁴⁹³ Ayrıca bu süreçte sevkleri tehir edilen yerli ve yabancı Ermenilerin buldukları mahallerdeki idari birimlerden aldıkları izinlerle rahatça dolaştıkları tespit edilmiş ve hükümet derhal bu durumun önüne geçmek için yeni kararlar almıştı. Dahiliye Nezareti, bu durumla ilgili olarak Çanakkale'nin de içinde bulunduğu 11 vilayet ve mutasarrıflığa 3 Şubat 1916 tarihinde bir kararname göndermişti. Kararnameye göre Dahiliye Nezareti'nden onay almadan hiçbir Ermeni'ye izin belgesi hazırlanmayacak ve ihtida edenler de dahil olmak üzere kimse bulunduğu mıntıkayı terk edemeyecekti.⁴⁹⁴

Osmanlı hükümeti, geçici olarak durduğu Ermeni sevk ve iskânını 15 Mart 1916 tarihinde tamamen sonlandırmıştı. Edirne, Aydın, Ankara, Adana, Hüdavendigar, Kastamonu, Sivas, İzmit ve Konya vilayetleri ile Bolu, Kayseri ve Karesi Mutasarrıflıkları'na gönderdiği talimatla, idari ve askerî açıdan her ne gerekçeyle olursa olsun artık Ermenilerin tahliye edilmeyeceğini bildiriyordu.⁴⁹⁵ Ancak daha öncesinde olduğu gibi askerî açıdan stratejik öneme sahip olması nedeniyle Çanakkale bu talimatnamenin de dışında bırakılmış, güvenlik endişesiyle Çanakkale'deki Ermenilerin sevk ve iskânı, mutasarrıflık tarafından lüzumlu görülmüştü. Çanakkale Mutasarrıflığı, Biga'nın hem Marmara Denizi'ne hem de Rumeli sahiline olan yakınlığından dolayı buradaki Ermenilerin varlığını emniyet açısından tehlikeli buluyordu. Çünkü savaşın etkisiyle askerî stratejilerin gözden geçirildiği bu dönemde, Çanakkale'nin korunması ve güvenliği ön plandaydı. Bu yüzden de Çanakkale Mutasarrıflığı 13 Temmuz 1916 tarihinde buradaki Ermenilerin tahliye edilmesi için Dahiliye Nezareti'nden izin istedi.⁴⁹⁶ Ayrıca Çanakkale Mutasarrıflığı, bölgedeki Ermeni nüfusunu kontrol altında tutmak ve güvenlik risklerini en aza indirmek adına münferit önlemler almaya da devam etmekteydi.

⁴⁹³ BOA., DH. ŞFR., 60/144., (13 Kanunusani 1331/26 Ocak 1916)

⁴⁹⁴ BOA., DH. ŞFR., 60/216., (21 Kanunusani 1331/3 Şubat 1916)

⁴⁹⁵ BOA., DH. ŞFR., 62/21., (2 Mart 1332/15 Mart 1916)

⁴⁹⁶ BOA., DH. ŞFR., 531/111., (30 Haziran 1332/13 Temmuz 1916)

Örneğin, Rus Konsolosluğu'nun tahliyesi sırasında, Ermeni milletinden Manuk isimli bir şahsın Rus Konsolosu'na ait hayvanların bakımı için görevlendirilmesi gibi olaylar, mutasarrıflık tarafından dikkate alınan risk unsurlarıydı. Bu yüzden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'den Manuk'un liva dışına çıkarılması için izin istenmişti. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti de mutasarrıflık ile aynı kaygıları paylaşarak Çanakkale'nin stratejik açıdan "*mıntika-i askerîye*" olması nedeniyle Manuk'un bu bölgede ikamet etmesini uygun bulmamış ve derhal liva dışına çıkarılmasına karar vermişti.⁴⁹⁷ Aynı şekilde Beşinci Ordu'ya bağlı Lapseki Çardak Hastanesi et müteahhidi (et tedarikçisi) Edvaryan'ın da durumu da mutasarrıflık tarafından ele alınmış ve hakkında nasıl bir işlem yapılacağı Başkumandanlık Vekaleti'ne sorulmuştu. Hükümet, gayrimüslimlerin yerinde bırakılması kararı almış ve bu nedenle Lapseki'ye gitmesini uygun bulmamıştır. Bunun yerine, Müslüman bir kişinin getirilmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁹⁸

Osmanlı hükümeti, Ermenilere yönelik başlattığı sevk ve iskân uygulamasında tahliye sürecini hızlı ve düzenli yapabilmek amacıyla yakın yerler ve sorunsuz güzergahlar belirlemeye çalışmış, ayrıca Ermenilerin güvenliğine ve korunmasına da sevk işlemleri sırasında dikkat edilmişti.⁴⁹⁹ Çanakkale'deki Ermenilerin ilk tahliyesi, savaşın etkisiyle ilk olarak liva içine dönük olarak Bayramiç ve Biga kazalarına yapılmıştı. Ancak daha sonra ülke genelinde Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulamasının başlamasıyla birlikte Çanakkaleli Ermeniler, başta Hüdavendigâr ve Karesi olmak üzere Kütahya, Karahisar-ı sahip, Eskişehir, Kastamonu, Konya, Aydın, Adana gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmiş,⁵⁰⁰ hatta güneyde en uzak mesafede

⁴⁹⁷ BOA., DH. EUM. 5. Şb., 81/10., (8 Mayıs 1332/21 Mayıs 1916)

⁴⁹⁸ BOA., DH.EUM. 3.Şb., 16/2., (2 Muharrem 1335/29 Ekim 1916)

⁴⁹⁹ BOA., DH. ŞFR, 54/156., (13 Haziran 1331/26 Haziran 1915)

⁵⁰⁰ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 111-133; Talat Paşa'nın özel evrakından çıkan belgelerde Çanakkale'den Adana'ya, Eskişehir'e ve Halep'e Ermenilerin sevk edilmesine dair bir malumat yoktur. Ancak arşiv vesikaları ışığında Çanakkale'den Adana'ya, Eskişehir'e ve Halep'e de Ermenilerin nakledildiklerini tespit ediyoruz. BOA., DH. ŞFR., 478/114., (22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915); BOA., DH. EUM. 2.Şb., 48/25., (29 Kanunusani 1334/29 Ocak 1918)

kalan Suriye sınırları içinde Zor ve Halep'e de sevk edilmişlerdi.⁵⁰¹ Çanakkale merkez ve civarındaki Ermeniler, bu yerleşim yerlerine gönderilmeden önce liva içinde Biga'da toplanmaları sağlanarak, nakil işlemleri de çoğunlukla Bandırma güzergahı üzerinden gerçekleştirilmişti.

Osmanlı hükümeti, nakil işlemlerini yürütürken ilgili vilayet ya da mutasarrıflıklardan sürekli olarak nüfus defterlerinin gönderilmesini talep etmekteydi. Ancak, savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda, bu taleplerin zamanında yerine getirilmesinde aksaklıklar yaşıyor ve nüfus defterleri istenilen sürede gönderilemiyordu. Örneğin, Çanakkale Mutasarrıfı 11 Temmuz 1915 tarihli telgrafında Çanakkale'nin tahliye edilmesinden dolayı kesin bir nüfus hesabı yapılamadığını bildirmekteydi.⁵⁰² Aradan yaklaşık 2,5 ay sonra 23 Eylül 1915 tarihinde Biga ve Ezine'den sevk edilen Ermenilerin sayılarına ait defterler, posta yoluyla gönderilmişti.⁵⁰³ Bu kayıtlara göre, Biga kasabasında 105 hanede 395 yerli ve 6 hanede 24 yabancı Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. Ayrıca, Lapseki, Bayramiç ve Çanakkale merkezde de bir miktar Ermeni nüfusunun olduğu ifade ediliyordu.⁵⁰⁴ Çanakkale'deki Ermeni nüfusuyla ilgili son derece detaylı bir nüfus istatistiği 28 Eylül 1915 tarihinde hazırlanabilmişti. Bu kapsamlı istatistik, Çanakkale ve bağlı kazalardaki yerli Ermeni nüfusu, şehrin iç kısımlarına ve ayrıca liva dışında Bandırma, Kirmastı gibi yerlere sevk edilenleri, aynı zamanda Gelibolu ve diğer bölgelerden gelen ve sevk edilen yabancı Ermeni nüfusunu da detaylı bir şekilde belgeliyordu. (Bkz.: Tablo IX-X-XI-XII)⁵⁰⁵

⁵⁰¹BOA., DH. ŞFR., 537/17., (27 Teşrinisani 1331/10 Aralık 1915); Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 111-133.

⁵⁰²BOA., DH. SN.THR., 63/69-2., (27 Haziran 1331/10 Temmuz 1915); BOA., DH. SN.THR., 63/69., (28 Haziran 1331/11 Temmuz 1915)

⁵⁰³BOA., DH. ŞFR., 490/75., (10 Eylül 1915/23 Eylül 1915); BOA., DH.EUM. 2.Şb., 11/42., (10 Eylül 1915/23 Eylül 1915)

⁵⁰⁴BOA., DH. EUM. 2.Şb., 11/49-A., (13 Eylül 1331/26 Eylül 1915)

⁵⁰⁵BOA., DH. EUM. 2.Şb., 73/46., (15 Eylül 1331/28 Eylül 1915)

Erkek	Kadın	Hane	Toplam Nüfus	Not
198	197	105	395	Biga kasabasında bulunan yerli Ermeniler
2	3	1	5	Çanakkaleli olup Biga'ya gelen ve hastalıkları dolayısıyla sevk olunmayan Ermeniler
200	200	106	400	Toplam
17	7	6	24	Çanakkaleli olup Lapseki'ye gelerek velilerinin asker olmasından dolayı sevk edilmeyen Ermeniler
3	--	--	3	Bayramiç kasabasında yerli olup asker bulunan Ermeniler
9	16	3	25	Çanakkaleli olup askerî maksadı olan Haçik Bederosyan'ın baba, amca ve kardeşleri olup savaş sonuna kadar sevkleri ertelenen Ermeniler
12	16	3	28	Toplam
33	26	15	59	Çanakkaleli olup askerde olan 15 kişi ile bunların bir yere sevk edilmeyen Ermeni aileleri
32	30	20	62	Çanakkale Mevki-i Müstahkem hastanesi ve diğer hizmetlerde olanlar ile hastalıkları sebebiyle Çanakkale'nin çeşitli köylerinde bulunan Ermeniler
65	56	35	121	Toplam

Tablo IX: Çanakkale livasında bulunan yerli Ermeniler.

Erkek	Kadın	Hane	Toplam Nüfus	Not
10	9	5	19	Biga'ya Gelibolu ve diğer yerlerden gelen, hastalıkları sebebiyle sevk edilemeyen yabancı Ermeniler
4	1	1	5	Lapseki'ye Gelibolu ve diğer yerlerden gelen ve velileri asker olduğu için sevk edilmeyen yabancı Ermeniler

Tablo X: Çanakkale livasında bulunan yabancı Ermeniler.

Erkek	Kadın	Hane	Toplam Nüfus	Not	
451	536	232	987	Çanakkale merkezinden iç kısımlara sevk edilen Ermeniler	
238	225	111	463	Ezine kazasından	İç kısımlara sevk edilen Ermeniler
85	68	25	153	Ezine'ye bağlı Kızıl karyesinden	
33	29	12	62	Ezine'ye bağlı Balıklı karyesinden	
356	322	151	678	Toplam	
11	20	6	31	Lapseki'de bulunan yerli Ermenilerden Bandırma'ya sevk edilenler	
6	7	2	13	Bayramiç'te bulunan yerli Ermenilerden Kirmastı'ya sevk edilenler	

Tablo XI: Çanakkale livasında sevke tabi tutulan yerli Ermeniler.

Erkek	Kadın	Hane	Toplam Nüfus	Not
10	17	10	27	Biga'ya Gelibolu ve diğer yerlerden gelip, Bandırma'ya sevk olunan yabancı Ermeniler
1	1	1	2	Lapseki'ye Gelibolu ve diğer yerlerden gelip, Bandırma'ya sevk olunan yabancı Ermeniler

Tablo XII: Çanakkale livasında sevke tabi tutulan yabancı Ermeniler.

Bu bilgilere göre Çanakkale liva dahilinde bulunan toplam yerli Ermeni sayısı 573'tür. Buna ek olarak Biga'da 19 ve Lapseki'de 5 yabancı Ermeni nüfusu ile Çanakkale ve bağlı kazalarında yerli ve yabancı toplam 597 Ermeni nüfusu kayıtlıdır. Ayrıca, bu çizelgede Çanakkale'den sevke tabi tutulan yerli ve yabancı Ermenilerin nüfus sayıları da belirtilmiştir. Buna göre Çanakkale'den 987, Ezine'den 678, Lapseki'den 31 ve Bayramiç'ten 13 Ermeni nüfus sevk edilmiştir. Biga'dan 27 ve Lapseki'den de 2 yabancı Ermeni de Bandırma'ya gönderilmişlerdi. Buna göre yerli ve yabancı olmak üzere toplam 1.738 Ermeni nüfusu tahliye edilmiştir.

Bölgedeki Ermeni nüfusuna ilişkin bir diğer istatistik 6 Ocak 1916 tarihine aittir. Buna göre Biga'da yerli ve yabancı olmak üzere toplamda 194'ü erkek – 190'ı kadın, Lapseki'de 6'sı erkek – 8'i kadın, Bayramiç'te 18'i erkek – 16'sı kadın olmak üzere 1035 Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Ek olarak, Çanakkale merkez ve bağlı köylerinde Ermeni ve Rum olmak üzere toplamda 200 gayrimüslim nüfus daha mevcuttu.⁵⁰⁶ 13 Temmuz 1916 tarihinde yapılan sayımda ise Biga da 194'ü erkek, 193'ü kadın olmak üzere

⁵⁰⁶ BOA., DH. ŞFR., 504/56., (24 Kanun-ı Evvel 1331/6 Ocak 1916); BOA., DH. ŞFR. 667/29., (25 Kanunuevvel 1331/7 Ocak 1916)

toplama⁵⁰⁷ 387 Ermeni bulunmaktaydı.⁵⁰⁸ Bu 6 aylık süreçte Biga'daki Ermeni nüfusunun benzer düzeyde olduğu gözlemlenmektedir. Kasım 1918 tarihine gelindiğinde ise Çanakkale ve Lapseki'den sevk edilecek Ermeni kalmadığı bilgisi verilmektedir.⁵⁰⁹

Ermenilerin sevk ve iskânına ilişkin en son rapor Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra, 31 Ekim 1918 tarihinde hazırlandı. Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen rapora göre, savaşın başından itibaren 31 Ekim 1918'e kadar Çanakkale merkezi ile Ezine ve köylerinden toplamda 1906 Ermeni'nin sevk ve iskân edildiği anlaşılmaktadır.⁵¹⁰ (Bkz.: Tablo XIII)

Yer	Hane	Kişi Sayısı
Nefs-i Çanakkale	265	1.228
Ezine kazası	111	463
Ezine'nin Kızıl karyesinden	28	153
Ezine'nin Balıklı karyesinden	12	62
Toplam	416	1.906

Tablo XIII: 31 Ekim 1918'e kadar Çanakkale merkezi ile Ezine ve köylerinden sevk ve iskân edilen Ermeni nüfusu.

Çanakkale Mutasarrıfı'nın 28 Eylül 1915 tarihinde hazırladığı nüfus verileri ile 31 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği son nüfus bilgileri arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.⁵¹¹ 28 Eylül 1915 tarihinden itibaren Ezine merkeziyle birlikte köylerindeki Ermenilerin sevk işlemlerinin tamamlandığını anlıyoruz. Çünkü 31 Ekim 1918 tarihinde hazırlanan nüfus verilerinde herhangi bir değişiklik yoktur. Sadece

⁵⁰⁷ Burada Ermeni nüfus sayısı 1035 olarak verilmektedir. Ancak mutasarrıflık tarafından yapılan toplama işlemde bir yanlışlık yapıldığı görülmektedir. Çünkü Ermeni nüfusuna dair verilen rakamlar tarafımızdan toplandığında 632 sayısına ulaşılmaktadır.

⁵⁰⁸ BOA., DH. ŞFR., 531/111., (30 Haziran 1332/13 Temmuz 1916)

⁵⁰⁹ BOA., DH. ŞFR., 601/38., (5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918); BOA., DH. ŞFR., 603/34., (21 Kanunusani 1334/20 Kasım 1918)

⁵¹⁰ BOA., DH. ŞFR., 600/99., (27 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918)

⁵¹¹ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 73/46., (15 Eylül 1331/28 Eylül 1915)

Çanakkale merkezden 33 hane olmak üzere toplam 241 Ermeni'nin sevk edildiğini görüyoruz.

Yer	28 Eylül 1915 tarihine kadar sevk edilen Ermeni nüfusu		31 Ekim 1918 tarihine kadar sevk edilen Ermeni nüfusu	
	Hane	Kişi Sayısı	Hane	Kişi Sayısı
Nefs-i Çanakkale	232	987	265	1.228
Ezine kazası	111	463	111	463
Ezine'nin Kızıl karyesinden	25	153	28	153
Ezine'nin Balıklı karyesinden	12	62	12	62
Toplam	380	1.665	416	1.906

Tablo XIV: 1915-1918 yılları arasında Çanakkale merkez ile Ezine kazası ve köylerinden sevk edilen Ermeni nüfusu.

Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Talat Paşa'nın özel evrakından çıkan belgelerde tarih bilgisi verilmemekle birlikte Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan 404 Ermeni'nin tahliye edildiği bilgisi zikredilmektedir.⁵¹² (Bkz.: Tablo XV)

Ermenilerin sevk edildiği vilayet ya da livalar	Sevk edilen Ermeni miktarı
Karahisar-ı sahib	10
Karesi	22
Kastamonu	5
Kütahya	6
Zor	4

⁵¹² Murat Bardakçı, *a.g.e.*, İstanbul 2008, s. 111-133.

Hüdavendigâr	178
Konya	7
Aydın	43
Suriye	129
Toplam	404

Tablo XV: Talat Paşa'nın özel evrakına göre Çanakkale'den sevk edilen Ermenilerin vilayet ve livalara göre dağılımı.

Osmanlı hükümeti ülke genelinde yürürlüğe koyduğu sevk ve iskân politikasında, Ermeni nüfusun tamamını tehcire tabi tutmamıştı. Belirli hususlar çerçevesinde bazı Ermenileri sevk ve iskân uygulamasının dışında bırakmıştı. Başlangıçta, bu uygulama Katolik ve Protestan Ermenileri, din değiştirenleri ve harp sahası dışında kalanları içermekteydi.⁵¹³ Daha sonra, Ermeniler arasında Reji İdaresi, Duyun-u Umumiye⁵¹⁴ ve demiryolları memurları,⁵¹⁵ milletvekilleri ve aileleri,⁵¹⁶ askerî hizmette bulunanlar,⁵¹⁷ sağlık personeli ve diplomatik dokunulmazlığa sahip kişilerle birlikte sağlık problemleri olanlar⁵¹⁸ kimsesiz kadınlar ve çocuklar sevk ve iskândan ayrı tutuluyordu.⁵¹⁹ Bu kararların Çanakkale'deki örneklerine bakıldığında Çanakkaleli Haçik Bederosyan'ın askerî görevde bulunması sebebiyle baba, amca ve kardeşlerinin savaş sonuna kadar

⁵¹³ BOA., DH. ŞFR., 54-A/252., (21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915); BOA., 54-A/276., (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915); BOA., DH. ŞFR., 54-A/382., (2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915). Ayrıca bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 72-77. Ancak bu Ermeniler arasında zararlı faaliyetlere karışanlar sevk ve iskâna tabi tutulacaktı. BOA., DH. ŞFR., 55-A/23., (20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915); BOA., DH. ŞFR., 61/61., (7 Şubat 1331/20 Şubat 1916)

⁵¹⁴ BOA., DH. ŞFR., 54/221., (15 Haziran 1331/28 Haziran 1915); BOA., DH. ŞFR., 60/48., (6 Kanunusani 1331/19 Ocak 1916)

⁵¹⁵ BOA., DH. ŞFR., 55/48., (17 Ağustos 1915); BOA., DH. ŞFR., 60/45., (3 Kanunusani 1331/16 Ocak 1916)

⁵¹⁶ BOA., DH. ŞFR., 55/19., (2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915)

⁵¹⁷ BOA., DH. ŞFR., 55/18., (2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915)

⁵¹⁸ Örneğin, Adana'daki hasta ve görme engelli Ermeni ailelerinin sevk edilmemesine karar verilmişti. BOA., DH. ŞFR., 56/27., (2 Eylül 1331/15 Eylül 1915); Ayrıca sevk ve iskâna tabi tutulmayan Ermeniler için bkz.: Ahmet Altıntaş, a.g.m., s. 89; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Neden Tehcir Uygulandı*, s.26-32; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 9.

⁵¹⁹ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 52.

sevklerinin ertelendiği görülmektedir. Aynı şekilde, Çanakkale'deki Mevki-i Müstahkem hastanesinde görev yapan Ermeni personel ve diğer hizmetlerde çalışan Ermeniler de sevk kapsamına alınmamıştı. Ayrıca Çanakkale'nin çeşitli köylerinde ve kasabalarında sağlık sorunları yaşayanlar ile velileri askerden bulunan çocuklar da sevk kapsamı dışında tutulmuştur.⁵²⁰ Ancak, bazı kararlar uygulanma pratiğine geçtiğinde Çanakkale'nin gerek askerî açıdan stratejik bir merkez olması gerekse şehir halkının can güvenliğinin tehdit altında bulunması nedeniyle değişikliğe uğrayabilmekteydi. Bu durumun önemli örneklerini Çanakkale özelinde görmekteyiz. Örneğin, hükümet yasak bölge sınırlarında kalan Gelibolu, Çanakkale ve İnöz gibi yerleşim yerlerinde memurluk yapan bazı Ermenilerin varlığını sakıncalı görmüş ve görevlerine son vermişti. Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İnöz kazasının yasak bölge içinde olduğu belirtilerek, burada görev yapan Bidayet Mahkemesi hâkimi Ermeni Aram Pertev Efendi ile Bidayet Müdde-i Umumiliği'nde çalışan Artin Efendi'nin memurluklarına son verilmesi istenmiştir. Boşalan kadroların yerine Müslüman memurların tayin edilmesinin gerektiği bildiriliyordu.⁵²¹ Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi, sevk ve iskân uygulamasında Katolik Ermeniler tahliye kapsamı dışında bırakılmalarına rağmen, Çanakkaleli Katolik Ermenilerden olan Elizabeth ile annesi Maria Eskişehir'e sevk edilmişlerdi.⁵²² Bu bağlamda, Çanakkale'deki Ermenilerin sevk ve iskânında mezhep ayrımının göz önünde bulundurulmadığı kuvvetle muhtemeldir.

Sevk işlemlerinde, bazı kararların uygulanmasında değişikliğe gidildiği gibi, zaman zaman savaşın yarattığı olağanüstü koşullardan dolayı hızlı karar alma veya çabuk hareket etme eğilimleri, tahliye işlemlerinde karışıklıklara neden olabilmekteydi. Örneğin, Çanakkale'den Orman Müfettişi Abraham, Gazer Gazeryan ve Serkiz

⁵²⁰ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 73/46., (15 Eylül 1331/28 Eylül 1915)

⁵²¹ BOA., DH.EUM.SSM., 67/25., (... Cemaziyelevvel 1334/Mart-Nisan 1916)

⁵²² BOA., DH. EUM. 2.Şb., 48/25., (29 Kanunusani 1334/29 Ocak 1918)

Ohannesyan Efendilerin Bilecik'e gönderildikleri anlaşılmış ve Dahiliye Nezareti bizzat araya girerek bu kişilerin tahliyelerinin durdurulmasını ve Bilecik'ten başka bir tarafa gönderilmemelerini istemiştir.⁵²³

Hükümetin Ermenilerin sevk sırasında karşılaştığı ve müdahale etmek zorunda kaldığı bir diğer önemli konu ihtida meselesiydi. İhtida eden Ermeniler, sevk ve iskân uygulamasında ayrı bir kategoride değerlendiriliyordu. Din değiştirerek Müslüman olan ya da mezhep değiştiren Ermeniler, buldukları yerde kalmaya devam edebiliyordu. İşte bu noktada savaş ortamının yarattığı stres, belirsizlik ve sosyal değişim, bazı Ermenileri etkileyerek ihtida etme düşüncesiyle hükümete başvurmaya yönlendiriyordu. Osmanlı hükümeti, artan ihtida taleplerine karşı dikkatli bir yaklaşım sergileyerek olası suiistimallerin önüne geçmek amacıyla yeni kararlar aldı.⁵²⁴ 1 Temmuz 1915 tarihinde Anadolu'daki çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklar ile ayrıca Musul'a gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin memleketlerinde kalabilmek adına toplu veya bireysel olarak ihtida etme isteklerinin bulunduğu ancak, ihtida taleplerinin samimiyetsiz olduğuna dikkat çekilmekteydi. Bu nedenle Ermenilerin din değiştirmelerine bakılmaksızın sevk işlemlerinin gerçekleştirilmesi emrediliyordu.⁵²⁵ Dahiliye Nezareti, yaklaşık 5 ay sonra, 4 Kasım 1915 tarihinde, Ermenilerin ihtida taleplerine dair dikkatle ele alınması gereken şartlarla ilgili olarak Çanakkale Mutasarrıflığı da dahil olmak üzere çeşitli vilayet ve livalara iki maddelik bir talimatname gönderdi.

⁵²³ BOA., DH. ŞFR., 55-A/203., (29 Ağustos 1331/11 Eylül 1915)

⁵²⁴ Ermenilerin sevk ve iskânında ihtida meselesi için bkz.: Süleyman Beyoğlu, a.g.m. s. 1-18; Yusuf Hallaçoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Neden Tehcir Uygulandı*, s. 29-31.

⁵²⁵ 1 Temmuz 1915 tarihindeki bu telgraf Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Musul, Van, Urfa, Kütahya, Maraş, İçel, Eskişehir gibi bölgelere gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 54/254., (18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 56.

Talimatnameye göre:

1. Tahliyesi yapılmamış ve uzun süredir yerlerinde ikamet edenlerin ihtidası kabul edilmişti.

2. Ermenilerin sevkleri sırasında merkezden gelen özel bir tebliğle alıkonularak esas ikametlerine geri döndürülen veya bir yerde kalan Ermenilerin ihtida etmelerinde herhangi bir beis görülmemiştir.⁵²⁶

Ayrıca 21 Ocak 1916 tarihinde Çanakkale’de, yerlerinde bırakılmaları sakıncalı görülen gayrimüslimler için, ihtida etmiş olsalar bile sevk işlemlerinin devam etmesine karar verilmişti.⁵²⁷ 8 Mart 1916 tarihinde de Çanakkale Mutasarrıflığı’na, gönderilen bir yazıda gayrimüslimlerin tahliyeleri sırasında topluca ihtida etmelerinin uygun olmadığı ancak eğer gayrimüslim bireyler evlilik yoluyla Müslüman olduklarını kanıtlayabilirlerse ihtidalarının kabul edilmesinde bir beis olmadığı belirtilmişti.⁵²⁸ Dahiliye Nezareti’nden Çanakkale Mutasarrıflığı’na 8 Şubat 1919 tarihinde gönderilen yazıda ise 21 Ekim 1918’den itibaren Ermenilerden yirmi yaşını doldurmamış kadın ve erkek fark etmeksizin hiçbirinin ihtida taleplerinin dikkate alınmamasını ve yirmi yaşını geçenlerin de eski dinlerine dönmelerinde bir beis olmadığı belirtilmişti.⁵²⁹

Osmanlı hükümeti, ihtida etmiş olanlar dahil olmak üzere tüm Ermenilere seyahat kısıtlaması getirerek, seyahat izinlerini alabilmeleri için Dahiliye Nezareti’nin onayına bağlamıştı. Aslında, seferberlik nedeniyle tüm Osmanlı tebaasına genel bir seyahat sınırlaması getirilmiş, dolayısıyla bu düzenleme herkes için geçerliydi. Bu durum, savaş ortamında hükümetin seyahatlerin kontrolünü sağlamak ve güvenlik endişelerini

⁵²⁶ İki maddelik bu talimatname Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Ma’muretü’l-aziz, Musul, Van vilayetleriyle birlikte Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Karahisar-ı sahib, Niğde, Maraş, Eskişehir, Kütahya Mutasarrıflıkları’na gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 57/281., (22 Teşrinievvel 1331/4 Kasım 1915)

⁵²⁷ BOA., DH. ŞFR., 61/61., (7 Şubat 1331/20 Şubat 1916)

⁵²⁸ BOA., DH. ŞFR., 61/221., (24 Şubat 1331/8 Mart 1916)

⁵²⁹ BOA., DH. ŞFR., 96/100., (8 Şubat 1335/8 Şubat 1919)

yönetmek amacıyla geniş kapsamlı bir tedbir olarak ortaya çıkmıştı. Bu konuda dikkatli bir yaklaşım sergileyen hükümet, Çanakkaleli mühtedi Ahmet Reşat'ın gerekli izinleri almadan Tekirdağ'a seyahat ettiğini tespit etmiş ve bu kişinin bundan sonra seyahat etmesine yasak getirilmişti.⁵³⁰ Vesikada, “*mühtedi*” tanımı ile Ahmet Reşat'ın ihtida etmiş bir Müslüman olduğu özellikle belirtiliyordu. Reşat'ın bu kimliği ile savaş ortamındaki izinsiz seyahati, Osmanlı makamlarının kendisine ve yazıda belirtilmemiş de olsa yeni inancının sahilliğine şüphe ile yaklaşmasına neden olmuştu.

Osmanlı hükümeti sevk ve iskân sürecinde sağlık sorunu yaşayan Ermenilerin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmıştu. Bu kapsamda, tedavi gereksinimi bulunan Ermenilere yönelik sağlık hizmetlerinin sunulması, sürecin daha sorunsuz yürütülmesine kısmen de olsa katkı sağlamıştır.⁵³¹ Hasta Ermenilerin tedavisi, buldukları yerde veya sağlık sorunlarına göre değerlendirilmiş ve gereğinin İstanbul'daki uygun tedavi merkezlerinde gerçekleştirilmesi kararı alınmıştı.⁵³² Ancak, bu durum bazı Ermeniler tarafından suiistimale uğratılmış, İstanbul'a tedavi olmak üzere gidenlerden bazıları, konsolosluklara sığınarak veya başka yollarla kaçma girişiminde bulunmuşlardır. Bu istismarı önlemek amacıyla, Dahiliye Nezareti, İstanbul'da tedavi görmek isteyen Ermeniler için 26 Haziran 1916'da yeni bir uygulama kararı almıştır. Çanakkale ve çeşitli vilayetlere gönderilen bu karar, Ermenilerden sağlık problemleri yaşayanların tedavi edilme şartlarını düzenlemekte ve bu süreci daha kontrollü bir hale getirmekteydi. Bu karara göre İstanbul'daki tedavi süreci, ilgili sağlık kurumlarından alınacak raporlar ve gerekli evrakların idari makamlara beyan edilmesiyle birlikte başlatılabilecekti.⁵³³

⁵³⁰ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 74/41., (27 Teşrinisani 1332/10 Aralık 1916)

⁵³¹ Ermenilerin sevk ve iskân sürecinde sağlık problemlerine karşı alınan tedbirler için bkz.: Mustafa Yahya Metintaş, “Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C.3, S.6, 2019, s. 31-51.

⁵³² BOA., DH. ŞFR., 54-A/226., (21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915); Mustafa Yahya Metintaş, a.g.m., s. 41.

⁵³³ BOA., DH. ŞFR., 65/92., (13 Haziran 1332/26 Haziran 1916)

Çanakkale'den de birçok Ermeni'nin başta İstanbul olmak üzere İzmir gibi büyük şehirlerde tedavi olmak için müracaatta bulunduğunu görmekteyiz. Çanakkale'den gelen bu başvurular, bu yeni düzenlemeye göre titizlikle inceleniyor ve bürokratik süreçlerle değerlendiriliyordu. Örneğin, Biga'dan Kirkor'un eşi Eskuhi(?), hastalığı nedeniyle İstanbul'a gitmek isteğini belirtince gerekli evrakları temin etmesi istenmişti.⁵³⁴ Diğer bir örnek ise Biga'dan Pipe(?) adındaki kadının müracaatıydı. Pipe'nin sağlık raporları ve tamamlanan bürokratik süreç sonrasında kız kardeşiyle birlikte İzmir'e gitmesine izin verilmişti.⁵³⁵ Aynı kriterleri sağlayan Biga'dan Gregos (Kiregos?) oğlu Ohannes'in de tedavisi için İstanbul'a gitmesine müsaade edilmişti.⁵³⁶ Çanakkale Ermenilerinden olan ve Eskişehir'e nakledilmiş Elizabeth isimli kadın ise Esat Paşa tarafından İstanbul'da tedavi edildiğini sağlık raporlarıyla belgeleyerek Eskişehir Mutasarrıflığı'na müracaatta bulunmuştu. Bürokratik süreçler gereği Eskişehir Mutasarrıflığı, konuyu Dahiliye Nezareti'ne taşıyarak Elizabeth'in annesi Maria ile İstanbul'a gidebilmesi için gerekli izni talep etmişti.⁵³⁷

2.2.3. Çanakkale'deki Musevilerin Tahliyesi

I. Dünya Savaşı sürecinde Çanakkale'de yaşayan Museviler de sevk ve iskâna tabi tutulmuş,⁵³⁸ ancak bu süreç, Rumlar ve Ermenilerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin güvenlik kaygıları ya da sadakatsizlik şüphesi temelinde değil, Çanakkale bölgesinin yasak bölge ilan edilmesi ve savaş koşullarının can ve mal güvenliğini tehdit etmesi gerekçesiyle gerçekleştirilmişti. İtilaf devletlerinin boğaz hattında bir cephe açması sonucunda Çanakkale merkezi ağır hasar görmüş, Musevi Mahallesi de bu yıkımdan ciddi

⁵³⁴ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 37/29., (27 Recep 1335/17 Mayıs 1917)

⁵³⁵ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 39/2., (1 Ramazan 1335/21 Haziran 1917)

⁵³⁶ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 46/29., (11 Rebiülahir 1336/24 Ocak 1918)

⁵³⁷ BOA., DH. EUM. 2.Şb., 48/25., (29 Kanunusani 1334/29 Ocak 1918)

⁵³⁸ BOA., DH. ŞFR., 527/62., (23 Temmuz 1332/5 Ağustos 1916); BOA., DH.EUM. 3.Şb., 14/64., (6 Şevval 1334/6 Ağustos 1916)

şekilde etkilenmiş ve mahalledeki evlerin önemli bir kısmı yanmıştır.⁵³⁹ Yaşanan olaylar neticesinde şehirdeki tüm ahalinin can ve mal güvenliğinin tehdit altında kalması sonucu Museviler de dahil olmak üzere Müslüm-gayrimüslim herkesin tahliyesine ivedilikle karar verilmişti.

Musevilerin sevk ve iskân gerekçelerini değerlendirdiğimizde Rumların ve Ermenilerin sevk ve iskânında belirleyici unsurlardan biri olan güven kaygısı Musevilerin sevk ve iskânındaki salt faktörlerden biri değildi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda üzerinde durduğu en önemli hususlardan bir tanesi gayrimüslimlerin özellikle de Hristiyanların İtilaf devletleri ile münasebetlerini yakından takip etme meselesiydi.⁵⁴⁰ Çanakkale'nin stratejik konumu ve yoğun gayrimüslim nüfusu dikkate alındığında bölgedeki Rumların ve Ermenilerin İtilaf devletlerine yardım ve yataklık etmeleri muhtemel olan ahalinin sahile yakın köylerde bulunmasının sakınca arz ettiği ve çeşitli tedbirler alınmaya çalışıldığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Museviler ise diğer gayrimüslim unsurlardan farklı olarak devletten ayrılma mücadelesine girmemişlerdi.⁵⁴¹ Çünkü Museviler Rumlar kadar türdeş olmayan ve kendilerini özdeşleştirebilecekleri bir devlete sahip olmamakla birlikte 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Avrupa'da filizlenen Yahudi milliyetçiliğinden de (siyonizm) fazla etkilenmemişlerdi. Bu bağlamda, Musevi cemaati Rum ve Ermenilerin tersine Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmayı tercih ettiler ve kaderlerini imparatorluğun çatısı altında görmeyi sürdürdüler.⁵⁴² Bunun bir tezahürü olarak, Balkan Savaşları'nı da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu koşulların farkında olan Hahambaşı Hayim Nahum, 14 Kasım 1912'de dünyadaki tüm Musevi kardeşlerine bir çağrı yaparak Osmanlı Devleti'nin son yıllarda karşılaştığı doğal

⁵³⁹ Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 81.

⁵⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 534/75., (25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916)

⁵⁴¹ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten*, C.57, S.219, Ağustos 1993, s. 543; "Osmanlı Devleti için yönetimi altındaki halkların hangi dinden, hangi ulustan olduğu önemsizdi yeter ki sadık olsunlar, yani devlete muti olsunlar..." Bkz.: Çetin Yetkin, *Türkiye'de Devlet Yaşamında Yahudiler*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 34.

⁵⁴² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 208-209.

afetler ve savaşlar nedeniyle tüm Musevilerden yardım talebinde bulundu.⁵⁴³ Bu çağrı, Musevilerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının ve onunla birlikte hareket etme isteğinin en somut örneklerinden biri olarak kabul edilebilir.

I. Dünya Savaşı sürecinde de yine Hahambaşı'nın liderliğinde Osmanlı Musevileri, hükümetin yürüttüğü politikalara destek vermişti. Osmanlı hükümetinin savaş döneminde 18-45 yaş aralığındaki erkekleri askere alan genel seferberlik kararlarına uygun davranmışlar ve gerek Balkan Savaşları gerekse de I. Dünya Savaşı'nda Musevi vatandaşlar Osmanlı ordusunda görev yapmış⁵⁴⁴ hatta savaş zamanında hükümete mali destek de sağlamışlardı.⁵⁴⁵ İşte bu noktada Osmanlı Musevilerinin hükümete olan sadakati ve savaş zamanında yardımcı olma kararlılıkları onlara karşı herhangi bir güvenlik kaygısı sorunu yaratmadı. Hükümetin Osmanlı Musevileri ile ilgili bu düşüncesi taşradaki yöneticilerde de tezahür etmekteydi. Çanakkale Mutasarrıfı'nın Dahiliye Nezareti'ne gayrimüslimlerin sevk ve iskân edilmelerine dair hazırladığı raporunda sadece Rumları ve Ermenileri zikrederek liva sınırları dışına veya hiç olmaz ise boğaz sahilinden çıkarılmalarını elzem görmesi önemli bir noktadır. Burada mutasarrıfın, Rum ve Ermenilere dönük kuşkucu yaklaşımı, buna karşın kaleme aldığı raporunda Musevilere hiç değinmemesi onlara güven hissini en açık göstergesidir.⁵⁴⁶

Savaşın başlamasıyla birlikte, Çanakkale merkezinde yaşayan Musevilerin Bayramiç kazasına yerleştirilmesi kararı alınmıştı. Bu tercihin temel sebebi, Bayramiç'in Musevilerin iskânı için en uygun yer olarak değerlendirilmesiydi. Bu tercihi destekleyen iki önemli neden bulunmaktaydı. Birincisi, bölgede zaten uzun yıllardır yerleşik bir şekilde yaşayan yerli Musevi nüfusunun bulunmasıydı. Bu durum, Bayramiç'e sevk

⁵⁴³ Yakup Borakas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları*, Tel-Aviv 1987, s. 92.

⁵⁴⁴ Celil Bozkurt, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde NİLİ Casusluk Örgütü, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35, S.99, 2019, s. 5.

⁵⁴⁵ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 367-368.

⁵⁴⁶ BOA., DH. ŞFR., 504/56., (24 Kanunuevvel 1331/6 Ocak 1916)

edilen Musevilerin mevcut olan sosyal ve kültürel yapıya daha kolay bir şekilde entegre olabilecekleri anlamına gelmekteydi. İkincisi ise, Musevilerin ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri bir havranın olmasıydı.⁵⁴⁷

Çanakkale Mutasarrıflığı'nın bu görüşü doğrultusunda Museviler 15 Mayıs 1915 tarihinde kendileri için liva dahilinde en müsait yer olan Bayramiç'e sevk edilmişler ancak bir kısmı gizlice Biga'ya gelmişti.⁵⁴⁸ Tahliyelerdeki bu kontrolsüzlük yerleşim yerlerinde asayiş problemi yaratmaya başlamış ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti konu hakkında Çanakkale Mutasarrıflığı'nı uyarmıştı. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Musevilerin serbestçe dolaştırılmamalarını ve toplu olarak bir arada tutulmalarını istemekteydi. Zira iskân edildikleri kasabalarda bölge halkını rahatsız etmemek ve ciddi bir karmaşaya mahal vermemek açısından sıkı önlemlerin alınması gerekli görülmekteydi.⁵⁴⁹ Ortaya çıkan sorunu halletmeye çalışan hükümet, Biga'ya gelmiş olan bir kısım Musevi nüfusu, Çanakkale dışına Karesi Mutasarrıflığı'nın en uygun yeri olarak düşünülen Bandırma'ya bağlı Bayrak Tepe'ye⁵⁵⁰ nakletti.⁵⁵¹ Ancak Biga'daki bir kısım Musevi'nin Bayrak Tepe'ye sevk edilmesi sorunları çözmeye yetmedi. Bu konuda yaşanan karmaşayı ele almak üzere Çanakkale Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti'ni bilgilendiren detaylı bir rapor hazırladı. Rapora göre, Biga'da her hafta kurulan pazar yerinde Musevilerin ticaret yapmalarının şikâyetlere yol açması ve genel olarak Musevi ve Ermeni nüfusunun yaşam koşullarının zorluğu göz önüne alındığında, yaklaşan kış

⁵⁴⁷ BOA., DH. ŞFR., 666/95., (28 Ağustos 1331/10 Eylül 1915)

⁵⁴⁸ BOA., DH. ŞFR., 666/95., (28 Ağustos 1331/10 Eylül 1915); BOA., DH. ŞFR., 518/74., (22 Nisan 1332/5 Mayıs 1916)

⁵⁴⁹ BOA., DH. ŞFR., 53/75., (9 Mayıs 1331/22 Mayıs 1915)

⁵⁵⁰Osmanlı arşiv belgesinde Bayrak Tepe'nin tam olarak neresi olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bu nedenle, konuya ilişkin bir açıklama yapılması gerekmektedir. Çanakkale civarında da Bayrak Tepe adında bir mevki bulunmakla birlikte, bu bölge Osmanlı dönemi de dahil olmak üzere herhangi bir yerleşim yeri barındırmamaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, Musevilerin Çanakkale'deki Bayrak Tepe'den ziyade Karesi Mutasarrıflığı'na bağlı Bandırma yakınlarındaki Bayrak Tepe'ye nakledildiği düşünülmektedir. Günümüzde Bayrak Tepe, Bandırma'ya bağlı Yeşil Çomlu köyü sınırları içerisinde yer almaktadır.

⁵⁵¹ BOA., DH. ŞFR., 486/14., (16 Ağustos 1331/29 Ağustos 1915)

mevsimi nedeniyle bu durumun daha da kritik hale geleceği vurgulanmaktaydı. Raporla, üç bin kadar Musevi ve Ermeni'nin bir arada çadırlarda barındığı ifade edilmekte ve bu koşullar altında kış aylarının daha zorlu geçeceği belirtiliyordu. Bu nedenle, Musevilerin acilen Bayramiç'e sevk edilmesinin gerekliliği dile getiriliyordu. Rapor da aynı zamanda, Musevilerin Biga'da hükümet izni olmaksızın ibadethane açma girişiminde bulduklarına da dikkat çekiliyordu.⁵⁵² Rapordan bir gün sonra, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Musevilerin Bayramiç'e nakli uygun bulundu. Ancak, Kamış Bayramı'nın⁵⁵³ yaklaşması üzerine ve Musevilerin dini sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için, bayram sonuna kadar mevcut yerlerinde bırakılmalarına karar verildi.⁵⁵⁴

Dahiliye Nezareti, Kamış Bayramı nedeniyle Çanakkale'deki Musevilerin bölgeden çıkarılma sürecini yakından takip etmekteydi. Kara Biga'da yaşayan Musevilerin çıkarılmasıyla ilgili haberler üzerine, Dahiliye Nezareti derhal sürecin detaylarını öğrenmek ve kararın arkasındaki sebep ile kimin emriyle alındığını anlamak amacıyla acil bir izahat talep etti.⁵⁵⁵ Aynı gün, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda ise, Kara Biga'daki Musevilerin son emre kadar belirli bir süreliğine daha mahallerinde bırakılması gerektiği bildirildi.⁵⁵⁶ 15 Eylül 1915 tarihinde de Dahiliye Nezareti, Kamış Bayramı'nın yaklaşması nedeniyle Kara

⁵⁵² BOA., DH. ŞFR., 666/95., (28 Ağustos 1331/10 Eylül 1915)

⁵⁵³ Sukot, (Kamış Bayramı) Musevi toplumunda önemli bir bayramdır ve bu bayram Hasat veya Çardaklar Bayramı adıyla da bilinmektedir. Aileler arasında birliktelik göstergesi olarak sevinç dolu anlarda, dualar ve toplu yemeklerle geçirilen bir kutlamadır. Bu bayram, Musevi takvimine göre Tişri ayının (Eylül-Ekim) 15. gününden başlayarak yedi gün sürer. Sukot, İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıktından sonra çölde ikamet ettikleri süreyi hatırlamak ve Tanrı'nın onlara verdiği nimetlere ve bereketlere şükretmek için kutlanır. Sukot'un en belirgin özelliklerinden biri, Musevi ailelerin bayram boyunca bu çadırlarda yemeklerini yemeleri, dualarını etmeleri ve bayramın keyfini birlikte çıkarmaları olarak görülür. Bkz.: Adem Özen, *Yahudilikte İbadet, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2001, s. 222; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 231; Yusuf Altıntaş, *Yahudilikte Kavram ve Değerler Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2001, s. 54; Ayrıca Sukot'a özgü ritüeller hakkında bkz.: *Kitab-ı Mukaddes*, "Levililer", 23/1-44.

⁵⁵⁴ BOA., DH. ŞFR., 55/201., (29 Ağustos 1331/11 Eylül 1915)

⁵⁵⁵ BOA., DH. ŞFR., 55/169., (26 Ağustos 1331/8 Eylül 1915)

⁵⁵⁶ BOA., DH. ŞFR., 55/168., (26 Ağustos 1331/8 Eylül 1915)

Biga'daki Musevilerin bayram sonuna kadar mevcut yerlerinde kalmasını uygun bulduğunu belirtti.⁵⁵⁷ İki gün sonra, yani 17 Eylül 1915 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti'nin emri üzerine Kara Biga'daki Musevilerin ikinci bir emre kadar yerlerinde bırakıldıkları bilgisini verdi.⁵⁵⁸

Musevilerin tahliye sürecinde merkez ile taşra arasında zaman zaman iletişim problemi olduğu da görülmektedir. Örneğin, 20 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Ezine ve Bayramiç'teki yerli Musevilerin buldukları yerden sevk edildiğine dair haber almış ve mutasarrıflık ile temasa geçip süreci kontrol etmeye çalışmıştır. Ancak, bu süreçle ilgili emir ve kararın nezaret tarafından verilmediği, bu sevk işleminin hangi gerekçeye dayandığı konusunda bilgi talep etmişti.⁵⁵⁹ Çanakkale Mutasarrıfı da söz konusu haberin gerçeği yansıtmadığını belirterek, Ezine ve Bayramiç'teki Musevilerin herhangi bir farklı yere tahliyesine yönelik kesinlikle bir teşebbüste bulunulmadığını bildirmiştir.⁵⁶⁰

Hükümet, Musevilerle ilgili tahliye ve yer değiştirme süreçlerini düzenli bir şekilde yönetmeye çalışsa da bu süreçte zaman zaman beklenmedik zorluklarla karşılaşmış ve çeşitli sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Çanakkale'deki Musevilerin Bayramiç'e yerleştirilmesi öngörülmüş olsa da yukarıda belirttiğimiz gibi, bir kısmı gizlice Biga'ya yerleşirken diğer bir kısmı Lapseki'ye gelmişti.⁵⁶¹ Bu bağlamda, Biga'daki şikâyetlere benzer bir durum, yaklaşık yedi ay sonra Lapseki kazasında da ortaya çıktı. Dahiliye Nezareti, Lapseki'deki Musevilerin eski yerlerine geri nakledildikleri hakkında bir girişimin olduğunu belirtmiş ve son emre kadar herhangi bir tahliye girişiminde bulunulmaması gerektiğini emretmişti.⁵⁶² Ancak Çanakkale

⁵⁵⁷ BOA., DH. ŞFR., 56/22., (2 Eylül 1331/15 Eylül 1915)

⁵⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 489/53., (4 Eylül 1331/17 Eylül 1915)

⁵⁵⁹ BOA., DH. ŞFR., 54/78., (7 Haziran 1331/20 Haziran 1915)

⁵⁶⁰ BOA., DH. ŞFR., 476/80., (8 Haziran 1331/21 Haziran 1915)

⁵⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 518/74., (22 Nisan 1332/5 Mayıs 1916)

⁵⁶² BOA., DH. ŞFR., 63/193., (21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916)

Mutasarrıflığı çevresel koşulları ve insan ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak hazırladığı raporunda farklı bir görüşü ortaya koymaktaydı. Rapora göre, Bayramiç'ten Lapseki'ye göç eden Musevilerin köylülerin elindeki yiyecekleri toplaması, bölgede ciddi bir erzak sıkıntısına neden olmuştu. Çanakkale Mutasarrıflığı, bu konuda Lapseki Kaymakamlığı'nı uyarmış ve en azından Gelibolu'dan buraya gelmiş 80 kadar Musevi'nin memleketlerine geri dönmelerinin uygun olacağını ifade etmişti. Ayrıca, Biga'dan Lapseki'ye gelen Musevilerin ise talep edildiği gibi, diğer bir emre kadar Lapseki'de iskânlarının devam etmesinin uygun olduğunu da haber vermekteydi.⁵⁶³ Bu durum, taşra ve merkezi otoriteler arasındaki iletişim ve iş birliği eksikliklerini gösterirken, aynı zamanda yerel dinamiklerin ve ihtiyaçların genel politika uygulamalarını etkileyebileceğini de ortaya koymaktadır.

Sevk ve iskân sürecinin bir diğer önemli boyutu, toplumsal ve kültürel düzeyde ihtida (din değiştirme) meselesidir. Savaş koşullarının etkisiyle gerçekleşen sevk ve iskân uygulamaları, bireylerin bir yerden başka bir yere zorunlu olarak yerleştirilmesini beraberinde getirmiş ve bu süreç, maddi ve manevi düzeyde çeşitli sorunlara yol açmıştır. Barınma ve yaşam koşulları gibi temel sıkıntılar, gayrimüslim toplulukların fiziksel hayat şartlarını zorlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda bu toplulukların hayatlarında 'radikal' kararlar almasını da teşvik etmiştir. Bu bağlamda, din değiştirme düşüncesi (ihtida), yaşanan bu zorlukların bir sonucu olarak öne çıkmıştır. Musevilerin durumuna bakıldığında, bu topluluğun doğrudan sevk ve iskân politikalarının hedefinde olmadığı görülmektedir. Ancak savaşın yarattığı ağır koşullar, Musevilerin de Çanakkale'den tahliyesini zorunlu hale getirmiştir. Bu noktada, Museviler arasında Rumlar ve Ermenilerde olduğu gibi bir din değiştirme eğiliminin bulunmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, Çanakkale ve çevresinden Bayramiç'e sevk edilen bazı gayrimüslim

⁵⁶³ BOA., DH. ŞFR., 518/74., (22 Nisan 1332/5 Mayıs 1916)

toplulukların, aileleriyle birlikte ihtida etme talebiyle mutasarrıflığa ve Mevki-i Kumandanlığına başvuruda buldukları, tespit edilmiştir.⁵⁶⁴ Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, belgelerde kullanılan dilin niteliğidir. İlgili belgede, Hristiyan ve Musevi ayrımı yapılmaksızın ‘gayrimüslim’ teriminin genel bir ifade olarak kullanılması, ihtida talebinde bulunan bireyler arasında Musevi nüfusun da yer alabileceğini, düşük bir ihtimal olsa da gündeme getirmektedir. Bu durum, dönemin din değiştirme süreçlerinin analizinde arşiv vesikalarında kullanılan dilin kapsayıcılık düzeyine ilişkin değerlendirme yapma gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Savaş dönemi koşulları, tahliye edilen Musevilerin ibadet yerlerine erişimlerini de ciddi biçimde etkilemiştir. İbadet yerlerine ulaşamamaları veya bu yerlerin savaşın yıkıcı etkileriyle zarar görmüş olması, Musevi topluluğunun dini vecibelerini yerine getirmekte güçlük yaşamasına neden olmuştur. Bu durum, Çanakkale’den tahliye edilen Museviler için de önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Nitekim Ezine kazasındaki Musevi cemaati için ibadethane olarak kullanılmak üzere Haham Nesim Hayim’in bağışladığı 18 pencere ve tahtani (tek katlı) bir binanın tahsisine Şura-yı Devlet kararıyla izin verilmiş, bu süreci dikkatli yönetmek isteyen hükümet bürokratik işlemler için de Adliye ve Mezahib Nazırı’nı görevlendirmişti.⁵⁶⁵ İbadethanelerinde dini vecibelerini yerine getirememekten kaynaklı bir diğer şikâyette Biga’daki Musevi cemaatinden gelmekteydi. Çanakkale’den Biga’ya sevk edilmiş Musevi cemaatinden Hacı Yasef ve arkadaşları Biga’da kalacakları müddetçe dini vecibelerini gerçekleştirebilecekleri bir ibadethanenin açılması için harekete geçmişler ve 10 Mayıs 1917 tarihinde Biga Kaymakamlığı’na sinagog açmalarına izin verilmesini talep eden arzuhalde bulunmuşlardı:

⁵⁶⁴ BOA., DH. ŞFR., 512/3., (22 Kanunuevvel 1331/5 Aralık 1915)

⁵⁶⁵ İbadethane olarak kullanılmasına ruhsat verilen bu bina ile ilgili olarak keşif yapılmıştır. Yapılan incelemede yaklaşık 151 metre (200 zira) arsa içindeki binanın tek kapılı, 13 metre (17 zira) uzunluğunda, 7,5 metre (10 zira) genişliğinde ve 5 metre (7 zira) yüksekliğinde olduğu saptanmıştır. 1 zira (arşın)- mimar arşını: 75,8 cm’dir. BOA., MV., 241/264., (5 Şubat 1331/18 Şubat 1916)

“Arz-ı Acizanemizdir.

Her sahib-i din evkat-ı muayyenede ibadet ve ta`at ile iştiğal etmek ve bu vesile ile de üzerimizde borç olan ordumuz için dua etmek vazifesiyle mükellef olduğumuz halde ahval-i hazırta münasebetiyle buraya gelmiş olan biz Musevilerin yakın vakte kadar gerek hahamımız ve gerek sinağō ittihaz edebilmek için bir mevki` tedarik edemediğimizden ve bununla beraber mensub olduğumuz din iktizasınca hanemizde yalnızca ibadet etmek memnu` olduğundan naşi şimdiye değin ibadet eylemek için toplanabilmekten mahrum bulunuyor idik. Geçende gerek dinimiz muktezasınca yiyeceğimiz hayvanları kesmek ve ibadet ve cenazelerimizde bulunmak için bir haham celb etmiş olduğumuz gibi bir de Biga kasabasının Ada mahallesinde Ihlamurcuoğlu Tumanın mutasarrıf olduğu bir bab haneyi dahi muhacirliğimizin devam ettiği müddet için isticar etmiş olduğumuzdan eyyam ve evkat-ı muayyenede mahall-i mezkurda toplanarak ibadet etmeliğimize müsa`ade buyurulmasını istid`a eyleriz ol babda emr ve irade hazret-i menlehü`l-emrindir.”⁵⁶⁶

Biga Kaymakamlığı bu arzuhal üzerine polis komiserliğine başvurarak konuyla ilgili olarak hemen bir tahkikat yapılması için harekete geçti. Polis komiserliğinin yaptığı incelemede Biga'nın Ada Mahallesinde Ihlamurcuoğlu Tuma'dan kiralanacak binanın bir vakfa ait olmadığı, mevki bakımından da Müslüman mahallesine ve Kabristanına yakınlığı bulunmadığı tespit edildiğinden, kiralanacak binanın sinagog olarak kullanılmasının mahsurlu görülmediği bildirildi.⁵⁶⁷ Bu yerel düzeydeki ilk tahkikattan sonra devletin ilgili kurumları arasında bürokratik yazışmalar başlamış ve açılması talep

⁵⁶⁶ BEO., 4474/335496., Lef. 2., (10 Mayıs 1333 /10 Mayıs 1917)

⁵⁶⁷ BEO., 4474/335496., Lef. 2., (12 Mayıs 1333/12 Mayıs 1917)

edilen ibadethane ile ilgili dosya incelenmek üzere önce Çanakkale Mutasarrıflığı'na oradan da Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilmişti.

Çanakkale Mutasarrıflığı, Biga Kaymakamlığı'ndan gönderilen arzuhali ve polis komiserliğinin yapmış olduğu tahkikat raporunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne sunarak ne yapılması gerektiğini soruyordu.⁵⁶⁸ Adliye ve Mezahib Nezareti'nce başvuru değerlendirilmiş; konuyu Divan-ı Hümayun'a taşımış⁵⁶⁹ ve Divan-ı Hümayun'da yapılan mütalaa sonucunda, Biga'nın Ada Mahallesinde Ihlamurcuoğlu Tuma'dan kiralanan binanın bir kiliseye çevrilmemesi şartıyla Musevilerin Biga'da kaldıkları sürece sinagog olarak kullanılmasına izin verilmişti.⁵⁷⁰ Sonuç olarak, Osmanlı hükümeti Biga'da zaruri nedenlerden dolayı ikamet etmekte olan Musevi cemaatinin geçici süreliğine de olsa yeni bir mabet açmasında beis görmedi. Zaten Tanzimat'ın ilanı ile birlikte devam eden süreçte “ittihad-ı anasır” dolayısıyla Osmanlıcılık düşüncesi çerçevesinde ve Islahat Fermanı'nın da kabul edilmesiyle gayrimüslimlerin ibadethane açmalarındaki kısıtlamalar kaldırılmıştı.⁵⁷¹ Ayrıca dönemin koşullarını da göz önüne aldığımızda Osmanlı hükümetinin halkın ibadethane talebine çözüm odaklı yaklaştığı söylenebilir. Bunun yanında, savaş boyunca Osmanlı hükümetinin ve Osmanlı Musevileri arasındaki olumlu ilişkileri de dikkate aldığımızda, devletin Musevi cemaatine karşı esnek bir politika takip ettiğini de düşünebiliriz. Son olarak, ibadethanenin sinagog olarak kalması, herhangi bir sebeple kiliseye tahvil edilmemesi yönünde bir not düşülmesi, hükümetin savaş ortamında dahi cemaatler arası dinsel sınırlar ve mekanlar konusunda hassas davrandığını göstermektedir.

⁵⁶⁸ BEO., 4474/335496., Lef. 4., (26 Mayıs 1333/26 Mayıs 1917)

⁵⁶⁹ BEO., 4474/335496., Lef. 4., (5 Haziran 1333/5 Haziran 1917)

⁵⁷⁰ BEO., 4474/335496., Lef. 3., (14 Haziran 1333/14 Haziran 1917)

⁵⁷¹ Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014, s. 153-155.

Bu konuyla ilgili yapılan yazışmalarda ayrıca Musevilerin nüfusuna ait bilgilere de ulaşabilmekteyiz. Zira Sinagog inşası görüşülürken Mayıs – Haziran 1917 tarihlerinde Biga’da 279 Musevi nüfusunun bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷² Savaşın hemen öncesinde 1914 yılına ait Biga nüfus istatistiğine baktığımızda ise buradaki Musevi nüfusunun 103 kişi olduğu zikredilmektedir.⁵⁷³ Bu rakamlar bize savaş sırasında Çanakkale ve civarından tahliye edilen 170’den fazla Musevi’nin hala Biga’da ikamet ettiğini göstermektedir.

2.3. Çanakkale’deki Yabancıların ve Konsoloslukların Tahliyesi

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’na dahil olmasıyla birlikte savaştığı devletlerin vatandaşlarını kapsayan bir “*muhasım devlet tebaası*” sorunu ile karşılaştı. Bu durum, savaşın getirdiği uluslararası ilişkilerdeki karmaşıklığın bir sonucuydu. Osmanlı Devleti’nin savaştığı ülkeler “*muhasım devlet*” olarak kabul edildi ve savaşın sürdüğü dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar da düşman olarak nitelendirildi.⁵⁷⁴ Savaşın ülkelerin tebaası olan bu yabancıların Osmanlı topraklarında bulunmaları, stratejik ve güvenlik risklerini artırıyordu ve bu nedenle devlet, onları kontrol altında tutmak için çeşitli önlemler almıştı. Bu kapsamda, savaşılan ülkelerin tebaası olan yabancılar, birtakım gerekçelerle sevk ve iskâna tabi tutulmuştu. Bu önlemler, genellikle

⁵⁷² BEO., 4474/335496., Lef. 4., (5 Haziran 1333/5 Haziran 1917)

⁵⁷³ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 390.

⁵⁷⁴ Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yabancıların hukuki durumlarını tespit etmek için 1869 yılında Tabiiyet-i Osmaniye Nizamnamesi hazırladı. Bu nizamname ile Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde yaşayan yabancılar barış zamanında “*ecnebi*”, savaş zamanında “*muhasama*” olarak tanımlandı. Sezen Karabulut, “Osmanlı Devleti’nin ‘Muhasım Devlet’ Politikasına Bir Örnek: Trablusgarp Savaşı ve İzmir’deki İtalyanlar”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.17, S. 34, s. 188.

güvenlik kaygıları,⁵⁷⁵ misilleme politikası,⁵⁷⁶ casusluk endişeleri ve iç düzenin korunması⁵⁷⁷ gibi faktörlere dayanıyordu.

Savaşın başlamasıyla birlikte İtilaf devletleri ülkelerinde yaşayan Osmanlı tebaasını Lahey'e sözleşmesini⁵⁷⁸ tamamen göz ardı eden bir tavırla esir almaya başladı. Bu gelişme neticesinde Osmanlı hükümeti 1915 yılı başlarında mütekabiliyet ilkesi çerçevesinde bazı tedbirler aldı. İtilaf devletlerinin saldırıları sırasında hayatını kaybeden ve bu devletler tarafından esir alınan sivil Osmanlı tebaası gibi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan muhasım devlet tebaası da sivil esir olarak değerlendirildiler ve “*misilleme politikası*” çerçevesinde sevk ve iskâna tabi tutuldular. Böylece Osmanlı hükümeti Lahey'de verilen uluslararası hukuku kullanmakla birlikte bu hukuk kurallarının kendisine sağladığı haklar çerçevesinde hareket etti.⁵⁷⁹ Ayrıca Osmanlı hükümeti bu misilleme politikasının yanında muhasım devlet tebaasını iç ve dış güvenlik kaygısı nedeniyle de sevk ve iskâna tabi tutuyordu.

⁵⁷⁵ BOA., MV., 195/12., (12 Teşrinisani 1330/25 Kasım 1914)

⁵⁷⁶ Osmanlı hükümeti Amerika Sefiri aracılığı ile savunmasız şehirlerin bombalandığını, sivil halkın büyük yaralar aldığını ve bu durumun düzelmemesi halinde misilleme yapılacağını İngiltere ve Fransa'ya bildiriyordu. BOA., DH. EUM. 5. Şb., 6/54., (7 Kanunusani 1330/20 Aralık 1914); Misilleme, bir devletin başka bir devlete karşı kendi çıkarlarını korumak amacıyla aldığı önlemler bütününe verilen isimdir. Misilleme uluslararası devletler hukukunda yasak edilmemiştir, ancak etik bir hareket olarak da kabul edilmemiştir. Bkz.: İlyas Doğan, *Devletler Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara 2008, s. 127- 128; Seha L. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, C.2, Ankara 1965, s. 381.

⁵⁷⁷ BOA., HR.SYS., 2426/13., Lef. 1., (20 Zilkaade 1334/18 Eylül 1916)

⁵⁷⁸ I. Dünya savaşının hemen öncesinde savaş hukuku oluşturması ihtiyacı duyuldu. 1856'da Paris Deklarasyonu ile başlayan bu süreç, 15 Haziran 1907 tarihinde Lahey Sözleşmesi ile genel manada tamamlanmış oluyordu. Lahey Sözleşmesi, kara, deniz ve hava saldırılarında dikkat edilmesi gereken hususlarla birlikte esirlerin akıbetine dair detayları içermekteydi. Ayrıca, sözleşme de sivilleri etkileyen önemli maddeler de bulunmaktaydı. Bu maddeler arasında, sivil halka yıkıcı ve askerî nitelikte olmayan mülkiyete karşı yapılmayacak saldırılar ve insan haklarına uygun davranılması gibi ilkelere vurgu yapılmaktaydı. Özellikle, istihkâmın hemen yanında olmayan savunmasız limanlar, şehirler, köyler veya meskenler ile din, sanat, hastane ve hayır işlerine ayrılan kurumların bombalanmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu maddelerin ihlali durumunda, sözleşmeye taraf devlet, zarara uğrayan devletin hasarını karşılamakla yükümlü olacaktı. Ayrıca, bu tür bir ihlal durumunda mağdur devlet, misilleme yoluyla aynı ölçüde karşılık verme hakkına sahip olacaktı. Bkz.: Umur Karabulut, Ersin Bozkurt, “Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.45, 2019, s. 87-95; Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 496.

⁵⁷⁹ Mehmet Temel, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 6, 2004, s. 71-85; Mehmet Temel, “İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Kıyı Yerleşimlerine Yaptıkları Saldırıları ve Mütekabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 24, S. 1, Temmuz-2009, s. 117-150.

Nitekim Osmanlı hükümeti savaş ortamında devletin güvenliği gerekçesiyle muhasım devletler tebaasını bir tehdit unsuru olarak gördü ve bu kimseleri güvenilmez olarak değerlendirdi. Hatta daha resmen savaşa dahil olmadığı günlerde stratejik öneme sahip olan bölgelerde yaşayan muhasım devletler tebaasıyla ilgili yeni kararlar aldı. Buna göre muhasım devletler tebaasının tahliye edilirken yanlarında on liradan fazla nakit para bulundurmaları sakıncalı görüldü.⁵⁸⁰ Osmanlı Devleti savaşa dahil olduktan sonra ise sahilde ve bilhassa boğazlarda Osmanlı donanmasının emniyetli bir şekilde hareket edebilmesi için bu mevkilerde bulunan tebaa-i muhasımanın iç kesimlere sevklerinin zaruri olduğunu bildirmekteydi. Bu karar doğrultusunda Çanakkale’de ikamet eden muhasım devlet tebaası hakkında da geniş bir tahkikat yapılması emrediliyordu.⁵⁸¹ İlerleyen süreçte Osmanlı hükümeti muhasım tebaaya karşı izlenecek politikaların esaslarını belirlemeye ve konuyla ilgili olarak daha kapsamlı kararlar almaya başladı. Harbiye Nezareti, 25 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela’ya “*Düvel-i muhasama tebaasının sevhilimizle hududlarımıza mücavir menatıkta ve şimendifer güzergahlarında bulunmaları katiyen caiz görülemediğinden*” diyerek ilgili vilayetler ve mutasarrıflıklara buralarda bulunan düvel-i muhasıma tebaasının hemen dahile sevk edilmeleri için hazırladığı tezkireyi gönderdi.⁵⁸² Bu tezkireyi mütalaa eden Meclis-i Vükela üyeleri de düvel-i muhasıma tebaasının casusluk yapabileceğinden şüphe duyulduğu gerekçesiyle bahsi geçen bölgelerden⁵⁸³ çıkarılmalarını ve iç kısımlara nakledilmelerini uygun buldu.⁵⁸⁴ Böylece Meclis-i Vükela tarafından düvel-i muhasıma tebaasına karşı izlenecek politikaların esasları belirlendi.

⁵⁸⁰ BOA., DH. ŞFR., 446/39., (19 Teşrinievvel 1330/1Kasım 1914)

⁵⁸¹ BOA., DH.EUM., 5.Şb., 9/3-2., (3 Teşrinisani 1330/16 Kasım 1914)

⁵⁸² BOA., MV., 195/12., (12 Teşrinisani 1330/25 Kasım 1914)

⁵⁸³ İlgili yerleşim yerleri şöyle sıralanıyordu: Karadeniz sahilindeki Trabzon, Kastamonu vilayetleri Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı’yla Dersaadet, Edirne ve Hüdavendigar vilayetleri, Adalar Denizi sahiliyle buna mücavir İzmir, Konya, Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleri ve bilumum bahr-i aher sevhili ile Yemen, Basra, Bağdat, Musul, Van ve Erzurum vilayetleri. BOA., MV., 195/12., (12 Teşrinisani 1330/25 Kasım 1914)

⁵⁸⁴ BOA., MV., 195/12., (12 Teşrinisani 1330/25 Kasım 1914)

Meclis-i Vükela'da alınan 25 Kasım 1915 tarihli bu karar üzerine Çanakkale Mutasarrıflığı kadın ve erkek toplam 144 muhasım devlet vatandaşını⁵⁸⁵ Çanakkale'den uzaklaştırmak için harekete geçti. Bu karar doğrultusunda, Rus Acentesi Behorek(?), maden mühendislerinden Tedson ile Lansel ve Fransız vatandaşı Mesajeri Acentesi Banosamda(?) şüpheli bulduklarından dolayı Bandırma Vapuruna bindirilerek İstanbul'a gönderildiler.⁵⁸⁶ Hükümet, bu uygulamada oldukça titiz davranarak müttefik ülke vatandaşlarını bile bu tedbir kapsamına almıştı. Bu kapsamda, Avusturya tebaasından ve aslen İstanbul Rumlarından olan Aleksander Bonyali'nin, Rus Konsolosuyla yakın ilişkisi, özellikle Çanakkale Mutasarrıflığı'nın dikkatini çekti. Çanakkale bölgesinde bulunan Bonyali'nin varlığı, hükümet tarafından sakıncalı görüldü ve Bonyali Washington vapuruyla İstanbul'a sevk edildi.⁵⁸⁷

Savaşın getirdiği güvenlik önlemleri ve bölgedeki siyasi gerilimlerin etkisiyle uygulanan bu karar üzerine 103 yabancı tebaa İstanbul'a sevk edilmiş, 22'si ise savaş öncesinde Amerika'ya veya diğer yabancı ülkelere gitmişlerdi. Çanakkale'de sadece 18 kadın ve çocukla birlikte Antonio isimli bir şahıs kalmıştı.⁵⁸⁸ Dahiliye Nezareti'nin Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderdiği raporundan da anlaşıldığı üzere Çanakkale'den muhasım devletler vatandaşlarının bir kısmının çıkarılarak iç kısımlara sevki yapılmıştı.⁵⁸⁹ Ayrıca Edirne Valisi de Dahiliye Nezareti'nin emriyle muhasım devletler vatandaşlarını tahliye etmeye başladı. Tahliyeler sonrasında muhasım devlet vatandaşlarından Edirne'de 9, Gelibolu'da 4 kişi kalmıştı.⁵⁹⁰ Hükümet ülke içinde yaşayan yabancı uyruklu bireylerin ikametlerinin düzenli bir şekilde kaydedilmesini ve

⁵⁸⁵ BOA., DH.EUM., 5.Şb., 9/3-2. (3 Teşrinisani 1330/16 Kasım 1914); BOA., DH.EUM., 5.Şb., 9/3-4., (5 Kanunusani 1330/18 Ocak 1915)

⁵⁸⁶ BOA., DH. EUM., 11/11., Lef. 18., (2 Kanunuevvel 1330/15 Aralık 1914); BOA., DH. ŞFR., 453/116., (2 Kanunuevvel 1330/15 Aralık 1914).

⁵⁸⁷ BOA., ŞFR., 454/13., (3 Kanunuevvel 1330/16 Aralık 1914); BOA., ŞFR. 454/146., (9 Kanunuevvel 1330/22 Aralık 1914)

⁵⁸⁸ BOA., DH.EUM., 5.Şb., 9/3-4., (5 Kanunusani 1330/18 Ocak 1915)

⁵⁸⁹ BOA., DH.EUM., 5.Şb. 9/3-1., (21 Kanunusani 1330/3 Şubat 1915)

⁵⁹⁰ BOA., DH.EUM., 5.Şb., 5/58., (26 Teşrinisani 1330/9 Aralık 1914)

bu kayıtların ilgili makamlara bildirilmesini istemekle birlikte özellikle, muhasım devlet vatandaşlarının gerekli resmi evraklara sahip olup olmadıkları konusunda yerel makamları sürekli uyarmaktaydı. Bu bağlamda Çanakkale Mutasarrıflığı da liva dahilindeki yabancıların nüfus bilgileri ve ikamet kayıtları konusunda Dahiliye Nezareti'ni sürekli bilgilendirmekteydi. Çanakkale liva dahilinde 19 yabancı kadın ve erkeğin bulunduğu ve bu kişilerin nüfus bilgileriyle birlikte ikamet evraklarına dair kayıtların tutulduğu belirtilmişti. Ayrıca, bu yabancılar arasında bir İtalyan'ın ve bir de İngiliz askerinin olduğu ifade edilmekteydi.⁵⁹¹ Bu uygulama neticesinde Çanakkale Mutasarrıflığı liva dahilindeki yabancıların nüfus bilgilerini ve ikamet evraklarını düzenli olarak kayıt altına almış ve Biga'da bulunan Rusya tebaasından bir şahsın ismini ve ikamet bilgilerini de Dahiliye Nezareti'ne göndermişti.⁵⁹²

Osmanlı hükümeti, 1917 yılına kadar Yunanistan'ın resmi olarak tarafsız kalmasına rağmen, geçmişteki siyasi gerilimler ve özellikle Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un saldırgan söylemleri nedeniyle Yunan tebaasına karşı ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Bu tedbirlerin bir örneği olarak, Lapseki'de ticaretle uğraşan Vital'in yanında çalışan kâtibin Yunan tebaasından olan John adlı bir kişi olduğu tespit edilmiş ve askerî açıdan stratejik öneme sahip bu bölgede bulunması sakıncalı bulunmuştur. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti de konuya ilişkin Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan bilgi talep etmiştir.⁵⁹³ Bu ihtiyatlı yaklaşım, Yunan tebaasına yönelik seyahat izinleri konusunda sıkı kontrolleri de beraberinde getirmiştir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, özellikle Çanakkale gibi stratejik bölgelerde Yunan tebaasının hareketlerini düzenli olarak izlemiş, geliş ve gidişlerinin sıkı kontrolünü sağlamıştır. Çanakkale'deki mutasarrıflık, Yunan tebaasından herhangi bir kişinin seyahat belgesi almak için başvuruda bulunup

⁵⁹¹ BOA., DH. EUM., 5.Şb., 17/5 (31 Ağustos 1331/13 Eylül 1915)

⁵⁹² BOA., DH. EUM., 5.Şb., 17/45., (26 Zilkade 1333/5 Ekim 1915)

⁵⁹³ BOA., DH. EUM. ECB., 1/17., (31 Mayıs 1331/13 Haziran 1915)

bulunmadığını düzenli olarak denetlemiş ve çoğunlukla herhangi bir müracaat yapılmadığını bildirmiştir.⁵⁹⁴ Bu süreçte Osmanlı hükümeti, sadece Yunan tebaası değil, genel olarak stratejik bölgelerdeki tüm yabancı uyruklu ve düşman devletlerin vatandaşlarına karşı güvenlik tedbirlerini artırmış, bu kişilerin sevk ve iskânına yönelik politikalar yürütmüş ve mülkiyetlerine kamulaştırma yoluyla el koymuştur. Bu çerçevede, 12 Nisan 1916 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından alınan kararla, İstanbul ve Çanakkale Boğazları çevresindeki yabancılara ait araziler askerî gerekçelerle kamulaştırılmaya başlanmıştır.⁵⁹⁵ Bu kamulaştırma sürecinin örneklerinden biri, Çanakkale'nin Ezine kazasında bulunan Calvert Çiftliği'nin istimlak edilmesidir. 4.992 dönümlük geniş bir araziye ve 491.175 kuruş değerine sahip olan çiftlik, dönemin güvenlik odaklı kamulaştırma politikalarının askerî açıdan önem taşıyan bir uygulaması olarak öne çıkmaktaydı.⁵⁹⁶ Osmanlı hükümeti, savaşa dahil olduktan hemen sonra güvenlik gerekçesiyle muhasım devletlere ait konsoloslukların kapatılması, bu duruma bağlı olarak buralarda çalışan konsolosların ve memurların tahliye edilmesi için de harekete geçti. Bu tedbir düşman devletlerin casusluk faaliyetlerine fırsat tanımamak ve Osmanlı Devleti'nin savaş gücünü zayıflatmamak adına alınan bir karardı. Çanakkale'deki konsoloslukların tahliyesi de bu genel politikanın bir parçasıydı. Çanakkale Boğazı'nın stratejik önemi ve savaşın seyrini etkileyebilecek konumu, Osmanlı hükümetini bu bölgedeki yabancı konsoloslukların kapatılması ve personelinin tahliye edilmesi konusunda daha hassas davranmaya sevk etmişti. Savaşın başladığı bu dönemde Çanakkale'de kendi ülkelerinin çeşitli politik çıkarlarını temsil eden İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, Almanya, Yunanistan,

⁵⁹⁴ BOA., ŞFR., 511/23., (14 Teşrinisani 1331/27 Kasım 1915)

⁵⁹⁵ Bu karar Edirne ve Hüdavendigar vilayetleriyle Çatalca, Karesi ve Çanakkale sancaklarına gönderilmişti. BOA., MV., 201/48., (30 Mart 1332/12 Nisan 1916)

⁵⁹⁶ Calvert Çiftliği'nin istimlak edilme süreci hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Erkin Arkan, Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Calvert Çiftliği Sorunu, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.130, S.256, Ocak-Şubat 2022, s. 45-66; Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 99.

Hollanda, İspanya, Rusya, İspanya, İsveç ve Norveç gibi farklı ülkelerin konsolosluğunun olduğunu görmekteyiz.⁵⁹⁷ (Bkz.: Tablo XVI)

Ülke	Konsolos Adı
Avusturya-Macaristan	C. Xanthopoulo
Belçika	A.de Caravel
İngiltere	C.Palmer
Danimarka	Joseph de Fonton
Fransa	Aldovrandi
İtalya	Agis (Agbez) de Caravel ⁵⁹⁸
İsveç	Joseph de Fonton
Almanya	M.Christides
Yunanistan	Panaghopoulos
Hollanda	Th. Xanthopoulo
İran	Menelas Xanthopoulo
Rusya	M.Josep de Fonton
İspanya	Agis (Agbez) de Caravel
Norveç	Joseph de Fonton
ABD	1914 Temmuz'a kadar Alfred Grech Temmuz 1914'ten itibaren Comelius van H.Engert

Tablo XVI: 1914 Yılında Çanakkale'deki konsolosluklar ve görev yapan konsolosların isimleri.

Her bir konsolos ve temsil ettiği ülke, o dönemdeki siyasi ve diplomatik ilişkilerin bir yansımasıydı ve bu isimler, Çanakkale'nin stratejik önemi ve savaşın etkileri

⁵⁹⁷ Mithat Atabay, Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler, s. 66.

⁵⁹⁸ Agbez de Karavel, Çanakkale'deki hem İtalya Konsolosluğu ve hem de İspanya Konsolosluğu'nun vekilidir. BOA., DH.EUM. 5.Şb., 75/51., (15 Safer 1337/20 Kasım 1918)

bağlamında daha da önem kazanıyordu. Bu dönemdeki siyasi ve diplomatik ilişkilerin karmaşıklığı, Çanakkale'nin stratejik önemiyle birleştiğinde, bu konsoloslukların kapatılması ve personelinin tahliye edilmesi kararı, Osmanlı hükümetinin aldığı bir güvenlik tedbiriydi.

Nitekim konsoloslukların kapatılmasının ve tahliyesinin ne kadar yerinde bir karar olduğu ortaya çıkan bir belgeden somut şekilde anlaşılmaktadır.⁵⁹⁹ Çanakkale'den çıkarılan düvel-i muhasıma konsolosluklarının geride bıraktıkları eşyalar Çanakkale Mutasarrıflığı tarafından kayıt altına alınırken Çanakkale Boğazı'ndaki tahkimatı gösteren bir harita da ele geçirilmişti. Haritanın ele geçirilmesiyle birlikte, Boğaz'daki askerî yapıların detaylı bir şekilde ortaya konması, gerçekten düvel-i muhasıma konsolosluklarının bölgede casusluk faaliyetleriyle meşgul olabileceğine dair şüpheleri somut delillere dönüştürmüştü. Dolayısıyla bu olay İtilaf devletlerinin bölgedeki istihbarat faaliyetlerini gün yüzüne çıkarması bakımından da dikkate değerdir.

Osmanlı hükümeti savaşın başlamasıyla birlikte yabancı konsoloslukların durumunu yeniden değerlendirdi ve Çanakkale'deki müttefik- tarafsız ya da düşman fark etmeksizin tüm devletlerin konsolosluk çalışanlarını tahliye etmeye başladı.⁶⁰⁰ Ne var ki, hükümetin bu kapatma kararından hemen önce 1 Kasım 1914'te Çanakkale'deki İngiliz Konsolosu kendi sefaretinden aldığı emirle Çanakkale'den ayrılmak için Çanakkale Mutasarrıflığı'na müracaat etmişti. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin kesildiğini söyleyerek ülkeyi terk etmek amacıyla pasaport talebinde bulundu. İlk etapta bu isteği kabul edilmesine rağmen⁶⁰¹ Boğaz Kumandanlığı'ndan gelen emir ile bu izin ertelendi.⁶⁰² Aynı tarihte Fransa Konsolosu da çıkış izni istemiş ancak İngiltere

⁵⁹⁹ BOA., HR.SYS., 2426/13., Lef. 1., (20 Zilkaade 1334/18 Eylül 1916)

⁶⁰⁰BOA., HR.SYS., 2165/1., (6 Kanunuevvel 1330/19 Aralık 1914)

⁶⁰¹ BOA., DH. ŞFR., 446/17., (19 Teşrinievvel 1330/1 Kasım 1914)

⁶⁰² BOA., DH. ŞFR., 446/38., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

Konsolosu gibi onun da izni askıya alınmıştı.⁶⁰³ Ancak arşiv belgelerinden tespit ettiğimiz üzere Kasım ayının ilk haftası İngiltere ve Fransa Konsolosu Çanakkale'den ayrılmıştı.⁶⁰⁴ İngiliz vatandaşı ve konsolos tercümanı Shakhtar Ağayev de 15 Aralık 1915 tarihinde Çanakkale'den tahliye ediliyordu.⁶⁰⁵ Rus Konsolosu ise olduğu yerde alıkonulmuş⁶⁰⁶ ve Aralık ayının başında Hacı David vapuruna bindirilerek memleketine gitmek üzere İstanbul'a hareket ettirilmişti.⁶⁰⁷ Çanakkale'den ayrılan Rusya, İtalya, İngiltere ve Fransa Konsolosları buradaki vatandaşlarının koruma hukukunu şehirden ayrılmadan önce henüz savaşa dahil olmayan Amerika Konsolosluğu'na bırakırken, konsolosluk eşyalarının ve konsoloshanelerinin muhafazasını da hükümetten rica ediyorlardı.⁶⁰⁸

Ayrıca buradan ayrılan konsolosların taşınmaz mal ve mülklerinin durumu da sorun teşkil ediyordu. Örneğin, Rus Konsolosu Çanakkale'den tahliye edilirken ona ait olan hayvanların ne olacağı sorunu gündeme gelmişti. Bunun için Ermeni milletinden Manuk isiminde bir şahıs görevlendirilmiş ancak kendisinin Çanakkale liva merkezinde bulunması mutasarrıflık tarafından sakıncalı görüldüğünden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kararıyla liva dışına çıkarılmıştı. Bunun üzerine Rus Konsolosu'na ait olan hayvanlar Çanakkale'deki Mevki Kumandanlığı tarafından teslim alınmış⁶⁰⁹ ve daha sonrasında bu hayvanların satılarak mal sandığına devredilmesine karar verilmişti.⁶¹⁰

Kasım ayının başında İngiltere ve Fransa Konsolosu kendi ülkelerinin inisiyatifıyla Çanakkale'den ayrılırken, bundan kısa bir süre Dahiliye Nezareti stratejik bölgelerdeki konsoloslukları ve diplomatik temsilcilikleri kapatma kararı aldı. Nitekim,

⁶⁰³ BOA., DH. ŞFR., 446/38., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

⁶⁰⁴ BOA., DH. ŞFR., 446/41., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

⁶⁰⁵ BOA., DH. ŞFR., 453/116., (2 Kanunuevvel 1330/15 Aralık 1914)

⁶⁰⁶ BOA., DH. ŞFR., 446/56., (22 Teşrinievvel 1330/4 Kasım 1914); Rus Konsolosluk binası aynı zamanda konsolosun kendi mülkü idi ve burada oturmaktaydı. BOA., DH. ŞFR. 446/41., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

⁶⁰⁷ BOA., DH. ŞFR., 451/114., (20 Teşrinisani 1330/3 Aralık 1914)

⁶⁰⁸ BOA., DH. ŞFR., 446/41., (21 Teşrinievvel 1330/3 Kasım 1914)

⁶⁰⁹ BOA., DH. ŞFR., 81/10., (8 Mayıs 1332/21 Mayıs 1916)

⁶¹⁰ BOA., DH. ŞFR., 521/40., (16 Mart 1332/29 Mayıs 1916)

19 Aralık 1914 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Çanakkale’de kalan dost-tarafsız ya da düşman fark etmeksizin tüm devletlerin konsolosluk çalışanlarının Çanakkale’yi terk etmeleri yönünde bir tezkere çıkardı.⁶¹¹ Tezkereden üç gün sonra da Çanakkale Mutasarrıfı, 22 Aralık günü İtalya, İspanya Avusturya, Almanya, Yunanistan, Flemenk ve Amerika Konsolosları’nın 77 İngiliz, 13 Fransız vatandaşı ve birkaç Musevi fakir kadın ile yola çıktığını bildirdi.⁶¹² Aynı tarihlerde Çanakkale’deki İran Konsolosluğu’nda tercümanlık görevini yürüten Abraham da İstanbul’a gönderilmişti.⁶¹³ Bu gelişmeler doğrultusunda, 7 Şubat 1916 itibarıyla Çanakkale’de faal bir konsolosluk kalmadığı anlaşılmaktadır.⁶¹⁴ Çanakkale’de yabancı devletlerin diplomatik varlığının savaş nedeniyle sona ermesinin ardından, Dahiliye Nezareti, 9 Aralık 1916’da Çanakkale Mutasarrıfı Rauf Bey’e, Amerikan Konsoloshanesi’nin korunmasının önemini vurgulayarak bu durumun iki ülke ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği uyarısında bulunmuştur.⁶¹⁵ Ayrıca, Amerika’nın Osmanlı hükümetine yaptığı başvuruda, İngiliz ve Fransız Konsolosluk binalarının durumları hakkında bilgi istenmiş ve eşyaların korunması talep edilmiştir. Ancak, Çanakkale Mutasarrıflığı, savaşın yarattığı kaotik ortamda konsolosluk eşyalarının bakımını ve kontrolünü sağlamanın oldukça güç olduğunu bildirmiştir.⁶¹⁶

Öte yandan, boşaltılan bazı konsolosluk binaları savaşın getirdiği zorunluluklar çerçevesinde farklı amaçlarla yeniden düzenlenmiştir. Avusturya Konsolosluğu “*Alman Efrad Yurdu*” olarak hizmete açılmış; İran Konsolosluğu binasına Mevki-i Müstahkem Komutanlığı tarafından Serbaytar Kaymakamı yerleştirilmiştir. Felemenk Konsolosluğu

⁶¹¹ BOA., HR.SYS., 2165/1., (6 Kanunuevvel 1330/19 Aralık 1914)

⁶¹² BOA., DH. ŞFR., 455/3., (9 Kanunuevvel 1330/22 Aralık 1914)

⁶¹³ BOA., DH. ŞFR., 545/54., (29 Kanunusani 1332/11 Ocak 1917)

⁶¹⁴ BOA., DH. ŞFR., 667/40., (25 Kanunusani 1331/7 Şubat 1916)

⁶¹⁵ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 31/24., (26 Teşrinisani 1332/9 Aralık 1916)

⁶¹⁶ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 33/36., (15 Kanunuevvel 1332/28 Aralık 1916)

Liman Reisi ve Torpil Müfrezesi tarafından kullanılırken, Yunan Konsolosluğu ise Alman subaylarına tahsis edilmiştir.⁶¹⁷

Çanakkale'nin askerî açıdan stratejik önemini vurgulayan Başkumandanlık Vekaleti sadece muhasım devletler konsolosluklarının değil gerek müttefik ve gerekse tarafsız hiçbir devletin konsolosluğunun Çanakkale'de bulunmasını istemiyordu. Almanya dost ve müttefik ülke olmasına rağmen 19 Aralık 1914 tarihli tezkireye göre Çanakkale'deki konsolosluğunun kapatılması emrediliyordu. Savaşın ilerleyen safhasında Almanya yeniden konsolosluk açmak üzere Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığından izin talebinde bulunmuş,⁶¹⁸ ancak Almanya Konsolosluğu'na ait eşyaların Lapseki'deki İnas Mektebi'nin altındaki depoda tutulması ve bu eşyaların bir mutemet aracılığı ile Alman Konsolosuna teslim edilmesi Almanya'nın Çanakkale'de yeniden konsolosluk açmasına izin verilmediğini göstermektedir.⁶¹⁹ Nitekim Yunanistan'ın da 1917 yılına kadar tarafsız bir ülke olmasına rağmen yukarıda belirttiğimiz gerekçelerden dolayı Çanakkale'deki konsolosluk faaliyetlerine 1914 yılı itibariyle son verilmişti. Çanakkale'den, Dahiliye Nezareti'ne 18 Nisan 1915'te gönderilen yazıda Yunan Konsolosluğu'nun kapalı olduğu bilgisi bir kez daha teyit edilmesi, Osmanlı hükümetinin Çanakkale'deki Yunan Konsolosluğu'nun faaliyet gösterip göstermediği hakkındaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.⁶²⁰ Zaten Temmuz 1917 tarihinde Yunanistan'ın İtilaf devletleri yanında resmen savaşa girmesiyle⁶²¹ Osmanlı hükümeti Yunanistan ile siyasi ilişkilerini keserek Yunan Sefareti'nin ve Yunan Konsoloslukları'nın kapatılmasını ve buradaki memurların ülke

⁶¹⁷ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 33/29., Lef. 6., (17 Kanunusani 1332/30 Ocak 1917)

⁶¹⁸ BOA., DH.EUM.KLU., 11/29., (5 Şaban 1334/7 Haziran 1916)

⁶¹⁹ BOA., DH.EUM. 5.Şb., 59/6., (18 Nisan 1334/18 Nisan 1918)

⁶²⁰ BOA., DH. ŞFR., (5 Nisan 1331/18 Nisan 1915)

⁶²¹ Konstantin Çukolas, *a.g.e.*, s. 24.

dışına çıkarılmasını emrediyordu. Yunan tebaasının da varlığı artık *düvel-i muhasama* kapsamında değerlendiriliyordu.⁶²²

Başkumandanlık Vekaleti'nin Çanakkale'deki tüm konsoloslukları kapatması kararında haksız olmadığı görülmektedir. Tarafsız devletlerden olmasına rağmen Amerikan Konsolosu'nun hal ve tutumu Çanakkale mutasarrıfının dikkatinden kaçmamıştı. Hakkında yapılan tahkikat neticesinde Amerikan Konsolosu'nun bir İngiliz olduğu ve bir takım şüpheli hareketleri sebebiyle Çanakkale'den gönderilmesi gerektiği hakkında Dahiliye Nezareti'ne bir rapor gönderildi.⁶²³ Bu rapora ek olarak Çanakkale mutasarrıfı ertesi gün "*Amerika Konsolosu hakkındaki maruzat-ı bendeganemi müteakip bunun istihkamat etrafında dolaştığı dün Hamidiye istihkamu civarında resim alarak camları bir fotoğrafhane de yikatıldığı görülmeye meydan verilmemesi Bahr-i Sefid boğazı umumi kumandanlığına bildirildi. Konsolos-ı mumaileyh bugün bir atla yalnızca haric-i şehre gitmekte olduğu haber alınarak derhal bir jandarma süvarisi gönderilip men ile geriye döndürülmüştür. Bunun sürat-i mümkününe ile kaldırılmasına...*"⁶²⁴ şeklinde bir telgraf göndererek konsolosun sakıncalı davranışlar da bulunduğunu ve bir an önce Çanakkale'den gönderilmesinin elzem bir durum olduğunu bildirdi. Çanakkale Mutasarrıfı'nın, Amerika Konsolosu ile ilgili bu şikâyeti üzerine Dahiliye Nezareti derhal harekete geçti. Amerika Konsolosu kendi vatandaşlarıyla birlikte Fransa ve İngiliz vatandaşlarını da yanına alarak konsolosluk evraklarıyla birlikte Washington vapuru ile İstanbul'a doğru yola çıkarıldı.⁶²⁵ Ayrıca bu kişilerle birlikte Amerika Konsolosluğu'nda tercümanlık yapan Abraham isimdeki kişi de Çanakkale'den İstanbul'a gönderildi.⁶²⁶

⁶²² BOA, MV., 208/107., (15 Temmuz 1333/15 Temmuz 1917)

⁶²³ BOA., DH. ŞFR., 454/12., (3 Kanunuevvel 1330/16 Aralık 1914)

⁶²⁴ BOA., DH. ŞFR., 454/39., (4 Kanunuevvel 1330/17 Aralık 1914)

⁶²⁵ BOA., DH.EUM., 1.Şb. 14/12., (5 Kanunuevvel 1330/18 Aralık 1914)

⁶²⁶ BOA., DH. ŞFR., 545/54., (29 Kanunusani 1332/11 Ocak 1917)

Başkumandanlık Vekaleti ülke genelinde yabancı devlet tebaasının ülkeye giriş çıkışlarıyla ilgili olarak savaşın ilerleyen tarihlerinde yeni kararlar da aldı. Buna göre, savaş boyunca tarafsız devletler vatandaşı olan kimselerin ülke dışına çıkmaları “geri dönmek” şartına bağlandığı gibi, hangi ülkenin vatandaşı olursa olsun bütün yabancıların ülkeye girişleri de yasaklandı.⁶²⁷

Osmanlı hükümeti, güvenlik tedbiri gerekçesiyle pek çok kurum ve kuruluşta çalışan yabancıları ve muhasım devlet tebaasını görevinden uzaklaştırma siyaseti de izledi. Meclis-i Vükela, 28 Şubat 1915’te aldığı bir kararla İstanbul Telefon Şirketi’nde bulunan ve muhasım devletler tebaasından olan memurların görevine son vererek yerlerine Macaristan’dan memurlar talep etti.⁶²⁸ Bu uygulama kapsamında savaşın hemen öncesinde ve devam ettiği esnada Çanakkale’de de görevli pek çok yabancı memurun görevine son verildi. Örneğin, Gelibolulu olan ancak Rus tebaasından sayılan Çanakkale karantina doktoru Mösyö Pompare’nin son zamanlarda bazı şüpheli yabancılarla görüştüğü tespit edildiğinden görevinden alındı.⁶²⁹

İtalya vatandaşı olan Çanakkale Osmanlı Bankası memurlarından Bocetti’nin de görevine son verilerek İstanbul’a sevki yapıldı. İstanbul’da birkaç ay kaldıktan sonra Bandırma’daki Osmanlı Bankası şubesinde görevlendirilen Bocetti bir süre sonra Bursa üzerinden İstanbul’a geçmek istemişse de müsaade almadığı gerekçesiyle İstanbul’a gitmesine izin verilmedi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Çanakkale Mutasarrıflığı’ndan Bocetti hakkında bilgi istedi.⁶³⁰ Mutasarrıflıktan alınan bilgiye göre Bocetti’nin Çanakkale’de iken vaktinin çoğunu konsoloslar ve şüpheli bazı kişilerle geçirdiği anlaşılıyordu.⁶³¹ Nihayetinde yapılan tahkikat sonucunda Dahiliye Nezareti,

⁶²⁷ BOA., HR. HU. 109 D.1/7., (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915)

⁶²⁸ BOA., MV., 196/130., (15 Şubat 1330/28 Şubat 1915)

⁶²⁹BOA., DH.EUM. 3.Şb., 2/47., (19 Teşrinievvel 1330/1 Kasım 1914); BOA., DH. ŞFR., 454/133., (9 Kanunuevvel 1330/22 Aralık 1914)

⁶³⁰ BOA., DH. EUM., 5.Şb., 21/3., Lef. 1., (24 Kanunuevvel 1331/6 Ocak 1916)

⁶³¹ BOA., DH. EUM., 5.Şb., 21/3., Lef. 2., (3 Kanunusani 1331/16 Ocak 1916)

Başkumandanlık Vekaleti'ne Julius Bocetti'nin Bursa'dan İstanbul'a geçmesinin sakıncalı olacağını bildirdi.⁶³² Ayrıca Julius Bocetti ile birlikte 28 Kasım 1915 tarihinde Çanakkale merkezinde herhangi bir resmi hizmette ne Reji dairesinde ne de Fener idaresinde hiçbir İtalyan tebaanın bulunmadığı bilgisi veriliyordu.⁶³³

24 Eylül 1916 tarihinde de Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Çanakkale'de Romanya tebaasından memur ya da farklı işlerle uğraşan hiç kimsenin bulunmamasına dair bilginin verilmesi Osmanlı hükümetinin muhasım devletler tebaasından gelen kişilerin resmi görevlerde bulundurulması konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım sergilediğini ve özellikle Çanakkale'de hiçbir koşulda muhasım devlet tebaasından memur bulundurulmaması isteğini açıkça ortaya koymaktaydı.⁶³⁴

Savaş döneminde Çanakkale'deki yabancı nüfus miktarına baktığımızda ise Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti tarafından hazırlanan ve ülke sınırları içindeki ecnebi nüfusu gösteren cetvelde, 1917 yılı itibarıyla Çanakkale'de toplam 193 yabancı tebaanın bulunduğunu görmekteyiz.⁶³⁵ Bu cetvel, savaşın etkisi altındaki Çanakkale'deki yabancı nüfusun sayısını, dağılımını ve faaliyetlerini anlamamız için önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bkz.: Tablo XVII)

Cetvelde yer alan bilgilere göre, 193 yabancı tebaanın 37'si savaşa iştirak eden düşman devletlerin vatandaşıdır. Bu verilerden hareketle, savaşın ilk aylarında Çanakkale'de 144 muhasım devlet tebaasının bulunduğunu düşündüğümüzde, 1917 yılında sadece 37 muhasım devlet tebaasının bulunması, Osmanlı hükümetinin stratejik noktalardan muhasım devlet vatandaşlarını uzaklaştırma politikasında başarılı olduğunu

⁶³² BOA., DH. EUM., 5.Şb., 21/3., Lef. 3., (14 Kanunusani 1331/27 Ocak 1916)

⁶³³ BOA., DH. ŞFR., 499/25., (15 Teşrinisani 1331/28 Kasım 1915)

⁶³⁴ BOA., DH. ŞFR., 667/94., (11 Eylül 1332/24 Eylül 1916)

⁶³⁵ BOA., DH. EUM.ECB., 17/39., Lef. 23., (1333/1917)

ispatlar niteliktedir. Çanakkale’de Osmanlı Devleti’nin müttelikleri veya dost ülkelerden Avusturya-Macaristan’dan 5, Bulgaristan’dan ise 16 kişi bulunmaktaydı. Yunanistan’ın İtilaf devletleri tarafında savaşa girmeye hazırlandığı 1917 yılında ise Çanakkale’de 14 Yunan vatandaşı vardı.⁶³⁶ Yunanistan’ın savaşa katılma olasılığı, Osmanlı hükümetini Yunan tebaaya karşı güvenlik tedbirleri almaya yönlendirmişti ve bu çerçevede, 30 Kasım 1917 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti, Çanakkale’de bulunan 14 Yunan vatandaşının Hüdavendigâr vilayetine sevk edilmesine karar verdi.⁶³⁷

Tabloda dikkat çeken önemli unsur I. Dünya Savaşı’nda tarafsızlık ilan etmiş ülke vatandaşlarının Çanakkale’de sayıca fazla olmasıdır. Özellikle İspanya’nın I. Dünya Savaşı’nda tarafsızlık politikasını benimsemiş olması, bu dönemde yabancı vatandaşların güvenlik endişeleri veya ticari faaliyetlerini devam ettirme düşüncesiyle İspanyol uyruğuna geçme girişimlerinin olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.⁶³⁸ Çünkü tarafsız ülkeler, savaşın etkilerinden uzak kalmaya çalıştıkları için bu gibi durumların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca, tablodaki nüfus verilerinde Danimarka vatandaşlarının sayıca fazla olması da dikkate değer diğer bir unsurdur. Bu durum, Danimarka’nın I. Dünya Savaşı sırasında resmi olarak tarafsızlığını ilan etmiş olmasına ve bu dönemde Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerini sürdürmeye çabalamasına bağlanabilir.⁶³⁹ Bu nedenle, Osmanlı Devleti’nde yaşayan yabancı uyruklu kişiler arasında Danimarka vatandaşlarının da sayıca fazla olması, güvenlik endişeleri nedeniyle Danimarka’ya sığınma veya vatandaşlık değiştirme girişimlerinin olabileceği düşüncesini

⁶³⁶ BOA., DH. EUM.ECB., 17/39., Lef. 23., (1333/1917)

⁶³⁷ BOA., DH. EUM. 3.Şb., 24/30., Lef. 3., (30 Teşrinisani 1333/30 Kasım 1917)

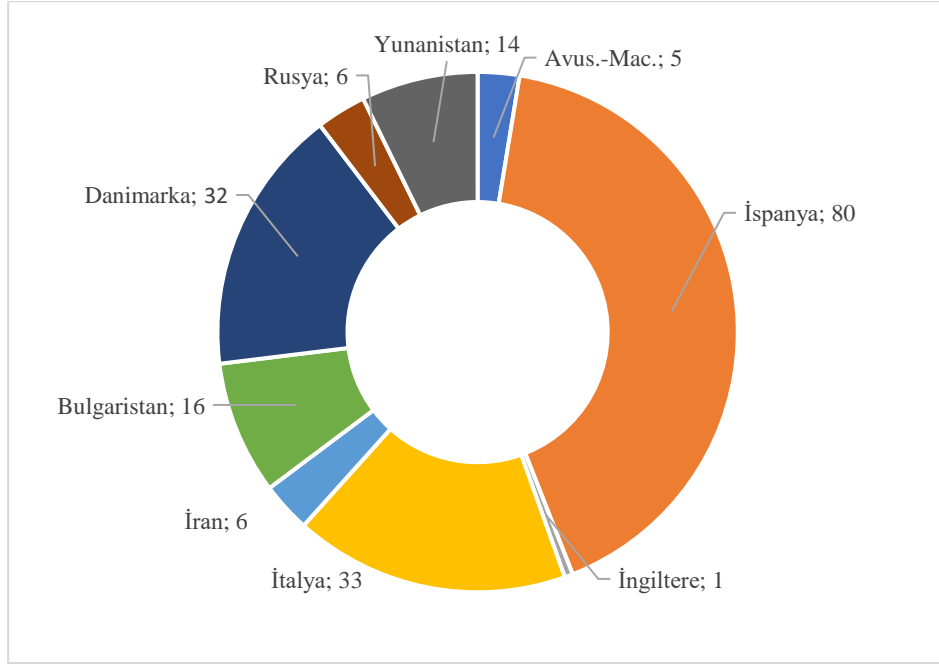
⁶³⁸ I. Dünya Savaşı’nda İspanya’nın izlediği politika ve bu dönemde Osmanlı Devleti’ne yönelik siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yasemin Türkkan Yunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele’de Türkiye*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

⁶³⁹ I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ve Danimarka münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Berkay Koçak, *1923-1930 Yılları Arasında Türkiye Danimarka İlişkileri*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2022, s. 13-33.

desteklemektedir. Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti verilerinde yabancı uyruklu kişilerin meşgul oldukları ana meslek grupları da listelenmiştir. Buna göre, Çanakkale'nin bir liman şehri olması savaş döneminde dahi yabancı vatandaş ve misyonların yoğunlukta olmasını sağlamıştır. Çanakkale'de bulunan yabancıların 43'ünün ticaret, 6'sının sanat ve 4'ünün ziraat erbabı olarak görülmesi, bölgenin ekonomik dinamiklerinin savaşın etkisi altında bile devam ettiğini göstermektedir. Bu veriler, Çanakkale'nin ekonomik çeşitliliğine, ticaretin önemine ve farklı sektörlerde faaliyet gösteren yabancıların varlığına işaret etmektedir. Savaşın ortasında bile ticaretin devam etmesi, Çanakkale'nin stratejik konumunun ve ekonomik öneminin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Uyruğu	Erkek	Kadın	Yekûn	Müslüman	Gayrimüslim	Ticaret	Ziraat	Sanat
Avusturya-Macaristan	2	3	5	5		2		
İspanya	40	40	80		80	15		
İngiltere	1		1		1			1
İtalya	15	17	33		33	8		1
İran	2	4	6	6				
Bulgaristan	12	4	16	14	2	6	3	1
Danimarka	19	13	32		32	7		1
Rusya	3	3	3	6			1	
Yunanistan	9	5	14		14	5		2
Yekûn	103	90	193	31	162	43	4	6

Tablo XVII: Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti kayıtlarına göre 1917 yılında Çanakkale'de bulunan yabancı devletlerin tebaası.

Grafik III: Emniyet-i Umumiye Ecanib Müdüriyeti'nin kayıtlarına göre 1917 yılında Çanakkale'de bulunan yabancı nüfusun ülkelere göre dağılımı.

3. BÖLÜM

ÇANAKKALE'DEKİ GAYRİMÜSLİMLERİN EMVAL-İ METRUKE YÖNETİMİ VE GERİ DÖNÜŞ SÜREÇLERİ

3.1. I. Dünya Savaşı Sürecinde Emval-i Metrukenin Yönetimi ve Hukuki Düzenlemeler

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, özellikle Ermeniler, Rumlar ve diğer etnik gruplara yönelik zorunlu göç politikaları uygulamaya başladı. Bu göçler sonucunda geride kalan mülklerin, yani “*emval-i metrukenin*”⁶⁴⁰ nasıl yönetileceği ve idare edileceği devletin çözmesi gereken büyük bir sorun haline geldi. Göç edenlerin bıraktığı mülklerin korunması, satılması veya dağıtılması konusunda hükümetin hızlı ve etkili çözümler üretmesi gerekiyordu.

Osmanlı hükümeti, bu süreçte emval-i metruke hakkında ilk kararlarını almaya başladı. Sevk ve iskân uygulamalarının sürmesiyle birlikte, terk edilmiş malların yönetimi daha karmaşık hale geldi ve devlet bu konuda daha kapsamlı ve ayrıntılı düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Alınan bu kararlar, emval-i metruke yönetimiyle ilgili politikaların zamanla şekillenmesine yol açtı ve hükümet, terk edilen malların yönetimini daha sistematik bir şekilde uygulama alanına koydu.

3.1.1. Ermenilerin Emval-i Metrukesi 'ne Yönelik Hukuki Düzenlemeler

Emval-i metruke ile ilgili olarak ilk düzenleme Ermenilerin sevk ve iskânını gerekli kılan 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile alındı. Bu kararda, Ermenilerin terk ettikleri köyler ve kasabalara muhacirlerin yerleştirilmesi ve geride

⁶⁴⁰ Emval-i metruke, “*Hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine buldukları yerden başka yerlere nakl olunan veya kendiliklerinden buldukları yeri terk ederek tegayyüb, müfarekat ve yahut ecnebi memleketlere yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayrimüslim unsurların bıraktıkları mallar hakkında kullanılır bir tabirdir.*” Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1948, s. 28-29.

bıaktıkları taşınmaz malların kaydedilmesi, tespit edilmesi, değerlerinin belirlenmesi sonrasında muhacirlere dağıtılması planlanmıştır. Zeytinlik, dutluk, bağ ve meyve bahçeleri gibi tarımsal alanlar ile dükkân, han, fabrika gibi taşınmaz mülklerin müzayede yoluyla satılması veya kiraya verilmesi öngörülmüştür. Elde edilen gelirlerin ise mülk sahipleri adına emanet olarak mali sandıklara yatırılacağı kararlaştırılmıştır. Bu süreçte, emval-i metrukenin güvence altına alınması ve idaresinin sağlanması için mülkiyet haklarının korunması önemli bir adım olarak vurgulanmıştır. Bu kararda ayrıca, Dahiliye Nezareti, Ermenilerin terk ettikleri malların korunması ve yönetiminden sorumlu tutulmuştur. Dahiliye Nezareti'nin bu görevini etkin şekilde yerine getirebilmesi amacıyla, terk edilen malların idaresi ve dağıtımı için tali komisyonlar kurulacağı belirtilmiştir. Doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlı çalışacak olan komisyonlar, bir başkan ve biri dahiliye diğeri ise maliye memurları arasından seçilecek iki üyenin katılımıyla toplam üç kişiden oluşacaktı. Bu komisyonlar, malların kayıt altına alınması, denetlenmesi ve müzayede gibi süreçlerin düzenlenmesi için yetkilendirilmiştir. Ayrıca, valiler bu talimatname hükümlerinin uygulanmasını denetleyecek ve bu doğrultuda Dahiliye Nezareti'ne geri bildirimde bulunacaktır.

Meclis-i Vükela'da alınan bu karar ilk defa Ermenilerden kalan malların korunması ve yönetiminden sorumlu olacak bir komisyonun kurulmasına işaret etmiş ancak komisyonun ismi belirtilmemiştir. Bu komisyon, Ermeni mülklerinin korunması ve dağıtımına dair merkezi hükümetin gözetimini sağlamak amacıyla önemli bir role sahip olacaktır. Böylece ilk defa Ermenilerden kalan malların korunması ve yönetimiyle ilgili kararlar alınmıştır.⁶⁴¹

⁶⁴¹ BOA., MV., 198/163., (30 Mayıs 1331/ 30 Mayıs 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.29-30; Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, Belge Yayınları, İstanbul 2010, s. 326-331; M. Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 196; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 156-157; Gül Akyılmaz,

Meclis-i Vükela'da alınan karar ile aynı gün İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından “*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında...*” 15 maddelik bir talimatname yayınlandı. Bu talimatnamenin muhteviyatı, sevk ve iskânın hangi çerçevede ve nasıl yapılacağına dair genel kuralları belirlese de 2. maddesinde önemli bir düzenleme yer almıştır. Bu maddeye göre, zorunlu göçe tabi tutulan kişilerin taşınabilir tüm mallarını ve hayvanlarını yanlarında götürebileceği hüküm altına alınmaktaydı.⁶⁴² Ancak sevk ve iskân politikası ani ve hızlı bir şekilde uygulandığı için hükümetin Ermeni emval-i metrukesi hakkında önceden belirlediği bir politikası bulunmamaktaydı. Ermenilerden geri kalan emvali metruke ile ilgili olarak hem Meclis-i Vükela tarafından hem de İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından alınan kararlar yeterli gelmemesi üzerine Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmazları hakkında daha detaylı yeni bir hukuki düzenlemeye gidildi. Bu bağlamda 10 Haziran 1915 tarihinde “*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname*”⁶⁴³ yürürlüğe girdi. Toplamda 34 maddeden oluşan bu talimatname de temel konu sevke tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları malların durumuydu ve bu konu üç ana başlık üzerinden açıklanmaktaydı. Bunlardan ilki terkedilmiş malların idaresi için komisyonlar kurulması ve bu komisyonların görev ve yetkilerinin belirlenmesi; ikincisi sevke tabi tutulan Ermenilerin

Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emval- Metruke), Ankara 2017; Ömer Bağcı, *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, Yetkin Yayıncılık, Ankara 2016.

⁶⁴² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1990, s. 113- 115; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.1, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 132-137; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No.1916, S.83, Mart 1983, s. 129-133.

⁶⁴³ Talimatname için bkz.: BOA. DH. İ.U.M., E-8/57, (28 Mayıs 1331/10 Haziran 1915); *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No.1832, S.81, Aralık 1982, s. 147-158; Kemal Çiçek, *a.g.e.*, s. 57-62; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 132-142.

geride bıraktıkları malların durumu ve üçüncüsü ise sevke tabi tutulanların iskânı üzerineydi.

Talimatnamenin 1. maddesine göre Ermenilerin geride bıraktıkları tüm mallarının idaresiyle ilgili olarak özel komisyonlar kurulacaktı. Bu maddeye binaen 23. maddede de taşınır ve taşınmaz emval-i metrukenin yönetimi ve idaresinin “*emval-i metruke idare komisyonlarına*” ait olacağı ifade edilmişti. Böylece emval-i metruke mevzuatı kapsamında 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararında kurulması planlanan komisyonlar hayata geçirilmişti. Komisyonlar, emval-i metrukenin idaresi konusunda doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti’ne bağlıydılar ve yalnızca nezaretten gelen emirler çerçevesinde görev ve sorumluluklarını yerine getirmekteydiler. Dahiliye Nezareti’nin belirlediği yönergeler doğrultusunda hareket eden idare komisyonları bir başkan, iki üyeden oluşmaktaydı. Üyelerden biri mülkiyeden, diğeri de maliyeden atanacaktı. Yine Dahiliye Nezareti’nden izin alınması şartıyla, maaşlı memur istihdamı ve nezaretten gelen emirler ve yönetmelik çerçevesinde düzenleme ve açıklamalar yapmak emval-i metruke komisyonlarına ait yetkiler arasındaydı. Boşaltılan yerlere iskân amacıyla göçmen sevki ve bu süreçle ilgili işlemler, muhacir komisyonu ve memurlarının sorumluluk alanına girmekle de sevk ve iskân işlemlerini hızlandırmak, düzenlemek ve taşradaki idarecilerle iş birliği yapmak yetkisi emval-i metruke idare komisyonlarına bırakılmıştı.

Talimatnamede ele alınan diğeri bir konu ise sevke tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallarının durumu ve idaresiydi. Emval-i metruke idare komisyonları sevk ve iskân edilen kişilerden kalan ve içinde eşya bulunan tüm binaları bir memur vasıtasıyla ya da oluşturacakları özel bir heyet tarafından mühürleyerek koruma altına alacaktı. Koruma altına alınan bu eşyaların okul, kilise ve han gibi depo olarak kullanılmaya elverişli yerlerde muhafaza edilmesine karar verildi. Muhafaza

edilen eşyalara ait detaylı bir envanter listesi hazırlanarak bir nüshası taşradaki idari birimlere bir nüshası da emval-i metruke komisyonuna teslim edilecekti. Mevcut taşınır mallardan bozulma ihtimali olan eşyalar ile hayvanlar ise komisyonun atayacağı bir heyet tarafından açık artırma usulü ile satışa çıkarılacak ve satış bedeli, sahipleri biliniyorsa kendilerinin adına, bilinmiyorsa köylerinin veya kasabalarının adına emaneten mal sandıklarına bırakılacaktı. Müzayede heyeti tarafından satışa sunulan bu eşyaların envanteri ayrıntılı bir şekilde deftere kaydedilerek gerekli bilgilendirme idari birimlere ve emval-i metruke komisyonuna yapılacaktı. Eğer mevcut ürünlere alıcı çıkmazsa, bu ürünler hemen ödenmek koşuluyla ve anlaşarak eksiltme yoluyla isteyenlere verilebilecekti. Bu durumda elde edilen kiralama ve satış bedelleri, sahipleri adına mal sandığına teslim edilecek ve bu gelirlerin güvenilir bir şekilde yönetilmesi sağlanacaktı. Geride kalan taşınmazların durumunu takip etmek amacıyla ayrıca metruk emlak ve arazinin cinsi, miktarı ve değerine ilişkin ayrıntılı bir kayıt listesi yapılarak bu taşınmazlara ait emval-i metruke cetvelleri düzenlenecekti.

Talimatnamede boşaltılan köy ve şehirlerde yapılacak düzenlemeler üzerinde de durulmaktaydı. Buna göre köylere yerleştirilecek göçmenlere geride kalan ev ve araziler her ailenin isteğine ve ziraat kabiliyetine göre geçici olarak dağıtılacaktı. Göçmenler yerleştirildikten sonra boş kalan yerlere etraftaki yerleşik olmayan aşiretlerin iskânı düşünülmekteydi. Şehir ve kasabalardan tahliye edilen evlere ise öncelikli olarak şehirli ve kasabalı göçmenler iskân edilecek, ayrıca bu ailelere iktisadi ve mali durumları dikkate alınarak yeterli miktarda arazi verilmesi sağlanacaktı. Dükkân, han, fabrika, hamam, depo gibi gelir getiren yerler ile muhacir iskânına elverişli olmayan veya muhacirlerin uğraş ve uzmanlık alanı dışında kalan emlak ve arazinin açık arttırmayla satılması planlanmaktaydı. Söz konusu mallar satılamaması halinde en fazla iki yıllığına kiralanacak ve elde edilecek meblağ sahipleri adına emaneten mal sandıklarına teslim

edilecekti. Sevk ve iskâna tabi tutulanlara ait taşınmaz malların kullanımına dair düzenlenen vekaletnamelerle ilgili olarak da hiçbir işlem yapılmayacaktı.⁶⁴⁴

Talimatnameler yayınlanmış olsa da Ermenilerin geride bıraktıkları mal varlıklarına dair süreci daha şeffaf ve yasal bir temele dayandırmak gerekiyordu. Bu yüzden Osmanlı hükümeti, Ermenilerin geride bıraktığı mal varlıkları konusundaki hukuki belirsizlikleri ve yabancı devletlere olan borç-alacak ilişkilerini düzenlemek üzere⁶⁴⁵ 26 Eylül 1915 tarihinde “*Aher Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” isimli kanunu yürürlüğe koydu.⁶⁴⁶ Tasfiye Kanun’u olarak da bilinen bu kanun ile önceden hazırlanan talimatnamelere ve idari düzenlemelere yasal bir dayanak sağlanması amaçlanmaktaydı. 11 maddeden oluşan bu kanun, Ermeni mallarının devlet tarafından nasıl değerlendirileceğini ve tasfiye edileceğini detaylı bir şekilde belirlemiş, aynı zamanda, Ermenilerin alacakları ve borçlarıyla ilgili hukuki prosedürleri de yeniden düzenlemişti. Kanuna göre sevk edilen kişilerin geride bıraktıkları mülkleri, alacakları ve borçları, özel olarak oluşturulan komisyonlar tarafından her bir kişi için tek tek düzenlenen mazbatalar üzerine mahkemelerce tasfiye edilecekti. Kanunun hükümlerine göre, nakledilen kişilere ait vakıf malları hazine-i evkaf adına, diğerleri ise hazine-i maliye adına kaydedilecek ve bu mallar bu iki hazine tarafından bedelleri ödenerek tasfiye edilecekti. Tasfiye sürecinden sonra kalan miktar ise sahiplerine iade edilecekti. Evkaf ve Maliye Nezaretleri

⁶⁴⁴ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No.1832, S.81, Aralık 1982, s. 147-158; Kemal Çiçek, *a.g.e.*, s. 57-62; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 132-142; Hasan Güner, *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, Astana Yayınları, İstanbul 2021, s.68-96.

⁶⁴⁵ Ermenilerin yabancı devlet ve şirketlere olan borçları hakkında geniş bilgi için bkz.: Önder Duman, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”, *Ermeni Araştırmaları*, S.22, Yaz-2006, s. 117-161.

⁶⁴⁶ *Düstur*, 2. Tertip, C.7, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1336, s.737-740; 26 Eylül 1915 tarihinde çıkarılan Tasfiye Kanunu hakkında detaylı bilgi almak için bkz.: Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2017; Hasan Güner, *a.g.e.*, Astana Yayınları, İstanbul 2021, s.106-132; Ayrıca kanunun Takvim-i Vakayi’deki orijinal metni ve günümüz Türkçesi için bkz.: Salahaddin Kardeş, *Tehcir ve Emvali Metruke Mevzuatı*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 23-31.

hazineleri adına kayıt altına alınan vakıflar ise muhacirine meccanen diğer bir ifadeyle bedelsiz dağıtılacaktı. Son olarak, bu kanunun uygulanmasından Evkaf, Dahiliye, Adliye ve Maliye Nezaretleri sorumluydu.⁶⁴⁷

Bu kanun, özellikle sevk ve iskân edilen Ermenilerin borçları ve alacaklarına odaklanıyordu. Bu yüzden emval-i metrukenin korunması ve tasfiyesi konusunda yeni kurulların oluşturulması ve komisyonların çalışma prensiplerinin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Bu eksikliği gidermek amacıyla 8 Kasım 1915 tarihinde “*Aher mahallere nakledilen eşhasın emval ve diyyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 17 Zilkade 1333 tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesi hakkında nizamname*”⁶⁴⁸ hazırlanarak yürürlüğe konuldu. Nizamname iki bölüm ve 25 maddeden oluşmaktaydı. Nizamnamenin ilk dört maddesi, kurulacak olan heyet ve komisyonların görevlerini, Ermenilerin mülklerinin doğru bir şekilde kayıt altına alınmasını ve değerlerinin belirlenmesini içermekte olup ayrıca harç ve vergi muafiyeti gibi düzenlemeleri kapsamaktaydı. Geride kalan diğer maddelerde ise ağırlıklı olarak tasfiye komisyonlarının nasıl kurulacağı, görev tanımları ve hangi yetkililer tarafından yönetileceği açıklanmaktaydı. Bu düzenlemeler, emval-i metrukenin yönetimi ve denetimi açısından sistematik bir yapıyı oluştururken 16, 17 ve 18. maddeler ise Ermenilere ait mülklerin değerlendirilmesi ve korunmasına yönelik bilgileri kapsamaktaydı. Söz konusu düzenlemenin 16. maddesinde kiliselerde bulunan eşya, resim ve kutsal kitapların deftere kaydedilerek korunması öngörülmekteydi. Ayrıca, okullar ve manastırlara ait tüm malzemelerin kullanım hakkı bilim idarelerine devredilecekti. 17. maddede, sahipleri bilinmeyen malların bedelleri eşyaların bulunduğu köy veya mahalle adına kaydedilecek ve bu bedeller daha sonra

⁶⁴⁷ Salahaddin Kardeş, *Milli Emlak Mevzuatı Kılavuzu*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, s. 48; Ali Elbeyoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke*, Adalet Yayınları, Ankara 2014, s. 96-99; Önder Aytaç, “Emval-i Metruke”, *Adalet Dergisi*, S.42, 2012, s. 910; Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 219; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C.3/3, s. 46.

⁶⁴⁸ *Düstur*, 2. Tertip, C.7, s.775-788; Ayrıca nizamnamenin Takvim-i Vakayi'deki orijinal metni ve günümüz Türkçesi için bkz.: Salahaddin Kardeş, *Tehcir ve Emvali Metruke Mevzuatı*, s.53-68.

hükümet tarafından, adı geçen köy veya mahalle halkının iskân edildiği bölgelere gönderilecekti. 18. madde müzayedelerin nasıl yapılacağını düzenlemekteydi. Nizamnameye göre komisyonlar müzayedeleri herkesin katılabileceği zaman ve mekânı dikkate alarak gerçekleştirecek ve satışa sunulacak malların mümkün mertebe en yüksek değerleriyle satılmasını sağlayacaktı.⁶⁴⁹

3.1.2. Rumların Emlak-i Metrukesine Yönelik Hukuki Düzenlemeler

Osmanlı hükümeti, Ermeni emval-i metrukesi konusunda hukuki düzenlemeler yaparken, Rum emval-i metrukesi meselesini I. Dünya Savaşı öncesinde göç eden Rumlar ve savaş sırasında askerî gerekçelerle yerlerinden sevk edilen Rumlar olmak üzere iki ana kategoriye ayırmaktaydı. Her iki durumda da Rumlar açısından emval-i metruke meselesi, hukuki düzenlemeler bakımından büyük önem taşımaktaydı. Yunanistan'a göç eden Rumlarla ilgili en önemli gelişme, Temmuz 1914'te Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında alınan nüfus mübadelesi kararıydı. Bu karar, göç eden muhacirlerin bir daha geri dönmeyeceklerini kabul eden bir anlayışa dayanıyordu. Bu bağlamda, mübadeleye tabi tutulacak Rumların bıraktıkları malların tespiti yapılacak ve söz konusu mallar, sahipleri adına kaydedildikten sonra, muhacirlere tahsis edilerek dağıtılacaktı.⁶⁵⁰

Öte yandan, askerî ve siyasi nedenlerle sevk ve iskâna tabi tutulan Rumların emval-i metrukesi ile ilgili olarak, ayrı bir talimatname yayımlanmamıştı. Bunun yerine, Ermenilerin emval-i metrukesi için çıkarılan talimatnameler ve alınan kararlar, Rumların geride bıraktıkları mallar için de uygulanmıştı. Örneğin, 9 Eylül 1915 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgraf, bu uygulamanın somut bir örneğini sunmaktadır. Bu telgrafta, sevk ve iskâna tabi tutulan

⁶⁴⁹ Tayfun Eroğlu, *Tehcirden Millî Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) 2008, s. 47-50.

⁶⁵⁰ Yunanistan'a göç eden Rumların emlak-ı metrukesi hakkında yapılan uygulamalar için bkz.: Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, "Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi", *History Studies*, Vol.2, 2010, s.125-146; Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 320-326.

Ermenilerle birlikte Rumlara ait palamutluk, emlak ve arazilerin kiralanarak elde edilen gelirlerin emanet hesabına kaydedilip kaydedilmeyeceği sorulmuştu.⁶⁵¹ Ancak 26 Eylül 1915'te çıkarılan kanun ile Ermeni mallarının tasfiyesi kararlaştırılmış ve bu tarihten itibaren Osmanlı hükümetinin Rum emval-i metrukesi konusundaki uygulamaları da değişmeye başlamıştır. Bu kanunun ardından, hükümet, Rumların geride bıraktıkları mallar konusunda da yeni hukuki düzenlemelere yönelmiştir. Bu kanunun ardından, hükümet, Rumların geride bıraktıkları mallar konusunda yeni hukuki düzenlemelere yönelmiştir. Tasfiye Kanunu'nun hemen ardından 29 Eylül 1915 tarihinde İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen telgrafta, Rum mallarının “*müteferri muamele*” kapsamında değerlendirileceği belirtilmiştir.⁶⁵² Ayrıca, Talat Paşa'nın imzasıyla Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifrede, Rumlara karşı “*müsaadekar*” bir politika izlenmesi gerektiği ifade edilirken aynı zamanda da Gelibolu'daki Rumlara ait taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili işlemlerin mevcut yasalara uygun şekilde yürütülmesi vurgulanmıştır. Aynı şifrede, Aynı zamanda, şifre içinde Ermenilere ait emval-i metruke konusunda daha farklı bir yaklaşımın benimsendiği belirtilmiş ve bu konuda ayrıca bir talimat verilmesi istenmiştir.⁶⁵³ Bu durum, hükümetin Ermenilere ve Rumlara yönelik mülk yönetim politikalarında belirgin bir ayrım gözetmeye başladığını göstermekteydi. *Müteferri muamele* ve *müsaadekar* ifadeleri aracılığıyla açıkça görülen bu farklılık, Ermenilere yönelik politikaların daha kapsamlı ve merkezi kontrol odaklı olduğuna işaret ederken, Rum mallarına ilişkin işlemlerde ise daha esnek ve hoşgörülü bir yaklaşımın benimsendiğini ortaya koymaktaydı.

Bu politika farklılığını somutlaştırmak amacıyla, hükümet 21 Şubat 1916 tarihinde beş bölümden oluşan “*Rum Emval-i Metrukesinin Sureti İdaresine Dair*

⁶⁵¹ BOA., DH. ŞFR., 488/66., (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915)

⁶⁵² BOA., DH. ŞFR., 56/231., (16 Eylül 1331/29 Eylül 1915)

⁶⁵³ BOA., DH. ŞFR., 59/260., (28 Kanunuevvel 1331/9 Şubat 1916)

Talimatname ve Zeyli’ni hazırlayarak, Rum emval-i metrukesiyle ilgili olarak ayrıntılı bir düzenleme getirmiştir.⁶⁵⁴ Talimatname de savaş öncesi göç eden Rumlarla savaş sırasında sevk ve iskâna tabi tutulan Rumlar arasında bir ayırım yapılarak, emval-i metrukelerinin farklı kategorilerde değerlendirileceği belirtmiştir. Bu ayırım, terk edilen mülklerin yönetiminde temel bir ilke olarak benimsenmiş ve talimatnamenin 1. maddesinde açıkça ifade edilmiştir. Savaş öncesinde Yunanistan’a göç eden Rumların mülkleri, Yunanistan’dan Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların mülkleri ile karşılıklı mübadele edilmek üzere değerlendirilmiştir. Çünkü iki devlet arasında oluşturulan karma komisyonun müzakereleri sonucunda, bu mübadele prensip olarak kabul edilmiş ve Osmanlı hükümeti göç eden Rumların geri dönmeyeceğini varsayarak onların emval-i metrukesini muhacirlere dağıtılmasını planlamıştır. Buna göre talimatnamenin devamında taşınabilir mallar arasında yer alan zirai aletler, sanayi ekipmanları ve hayvanlar, belirli bir senet karşılığında muhacirlere tahsis edilecekti. Bunun yanı sıra, dikiş makineleri, çırkıklar, tezgahlar ve benzeri el işleri için kullanılan aletlerin, öncelikli olarak dul kadınlar ve kimsesiz kızlara dağıtılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca, Rumlara ait taşınabilir mallar açık artırmayla satılabilecek, malların sahipleri biliniyor ise elde edilen gelir sahiplerine, bilinmiyor ise elde edilen gelir malların bulunduğu köy adına Ziraat Bankası hesabına yatırılacaktı. Bu işlemlerin tamamının, Dahiliye Nezareti’nin emirleri doğrultusunda gerçekleştirilmesine karar verilmişti. Taşınmaz malların muhacirlere dağıtım sürecinde ise muhacirlerin çalışma kabiliyeti, geçmiş sosyal ve ekonomik durumları ile tarımsal becerileri göz önünde bulundurulacaktı. Özellikle tarımsal alanlarda yeterli bilgi ve deneyime sahip olmayan muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, uzman usta ve işçilerin istihdam edilmesi

⁶⁵⁴ Talimatname 13 maddeden oluşmakta olup, zeyli ise 5 bölüm ve 40 maddeden meydana gelmektedir. BOA., DH. HMS., 12/82., (8 Şubat 1331/21 Şubat 1916); Talimatnamenin transkripti için ayrıca bkz.: Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, a.g.m., s. 140-146.

planlanmış ve bu işçilerin maaş ve yevmiyelerinin muhacir tahsisatından karşılanacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte, muhacirlerin tarımsal faaliyetlere katılımları teşvik edilecek ve bu alanda eğitilmeleri sağlanacaktı. Son olarak, muhacirlere dağıtılamayan taşınmaz mülklerin, fabrika, dükkân, değirmen ve depo gibi varlıkların kısa vadeli kiralama yoluyla değerlendirileceği de ifade edilmiştir.

Talimatnamede, savaş sırasında askerî nedenlerle sevk edilen Rumların emval-i metrukesinin idaresi ve yönetimi ise göç eden Rumların mülklerinden farklı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu mülklerin idaresi ve yönetimi ile ilgili düzenlemelere 4. ve 10. maddelerde yer verilmiştir.

4. madde, Rumlara ait taşınabilir malların korunmasını ele almakta ve bu malların kiliselerde veya depolarda muhafaza edilmesini öngörmektedir. Bu düzenleme, malların mülkiyet haklarının korunmasını ve malların güvenli bir şekilde saklanarak gelecekteki işlemler için hazır tutulmasını amaçlamaktadır. Böylelikle, taşınabilir malların kaybolma veya zarar görme riski ortadan kaldırılmış, sahiplerinin geri dönmesi halinde hak taleplerini koruma altına alma hedeflenmiştir.

10. madde ise sahil köylerinin güvenlik gerekçesiyle boş bırakılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, bu köylere muhacirlerin yerleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu düzenleme, terk edilmiş taşınmaz mülklerin hem korunmasını hem de bölgedeki nüfus dengelerinin sağlanmasını amaçlamaktadır.⁶⁵⁵ Örneğin, Lapseki'den sevk edilen gayrimüslimlerin, özellikle de Rumların boşalttığı haneler, barınma sorunu yaşayan muhacirlere tahsis edilmiştir. Bu uygulama, terk edilmiş evlerin işlevsel olarak kullanılması ve bölgedeki güvenlik ve düzenin korunmasına yönelik bir çözüm olarak tasarlanmıştır.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ BOA., DH. HMŞ., 12/82., (8 Şubat 1331/21 Şubat 1916); Ayrıca bkz.: Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, a.g.m., s. 125-146; Ahmet Efiloğlu, *a.g.e.*, s. 320-326.

⁶⁵⁶ BOA., DH. ŞFR., 527/106., (25 Temmuz 1333/25 Temmuz 1917)

3.2. Çanakkaleli Rumların Emval-i Metrukesinin Yönetimi

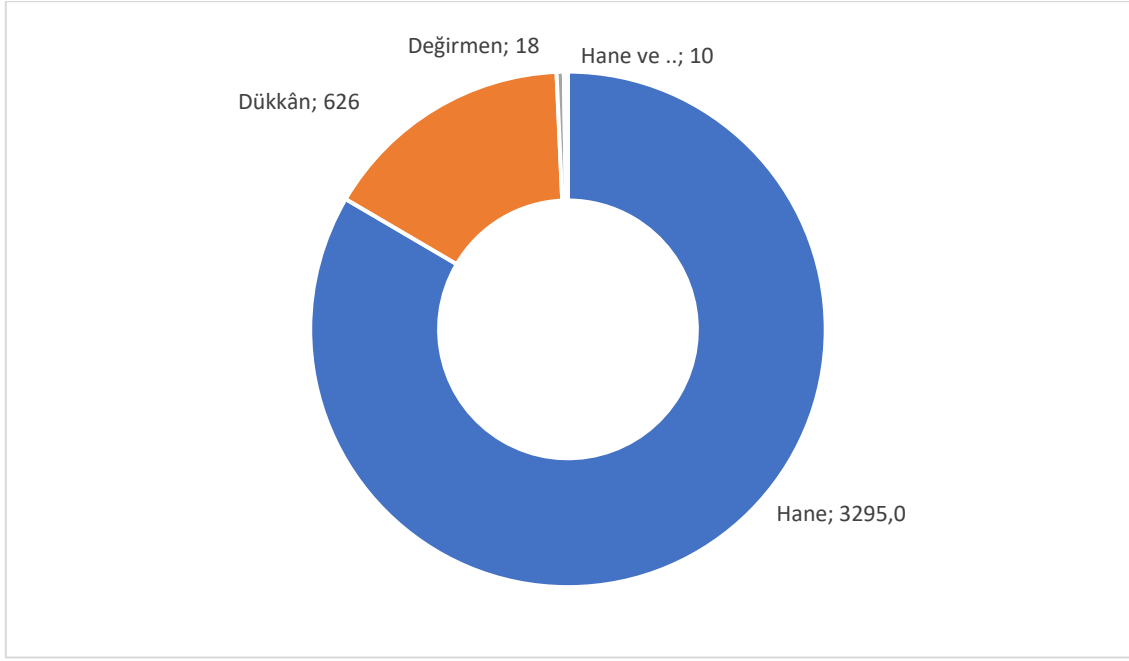
Rum nüfusu, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti tarafından uygulanan Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde, yaşadıkları bölgelerden uzaklaştırılmış ve çeşitli yeni yerleşim bölgelerine sevk edilmiştir. Bu zorunlu göç süreci, Rumlardan geriye kalan terkedilmiş mülklerin yönetimini, idari ve hukuki açıdan yeni ve karmaşık bir mesele olarak gündeme getirmiştir. Mülklerin etkili bir şekilde değerlendirilmesi ve eski sahiplerinin haklarının güvence altına alınması, kapsamlı bir yönetim anlayışını ve ayrıntılı düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

Bu bağlamda, Çanakkale hem coğrafi hem de sosyal açıdan bu sürecin etkilerini yoğun bir şekilde hissetmiş ve bu nedenle bölgedeki mülklerin yönetimi büyük bir titizlik gerektirmiştir. Çanakkale'deki Rum mülklerinin nasıl değerlendirileceği ve eski sahiplerinin haklarının nasıl korunacağı konularında yapılan düzenlemeler, dönemin idari belgelerinde ve resmi evraklarda kapsamlı bir şekilde yer almıştır. Özellikle Talat Paşa'nın özel evrakında yer alan envanter listesi, Çanakkale Mutasarrıflığı'ndaki Rum taşınmazlarının detaylarını sunan önemli bir kaynaktır. Bu liste, mülklerin değerlendirilmesi ve yönetilmesi sürecinde önemli bir referans belgesi olarak kullanılmıştır.⁶⁵⁷ (Bkz.: Tablo XVIII-Grafik IV)

Esami-i Vilayat ve Elviye	Hane Aded	Dükkân Aded	Değirmen Aded	Hane ve Aded	Kıymeti Kuruş	Eşya-yı Menkule kıymeti kuruş
Çanakkale Sancağı	3.295	626	18	10	4.521.325	581.886

Tablo XVIII: Rumlara ait metruk taşınmazların miktarına ait cetvel.

⁶⁵⁷ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 81.

Grafik IV: Çanakkale Rumlarından kalan metruk emlak miktarı.

Bu envanter listesi, Çanakkale'deki Rumlara ait metruk taşınmazların miktarını ve değerini göstermekle birlikte hükümetin bu mülkleri koruma ve bakım süreçlerini düzenlerken ne kadar detaylı bir şekilde hareket ettiğini anlamak açısından da önemlidir. Nitekim, Çanakkale mutasarrıfı 7 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, terkedilmiş Rum ve Ermeni mülklerinin durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Çanakkale kasabasında, Rum ve Ermenilere ait bazı özel mülklerin (dükân, ev vb.) bombardıman etkisiyle kısmen hasar gördüğü ve bazı eşyaların kaybolduğu bilgisini veren mutasarrıf, kanuna göre bu mülklerin ve eşyaların hükümet, yani mutasarrıflık tarafından korunması gerektiğini belirtmektedir. Telgrafta, savaş sonrası mülk sahiplerinin bölgeye geri dönmeleri durumunda, mülklerin kendilerine iade edilmesi üzerinde duran mutasarrıf, mülklerin nasıl muhafaza edileceğine dair önceki düzenlemelerden yeterli bilgi edinilemediğini ve bu sebeple mevcut durumun değerlendirilerek mülklerin yönetimi hakkında yeni bir talimatın verilmesini istemiştir.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ BOA., DH. ŞFR., 504/59., (25 Kanunuevvel 1331/7 Ocak 1916)

Bu süreçte, hükümet emval-i metruke ile ilgili uygulamaların doğru ve düzenli bir şekilde yürütülmesine özen göstermiş; bu konuda taşradaki idari birimlerden sürekli olarak bilgi almış ve yerel yönetimlerle yakın bir iş birliği içerisinde çalışarak uygulamaların merkezi kararlara uygunluğunu ve etkinliğini denetlemeye önem vermiştir.⁶⁵⁹ Bu çerçevede Çanakkale Mutasarrıflığı 20 Şubat 1916 tarihli İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden gelen yazıya cevaben, yürürlükteki talimatın on birinci maddesinde, Yunanistan'a göç etmeyip Osmanlı topraklarında kalan Rumların mallarının durumunun ele alındığını ancak bu maddede söz konusu bölgelerin hangi yerler olduğunun açıkça belirtilmediğinden söz etmektedir. Ayrıca savaş nedeniyle başka yerlere nakledilmiş Rumların mallarıyla ilgili muamelelerin belirlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve ilgili emirlerin verilmesi hususunda bilgilendirme yapılması önemle rica edilmiştir.⁶⁶⁰ Akabinde yapılan bilgilendirme sonrasında gayrimüslimlere ait mülklerin envanterini titizlikle hazırlayan Çanakkale Mutasarrıflığı, bu bilgileri 31 Mayıs 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir. Hazırlanan envantere göre Çanakkale Mutasarrıflığı'na bağlı bölgelerde yaklaşık 2.719.000 kuruş değerinde hane, dükkân, bağ ve bahçe bulunmaktaydı. Bu mülkler, taşradaki yetkililer tarafından kontrol altına alınmış ve mühürlenmişti. Bir kısmı, taşınmaları mümkün olmayan ve değersiz eşyalarla birlikte kiliselere konulmuş ve korunmuştu. Ancak, bu mülklerin müzayede veya kiralama yoluyla değerlendirilmesi yerel halk tarafından yeterince ilgi görmediği gibi elde edilecek gelir de oldukça düşük kalmış, mülklerin büyük bir kısmı ise ya zarar görmüş ya da tamamen yok olmuştu. Ayrıca, Lapseki bölgesinde eksilen nüfusun tazmin edilmesi, üretim gücünün artırılması ve Çanakkalelilerin köylere yerleşmesi nedeniyle söz konusu köylerdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi uygun olacaktı. Bu çerçevede, köylerde

⁶⁵⁹ BOA., DH. ŞFR., 527/11., (18 Mayıs 1332/31 Mayıs 1916); BOA., DH. ŞFR., 66/164., (7 Şevval 1334/7 Ağustos 1916)

⁶⁶⁰ BOA., DH. ŞFR., 514/76., (13 Mart 1332/26 Mart 1916)

huzurun sağlanması ve gerekli koşullardan mahrum kaldıkları için sefalet içinde olan Müslüman nüfusun ihtiyaçlarının tazmin edilmesi önemliydi. Bu nedenle, mülklerin bazılarının özellikle ihtiyaç sahibi Müslüman nüfusa geçici olarak ve kira bedeli alınmadan verilmesi mutasarrıflıkça önerilmekteydi.⁶⁶¹

Hükümet bu süreçlerin daha etkin bir şekilde yönetildiğinden emin olmak için taşradaki idarecilerden düzenli olarak ek bilgiler de talep etmekteydi. Nitekim, 21 Aralık 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti, Edirne, Aydın ve Hüdavendigar vilayetleri ile Çanakkale, Karesi, Menteşe, İzmit ve Çatalca Mutasarrıflıkları'na gönderdiği telgrafta Rumlara ait metruk eşyaların tahmini kıymetinin bildirilmesi ve bu eşyaların nereye teslim edildiği, ayrıca kiliselere ait eşyalar hakkında hangi işlemlerin yapıldığına dair bilgi talep etmişti.⁶⁶² Söz konusu talepten bir gün sonra, 22 Aralık 1916 tarihinde, Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta liva dahilindeki Rumların büyük bir kısmının daha önce ve bir kısmının da kendi idaresinde sevk ve iskâna tabi tutulduğunu belirten Çanakkale mutasarrıfı Rauf Bey, “oradan çıkarılmış Rumlar” ifadesiyle hangi Rumların kastedildiğinin net bir şekilde anlaşılmadığını ve bu bağlamda, üç önemli sorunun netleştirilmesi gerektiğini ifade etmekteydi: “1. Maksadınız, bütün livadan çıkarılmış Rumlara ait eşyaları mı kapsamaktadır? 2. Yoksa sadece eski idare döneminde çıkarılmış olan Lapseki Rumlarına ait eşyalar mı ifade edilmektedir? 3. Çanakkale’de metruk durumda olan ve hasar görmüş eşyaların toparlanıp muhafaza edilmesiyle mi ilgilidir?” diyerek konunun ayrıntılı bir şekilde açıklığa kavuşturulması için gerekli talimatların verilmesi istemiştir.⁶⁶³ Bu noktada, Çanakkale Mutasarrıflığı'nın, emval-i metrukelerin yönetimi konusunda oldukça hassas bir tutum sergilediği ve yasal düzenlemelere uygun hareket ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, hükümetin bu konudaki titizliği öylesine ileri

⁶⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 527/11., (18 Mayıs 1332/31 Mayıs 1916)

⁶⁶² BOA., DH. ŞFR., 71/56., (8 Kanunuevvel 1331/21 Aralık 1916)

⁶⁶³ BOA., DH. ŞFR., 541/10., (9 Kanunuevvel 1332/22 Aralık 1916)

seviyededir ki, Çanakkale Mutasarrıflığı'nın verdiği bilgilendirmeden sadece yedi gün sonra, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na yeni bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda, önceki açıklamalarda belirtilen hususlara atıfta bulunularak, bölgeden sevk edilmiş Rumlara ait metruk eşyaların kıymetli olanlarının nereye teslim edildiği, bu eşyaların toplam değerinin ne kadar olduğu ve kilise eşyalarının neler olduğu hakkında daha ayrıntılı bilgi talep edilmiştir.⁶⁶⁴

Emval-i metruke meselesinin önemli bir boyutunu, Rumlardan geriye kalan tarım arazilerinin ve mahsullerinin korunması ve değerlendirilmesi oluşturuyordu. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği zor koşullar altında, tarımsal faaliyetlerin aksaması ve bunun sonucunda yaşanan iâşe sıkıntısı, Osmanlı hükümetini bu arazilerin korunmasına yönelik tedbirler almaya sevk etmiştir. Hükümet, bu mülklerin bakımsızlıktan tahrip olmaması ve tarımsal üretkenliğin devamlılığını sağlamak amacıyla çeşitli önlemler almış ve metruk arazilerin bakımını üstlenmiştir. Savaş koşullarının yarattığı zorluklar göz önüne alındığında, Çanakkale'deki Rumlara ait metruk tarım arazilerinin korunması, bölgenin tarımsal üretkenliğinin sürdürülebilmesi açısından kritik bir öneme sahipti. Bu arazilerin büyüklüğü ve ekonomik değeri, Talat Paşa'nın özel evrakında yer alan verilere göre toplamda 76.504 dönüm arazi ve 26.169.728 kuruşluk bir değerle ifade edilmiştir.⁶⁶⁵

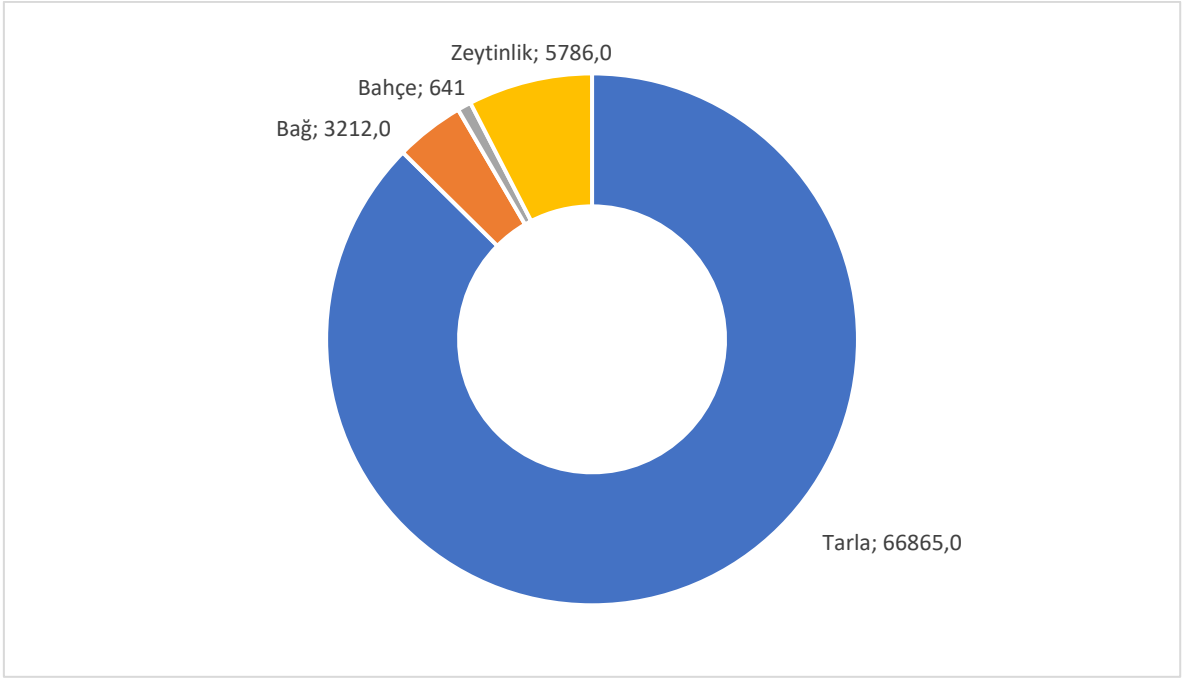
(Bkz.: Tablo XIX-Grafik V)

Esami-i Vilayat ve Elviye	Tarla Dönümü	Bağ Dönümü	Bahçe Dönümü	Zeytinlik Dönümü	Kıymeti Kuruş
Çanakkale Sancağı	66.865	3.212	641	5.786	26.169.728

Tablo XIX: Rumlara ait metruk arazi miktarına ait cetvel.

⁶⁶⁴ BOA., DH. ŞFR., 71/111., (5 Rebiüevvel 1335/30 Aralık 1916)

⁶⁶⁵ Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 81.

Grafik V: Çanakkale Rumlarına ait metruk arazi miktarı.

Bu doğrultuda, Çanakkale mutasarrıfı, Lapseki'deki Rumlara ait terk edilmiş tarım arazileri, bağ ve bahçelerin korunması ve ekonomik olarak değerlendirilmesi amacıyla kapsamlı bir rapor hazırlamış ve bu raporu 31 Mayıs 1916'da Dahiliye Nezareti'ne sunmuştur. Raporda, terk edilmiş tarım arazilerinden elde edilecek ürünlerin, ülke ekonomisi ve yerel halk için nasıl değerlendirilebileceği ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çanakkale'deki yasaklı bölge kapsamında yer alan ve özellikle Lapseki'den sevk edilen gayrimüslimlerin geride bıraktığı bağ ve bahçelerden o yıl bol mahsul alınacağı beklenmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerden elde edilen ürünlerin korunması ve ekonomik olarak değerlendirilebilmesi için bu arazilerdeki mahsullerin kademeli olarak toplanması ve güvenli bir şekilde depolanarak muhafaza edilmesi gerekiyordu. Bağlar, bostanlar ve tarlalardaki mahsuller hakkında yapılan değerlendirmelerde ise ürünlerin henüz olgunlaşmamış olması ve hasat zamanının gelmemesi nedeniyle, en uygun satış yönteminin müzayede olacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Çanakkale mutasarrıfı mahsullerin belirli bir zaman diliminde satılmasını,

satış bedellerinin titizlikle tespit edilmesini ve elde edilen gelirin Ziraat Bankası'na aktarılmasını bildirmekteydi. Ancak, savaştan etkilenen bölge halkının temel ihtiyaçlarını karşılamak, mutasarrıflığın öncelikli gündem maddelerinden biriydi. Bu bağlamda, toplanan hububatın belirli bir bedel karşılığında Ziraat Bankası'na yatırılması şartıyla belediyeye tahsis edilmesi önerilmiştir.⁶⁶⁶ Böylelikle, savaşın zorlu koşulları altında yerel halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenirken, aynı zamanda elde edilen gelirin düzenli bir şekilde Ziraat Bankası'na aktarılmasıyla mali kurallara uygun bir çözüm üretilmesi amaçlanmıştır.

Mutasarrıf tarafından hazırlanarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bilgilendirme raporunun ardından, yüz dokuz bağdaki üzümler satışa çıkarılmış; ancak savaş yıllarında ekonomik zorlukların, piyasa koşullarındaki durgunluğun ve halkın alım gücündeki düşüşün bir yansıması olarak yapılan müzayede de üzümler için alıcı bulunamamıştır. Bu durum, Çanakkale Mutasarrıflığı'nı alternatif çözüm yolları arayışına yöneltmiştir. Bağlardaki üzümlerin israf edilmesini önlemek amacıyla, söz konusu üzümlerden pekmez ve sirke üretilmesine karar verilmiş; ürünlerin en verimli şekilde değerlendirilmesi için uzman kişilerin yönetiminde bir üretim süreci planlanmıştır. Ancak, üretim sürecinin başlatılabilmesi için bağların yasak bölge içinde bulunması nedeniyle askerî makamlardan gerekli izinlerin alınması zorunluydu. Mutasarrıflık, ayrıca, üretimden elde edilecek gelirin yürürlükteki talimatnameye göre Ziraat Bankası'na yatırılacağını belirtmiştir.⁶⁶⁷ Bu planlama, savaşın zorlayıcı şartlarına rağmen yerel kaynakların halk yararına nasıl dönüştürülebileceğinin örneği idi. Hem ekonomik fayda sağlanması hem de halkın ihtiyaçlarının karşılanması için atılan bu adımlar, Çanakkale Mutasarrıflığı'nın

⁶⁶⁶ BOA., DH. ŞFR., 527/5., (18 Mayıs 1332/31 Mayıs 1916)

⁶⁶⁷ BOA., DH. ŞFR., 529/99., (11 Ağustos 1332/24 Ağustos 1916)

yerel yönetim olarak sorumluluklarını yerine getirmekteki titizliğini ve halk yararını ön planda tutan yaklaşımını gözler önüne sermekteydi.

Rumlardan kalan gayrimenkullerle ilgili bir diğer önemli mesele, özellikle sahil kesimlerinde boş kalan köylerdeki hanelerin nasıl değerlendirileceğiydi. 21 Şubat 1916 tarihinde yayımlanan “*Rum Emval-i Metrukesinin İdaresine*” yönelik talimatnamenin 10. maddesinde, hükümet bu bölgelerin metruk kalmasını istemeyerek boşalan bölgelere Müslüman nüfusun yerleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Bu çerçevede, talimatnamenin 10. maddesine uygun olarak, Çanakkale’deki sahil bölgelerinde Rumlardan kalan boş evlerin, muhacirlere ve barınma güçlüğü çeken ihtiyaç sahiplerine verilmesine özen gösterilmiştir. Ancak, Çanakkale’deki terkedilmiş Rum mülklerinin yönetimi, bölgenin özel koşulları nedeniyle zaman zaman karmaşık bir hale gelmişti. Bu nedenle, Çanakkale Mutasarrıflığı mülklerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi ve eski sahiplerinin haklarının korunması için titiz bir yönetim anlayışı benimsemişti.⁶⁶⁸ Nitekim, Çanakkale mutasarrıfı Rauf Bey, talimatnamenin on birinci maddesinde yer alan ve “*Yunanistan’a göç etmeyip Osmanlı topraklarında kalan Rumların taşınmaz mülkleri, sevk ve iskâna tabi kişilere uygulanacak olan mülkiyet kurallarına uygun şekilde değerlendirilecektir. Bu kişiler, mülkiyet ve taşınmazlar açısından benzer muameleye tabi tutulacaktır.*”⁶⁶⁹ şeklindeki kararın uygulanmasıyla ilgili olarak gereken tüm düzenlemeleri yapmaya dikkat etmiştir. Ancak, talimatnamenin bu maddesi, Osmanlı topraklarında kalan Rumların taşınmaz mülklerinin nasıl değerlendirileceğine dair genel bir çerçeve sunmasına rağmen, mülklerin hangi bölgelerde bulunduğu ve bu bölgelerin sınırlarının nereler olduğu konusunda yeterli açıklıkta değildi. Özellikle, mülklerin hangi

⁶⁶⁸ Talimatname, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından 987 numaralı yazı ile Çanakkale Mutasarrıflığı’na gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 514/76., (14 Mart 1332/27 Mart 1916)

⁶⁶⁹ Talimatnamenin 11. maddesi: “*Âdem-i avdetleri takarrür iden mahaller ahalisinden olub da Yunanistan’a hicret etmeyerek memalik-i Osmaniye’de kalan Rumların gayr-ı menkul emlakı ikinci kısma dahil eşhasa a’id emval ve emlak misillü mu’ameleye ittiba’ itdirilecektir.*” BOA., DH. HŞŞ., 12/82., (8 Şubat 1331/21 Şubat 1916)

bölgelerde yer aldığına dair net bir açıklama olmadığı için tahsis ve yönetim sürecinde zorluklar yaşanmış ve mülklerin doğru bir şekilde değerlendirilmesini güçleştirmişti. Bu bağlamda Çanakkale Mutasarrıflığı da bölgelerin belirlenmesi ve savaş dolayısıyla başka yerlere nakledilen Rumların mülklerinin doğru bir şekilde yönetilmesi için ek talimatlar istemiştir.⁶⁷⁰

Çanakkale Mutasarrıflığı ve hükümet, talimatnamenin düzgün ve etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve ilgili belirsizlikleri çözmek amacıyla sürekli olarak irtibat halinde bulunmuşlardı. Bu süreçte, her iki taraf da gerekli koordinasyonu sağlamak ve bilgi akışını düzenlemek için yoğun bir çaba içinde olmuştur. Bu bağlamda, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na 25 Nisan 1916 tarihinde gönderilen bir telgrafta, düşman denizaltıları nedeniyle boşaltılan Rum köyleri hakkında detaylı bilgi ve bu köylere muhacir yerleştirilip yerleştirilmediği konusunda bilgi talep edilmişti.⁶⁷¹

Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti de 7 Ağustos 1916'da Çanakkale Mutasarrıflığı'na göndermiş olduğu yazıda, özellikle Paşalimanı ve Marmara'daki muhacirlerin bölgedeki boş ve boşalacak hanelere yerleştirilmesinin uygun olduğunu ve tahsis sürecinin şeffaf ve adil bir biçimde yürütülmesini istemiştir. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti ayrıca Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan, yakın zamanda boşalacak hanelerin kapasitelerine göre detaylı bir envanterinin çıkarılmasını da talep etmiştir.⁶⁷² Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti ile yapılan diğer bir yazışmada ise Lapseki'deki boş hanelere Çanakkale ahalisinin yerleştirilmesi konusundaki planlamaların gözden geçirilmesi ve aynı zamanda, Aksaz, Değirmencik ve Misakça köylerine kaç muhacir yerleştirilebileceği konusunda detaylı bilgi verilmesi istenmiştir.⁶⁷³ Bu düzenlemeler, boş kalan yerleşim

⁶⁷⁰ BOA., DH. ŞFR., 514/76., (14 Mart 1332/27 Mart 1916)

⁶⁷¹ BOA., DH. ŞFR., 63/101., (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916)

⁶⁷² BOA., DH. ŞFR., 66/161., (25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916)

⁶⁷³ BOA., DH. ŞFR., 67/30., (4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916)

bölgelerinin yeniden düzenlenmesi ve muhacirlerin uygun koşullarda yerleştirilmesi sürecinin bir parçası olarak yürütülmüştü.

Ayrıca, Çanakkale Mutasarrıflığı tarafından 10 Ağustos 1916 tarihinde, liva dahilindeki Rumlara ait taşınmaz mülklerin hangi şekillerde değerlendirildiğine dair bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre, söz konusu taşınmaz mülklerin bir kısmı mutasarrıflığın idaresine verilmiş, bir kısmı ise satışa çıkarılmıştır. Ayrıca, taşınmaz mülklerin bazıları, muhacirlere ve mültecilere dağıtılmışken diğer mülkler ise kiralanmıştır.⁶⁷⁴

3.3. Çanakkaleli Ermenilerin Emval-i Metrukesinin Yönetimi

I. Dünya Savaşı sırasında uygulamaya konulan Sevk ve İskân Kanunu, özellikle Ermenilerden kalan ve “emval-i metruke” olarak nitelendirilen malların yönetimi konusunda önemli bir sorun ortaya çıkardı. Bu kanun çerçevesinde, savaş koşulları ve iç karışıklıklar nedeniyle zorla göç ettirilen Ermenilerin ve diğer azınlık gruplarının geride bıraktığı mülklerin düzenli ve adil bir şekilde yönetilmesi gerekiyordu.

Osmanlı Devleti, bu terkedilmiş malların idaresini ve muhafazasını sağlamak amacıyla bir dizi hukuki düzenleme yaptı. Bu düzenlemeler, terkedilmiş malların nasıl kayıt altına alınacağı, kimler tarafından yönetileceği ve hangi prosedürlerin izleneceğine dair kuralları içeriyordu. Bu düzenlemeler doğrultusunda da özel komisyonlar ve idari yapılar oluşturuldu.

Bu kapsamlı düzenlemeler, hükümet tarafından ülke genelinde uygulamaya konmuş ve sürecin adil ve düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamaya yönelik stratejik yaklaşımının yansıması olmuştu. Bu nedenle, Çanakkale’de sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilere ait mülklerin idaresi ve yönetimi de aynı düzenlemeler çerçevesinde

⁶⁷⁴ BOA., DH. ŞFR., 528/34., (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916)

gerçekleştirilmiştir. Buna göre terkedilmiş malların nasıl kayıt altına alınacağı, kimler tarafından yönetileceği ve hangi prosedürlerin izleneceği konularında hükümet, genel düzenlemeler ve yönergeler ile bölgedeki yönetsel süreci yönlendirirken,⁶⁷⁵ Çanakkale Mutasarrıflığı da yerel düzeyde uygulama ve denetim görevini üstlenmiştir. Bu şekilde bölgedeki yönetsel ve idari süreçlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi sağlanmıştır. Nitekim, Dahiliye Nezareti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na, Ermenilerin terk ettiği malların yönetimiyle ilgili çeşitli emirler gönderilmekteydi. Örneğin, Çanakkale'de savaş nedeniyle halkın yaşadığı yoksulluğu hafifletmek amacıyla, Ermenilere ait metruk malların, özellikle zaruri ihtiyaçlar kapsamında yer alan eşyalar ile diğer eşyaların satışına izin veriliyordu. Bu satışların, ilgili talimatnamede belirtilen maddeler ve açıklamalar doğrultusunda açık arttırma usulüyle gerçekleştirilmesinin gerekliliğine de dikkat çekiliyordu.⁶⁷⁶ Hükümet, emval-i metrukeden olan mal ve eşyaların satışında potansiyel suiistimalleri önlemek amacıyla çeşitli kararlar almıştı. Bu kararlar doğrultusunda, devlet memurlarının satışlara katılmaları yasaklanmıştı. Ayrıca, Müslümanların katılımının vurgunculuk ve fırsatçılığa yol açabileceğinden endişe edilerek, Müslümanlar dışındaki kişilerin, yani diğer etnik ve dini grupların da satışlara katılımı sağlanmaya çalışılıyordu.⁶⁷⁷ Bu uygulamalarla hükümet Ermenilerden geri kalan emval-i metrukeyi düzenli ve sistemli bir şekilde yönetmeye çaba gösterirken bir yandan da özel komisyonlar aracılığı ile terkedilmiş malların tasnifini ve değerlendirilmesini sağlamaya çalıştı. Ayrıca süreci daha yakından takip etmek isteyen merkezi yönetim Dahiliye Nezareti aracılığıyla taşradaki yerel yönetimlerle sürekli iletişim halindeydi. Taşraya gönderilen telgraflarla, sevk edilen Ermenilerin sayısı, onların geride bıraktığı malların

⁶⁷⁵ Örneğin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Çanakkale Mutasarrıflığı'na Gelibolu'daki Rumların terkedilmiş mallarına ilişkin olarak, bu malların yönetiminde “*yumuşak bir siyaset*” çerçevesinde hareket edilmesi gerektiği belirtilirken Ermenilere ait mallar konusunda ise, ayrı bir talimatın verileceği bildirilmekteydi. BOA., DH. ŞFR., 59/260., (28 Kanunuevvel 1331/9 Şubat 1916)

⁶⁷⁶ BOA., DH. ŞFR., 55/30., (16 Ağustos 1331/29 Ağustos 1915)

⁶⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 61/31., (3 Şubat 1331/16 Şubat 1916)

miktarı ve değerleri ile bu malların hangi amaçlarla ve nasıl kullanıldığı hakkında düzenli raporlar talep edilmişti. Buna örnek olarak 29 Temmuz 1917'de Çanakkale'ye gönderilen bir telgrafta; sevk edilen Ermenilerin sayısının, onlardan geriye kalan malların miktarı ve değerinin bildirilmesi istenmişti. Ayrıca, bu malların nerelerde kullanıldığı, kimlere tahsis edildiği gibi bilgilerin de rapor edilmesi emrediliyordu.⁶⁷⁸

Yasal çerçeve ve talimatların doğru bir şekilde uygulanması için Çanakkale Mutasarrıflığı da terkedilmiş malların yönetimi konusunda gerekli adımları atmaktaydı. Ermenilerden kalan palamutluk, emlak ve arazilere ilişkin bir envanter çalışması gerçekleştirilmiş ve bu mülkler sistemli bir şekilde kayıt altına alınmıştı. Emanet hesaplarının düzenli olarak kontrol edilmesi ve kira gelirlerinin doğru bir şekilde kaydedilmesi için de büyük özen gösterilmekteydi.⁶⁷⁹

Örneğin Lapseki'de askerî yasak bölgelerden çıkarılan gayrimüslimlerin tarla, bağ ve bahçelerine ilişkin durumun değerlendirilmesine yönelik olarak 31 Mayıs 1916 tarihinde hazırlanan rapora göre, Lapseki'den sevk edilen gayrimüslimlerden kalan tarım arazileri, bağlar ve bahçeler o yıl boyunca bol ürün vermesi beklenen alanlardı. Bu mahsullerin toplanması, düzenlenmesi ve korunması hem ekonomik hem de lojistik açıdan önemli bir meseleydi. Toplanan mahsuller, özel bir yerde depolanmalı ve kullanım talimatları verilene kadar korunmalıydı. Henüz olgunlaşmamış mahsuller ise müzayede yoluyla satılmalıydı. Mahsullerin zamanında satılması, korunması, değerlerinin belirlenmesi ve Ziraat Bankası'na aktarılması tarım arazilerinin ve mahsullerin etkin bir şekilde yönetilmesini ve ekonomik olarak değerlendirilmesinin sağlanmasını amaçlamaktaydı.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ BOA., DH. ŞFR., 78/225., (29 Temmuz 1333/29 Temmuz 1917). Bu telgraf, Edirne, Adana, Ankara, Halep, Hüdavendigar, Beyrut, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Ma'muratü'l-Aziz, Konya ve Musul vilayetlerine; ayrıca Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca ve Karahisar-ı Sahip sancaklarına gönderilmişti.

⁶⁷⁹ BOA., DH. ŞFR., 488/66., (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915)

⁶⁸⁰ BOA., DH. ŞFR., 527/5., (18 Mayıs 1332/ 31 Mayıs 1916)

Bu süreçte, Çanakkale Mutasarrıflığı her bir mülkün durumunu doğru bir şekilde belgelemek amacıyla titiz bir çalışma gerçekleştirilmiş, etkili kayıt sistemleri geliştirilmiş ve envanterin güncel tutulması sağlanmıştır. Özellikle, Ezine kasabası Ermenilerine ait terkedilmiş eşyalarla ilgili yapılan incelemelerde, altı-yedi sandık içinde çeşitli eşyaların bulunduğu tespit edilmiş ve bu eşyaların mevcut durumda çürümeye ve yok olmaya başladığı gözlemlenmiştir. Eşyaların zarar görmesi veya çalınma tehlikesi gibi riskler de dikkate alınarak, bu eşyaların korunması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, açık artırma yöntemiyle eşyaların en iyi şekilde değerlendirilmesi önerilmiş ve satış işlemleri tamamlandıktan sonra elde edilen gelirlerin, hükümet adına Ziraat Bankası'na yatırılacağı bilgisi verilmiştir.⁶⁸¹ Hükümetin cevabi yazısında ise şimdiye kadar Çanakkale'den çıkarılan Ermenilere ait eşyalarla ilgili herhangi bir işlem yapılmadığına dikkat çekilerek; bu eşyaların değerli ve kişisel eşyalar olup olmadığı tespit edildikten sonra, eğer gerçekten böyle bir durum söz konusu ise, bu eşyaların muhacir Müslimlere dağıtılmasının daha uygun ve yerinde bir uygulama olacağı belirtilmiştir.⁶⁸² Mutasarrıflık, eşyaların ekonomik açıdan değerlendirilmesini önerirken, merkezi hükümet ise Müslüman muhacirlere dağıtılmasını istemekteydi. Hükümet ile taşra yönetimi arasındaki bu görüş farklılığı bölgesel ihtiyaçlarla merkezi politika arasındaki farklı yaklaşımları yansıttığı açısından önemlidir.

Emvali-i metruke kapsamında değerlendirilen taşınır ve taşınmaz malların satışı veya kiralanmasına ilişkin yapılan yasal düzenlemelere ve oluşturulan denetim mekanizmalarına rağmen, çeşitli yolsuzlukların önüne geçilememiştir. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, taşradaki idari makamlara 11 Ağustos 1915'te gönderdiği şifreli bir telgrafta çeşitli uyarılarda bulunmuştu. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti söz konusu telgrafta, sevk edilen Ermenilere ait mülk ve eşyaların vurguncular tarafından çok

⁶⁸¹ BOA., DH. ŞFR., 537/17., (27 Teşrinievvel 1332/9 Kasım 1916)

⁶⁸² BOA., DH. ŞFR., 69/252., (30 Teşrinievvel 1332/12 Kasım 1916)

ucuza toplanıp satılmasının önlenmesi gerekliliği üzerinde durarak, ayrıca tahliye edilen bölgelere yabancı şahısların sokulmaması, satış muamelelerine izin verilmemesi ve Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilmesi gibi hususlara da vurgu yapmaktaydı.⁶⁸³ Bu gibi direktifler yayılan yolsuzluk haberlerinin ardından çerçevesi genişletilerek yinelenmekteydi.⁶⁸⁴ Bu bağlamda, belirlenen kuralların sıkı bir şekilde uygulanması ve taşradaki idari yönetimlerin bilgilendirilmesi, sürecin daha düzenli ve şeffaf bir şekilde işlemesi için büyük önem taşımaktaydı.

Emval-i metrukeye dair bir önemli konu ise Ermenilerin boşalttığı yerlere muhacirlerin iskân edilmesi meselesidir. Bu mesele, ilk olarak Van isyanı döneminde gündeme gelmiştir. Enver Paşa, 2 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda, Ermenilerin çeşitli yerlere dağıtılmalarını ve bu bölgelere Müslümanların yerleştirilmesini önermiştir.⁶⁸⁵ Bu öneri, 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararı ile resmîyet kazanmıştır.⁶⁸⁶ Göçmenlerin nasıl ve hangi şekilde yerleştirileceği konusundaki ayrıntılar ise 10 Haziran 1915 tarihinde yayımlanan talimatnamede açıklanmıştır. Bu talimatnamenin 11 ile 19 maddelerinde, göçmenlerin yerleştirilmesiyle ilgili kapsamlı kriterler ve düzenlemeler ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu maddeler, göçmenlerin hangi bölgelerde ve hangi koşullarda yerleştirileceğini ve idari birimlerin bu süreci nasıl denetlemesi gerektiğini açıkça anlatmaktaydı.⁶⁸⁷ Bu kararlar çerçevesinde, merkezi hükümet ile taşra yönetimi arasında sürekli bir yazışma ve karşılıklı yönlendirme süreci işletilmiştir. Bu süreç, merkezden gelen talimatların taşra yönetimlerine iletilmesi ve taşra idarelerinin uygulamalarını merkeze rapor etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na 24 Ekim

⁶⁸³ BOA., DH. ŞFR., 54/388., (29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915)

⁶⁸⁴ BOA., DH. ŞFR., 54/381., (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915)

⁶⁸⁵ Hasan Babacan, "Dünya Savaşı'nda Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 163-164.

⁶⁸⁶ Meclis-i Vükela Kararı için bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 155-157.

⁶⁸⁷ Talimatnamenin maddeleri için bkz.: *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.81, Aralık 1982, s. 147-158.

1915'te gönderilen telgrafta, boş hanelere yalnızca muhacirlerin iskân edileceği vurgulanmıştı.⁶⁸⁸ Çanakkale Mutasarrıflığı da bu emri dikkate alarak, Lapseki bölgesinde gayrimüslimlerden boş kalan hanelere, ihtiyaç sahibi Müslümanlar ile muhacirlerin yerleştirmesine özen göstermekteydi. Nitekim mutasarrıf Rauf Bey, Lapseki'deki 115 boş haneye, çevre köylerde zor şartlarda barınan Çanakkaleli Müslümanlardan bir kısmının yerleştirilmesine dair bir planlamanın yapıldığını bildirmekteydi. Ayrıca, bu iskân işleminin bir gün içinde yapılacağını ve yerleştirilecek kişilerin sayısına dair bilginin de daha sonra iletileceğini ifade etmekteydi.⁶⁸⁹ Bu uygulamalar boşaltılan yerlerin yönetimi ve demografik yapısının düzenlenmesi açısından hükümetin stratejik bir yaklaşım benimsediğini ve bölgesel denetimin yanı sıra nüfus yapısını da kontrol altında tutma amacını ortaya koymaktadır.

Ermenilerden kalan terkedilmiş mallar Osmanlı hükümeti tarafından kamusal ihtiyaçlar için çeşitli amaçlarla da kullanılmıştı. Savaşın getirdiği zorluklar, devletin mevcut kaynakları etkin bir şekilde yönetmesini zorunlu kılmıştı ve bu bağlamda, Ermenilerden kalan binaların hapisane, karakol, okul, hastane ve adliye dairesi gibi kamu hizmetlerinde kullanılmasına karar verilmişti. Bu karar sınırlı kaynakların en iyi şekilde değerlendirilmesinin yoluydu ve savaşın yarattığı altyapı boşluklarını geçici olarak doldurmaya yönelik bir girişimdi. Özellikle hapishanelerin durumu oldukça kötüydü ve savaşın getirdiği zor koşullar bu durumun daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Bu soruna çözüm arayan Dahiliye Nezareti, 14 Mayıs 1916'da çeşitli bölgelere bir telgraf göndererek, Ermenilerden kalan metruk binalardan hapisaneye uygun olanların acilen bildirilmesini istemişti. Çanakkale Mutasarrıflığı, bu talimat doğrultusunda yaptığı incelemeler sonucunda, iki binanın hapisane olarak kullanılmaya müsait olduğunu

⁶⁸⁸ BOA., DH. ŞFR., 57/104., (11 Teşrinievvel 1331/24 Ekim 1915)

⁶⁸⁹ BOA., DH. ŞFR., 527/106., (25 Temmuz 1333/25 Temmuz 1917)

bildirmişti.⁶⁹⁰ Bu binalardan birinin Ezine'deki Ermeni Kilisesi olduğu belirtilmiş ve kilisenin durumu değerlendirilerek hapisane olarak kullanılmasına karar verilmişti.⁶⁹¹ Bu durum, savaş sonrası dönemde, özellikle de savaşın yıkıcı etkilerinin yoğun olduğu Çanakkale gibi bölgelerde, mevcut altyapının ve binaların etkin bir şekilde yeniden kullanılması gerektiğini göstermektedir. Bu tür uygulamalar, savaşın şartlarının getirmiş olduğu zorlukları ve kaynak sıkıntılarını hafifletme çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

3.4. Sevk ve İskân Politikasının Sonu: Geri Dönüşler

Sevk ve İskân Kanunu, 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından geçici bir yasa olarak çıkarılmış olup, özellikle Ermenilerin sevk ve iskânını düzenlemek amacıyla yürürlüğe girmiştir. Kanun, Ermenilerin savaş sırasında “*düşmanla iş birliği yapma, masum halka saldırma ve isyan çıkarma gibi zararlı faaliyetlerde buldukları*” gerekçesiyle uygulanmaya başlanmıştır.⁶⁹² Ancak ilerleyen dönemde, kanunun kapsamı genişletilmiş ve başta Rumlar olmak üzere diğer azınlık gruplarına da uygulanmıştır. Bu kanun, savaşın getirdiği olağanüstü koşullar altında geçici bir nitelik taşıyordu ve savaş sona erdiğinde yeniden ele alınması ve değerlendirilmesi gereken bir düzenlemeydi. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile birlikte, Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanması ve sonuçları konusunda tartışmalar gündeme gelmiştir. Kanunun geçici niteliği, savaş sonrası dönemde Ermeniler ve Rumlarla birlikte diğer azınlıkların geri dönüş hakları ve mallarının iadesi gibi konularda yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır.

⁶⁹⁰ BOA., DH.MB.HPS., 49/31., Lef. 2., (1 Mayıs 1332/ 1 Mayıs 1916). Telgrafın çekildiği yerler şunlardır: Edirne, Adana, Ankara, Diyarbakır, Sivas, Ma'muretü'l-Aziz, Konya, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Çanakkale, Kayseri, Eskişehir, Kütahya, Karahisar, İçel, Niğde ve Maraş.

⁶⁹¹ BOA., 24/17., DH. MB.HPS. M., (3 Mayıs 1332/16 Mayıs 1916)

⁶⁹² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 28.

Özellikle Ermenilerin geri dönüşü, kanunun yürürlükten kaldırılması ve sonuçlarının ele alınması süreci, dönemin karmaşık sosyal ve siyasi dinamikleriyle şekillenmişti. Rusya'nın Bolşevik devrimiyle savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti'nin sevk ve iskân politikasını yeniden gözden geçirmesine neden oldu. Zira söz konusu durum Osmanlı Devleti'nin uzun süredir endişe duyduğu Rus-Ermeni ittifakının gerçekleşme olasılığını ortadan kaldırmış ve Osmanlı yetkililerinde artık Ermenilerin bir tehdit oluşturmayacağına dair kanaat oluşmasına yol açmıştı.⁶⁹³

Ermenilerin ve Rumların geri dönüşlerine izin verilmesine zemin hazırlayan bir diğer neden ise Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki imajını düzeltme çabasıydı. Nitekim 1915'te uygulanan sevk ve iskân politikası, Osmanlı Devleti'nin Amerika ve Avrupa'da olumsuz bir imaj kazanmasına yol açmıştı. Bu olumsuz algı, özellikle İtilaf devletleri tarafından propaganda aracı olarak kullanıldı ve Osmanlı Devleti'nin savaş sonrasında elverişli koşullar elde etmesine de büyük bir engeldi. Bu nedenle, Ermenilerin ve Rumların geri dönüşlerinin sağlanması, Osmanlı Devleti'nin imajını düzeltme amacı taşıyan bir adım olarak değerlendirilecek ve ilk adımlar atılmaya başlanacaktı.⁶⁹⁴

Aslında Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde düzelme eğilimi savaşın son zamanlarında baş göstermeye başlamıştı. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte rejim değişikliği ve aynı zamanda Ermenilere karşı olan geleneksel politikasını terk etmesi, Ermenistan başbakanı Hovhannes Kachaznuni'yi Osmanlı Devleti ile yakınlık kurmaya yönlendirdi. Bu amaçla hareket eden Avetis Aharonian başkanlığındaki Ermeni heyeti Haziran 1918'de İstanbul'u ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı hükümeti ile Ermenistan arasında bir barış antlaşması imzalandı. Görüşmelerde Ermeni heyetinin en çok üzerinde durduğu konu, sevk edilen Ermenilerin memleketlerine geri

⁶⁹³ İ. Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, Kasım 1994, s. 121.

⁶⁹⁴ Sina Aksin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004, s. 32.

dönüşüydü.⁶⁹⁵ İki taraf arasında yapılan görüşmelerde Sadrazam Talat Paşa Ermenilere, öncelikle kolera ve diğer hastalıklarla mücadele eden nüfusun geri dönebilmesi ve bu sorunların 1 ay içinde çözüme kavuşturulacağına dair teminat verdi. Bu doğrultuda, 18 Nisan 1918'de Meclis-i Vükela, sevk ve iskâna tabi tutulmuş 60 yaş üstü ve yardıma muhtaç Ermeni, Rum ve Arapların geri dönüşüne yönelik bir karar aldı. Kararın uygulanabilmesi için hükümet, seferberlik tahsisatından 60 milyon kuruş ayırdı. Ayrıca, Ağustos 1918'deki geri dönüşler için ek olarak 2 milyon lira daha tahsis edildi.⁶⁹⁶

Bu gelişmeler yaşanırken Rum ve Ermeni cemaatleri birlikte hareket ederek hükümetten sevk edilmiş Rumların ve Ermenilerin yerlerine geri dönmelerini ve mallarının iade edilmesini talep etti.⁶⁹⁷ Rum mebuslar isteklerini Bab-ı Ali'ye bir muhtıra sunarak iletiler. Ermeni mebuslar ise Dahiliye Nazırı Fethi Bey'i ziyaret ederek, sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin ve siyasi suçluların durumlarına dikkat çektiler. Fethi Bey, Ermenilerin memleketlerine döneceklerini ve mallarının iade edileceğini taahhüt etti.⁶⁹⁸

Nitekim tüm bu gelişmelerin doğrultusunda 22 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti muhtelif vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği kararnamede,⁶⁹⁹ savaş nedeniyle

⁶⁹⁵ Brest-Litovsk Antlaşması sırasında Osmanlı delegesi Ahmet Nesimi Bey'in, Lev Troçki ile Ermenilerin geri dönüşü üzerine temaslarda bulunduğu bilinmektedir. Bu görüşmeler, Ermenilerin geri dönüşüne yönelik adımların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, s. 279; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 135.

⁶⁹⁶ Selma Çetinkaya, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009, s. 58; Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 281; Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.7, 2008, s. 148.

⁶⁹⁷ I. Dünya Savaşı yıllarında daha somut bir şekilde hissedilmeye başlayan Rum ve Ermeni işbirliği ve yakınlığı hakkında bilgi için bkz.: Bülent Bakar, *Türk İstiklal Savaşı Dönemi'nde "Rum-Ermeni İşbirliği"*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.24, S.74, Mart 2008, s. 93-112; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1981, s. 14; Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1959, s. 6.

⁶⁹⁸ Recep Çelik, "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.10, S.2, 2015, s. 72-73.

⁶⁹⁹ Bu telgraf, Dahiliye Nezareti'nden İstanbul, Adana, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Mentеше, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına gönderilmişti.

başka yerlere nakledilen Rum ve Ermeni halkının iâşe ve iskânlarının temin edileceği ve güvenli bir şekilde geri dönüşlerinin sağlanacağı bildirilmişti. Bu kararnameye göre;⁷⁰⁰

1) *“Ahval-i harbiye dolayısıyla karar-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahalle sevk edilmiş olan bi'l-umum ahalinin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsa'ade edilmesi Meclis-i Vükelaca takarrur etmiş olduğundan avdete talib olanlara müsa'ade edilecektir.”*

2) *“Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'müretü'l-aziz vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dahilinde vesa'it-i iâşenin âdem-i kifayesine bina'en işbu mahaller ahalisinden avdet etmek isteyenler için evvel-i emrde mahalleriyle bi'lmuhabere selamet-i seyr ve seyahatleri ve iâşe ve iskânları esbab-ı temin edildikçe peyderpey azimetlerine müsa'ade edilmesi muktezidir.”*

3) *“Bu karar menafî'-i aliye-i memleket nazar-ı itibara alınarak ittihaz edilmiş olduğundan emr tatbikatında kat'iiyen ta'allül ve te'ahhura meydan verilmeyecektir.”*

Bu kararın ardından, sekiz gün sonra, Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de savaşta mağlup olduğunu kabul ederek İtilaf devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. İzzet Paşa hükümeti, mütarekenin ardından Ermeni halkının haklarının korunacağına dair güvence vermiştir. Bu doğrultuda, Rum ve Ermeni nüfusun eski yerleşim yerlerine ya da bağlı oldukları cemaatlere iadesi süreci kısa sürede başlatılmıştır. Nitekim, 1 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda bu

⁷⁰⁰ BOA., HR. MÜ., 43/34., (16 Muharrem 1337/22 Ekim 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 174-175; BOA., HR.SYS., 2569/1., (21 Teşrinievvel/21 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 396; Nedim İpek, *İmparatorlukta Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006, s. 169; Recep Çelik, a.g.m., s. 169.

dönüşlerin ayrıntıları detaylı biçimde açıklanmıştı.⁷⁰¹ Örneğin, Sivas'a 3.160 Ermeni ve 136 Rum geri dönmüş; Ma'müretü'l-Aziz'e 2.721 Ermeni, Canik'e ise 456 Rum ve 271 Ermeni sevk edilmiştir. Aynı zamanda, Menteşe ve Antalya Rumları tamamen kendi yerleşim yerlerine gönderilirken, Tekfurdağı, Edirne ve İzmit'in Bağçecik köyü Ermenileri de eski yerleşim yerlerine geri sevk edilmişti. Geri dönüşler yalnızca bu şehirlerle sınırlı kalmamış; Bursa, Yeniköy, Ayvalık ve Şile gibi bölgelere de Rum ve Ermeni nüfus peyderpey ulaşmıştır. Ayrıca, Ermeni yetimleri ve diğer yetimhanelerdeki kimsesiz çocuklar patrikhaneye teslim edilmiştir. Bu sürecin daha rahat işlemesi için Marmara Bölgesi'ndeki Şile ve Yeniköy gibi yerleşimlerden dönenler için küçük vapurlar tahsis edilmiş, her kafiye bir görevli atanarak ihtiyaçlarının karşılandığından emin olunmuştur. Bu zor ve karmaşık sürecin üstesinden gelmek kolay olmamıştı. Osmanlı hükümeti, konut yetersizliği, iaşe sıkıntısı ve ulaşım araçlarının eksikliği gibi pek çok engelle karşı karşıyaydı. Buna rağmen, toplamda 7.163 Ermeni ve 2.455 Rum'un evlerine dönüşü ve yerleşimi başarıyla sağlanmıştı. İstanbul'da sevki bekleyen 1.083 kişinin de geri dönmesiyle, bu sayı 10.601'e ulaşacaktı. Savaşın olağanüstü şartları, dört yıl boyunca süren yıkıcı etkiler ve zorluklarla dolu bir dönemin ardından, hükümetin yürüttüğü bu çalışmalar, her anlamda önemli bir gayreti temsil ediyordu. Hükümet yetkilileri, tüm bu süreçte gösterilen çabanın küçümsenmemesi gerektiğini vurguluyordu.⁷⁰²

⁷⁰¹ Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *OTAM*, S.6, Ankara 1995, s. 99.

⁷⁰² BOA. HR.MÜ., 43/34 (1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 175-176.

Bölge/Vilayet	İade Edilen Ermeni Sayısı	İade Edilen Rum Sayısı	Açıklamalar
Sivas	3.160	136	-
Ma'müretü'l-aziz	2.721	-	-
Canik	271	456	-
Menteşe ve Antalya	-	Tamamı	Menteşe ve Antalya Rumlarının tamamen yerlerine gönderildiği bildirilmiştir.
Tekfurdağı ve Edirne	Birçok Ermeni	-	-
İzmit (Bağçeçik)	Kamilen (tamamı)	-	-
Bursa	-	-	Ermeniler kısım kısım iade edilmekteydi.
Yeniköy ve Ayvalık	-	Peyderpey (kısım-kısım)	-
İstanbul'dan Sevk Edilenler	1.083 Ermeni ve Rum nüfusu iade sürecindedir.	1.083 Ermeni ve Rum nüfusu iade sürecindedir.	1.083 Ermeni ve Rum nüfusu iade sürecindedir.
Ermeni Yetimleri	Birçoğu	-	Ermeni Patrikliği'ne teslim edilmiştir.
Yekûn	7.163	2.455	-
Genel Toplam	10.601	-	Ulaşım zorluklarına rağmen geri dönüş başarıyla gerçekleştirilmiştir.

Tablo XX: 1 Kasım 1918 tarihinde yerlerine iade edilen Ermeni ve Rum nüfus sayısını göstermektedir.

Ermenilerin ve Rumların geri dönüş sürecinin başlatılmasıyla birlikte, Osmanlı hükümeti bu süreçteki düzenlemeleri ve güvenlik önlemlerini belirlemek amacıyla 7 maddelik bir talimatname hazırlamıştı. Bu talimatname, 5 Kasım 1918'de çeşitli valilikler ve livalara gönderilerek, ilgili yöneticiler ve yerel idareler bilgilendirilmiş ve uyarılmıştı. Bu talimatnameye göre;⁷⁰³

1. Seyahat Vesikaları: Ermenilerin yerlerine dönmeleri sırasında seyahat vesikası almak zorunda olmalarının ve bu vesikaların çeşitli işlemler sonucu verilmesinin halkı zor bıraktığı anlaşılmıştı. Bu vesikaların hükümet tarafından sağlanması nedeniyle, seyahat sırasında tren biletleriyle birlikte bir liste düzenlenerek bu vesikaların dağıtılması yeterli olacaktı.

2. Gıda Temini: Seyahat vesikalarının verilmesinin ardından, yerel yönetimlerin Ermenilerin yanlarında taşıdıkları ekmek vesikalarını geri aldıkları ve tren bulunamaması nedeniyle bu kişilerin günlerce ekmezsiz kaldığı bildirilmişti. Bu nedenle, seyahat sırasında Ermenilerin temel ihtiyaçları karşılanacak ve onlara gerekli gıda desteği yapılacaktı.

3. Ulaşım Tahsisi: Ermenilerin seyahatleri için haftada iki kez tren tahsis edilmesi konusunda Harbiye Nezareti hat komiserliklerine emir verecekti. Bu emirler vilayet, liva ve kazalarda uygulanacak ve sevkiyat hızlıca gerçekleştirilecekti.

⁷⁰³ BOA. HR.MÜ., 43/34., (23 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 177-178; BOA., HR.SYS. 2569/1-3., (23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, s. 400-401.

4. Masrafların Karşılanması: Ermenilerin yol masraflarının tahsisatı Harbiye Nezareti tarafından karşılanacak ve bu masraflar önceden belirlenmiş bütçelerden ödenecekti.

5. İhtida Meselesi: Cebr, zorlama ve korku ile din değıştirenler, daha önceki talimatlara uygun olarak serbest bırakılacak ve bu hükümler titizlikle uygulanacaktı. Ayrıca bu konuda Dahiliye Nezareti düzenli olarak bilgilendirilecekti.

6. Dini Mabetler: Konya'daki Ermeni cemaatine kilise bakım ve onarımları konusunda hükümet tarafından yardım sağlanacaktı.

7. Yol Güvenliği: Ermenilerin seyahatleri sırasında herhangi bir saldırıya ve kötü muameleye maruz kalmamaları sağlanacak ve bu süreçte kolluk kuvvetleri yerel düzenin korunmasına bilhassa dikkat edecekti.

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin ve Rumların geri dönüş süreçlerini daha etkili ve düzenli bir şekilde yönetmek amacıyla sürekli olarak yeni talimatnameler ve kararlar çıkarmıştır. Hükümet bu yöntemle sürecin çeşitli yönlerini kapsamlı bir şekilde ele almayı ve herhangi bir aksaklık durumunda çözüm yolları geliştirmeyi hedeflemiştir. Nitekim hükümet 21 Kasım 1918 tarihinde Ermenilerin geri dönüşlerine yönelik bir başka talimatname daha hazırlamıştı. Talimatnamedeki temel konu; mahallerinden çıkarılarak başka yerlere sevk edilmiş olan halkın, özellikle Ermenilerin, geri dönüşlerinin sağlanması ve seyahatlerinin güvenliğinin temin edilmesiydi. Bu talimatname, özellikle geri dönüş izni, seyahat koşulları, ihtida ve iade, serbest bırakılma, ulaşım sorunları ve yetkili mercilerin talimatlara uygun davranmasını ihtiva etmekteydi.⁷⁰⁴

⁷⁰⁴ BOA. HR.MÜ., 43/34., (21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 179.

Hükümet, geri dönüş sürecini düzenlerken bir yandan da sevk ve iskân uygulaması sırasında işlenen suçların araştırılması için resmi bir süreci başlatmıştır. 11 Aralık 1918 tarihinde, Çanakkale'nin de içinde bulunduğu 27 vilayet ve livaya, Adliye ve Dahiliye memurlarından oluşan heyetlerin gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karardan üç gün sonra, 14 Aralık 1918 tarihinde de seferberlik döneminde sevk ve iskân uygulamalarından yararlanarak veya ihtilal amaçlı suç işleyenlerin belirlenmesi amacıyla resmi bir tahkikat başlatılmasına karar verilmişti. Bu süreçte suçlu bulunanların Örfi İdare Mahkemeleri'ne sevk edilmesi öngörülmekteydi.⁷⁰⁵

Bu iki yönlü yaklaşım, hükümetin hem geri dönüş sürecini organize etme hem de geçmişte yaşanan hak ihlallerine karşı bir hesaplaşma içinde olma çabasını göstermektedir.

Her ne kadar hükümet bu süreci mümkün olduğunca düzenli bir şekilde yönetmek için bir dizi karar ve talimat çıkarmış olsa da çok sayıda engelle karşılaşmıştı. Özellikle geri dönen Rumlar ve Ermeniler açısından temel insani ihtiyaçların karşılanması ve eski mahallerine yeniden yerleştirilmesi meseleleri en büyük sorunlar arasında yer almaktaydı. Bu sorunların yanında geri dönüş yollarının güvenliğinin sağlanması, kış mevsimi ve olumsuz hava koşulları, ulaşım araçlarının yetersizliği,⁷⁰⁶ yiyecek ve diğer temel ihtiyaçların temininde yaşanan sıkıntılar, geri dönenlerin yerleşeceği konutların yetersizliği,⁷⁰⁷ Ermeni ve Rumların mal ve mülklerinin durumu,⁷⁰⁸ süreçle ilgili

⁷⁰⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 407-410.

⁷⁰⁶ BOA., HR. MÜ, 43/34., (16 Mart 1337/22 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 174-175; BOA., HR.SYS., 2569/1., (21 Teşrinievvel/21 Ekim 1918); BOA., HR.SYS. 2569/1-3., (23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s.396-397; Mehmet Özdemir, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar 1918-1920*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 7-28.

⁷⁰⁷ Recep Çelik, a.g.m., s. 75-87; Hacer Çelik, a.g.m., s. 153.

⁷⁰⁸ BOA., HR.SYS. 2569/1-4., (23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*; Tayfun Eroğlu, a.g.t., s.134-146; Bülent Bakar, "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, (haz. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.328; İ. Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991, s.177; Selahattin

koordinasyon ve bilgilendirme sorunları, aynı dönemde yerleştirilmesi gereken Müslüman muhacirlerin durumu,⁷⁰⁹ zorunlu göç sırasında dul kalan kadınlar ve yetim çocuklar,⁷¹⁰ savaş ve sevk ve iskân uygulaması sürecinde tahrip olmuş evlerin ve kiliselerin yeniden inşa edilmesi⁷¹¹ gibi başlıklar diğer önemli konular olarak ön plana çıkmaktaydı.

Osmanlı hükümeti bu gibi sorunları çözmek için 18 Aralık 1918 tarihinde yeni kararname daha hazırladı. Ancak bu kararname özellikle Rumlar ve Ermenilerden geriye kalan malların ve arazilerin iadesi sürecinde yaşanan sorunların çözümünü amaçlıyordu. Kararnamenin maddelerini özetleyecek olursak:⁷¹²

1. Geri dönüş sadece talep edenlere yapılacak, kimse zorla gönderilmeyecek.
2. Geri dönenlerin sefalet yaşamamaları için yerleşim, iaşe ve yol güvenliği sağlandıktan sonra sevk edilecek.
3. Rum ve Ermenilere evleri ve arazileri geri verilecek.
4. Geri dönenlerin evlerinde kalan muhacirler tahliye edilip başka yerlere yerleştirilecek.
5. Müslüman muhacirlerin ihtiyaçları karşılanana kadar Rum ve Ermeniler geçici olarak toplu halde yerleştirilebilecek.
6. Kiliseler ve okullar, cemaatlerine hemen teslim edilecek.
7. Yetim çocuklar, kimlik tespitinden sonra ailelerine veya cemaatlerine verilecek.

Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.1., Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1973. s. 63.

⁷⁰⁹Justin McCarthy, *Death and Exile, the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton New Jersey 1995, s. 335-336.

⁷¹⁰ İ. Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 322-323; İ. Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen ...*, s. 190; Kemal Çiçek, *a.g.e.*, s. 287; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.1., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 96.

⁷¹¹ BOA., HR.SYS. 2569/1-3., (23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 400-401.

⁷¹² BOA. BEO. 341055., (18 Kanunuevvel 1334/18 Aralık 1918). Kararnamenin tam metni için bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 414-416.

8. Din değiştirenler, eski dinlerine dönme konusunda zgr olacak.
9. Evli olup din değiştirenlerin, eski dinlerine dönmeleri halinde evlilik bağları kendiliğinden sona erecek.
10. Rum ve Ermeni malları, geri dönen sahiplerine iade edilecek ve iade edilemeyen mülkler için tazminat denecek.
11. Muhacirlerin geçici olarak kullandığı mülkler sahiplerine geri verilecek.
12. Evlerde yapılan tamir ve eklemeler, yerel örf ve Mecelle hükümlerine göre düzenlenecek.
13. Geri dönenlerin masrafları hükümet tarafından karşılanacak.
14. Geri dönüşlerle ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılacaktır.
15. Osmanlı sınırları dışına ıkmiş olan Rum ve Ermeniler geri kabul edilmeyecek.

Emvali- metruke için Osmanlı Devleti dönemine ait son hukuki düzenleme ise “*Ahar Mahallere Nakledilmiş Bulunan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkındaki Kararname*”, adıyla 8 Ocak 1920 tarihinde yürürlüğe konmuştur.⁷¹³ Bu kararname hem zamanlaması hem de hukuki geçerliliği açısından tartişmalı bir düzenleme olarak görülmüştür. Nitekim, “*Reddi Emval Kararnamesi*” olarak da adlandırılan bu kararname TBMM’nin 14 Eylül 1338 tarih ve 284 sayılı kararı uyarınca reddedilmiř⁷¹⁴ ve ayrıca bu kararname “*Tasfiye Kanunu*” gibi yasal bir düzenleme ile getirilen hükümleri, idari bir kararname ile değiştirmeye çalıştığı için hukuki geçerliliği de sorgulanmıştır. Böylece, “l doğmuş” bir hukuki düzenleme olarak nitelendirilmiştir.⁷¹⁵

⁷¹³ *Dstr*, 2. Tertip, C.11, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 553-561. Ayrıca kararnamenin tam metni ve günümüz Türkçesi için bkz.: Salahaddin Kardeş, *Tehcir ve Emvali Metruke Mevzuatı*, s. 113-132.

⁷¹⁴ Salahaddin Kardeş, *Tehcir ve Emvali Metruke Mevzuatı*, s. 173.

⁷¹⁵ Hasan Güner, *a.g.e.*, s. 225-226; Bağcı, *a.g.e.*, s. 64-65.

Emval-i metruke sorununun tam anlamıyla çözümü ise Cumhuriyet dönemine kalmış; 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması ile emval-i metruke meselesi uluslararası bir hukuki çerçeveye oturtulmuş ve azınlık haklarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Lozan Antlaşması'na ek olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan kanunlarla birlikte bu mesele nihai olarak çözülmeye çalışılmış, emval-i metruke sorunu Cumhuriyet döneminin önemli hukuki meselelerinden biri olmuştur.⁷¹⁶

3.5. Ruamların Çanakkale'ye Geri Dönüşü

Dahiliye Nezareti'nin 22 Ekim 1918 tarihinde aldığı kararla *ahval-i harbiyye* nedeniyle yerlerinden edilen Ruamların ve Ermenilerin eski yerleşim yerlerine geri dönmelerine izin verilmişti. Ancak, bu kararın gönderildiği vilayet ve livalar gözden geçirildiğinde Çanakkale Mutasarrıflığı bu düzenlemenin dışında tutulmuştu.⁷¹⁷ Bu durum Osmanlı hükümetinin Çanakkale bölgesine özel bir hassasiyetle yaklaştığını ve geri dönüş sürecini burada dikkatli bir şekilde yönetmek istediğini ortaya koymaktadır.

Gayrimüslimlerin Çanakkale'ye geri dönüşleri için 1 Kasım 1918 tarihinde, Harbiye Nezareti tarafından hazırlıklar yapılmaya başlandığında, Ruamlara ait evlerin büyük bir kısmının askerî personel tarafından kullanıldığı tespit edilmişti. Bu nedenle Harbiye Nezareti, Mevki-i Müstahkeme Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda, Ruamların

⁷¹⁶ Lozan sonrası hukuki düzenlemeler ve emval-i metruke kararlarına yönelik geniş bilgi için bkz.: Veysel Başpınar, "Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1, 2012, s. 61-112; Firdes Temizgüney, "Lozan Sonrası Ermeni Emval-i Metrukesine Yönelik Düzenleme ve Uygulamalar (1923-1928)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.62, Bahar 2018, s. 301-334.

⁷¹⁷ Dahiliye Nezaretinden talimatnamenin gönderildiği merkezler; İstanbul, Adana, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarıdır. BOA., HR. MÜ., 43/34., (16 Muharrem 1337/22 Ekim 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 172-173.

evlerine sorunsuz bir şekilde yerleşmelerini sağlamak amacıyla askerî personelin kullandığı mevcut haneleri tahliye etmeleri talimatını verdi.⁷¹⁸

Ancak, savaşın bıraktığı derin izler, altyapının yetersizliği ve güvenlik kaygıları, Çanakkale şehir merkezinde geri dönüşlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği kanaatini doğurmuş ve bu durum, Osmanlı hükümetini Çanakkale'deki geri dönüş sürecini yeniden değerlendirmeye yöneltmiştir. Mevcut koşullar, hükümeti geri dönüşleri düzenleme ve güvenli bir altyapı hazırlama zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu bağlamda, geri dönüş süreci yeniden planlanmış ve 19 Kasım 1918 tarihinde alınan bir kararla, “Çanakkale ahalisinden bila-tefrik-i cins ve mezheb kimsenin kasabaya avdetine müsaade edilmeyeceği” belirtilerek bu yasak tüm ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara bildirilmiştir.⁷¹⁹ Ancak, kararın yeterli görülmemesi üzerine, 14 Ocak 1919'da ek bir karar daha çıkarılmış ve Çanakkale şehir merkezine yönelik geri dönüş yasağı bir kez daha teyit edilmiştir.⁷²⁰ Ek karar, savaşın Çanakkale şehir merkezinde yarattığı derin yıkımın ve altyapı eksikliklerinin, geri dönüşlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesine engel teşkil ettiğine dair kanaati güçlendirmekteydi. Öte yandan, şehir merkezine girişler yasaklanmışken, kırsal alanlarda kontrollü bir geri dönüş sürecine imkân tanındığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifrede, Biga'nın Havutça ve Misakça köylerinden sevk edilerek Gönen kazasına iskân edilmiş olan Rumların köylerine dönüşlerine izin verilmesi ve gerekli hazırlıkların yapılması kararlaştırılmıştır.⁷²¹

⁷¹⁸ BOA., DH. ŞFR., 600/103., (1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918)

⁷¹⁹ Bu karar, Çanakkale Mutasarrıflığı ile Hüdavendigar ve Aydın vilayetleri ile İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Karesi Mutasarrıflıkları'na aynı gün tebliğ edilmişti. Kararın aynı gün tebliğ edilmesi, sürecin etkin bir şekilde koordine edilmesini ve bölgedeki tüm yetkililerin bilgilendirilmesini sağlamıştır. BOA., DH. ŞFR., 93/214., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918); BOA., DH. ŞFR., 93/213., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918); Aynı karar bir gün sonra Edirne vilayeti ile Çatalca ve Kütahya Mutasarrıflıkları'na da gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 93/226., (20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918)

⁷²⁰ Bu karara 26 Mart 1919 tarihli arşiv vesikasından ulaşılmıştır. BOA., DH. ŞFR., 622/128., (26 Mart 1335/26 Mart 1919)

⁷²¹ BOA., DH. ŞFR., 96/41., (1 Cemaziyelevvel 1337/2 Şubat 1919)

Böylece, Havutça ve Misakça gibi köylerden göç eden Rumların geri dönmesine kontrollü bir şekilde izin verilmişti.

Hükümet özellikle Çanakkale gibi hem savaşın merkezinde yer alan hem de işgal kuvvetlerinin kontrolünde olan bölgelerde, geri dönen nüfusun güvenliği, bölgenin istikrarı ve işgal güçleriyle yaşanabilecek olası gerginliklerin önüne geçmek için bu bölgelerdeki geri dönüş sürecini yakından takip etmeye çalışmıştı. Bu bağlamda merkezi yönetim ve yerel otoriteler arasında Çanakkale'ye geri dönüşler için sürekli yazışmalar yapılmaktaydı. Nitekim, 26 Mart 1919 tarihinde Hüdavendigâr Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Çanakkale'nin Karacabey kazasına bağlı Kirte ve Tayfur karyelerindeki Rum mültecilerinin geri dönmek istedikleri belirtilerek; Çanakkale'ye Müslim ve gayrimüslim muhacirlerin iade edilmemesi yönünde 14 Ocak 1919 tarihinde yapılan tebliğin, Kirte ve Tayfur karyelerine de uygulanıp uygulanmayacağı bildirilmesi istenmişti.⁷²² Aynı zamanda Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na 5 Mayıs 1919 tarihinde gönderilen telgrafta, Kirte ve Tayfur Rumlarının geri dönmelerinde herhangi bir engel veya sakınca olup olmadığı da sorulmuştu.⁷²³ Böylece, geri dönüşlerin daha düzenli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi amacıyla hem merkezi yönetim hem de yerel idareler ortak bir çaba göstermişti.

Bu iş birliği çatısı altında Rumlar Çanakkale'ye peyderpey geri gelmeye başlamıştı. Aynı tarihlerde Dahiliye Nezareti Çanakkale Mutasarrıflığına göndermiş olduğu telgrafta, Rumların Çanakkale'ye geri dönme taleplerinin birçok farklı bölgeden geldiğini, izdihamın yaşanmaması ve genel sağlığın korunması amacıyla bu kişilerin memleketlerine dönmelerinde herhangi bir engelin olup olmadığının hızla araştırılmasını istedi.⁷²⁴ Ayrıca mütareke hükümleri doğrultusunda Rum ve Ermenilere yönelik

⁷²² BOA., DH. ŞFR., 622/128., (26 Mart 1335/26 Mart 1919)

⁷²³ BOA., DH. ŞFR., 98/49., (5 Mayıs 1335/5 Mayıs 1919)

⁷²⁴ BOA., DH. ŞFR 99/84., (6 Mayıs 1335/ 6 Mayıs 1919)

işlemlerin iyileştirilmesi ve bu konuda merkezden gönderilen emirlerin uygulanma derecesinin incelenmesini sağlayacak bir heyet te Çanakkale'ye gönderilmiş ve heyete yardım ve kolaylık gösterilmesine dair Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na bir telgraf gönderilmişti.⁷²⁵

Geri dönüş süreci dikkatli bir şekilde yürütülmeye çalışılmasına rağmen, koordinasyon eksiklikleri yüzünden zaman zaman sorunlar baş göstermekteydi. Nitekim, bölgede tüccarlık yapan Mösyö Vital'in başvurusu üzerine işgal kuvvetleri komutanlığının onayıyla, Karesi bölgesindeki kalelerden yaklaşık 700 Rum ve Ermeni'nin geri dönmelerine izin verilmesi⁷²⁶ büyük bir karmaşaya yol açtı. Bu kişilerin, birkaç gün içinde kasabaya gelmeleri ve mevcut büyük tüccar mağazalarına yerleştirilmeleri planlanmıştı. Ancak Çanakkale merkezinin beşte dördü tamamen yok olmuştu ve birçok hane harabe haldeydi. Bu konuda büyük sıkıntı yaşayan Çanakkale Mutasarrıflığı Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, evlerinin sağlam olup olmadığına dair kesin bilgi verilmeden ve gerekli yazışmalar yapılmadan Rumların geri dönmelerine izin verilmemesi; ayrıca, bu süreç tamamlanmadan başka kimselerin geri dönmelerine de Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı tarafından kesinlikle müsaade edilmeyeceğini bildirdi.⁷²⁷

Geri dönüş sürecindeki yönetim zorluklarını ve koordinasyon eksikliklerini somut bir örnekle ifade bir başka olay ise Çanakkale Mutasarrıfı'nın konuya ilişkin olarak 28 Nisan 1919 tarihinde hazırladığı raporda görülmektedir. Rapora göre, Kilitbahir'de 70 Müslüman hanesi yaklaşık 1.500 Rum tarafından işgal edilmekteydi ve söz konusu Rumlar bu evlerden kale memurları ve ev sahiplerinin barınması için süratle tahliye

⁷²⁵ BOA., DH. ŞFR., 99/336., (27 Şaban 1337/28 Mayıs 1919)

⁷²⁶ BOA., DH. ŞFR., 626/70., (18 Nisan 1335/18 Nisan 1919); BOA., DH. ŞFR., 627/71., (28 Nisan 1335/28 Nisan 1919). Bu tarihlerde Lapseki'de 152 hanede toplam 586 Rum olduğu belirtilmektedir. BOA., DH. ŞFR., 629/8., (7 Mayıs 1335/7 Mayıs 1919)

⁷²⁷ BOA., DH. ŞFR., 629/8., (7 Mayıs 1335/7 Mayıs 1919); BOA., DH. ŞFR., 99/165., (12 Şaban 1337/13 Mayıs 1919)

edilmeliydi. Mutasarrıfa göre kale personelinin yerleşimi için gerekli görülen bu hususla ilgili olarak henüz bir sonuç alınamamıştı. Rumların, öteden beri Kilitbahir'e yerleşme arzusunda oldukları ve çoğunluğunun Maydos ve civar köylerden geldiği, mesleklerinin ise genellikle dülgelik ve kayıkçılık olduğu belirtilmekteydi. Mutasarrıf, bu Rumların Maydos ve Kilitbahir'deki boş askerî barakalara yerleştirilmelerinin uygun olacağını öne sürmekte ve aksi durumda Karesi livasından gelmesi beklenen 700 kadar Rum'un sokakta kalma riskiyle karşı karşıya kalacağını ifade etmekteydi. Kilitbahir'deki hanelerin derhal tahliye edilmesi gerektiği, aksi halde çözüm bulmanın imkânsız olacağını belirten Çanakkale Mutasarrıfı, memurların barınma sorununu çözmek için acil ve uygun bir karar alınmasını istemekteydi.⁷²⁸

Boş askerî barakaların geçici çözüm olarak önerilmesi gibi seçenekler ortaya atılsa da geri dönen Rumlar için yeterli barınma imkânlarının sağlanması oldukça zor görünmekteydi. Yerel yöneticiler barınma sorunlarını çözmek için çeşitli alternatifler ararken, Çanakkale'ye Rumların geri dönüşü de devam etmekteydi. Nitekim 9 Haziran 1919 tarihinde, Çanakkale Mutasarrıflığı, bir grup Rum'un geldiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁷²⁹

Yerel idareler ve merkezi hükümet, geri dönüş sürecini yönetirken sadece koordinasyon sorunlarıyla değil, aynı zamanda ciddi maddi yükümlülüklerle de karşı karşıya kalmıştır. Özellikle iaşe ihtiyaçlarının karşılanması gibi konular, devletin mevcut ekonomik krizi içinde büyük bir sorun haline gelmiştir. Geri dönenlerin iaşe ihtiyaçlarının karşılanması gibi maddi yükümlülükler, devletin zaten tükenmiş olan ekonomik ve askerî kaynakları nedeniyle daha da karmaşık hale gelmişti. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Osmanlı hükümeti geri dönen ihtiyaç sahibi Rumların iaşelerini ve diğer temel ihtiyaçları

⁷²⁸ BOA., DH. ŞFR., 627/71., (28 Nisan 1335/28 Nisan 1919)

⁷²⁹ BOA., DH. ŞFR., 586/125., (9 Haziran 1335/9 Haziran 1919)

karşılamaya çalıştı. 9 Aralık 1919 tarihinde, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i tarafından Çanakkale ve diğer vilayetlere ihtiyaç sahibi Rum ve Ermenilere yapılacak yardımlara yönelik bir talimatname gönderildi. Bu talimatname geri dönenlerin iâşe ihtiyaçlarının karşılanması, yol masraflarının temini ve geri dönüş sürecinde karşılaşılabilecek diğer zorlukların giderilmesine yönelik düzenlemeleri içermekteydi.⁷³⁰

Çanakkale'ye geri dönüşlerin başlamasıyla birlikte yerlerine dönen Rumlara ait terkedilmiş malların iadesiyle ilgili sürecin düzenlenmesi ve uygulanması da gerekiyordu. Özellikle, bu malların geri verilmesi sırasında karşılaşılabilecek güçlükleri minimize etmek amacıyla bazı önlemler alınacaktı. Zaten 18 Aralık 1918'de çıkarılan kararnameye göre, Ermeni ve Rumlara geri döndüklerinde evleri ve arazileri teslim edilecek, geri dönenler için mevcut evlerde yaşayan muhacirler ve mülteciler tahliye edilecek, uygun ev bulunamazsa, birkaç aile bir arada veya muhacir köylerine yerleştirilecek, Müslüman muhacirlerin açıkta kalmamaları için Ermeni ve Rumlar geçici süre ikiye üçer hane olarak kalabilecek ve muhacirler tarafından yapılan tamirat ve eklemeler, iki tarafın hakları gözetilerek değerlendirilecekti. Bu kararnamede geri dönecek olanlara ev ve arazilerinin nasıl iade edileceği genel hatlarıyla belirtilmişti ancak ayrıntılara yer verilmemişti. Bu nedenle, emvali metruke ile ilgili iade süreci, merkezi yönetim tarafından yerel idarecilere gönderilen yazışmalar ve telgraflar aracılığıyla detaylandırılarak yürütülecekti. Bu yazışmalar ve telgraflar, iade sürecinin nasıl işleyeceğine dair gerekli talimatları ve düzenlemeleri içermekteydi. Çanakkale'de de iade sürecinin daha düzenli ve sorunsuz bir şekilde yürütülmesi amacıyla benzer bir uygulama yapılacaktı.⁷³¹

⁷³⁰ BOA., DH. ŞFR., 94/92., (9 Kanunuevvel 1334/9 Aralık 1919)

⁷³¹ BOA. BEO. 341055., (18 Kanunuevvel 1334/18 Aralık 1918). Kararnamenin tam metni için bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 414-416.

Nitekim Çanakkale’de yer alan Rum hanelerinin büyük bir kısmının askerî personel tarafından kullanıldığı tespit edilerek bu hanelerin tahliyesi için Harbiye Nezareti tarafından Mevki-i Müstahkeme Kumandanlığı’na bir emir verilmişti. Buna göre, bu hanelerin peyderpey boşaltılması gerektiği bildirilerek sahiplerine sorunsuz bir şekilde teslim edilmesi gerektiği söylenmekteydi.⁷³² Ayrıca Çanakkale’de teslim alınmayan Rum hanelerinin cemaatlerine teslim edilip edilmeyeceğine dair bir kararın verilmesi gerekmekteydi ve bu konunun acilen değerlendirilip, Çanakkale Mutasarrıflığı’na gerekli talimatların verilmesi istenmekteydi.⁷³³ Bu doğrultuda Çanakkale’den sevk edilen Rumlara ait emval-i gayrimenkulün sahipleri adına kiliseye de teslim edileceğine karar verilmişti.⁷³⁴ Ancak daha sonrasında merkezi yönetim tarafından Rumlara ait meskenlerin, kimler tarafından işgal edilmiş olursa olsun, tahliye edilerek gerçek sahiplerine teslim edilmesi gerektiği bildirilmişti.⁷³⁵ Hükümet her ne kadar meskenlerin tahliye edilmesi ve gerçek sahiplerine verilmesi konusunda titiz davransa da taşrada ihlallerin önüne geçmek pek de kolay olmuyordu. Örneğin Lapseki’den sevk edilen Ermenilere ait yedi haneye Rumların yerleştiği tespit edilmiş ve bu tespit üzerine, Rumların mülklerine geri dönme sürecinde haklarının korunması amacıyla, bu hanelerin derhal boşaltılması için gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir.⁷³⁶ Akabinde, 17 Mayıs 1919 tarihinde, Lapseki’de geri dönen ve dönmeyen Rumların hanelerinin tamamen tahliye edilip sahiplerine teslim edildiği resmi olarak kaydedilmiştir.⁷³⁷ 4 Haziran 1919 tarihinde de Çanakkale Mutasarrıflığı Lapseki’deki emval-i metrukenin iadesi ve geri dönüş süreci ile ilgili olarak bir rapor hazırlayarak Dahiliye Nezareti’ne göndermiştir. Hazırlan rapor göre; Lapseki’de açıkta

⁷³² BOA., DH. ŞFR., 600/103., (1 Teşrinisani 1334/1Kasım 1918)

⁷³³ BOA., DH. ŞFR., 626/88., (19 Nisan 1335/19 Nisan 1919)

⁷³⁴ BOA., DH. ŞFR., 98/279., (23 Nisan 1335/23 Nisan 1919)

⁷³⁵ BOA., DH. ŞFR., 99/93., (7 Mayıs 1335/7 Mayıs 1919)

⁷³⁶ BOA., DH. ŞFR., 99/165., (13 Mayıs 1335/13 Mayıs 1919)

⁷³⁷ BOA., DH. ŞFR., 630/81., (17 Mayıs 1335/17 Mayıs 1919)

kalan gayrimüslim bulunmadığı belirtilerek Müslüman halk veya muhacirler tarafından işgal edilen Rum evlerinin boşaltıldığı ifade edilmekte, ayrıca bazı memurların boşaltılan Rum evlerine kira ile girdikleri ve bunun şikâyet konusu olduğu da belirtilmekteydi.⁷³⁸

Çanakkale'deki Rumlara ait evlerin geri iadesi süreci zaman zaman yerel yönetim ve şahıslar arasında gerginliklere neden olmaktaydı. Özellikle, Mösyö Vital'in Lapseki Kaymakamını yalancılıkla itham etmesi, sürecin ne kadar hassas ve tartışmalı olduğunu ortaya koymasından önemlidir. Mösyö Vital, Lapseki'de Müslümanların yerleştiği iki Rum hanesinin iki gün içinde derhal tahliye edilmesi için kaymakamlığa müracaat etmiş, ancak tahliye için 15 günlük bir mühlet verilmişti. Mösyö Vital, bu mühlet süresini bir bahane olarak değerlendirerek kaymakamı yalancılıkla suçlamıştı. Bununla da yetinmeyen Mösyö Vital, zor şartlar altında kalacaklarını bilmesine rağmen Müslümanların buldukları hanelerden derhal çıkarılmalarını talep etmişti. Kaymakam, konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirmiş ve yaptığı açıklamada, mütarekenin yapıldığı tarihten üç gün sonra yani Kasım ayı itibariyle Lapseki'deki durumu detaylı bir şekilde aktarmıştı. Lapseki'de 139 hane ve 541 bir nüfus bulunduğunu ve bunun yanı sıra, Gelibolu ve çevresinden 13 hane ve 45 nüfus daha geldiğini bildirmekteydi. Ayrıca 5 haneye de 21 yabancı Ermeni'nin yerleştiğini söyleyerek ciddi bir yerleşim sorununun olduğunu bildirmekteydi. Bu önemli mücbir sebeplerden dolayı da geri dönen Rumların açıkta kaldığını belirten Lapseki Kaymakamı şikâyetlerin aksine, Rumlar geri dönüş yaptıkça Müslüman muhacirlerin bu evlerden tahliye edildiği bilgisini vermektedir.⁷³⁹

⁷³⁸ BOA., DH. ŞFR., 624/83., (4 Haziran 1335/4 Haziran 1919)

⁷³⁹ BOA., DH. ŞFR., 626/70., (18 Nisan 1335/18 Nisan 1919); BOA., DH. ŞFR., 627/71., (28 Nisan 1335/28 Nisan 1919)

Çanakkale'deki Rumlara ait evlerin tesliminde yaşanan bir diğer sorun, Müslüman muhacirlerin itirazlarıyla karşılaşılmasıydı. Savaşın ardından gelen yıkım ve kaynak kıtlığı gibi problemler yüzünden Müslüman muhacirlerin barınma sorunları devam etmekte ve bu muhacirler, yerleştirildikleri evleri terk etmek istememekteydiler. Bu süreçte Osmanlı hükümeti, hem gayrimüslimlerin mülk haklarını iade etmeye çalışıyor hem de Müslüman muhacirlerin mağduriyetini önlemeye yönelik bir denge çabasındaydı. Ancak, bu iki mesele arasında denge kurmak zorlu bir süreçti.⁷⁴⁰ Özellikle Biga'daki Havutça ve Misakça köylerinden göç eden Rumların geri dönmesi konusu, bu sorunların merkezinde yer almıştı. 2 Şubat 1919 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından bu köylere yönelik verilen emirle, göç eden Rumların geri dönmeye karar verilmişti. Yerlerine geri dönen Rumlar için evlerinin hazırlanması ve uygun koşulların sağlanması emredilse de Müslüman muhacirler bu evleri terk etmek istemiyordu.⁷⁴¹ Bu olaylar sonrasında, geri dönen Rumlar ile Müslüman muhacir köylüler arasında huzursuzluk devam etmiş ve Misakça köyündeki gerilim iyice artmıştı. Özellikle köye saldırı düzenlemek isteyen Rum çeteleri, Müslüman halk ve jandarma güçleri tarafından geri püskürtülmüştü.⁷⁴² Bu sorunların çözümü için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti devreye girmiş ve ivedilikle Çanakkale Mutasarrıflığı'na bir telgraf göndererek, geri dönen Rumların güvenli bir şekilde evlerine yerleştirilmeleri gerektiğini emretmişti. Emniyet-i Umumiye, bu süreçte güvenlik sorunlarına dair herhangi başka bir olayın yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemekteydi.⁷⁴³ Biga'nın Misakça köyüne saldırmak isteyen Rum çetelerinin, köy halkı ve jandarma güçleri tarafından geri püskürtüldüğü bu olay, Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası dönemde karşılaştığı güvenlik sorunlarına dair somut bir örnektir. Özellikle Rum çetelerinin geri dönüş süreçlerinde

⁷⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 95/25., (26 Kanunusani 1335/26 Ocak 1919)

⁷⁴¹ BOA., DH. ŞFR., 96/41., (2 Şubat 1335/2 Şubat 1919)

⁷⁴² BOA., DH. ŞFR., 620/55., (13 Mart 1335/13 Mart 1919)

⁷⁴³ BOA., DH. ŞFR., 96/258., (21 Cemaziyevvel 1337/22 Şubat 1919); BOA., DH. ŞFR., 96/7., (29 Recep 1337/30 Nisan 1919); BOA., DH. ŞFR., 98/60., (5 Şaban 1337/6 Mayıs 1919)

ortaya çıkardığı huzursuzlukları ve çatışmaları yansıtmaları bakımından önemlidir. Rumların eski yerleşimlerine geri döndükten sonra yerel halk ile uyum içinde yaşamaları, evlerine güvenli bir şekilde yerleştirilmeleri kadar büyük bir önem taşımaktaydı. Savaş veya göç gibi büyük çaplı hareketliliğin ardından toplumsal düzenin yeniden sağlanması, sadece fiziksel yerleşimle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda sosyal uyumu ve güvenliğin sağlanmasını da zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle, Çanakkale Mutasarrıflığı, bölgedeki huzurun korunması amacıyla son derece dikkatli ve titiz bir yaklaşım benimsemiştir. Nitekim, Ayvacık'ta Rumlara karşı yerel halkın memurlar tarafından silahlandırıldığına dair bir ihbar almış ve bu doğrultuda bir inceleme başlatmıştır. Yapılan tahkikat sonucunda, Müslüman ahalinin Rumlara yönelik bir saldırı niyetinde olmadığı tespit edilmiş; silahların ise I. Dünya Savaşı'nın başında askerî destek sağlamak amacıyla Ayvacık sahilindeki bazı köylülere askerî yetkililer tarafından dağıtıldığı bildirilmekteydi.⁷⁴⁴ Bir süre sonra, Biga'dan ve Küçükükyü'dan da benzer sorunlar gelmeye başlamıştır. Çanakkale Mutasarrıfı, Biga'daki Rum ve Ermenilere karşı Müslüman ahali tarafından bir hareket hazırlığı olduğuna dair bilgi almış ve İngiliz komutanıyla bu konuda bir görüşme gerçekleştirmiştir; gerekli önlemlerin alınması amacıyla da bölgeye jandarma kumandanıyla birlikte hareket edeceğini bildirmiştir.⁷⁴⁵ Küçükükyü'nun Camii-i Kebir köyünde ise Müslüman ahali arasında, Rumlara karşı geçmişte yaşanan olaylardan kaynaklı derin bir intikam duygusu beslediği anlaşılmaktadır. Belediye heyeti, köyde barışın tesis edilmesi amacıyla bu gerginliği yatıştırmaya yönelik çeşitli adımlar atsa da sorunların büyüklüğü karşısında durumu Çanakkale Mutasarrıflığı'na bildirme gereği duymuştur.⁷⁴⁶

⁷⁴⁴ BOA., DH. ŞFR., 624/153., (7 Nisan 1335/7 Nisan 1919)

⁷⁴⁵ BOA., DH. ŞFR., 632/30., (27 Mayıs 1335/27 Mayıs 1919)

⁷⁴⁶ BOA., DH. ŞFR., 632/96., (30 Mayıs 1335/30 Mayıs 1919)

Osmanlı hükümeti, geri dönüş sürecinin idaresinde ve kontrolünde bu sorunlarla uğraşırken diğer taraftan da İtilaf güçlerinin, özellikle de İngiliz kuvvetlerinin baskısıyla da karşı karşıya kalmıştı. Bu baskı, özellikle Rumların mülklerinin iadesi konusunda belirginleşmişti. Osmanlı hükümeti, İngilizlerin gölgesinde, geri dönüşlerin ve mülk iadesinin taleplerini karşılamaya çalışarak, yerel yöneticilere bu yönde emirler gönderiyordu. Nitekim, 23 Aralık 1918 tarihinde Çanakkale'deki emval-i metruke idaresindeki eşyalar, sahiplerine geri verilmek üzere İngiliz işgal kuvvetleri tarafından makbuz karşılığında teslim alınmaya başlanmıştı.⁷⁴⁷ Ancak Çanakkale'deki emval-i metruke depolarından resmi dairelere geçici olarak nakledilen bu malların ve diğer eşyaların, geri dönen sahiplerine teslim edilmeden kullanıldığı tespit edilmişti. Yapılan araştırmalar ve gelen ihbarlar doğrultusunda, bu tür eşyaların kamu hizmetlerinde ya da diğer şekillerde istismar edildiği anlaşılmıştı. Bu tür malların resmi dairelerde bulunması ve hala sahibine iade edilmemesi, kamuoyunda ve yabancı gözlemciler arasında hükümetin bu konuda yeterince dikkatli davranmadığına dair şüpheler uyandırabilirdi. Bu bağlamda hükümet Çanakkale Mutasarrıflığı'nı uyararak şüphelerin önüne geçmek için, resmi dairelerde bulunan ve hala sahibine teslim edilmemiş olan bu eşyaların, herhangi bir gecikme olmaksızın sahiplerine geri verilmesini emrediyordu.⁷⁴⁸

Yukarı da bahsedildiği gibi hükümet İtilaf devletleri baskısını asgari seviyede tutmak için özellikle de İngiliz işgal kuvvetlerinin isteklerini yerine getirmek için çaba sarf etmekteydi. Bu çerçevede Hariciye Nezareti tarafından Meclis-i Vükela'ya sunulan 10 Şubat 1919 tarihli bir tezkerede, İngiltere'nin emval-i metrukeye yönelik talepleri⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ BOA., DH. ŞFR., 607/43., (23 Aralık 1334/23 Aralık 1918)

⁷⁴⁸ BOA., DH. ŞFR., 95/256., (26 Kanunusani 1335/26 Ocak 1919)

⁷⁴⁹ İngilizlerin işgal İstanbul'undaki bu taleplere örnek verecek olursak; Yunan tebaasından Nikolas Denyos'a ait olup hükümet tarafından müzayedeye çıkarılan ve ilmiyeden bir kişiye satılmış olan Büyükdere Caddesi'ndeki sekiz numaralı ev ile Trilye limanında Osmanlı tebaasından Yorgi Aristovoli'ye ait mülklerin de müzayedeye yoluyla Nazmi Bey tarafından satın alındığı belirtilmişti. Bu mülklerin sahiplerine iadesi talep edilmişti. Ayrıca, Halihazırda Haliç'te lengerendaz olarak kullanılan çekdirmenin derhal sahibine iade edilmesi talep edilmiştir. Bu taleplere karşılık Meclis-i Vükela, Büyükdere'deki hane

ve bu taleplerin yerine getirilmesi sırasında Osmanlı hükümetinin izleyeceği politika belirlenmeye çalışılmıştı. İngiltere'nin talepleri yalnızca sevk ve iskân edilen Rumlar ve Ermenilerle sınırlı kalmıyor, Osmanlı vatandaşı olsun ya da olmasın tüm Hristiyanların emval-i menkulesi ve gayr-ı menkullerinin⁷⁵⁰ iadesini de kapsıyordu. İngiltere sadece bu mülklerin iade edilmesini değil aynı zamanda devlet tarafından sahiplerine tazminat ödenmesi de istemekteydi.⁷⁵¹

Osmanlı hükümeti hem uluslararası baskıları hafifletmek hem de iç sosyal ve ekonomik düzeni korumak amacıyla yeni bir politika geliştirme çabası içindeydi. Bu doğrultuda, Meclis-i Vükela tarafından 15 Şubat 1919 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı ve diğer vilayetlere gönderilen bir yazıda, sevk ve iskân edilen kişilerin mallarının iade sürecinde herhangi bir karışıklık yaşanmaması ve mülkiyet haklarının yanlış kişilere devredilmesinin önlenmesinin büyük bir önem taşıdığı vurgulanmıştır. Yazıda, bu sürecin çıkarılan talimatlar çerçevesinde dikkatle yürütülmesi gerektiği ifade edilmişti.⁷⁵²

Ne var ki Haziran 1919'a gelindiğinde Çanakkale'deki Rumlara ait bazı ev ve mülklerin hem yerel halk hem de devlet memurları tarafından hala kullanılıyor olması Çanakkale mutasarrıflığı için ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Çanakkale'deki İngiliz kuvvetleri, mülklerin asıl sahipleri olan Rum cemaatine ve kiliseye iadesini ısrarla talep etmekteydi. Nitekim, 14 Haziran 1919 tarihinde, Çanakkale Mutasarrıflığı, savaş sürecinde yerel ahali ve mahalli memurlar tarafından kullanılan, Rumlara ait evlerin Rum

ile ilgili olarak, daire-i aidesince gerekli işlemlerin yapılmasına ve çekdirme işinin ilgili yönlerinin detaylı şekilde incelenmesine karar vermiştir. Ayrıca, bu durumun Bahriye Nezareti'ne bildirilmesi ve kararın Hariciye Nezareti'ne de iletilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA., MV., 214/68., (10 Şubat 1335/10 Şubat 1919)

⁷⁵⁰ Talep edilen mallar; hane, tarla, dükkân, sandal, gemi ve sair bi'l-cümle emlakın ve emval-i menkule ve gayr-ı menkul olarak sıralanmaktaydı.

⁷⁵¹ BOA., MV., 214/68., (10 Şubat 1335/10 Şubat 1919)

⁷⁵² BOA., DH. ŞFR., 96/195., (14 Cemaziyelevvel 1337/15Şubat 1919)

cemaati adına kiliseye teslim edilmesi yönündeki İngiliz işgal kuvvetleri karargahının talebi karşısında izlenecek yol hakkında Dahiliye Nezareti'ne başvuruda bulundu.⁷⁵³

İngiliz kuvvetleri, Çanakkale'deki Rumların geri dönüş sürecinde kapsamlı bir rol üstlenmiş ve yalnızca I. Dünya Savaşı sırasında sevk edilenlerin değil, Balkan Savaşları sonrasında Yunanistan'a göç etmiş ancak bu süreçten istifade ederek geri dönmek isteyen Rumların dönüşlerini de desteklemiştir. Nitekim Balkan savaşları sonrasında, 1914 yılı Temmuz ayında, Çanakkale'nin Yenişar köyünden göç eden Rumlardan 40'nın, 11 Kasım 1919 tarihinde İngiliz vesikası ile geri dönmesi,⁷⁵⁴ İngiltere'nin bu müdahalelerinin somut bir örneğini oluşturmaktadır. İngiliz vesikasına sahip bu kişilerin, işgal kuvvetlerinin himayesi altında oldukları ve mülkiyet haklarına dair taleplerinde İngiliz desteğine başvurabilecekleri görülmektedir. Bu destek, İngilizlerin bölgede stratejik etkilerini artırma amacına hizmet ederken, geri dönüş süreçlerinde Osmanlı idaresiyle yaşanan yetki ve kontrol çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.

İngiltere'nin bu süreçteki etkisi, yalnızca Rumların kişisel haklarını korumakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yerel adalet sistemine yönelik müdahalelerini de içermekteydi.⁷⁵⁵

⁷⁵³ BOA., DH. ŞFR., 625/150., (14 Haziran 1335/14 Haziran 1919)

⁷⁵⁴ BOA., DH. ŞFR., 650/121., (11 Teşrinisani 1335/11 Kasım 1919)

⁷⁵⁵ İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi'nin 4. maddesini eksik ve hatalı bir şekilde uygulaması, adaletin sağlanmasını zorlaştırmış ve hukukun üstünlüğünü tehlikeye atmıştı. Mütarekenin 4. maddesi, savaş suçlarının özellikle Ermenilerin ve Rumların İstanbul'da toplanmasını ve Osmanlı hükümetine teslim edilmesini öngörüyordu. Bu maddenin amacı, savaş sonrası dönemde adaletin sağlanmasını ve savaş suçlarının yargılanmasını temin etmektir. Ancak, İtilaf devletlerinin bu maddede belirtilen yükümlülükleri tam olarak yerine getirmemesi, hukukun üstünlüğü açısından ciddi bir sorun oluşturdu. Osmanlı hükümeti, bu duruma tepkisini 1 Mart 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen tezkireyle ifade etmişti. Tezkirede, İtilaf devletlerinin mütarekenin 4. maddesini belirli istisnalarla uyguladığı ve bazı savaş suçularını, özellikle cinayet ve diğer ağır suçlardan mahkûm olanları hapisanelerden serbest bıraktığı belirtilmişti. Bu ihlallerin adaletin sağlanmasını engellediği ve kamu düzenini tehlikeye soktuğu ifade edilmiş ve Osmanlı hükümeti, bu ihlallerin düzeltilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulamıştı. BOA., DH.MB. HPS, 79/39., (1 Mart 1335/1 Mart 1919)

Bayramiç Hapishanesi'nde⁷⁵⁶ bulunan Ermeni ve Rum tutukluların serbest bırakılması, İngilizlerin Osmanlı yönetimi üzerindeki baskısını ve bölgedeki hukuki süreçlere olan etkisini somut bir şekilde göstermekteydi.⁷⁵⁷ İngiliz işgal kuvvetlerinin desteği, Çanakkale'deki yerli Rumların Osmanlı yönetimine karşı Yunanistan yanlısı bir tutum sergilemelerine neden olmaktaydı. Çanakkale'deki Rumların bu tür milliyetçi ve siyasi eylemleri, Mondros Mütarekesi'nin ilk aylarından itibaren kendini göstermeye başlamıştı. Yunan hükümeti, o dönemde geniş çaplı bir propaganda faaliyeti yürütmekteydi ve bu kapsamda İngilizce, Fransızca ve Rumca gazeteler yayınlamaktaydı. Çanakkale'de Yunan propagandası içeren bu gazetelerin satıldığı fark edilince, bu tür yayınların satışının ve dağıtımının engellenmesi için harekete geçildi. Çanakkale Mutasarrıflığı, bu tür propagandaların halk üzerindeki olumsuz etkilerini kontrol altına almak için Dahiliye Nezareti ile sürekli yazışma içerisindeydi.⁷⁵⁸ Hatta Çanakkale'ye geri dönen Rumlardan hasta olanların tedavisi için Yunanistan Salib-i Ahmer Heyeti'nin (Kızılhaç Heyeti) bölgeye gelmesine izin verilmemiş ve bu karar İngiliz askerî yetkililerine resmi olarak bildirmişti.⁷⁵⁹

Çanakkale'deki Rumların giderek artan Yunan yanlısı faaliyetleri, zaman zaman gerilimlerin yaşanmasına da neden oluyordu. Özellikle 3 Ağustos 1919 tarihinde, Çanakkale'deki Rum Mektebi'ne ve Rum Kilisesi'ne çekilen Yunan bayrağı, bu gerilimlerin en somut bir örneği idi. Rum Metropoliti'nin teşvikiyle gerçekleştirilen bu eylem, Yunanistan'a bağlanma arzularının açık bir göstergesi olarak yerel idareyi rahatsız etmiş ve Çanakkale Mutasarrıf Vekili Şevket Bey, bu durumu derhal işgal kuvvetleri komutanlığına ileterek bayrakların indirilmesini talep etmişti. Şevket Bey'in girişimi

⁷⁵⁶ Dahiliye Nezareti'nin 22 Ocak 1919 tarihli yazısına istinaden Çanakkale Mutasarrıflığı, 23 Ocak 1919 tarihinde Çanakkale'de esir ve siyasi tutuklu Ermeni'nin olmadığını bildirmekteydi. BOA., DH. ŞFR., 611/93., (23 Kanunusani 1335/23 Ocak 1919)

⁷⁵⁷ BOA., DH. MB.HPS., 109/30., (22 Cemaziyelahir 1337/25 Mart 1919)

⁷⁵⁸ BOA. DH. ŞFR., 609/12., (1 Kanunusani 1335/1 Ocak 1919)

⁷⁵⁹ BOA., DH. ŞFR., 625/151., (14 Haziran 1335/14 Haziran 1919)

üzerine Yunan bayrakları indirilmiştir.⁷⁶⁰ Bu süreçte Yunan hükümeti, yalnızca siyasi destek vermekle kalmayıp, aynı zamanda fiziki olarak da geri dönen Rum nüfusa yardım sağlamıştır. Savaş sırasında harap olan Rum mahallelerinde, yıkılan evlerin yerine 1920 yılında kırk ev inşa ettirilmiştir. Bu yeni evler, geri dönen Rumların yeniden yerleşip hayatlarına devam etmelerine olanak tanımıştır.⁷⁶¹

3.6. Ermenilerin Çanakkale'ye Geri Dönüşü

I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde, 22 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı hükümeti tarafından yayımlanan geri dönüş kararnamesiyle, sevk ve iskân politikası gereğince yerlerinden tahliye edilen grupların, dolayısıyla Ermenilerin de eski yerleşim yerlerine geri dönmelerine izin verilmişti. Ancak bu kararname Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilmemişti.⁷⁶² Çanakkale'nin savaş sırasında maruz kaldığı yıkım ve altyapı hasarı, geri dönüş sürecinde ciddi zorluklar yaratmıştır. Osmanlı hükümeti, bu zorlukların farkında olarak hem Rumların hem de Ermenilerin geri dönüş süreçlerini birlikte yönetmiş ve dikkatli bir şekilde yönetmeye çalışmıştır.

Osmanlı hükümeti, Çanakkale'deki geri dönüş sürecini yönetirken, 1 Kasım 1918 tarihli aynı talimatla, Rumlarda olduğu gibi Ermenilerin de geri dönüşünü düzenli ve güvenli bir şekilde gerçekleştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Harbiye Nezareti'nin bu talimatıyla, askerî personelin ikamet ettiği Ermenilere ait evlerin tahliye edilmesi ve asıl

⁷⁶⁰ BOA., DH. ŞFR., 633/49, (3 Ağustos 1335/3 Ağustos 1919)

⁷⁶¹ Mithat Atabay, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 91.

⁷⁶² Dahiliye Nezareti'nden talimatnamenin gönderildiği merkezler; İstanbul, Adana, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarıdır. BOA., HR. MÜ., 43/34., (16 Muharrem 1337/22 Ekim 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 172-173.

sahiplerine geri verilmesi zorunlu kılınmış, böylece geri dönüşlerin sorunsuz ilerlemesi hedeflenmiştir.⁷⁶³

Ancak, Çanakkale'deki koşulları yeniden değerlendiren hükümet, 19 Kasım 1918 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgraf ile Çanakkale ahalisinden cinsiyet ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kimsenin geri dönmesine izin verilmeyeceğini bildirmiştir.⁷⁶⁴ Kararın, Çanakkale'ye geri dönüşlerin yasaklanmasına dair vurgusu, bölgenin içinde bulunduğu zorlu durumu ve yönetimin karşılaştığı sıkıntıları açıkça göstermekteydi. Alınan karara rağmen, Hüdavendigâr vilayetinin Karacabey kazasına iskân edilen Çanakkaleli Ermenilerden bazılarının valiliğe haber vermeden bölgeden ayrıldığı tespit edilmiştir. Geri kalan Ermeniler de bir an önce sevklerinin yapılması talebiyle valiliğe başvuruda bulunmuşlardır. Bu durum, Hüdavendigâr valisini zor durumda bırakmış ve Çanakkaleli Ermenilerin sevk edilip edilmeyeceği konusunda Dahiliye Nezareti'nden acil bir karar talep etmesine yol açmıştır.⁷⁶⁵ Yaşananlar, geri dönüş süreçlerinde hem lojistik hem de güvenlik açısından ciddi endişelerin bulunduğunu ve hükümetin bu süreçte dikkatli adımlar atmasının zorunlu olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Benzer sorunların tekrarlanmaması amacıyla Osmanlı hükümeti, 14 Ocak 1919'da Müslim ve gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin tüm muhacirlerin iadesinin durdurulmasına yönelik yeni bir karar daha yayımlamıştır.⁷⁶⁶

Yaşanan olaylar, geri dönüşlerin sadece fiziksel değil, aynı zamanda toplumsal ve yönetsel açıdan da büyük zorluklar içerdiğini ve sürecin titizlikle ele alınması gerektiğini

⁷⁶³ BOA., DH. ŞFR., 600/103., (1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918)

⁷⁶⁴ Bu karar, Çanakkale Mutasarrıflığı ile Hüdavendigâr ve Aydın vilayetleri ile İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Karesi Mutasarrıflıkları'na aynı gün tebliğ edilmişti. Kararın aynı gün tebliğ edilmesi, sürecin etkin bir şekilde koordine edilmesini ve bölgedeki tüm yetkililerin bilgilendirilmesini sağlamıştır. BOA., DH. ŞFR., 93/214., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918); BOA., DH. ŞFR., 93/213., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918); Aynı karar bir gün sonra Edirne vilayeti ile Çatalca ve Kütahya Mutasarrıflıkları'na da gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 93/226., (20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918)

⁷⁶⁵ BOA., DH.EUM. 3.Şb., 27/38., (29 Kanunuevvel 1334/29 Aralık 1918)

⁷⁶⁶ Bu karara 26 Mart 1919 tarihli arşiv vesikasından ulaşılmıştır. BOA., DH. ŞFR., 622/128., (26 Mart 1335/26 Mart 1919)

açıkça ortaya koymaktaydı. Nitekim bölgedeki yönetim ve yerleşim düzenini sağlamaya çalışan mutasarrıflık, Çanakkale'ye geri dönüşlerde yalnızca yerli Ermenilerin değil, aynı zamanda yabancı Ermenilerin de geldiğini tespit etmişti. Lapseki Kaymakamı tarafından 18 Nisan 1919'da hazırlanan raporda, 5 haneye 21 yabancı Ermeni'nin yerleştiği özellikle belirtilmiştir. Kaymakam, kasabanın büyük bir kısmının savaş nedeniyle tamamen yok olduğunu ve birçok hanenin de harabeye döndüğünü vurgulamıştır. Bu tahribat, geri dönüş sürecinin karmaşık ve sorunlu bir hale gelmesine neden olmuştur.⁷⁶⁷ Bu sorunlar devam ederken aynı zamanda işgal kuvvetleri komutanlığının onayıyla Karesi bölgesinden yaklaşık 700 Rum ve Ermeni'nin Çanakkale'ye geri dönmelerine de izin verilmişti. Bu kişilerin, birkaç gün içinde kasabaya gelmeleri ve mevcut büyük tüccar mağazalarına yerleştirilmeleri planlanmıştı. Ancak geri dönmelerine izin verilenlerin evlerinin sağlam olup olmadığına dair kesin bilgi verilmeden ve gerekli yazışmalar yapılmadan bu kişilerin geri dönmelerine müsaade edilmemeliydi. Bu nedenle, yerleşim düzenlemelerinin ve geri dönüş sürecinin daha dikkatli ve koordineli bir şekilde yürütülmesi gerekliydi.⁷⁶⁸ Ancak, benzer sorunlar devam etmekteydi. Zira yürütülen tahkikatta, Ermenilere ait yedi evin geri dönen Rumlar tarafından kullanılmakta olduğu anlaşılmış ve Komisyon-ı Mahsus tarafından gerekli tedbirlerin alınması için Çanakkale Mutasarrıflığı'na bir telgraf çekilmişti. Telgrafta, geri dönen Rumların Ermenilere ait mülklerde yerleşmelerinin önlenmesi ve mevcut durumun düzenlenmesi için acil ve etkili önlemler alınması gerektiği bildirilmekteydi.⁷⁶⁹

Ermenilerin geri dönüş sürecinde hükümete yükümlülük getiren iaşe meselesi de önemli bir konu haline gelmişti. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, savaşın resmen sona erdiğini belirlese de Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askerî kaynakları tükenmişti.

⁷⁶⁷ BOA., DH. ŞFR., 627/71., (18 Nisan 1335/18 Nisan 1919)

⁷⁶⁸ BOA., DH. ŞFR., 629/8., (7 Mayıs 1335/7 Mayıs 1919)

⁷⁶⁹ BOA., DH. ŞFR., 99/165., (12 Şaban 1337/13 Mayıs 1919)

Bu durum, geri dönüş sürecinin yönetimini finansal açıdan oldukça zorlaştırmıştı. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Osmanlı hükümeti yardıma muhtaç Ermenilerin ihtiyaçlarını ve diğer temel ihtiyaçları karşılamaya çalışmıştı. 9 Aralık 1919 tarihinde, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i tarafından Çanakkale ve diğer bölgelere yardıma muhtaç Rum ve Ermenilere yönelik alınacak tedbirler gönderilmişti. Bu tedbirler; iaşe ihtiyaçlarının karşılanması, yol masraflarının temini ve vesika ibrazını ihtiva eden dört madde ile şöyle sıralanmıştı:⁷⁷⁰

1. Her ailenin memleketine geri dönmesi için gerekli yol ve iaşe masrafları, nüfus, mesafe, kullanılacak taşıma araçları ve eşyalar dikkate alınarak belirlenip ödenecektir. Aile reisine bu ödemeleri gösteren resmi bir belge verilecektir.

2. Mahreçlerden alınan vesikayı sunamayan veya hükümet izni almadan hareket eden kişilere yardım ve masraf ödemesi yapılmayacaktır. Bu durum uygun şekilde kendilerine bildirilecektir.

3. Tebligat öncesinde yola çıkmış ve yol harcırahlarını almamış olan kişilere, ilk varış merkezlerinde masrafları ödenecek ve kendilerine resmi bir belge verilecektir.

4. Mali durumu iyi olan kişilere ödeme yapılmayacak, ayrıca memleketlerinden başka yerlere gitmek isteyenlerin yol masrafları da karşılanmayacaktır.

Ermenilerin geri dönüş sürecinde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri, onların sevkleri sonrasında geride bıraktıkları mallar, yani “*emval-i metruke*” ile ilgiliydi. Bu malların mülkiyet durumu ve nasıl iade edileceği, geri dönenlerin haklarının nasıl korunacağı gibi konular, hükümeti ciddi şekilde meşgul etti. Nitekim 1918 sonlarından itibaren Osmanlı hükümeti, Çanakkale’ye geri dönen Ermenilerin ev, mağaza, fabrika

⁷⁷⁰ BOA., DH. ŞFR., 94/92., (9 Kanunuevvel 1334/9 Aralık 1918)

gibi binalarının tahliyesi ve taşınabilir eşyalarının iadesi sürecini başlattı. Bu süreçte geri dönen Ermeniler, Dahiliye Nezareti'ne veya yerel idarelere dilekçeler sunarak sevkleri öncesi sahip oldukları malları talep ediyorlardı. Ezine'ye geri dönen Ermeni Aşud ve kardeşi Vahram, Çanakkale Mutasarrıflığı'na verdikleri dilekçede, sevkleri sırasında iki fabrika, ev ve arazilerini geride bıraktıklarını belirterek bu malların iadelerini istiyorlardı. 18 Aralık 1918 tarihinde, Çanakkale Mutasarrıflığı ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan da anlaşıldığı üzere Aşud ve kardeşi Vahram'a ait olan mallar kendilerine teslim edilmişti.⁷⁷¹

Osmanlı hükümeti emval-i metruke ile ilgili hukuki ve mülkiyet sorunlarına çözüm getirmek ve gelen yoğun taleplere çözüm bulmak amacıyla, 19 Şubat 1919 tarihinde, vilayet ve livalara bir talimat gönderdi. Bu talimatta, özellikle geri dönen Ermeni ve Rumların terk ettikleri malların geri iadesi ve bu süreçte karşılaşılabilecek hukuki engellerin nasıl aşılacağına dair direktifler yer alıyordu. Buna göre bu malların alım-satım, rehin gibi işlemlerle el değiştirmesi ve kişiler tarafından hukuka aykırı bir şekilde elde edilmesi kesinlikle engellenmeliydi. Bu tedbirlerin ileride daha fazla sorun yaşanmaması amacıyla hızlı ve etkili bir şekilde alınması gerekiyordu. Bu konuda ihlallere meydan verilmemesi için gerekli uyarıların yapılması ve uygulamaların yakından takip edilmesi de talimatta belirtilen önemli hususlardandı.⁷⁷²

Bu tedbirlere rağmen Çanakkale'deki emval-i metrukenin depolardan resmi dairelere kullanılmak üzere taşındığı tespit edilmiş ve bu malların sahiplerine geri verilmediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine Çanakkale Mutasarrıflığı uyarılarak; henüz sahiplerine iade edilmemiş olan malların derhal sahiplerine geri verilmesi istenmekte,

⁷⁷¹ BCA., TİGM., 272.11/13.42.4., (18 Kanunuevvel 1334/18 Aralık 1918)

⁷⁷² BOA., DH. ŞFR., 96/195., (15 Şubat 1335/15 Şubat 1919)

eğer malların sahipleri henüz geri dönmemişse, bu malların özenle korunması emredilmekteydi.⁷⁷³

Bu çerçevede Osmanlı hükümeti, terkedilmiş malların iadesi sürecinde her talebi titizlikle inceleyerek malların gerçek sahiplerine geri verilmesini sağlamak için büyük bir çaba sarf ediyor ve her başvuruyu dikkatle araştırıyordu. Eğer iddialar belgelerle desteklenmiyorsa reddediliyordu. Örneğin, Çanakkale’de yaşayan Bakırcı Ohannes, sevk edilmesi sırasında tarım aletlerine ordu tarafından el konulduğunu belirterek şikâyetle bulunmuştu. Bu şikâyet, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne iletildi. Ancak, Harbiye Nezareti tarafından Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne gönderilen cevabi yazıda, Ohannes’in bahsettiği tarım aletleri ve edevatın Çanakkale Askerî Levazım Dairesi tarafından alındığına dair herhangi bir kayıt bulunmadığı bildiriliyordu.⁷⁷⁴ Bu olay, malların iadesi sürecinde sadece şahısların beyanlarının değil, aynı zamanda resmi kayıtların ve belgelerin de kritik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Resmî belgelerin varlığı, iade işlemlerinin daha düzenli ve şeffaf bir şekilde yürütülmesine olanak sağlamış; böylece, hak sahiplerinin talepleri ve mülklerin geri dönüşü konusunda daha sağlıklı bir değerlendirme yapılabilmektedir.

Ancak bu süreçte, yerel yöneticiler ile ilgili bazı şikâyetlerin ortaya çıkması, hükümetin süreç üzerindeki denetim mekanizmalarının sorgulanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Ezine kazası Kaymakamı Ali Sakıb Bey hakkında gelen bir şikâyet dikkati çekmektedir. Agop, Kigork ve Nakor isimli üç Ermeni, kaymakamın kendilerini hendeklerin kazılması ve temizlenmesi için tehdit ettiğini, ayrıca Ermeni taşınmazlarına fuzuli müdahalelerde bulunduğunu belirten bir şikâyet dilekçesi vermişlerdi. Bunun

⁷⁷³ BOA., DH. ŞFR., 96/230., (19 Şubat 1335/19 Şubat 1919); BOA., DH. ŞFR., 625/150., (14 Haziran 1335/14 Haziran 1919)

⁷⁷⁴ BCA, TİGM., 272.11/15.58.2., (17 Nisan 1336/17 Nisan 1920)

üzerine Heyet-i Teftiſiye Müdüriyeti de gerekli tahkikatın yapılması için Çanakkale Mutasarrıflığı'nı görevlendirmişti.⁷⁷⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi, taşınabilir eşyaların tesliminde sorunlar yaşandığı gibi, gayrimenkullerin yani taşınmazların tesliminde de zaman zaman çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Geri dönüş yasasının yürürlüğe girmesiyle birlikte, Çanakkale'den sevk edilen Ermeniler ve Rumlar, evlerine geri dönmeye başlamışlardı. Geri dönüşlerin başlamasıyla sevk sırasında boş kalan Ermeni ve Rum hanelerine yerleştirilen Müslüman muhacirlerin bu evlerden tasfiye edilerek çıkarılmasına karar verilmişti. Ancak bu tasfiye sürecinde, zaman zaman Müslüman muhacirlerin direnişleriyle karşılaşmıştı. Bu sorunu ortadan kaldırmak, iç huzuru ve asayiş sağlamaya amacıyla Dahiliye Nezareti'nden Çanakkale Mutasarrıflığı'na 26 Ocak 1919'da gönderilen yazıda memleketlerine geri dönmekte olan gayrimüslimlerin, derhal emval ve emlaklerine sahip olmaları ve güvence altına almaları ne kadar gerekli ise, açıkta kalan Müslüman mülteci ve muhacirlerin sefalet ve mağduriyetlerine yol açılmayarak eldeki talimatname doğrultusunda uygun yerlere yerleştirilip barındırılmalarının bir o kadar önemli olduğu bildirilmekteydi. Bazı bölgelerden gelen haberler ve istihbaratlar göstermekteydi ki, sahipleri geri dönmemiş olan gayrimüslimlere ait binaların tahliyesine hızla girişilmesi, bazı memurların aşırı gayretine dayanmaktaydı ve bu durum birçok muhacirin gereksiz bir sefalet ve mağduriyete sürüklenmesine neden olmaktaydı ki bu da kabul edilemezdi. Daha önceki tebligatlarda ve 18 Aralık 1918 tarihli talimatta belirtildiği üzere, gayrimüslimlerin mallarının iadesi, sahiplerinin dönüşü ve başvurusu ile mümkün olup, aksi durumda açıkta kalacak muhacirlere imkân dahilinde yardım yapılması; bu talimatname doğrultusunda uygun yerlere yerleştirilmeleri ve ihtiyaç sahibi olanlara günlük yiyecek

⁷⁷⁵ BOA. DH. ŞFR., 105/119., (15 Kanunuevvel 1335/15 Aralık 1919)

veya ekmek sağlanarak sefaletlerine mahal verilmemesi kesin bir dille tebliğ edilmekteydi.⁷⁷⁶

Sosyal düzeni ve toplumsal huzuru sağlamak konusunda Ermenilerin geri dönüş sürecinde hükümetin karşılaştığı sorunlardan biri de yetimlerin korunması meselesiydi. Gerek savaş gerekse sevk ve iskân süreci içerisinde Müslim ve gayrimüslim yetimler büyük zorluklar yaşamışlardı. Hem yerel yönetimler hem de merkezi hükümet, bu yetimlerin güvenliğini, eğitimlerini ve bakımını sağlamak için sorumluluklarını belirlemiş ve gerekli adımları atmıştı. Yetimlerin güvenli ve düzenli bir şekilde hayatlarını sürdürebilmeleri için gereken tüm önlemler alınmış ve ilgili makamlar uyarılmıştı. Nitekim 18 Ocak 1919 tarihinde Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta, Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaatlerinin bulunduğu yerlerde bu cemaate teslim edilmesi, olmayan yerlerde ise hükümetçe güvenli bir şekilde korunarak durumları hakkında detaylı bilgilendirme yapılması kararlaştırılmıştı.⁷⁷⁷ Bu iç düzenlemeler doğrultusunda, Ermeni yetimlerinin korunması ve teslimi için gerekli adımlar atıldı ve 23 Mart 1919'da Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Çanakkale'de teslim edilecek Ermeni yetimlerinin bulunmadığı belirtilmiştir.⁷⁷⁸ Müslüman ve gayrimüslim çocukların tesliminde yaşanan sorunlar ayrıca etnik ve dini farklılıkların getirdiği karmaşayı da yansıtmaktaydı. Nitekim, 20 Şubat 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta akrabalarına veya ait oldukları cemaatlere teslim edilmekte olan gayrimüslim çocuklar dışında, bazı Müslüman yetim çocuklarının da gayrimüslim sanılarak talep edilmekte olduğu yönünde ihbarlar ve şikâyetler alınmıştır. Söz konusu Hristiyan çocuklar ile Müslümanların yanında bulunan gayrimüslim kız ve kadınların daha önce yapılan tebligat

⁷⁷⁶ BOA., DH. ŞFR., 95/25., (26 Kanunusani 1335/26 Ocak 1919)

⁷⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 95/163., (18 Kanunusani 1335/18 Ocak 1919)

⁷⁷⁸ BOA., DH. ŞFR., 611/93., (23 Kanunusani 1335/23 Ocak 1919)

uyarınca dini özgürlüklerini ifade etme konusunda serbest olmaları hükümetçe titizlikle gözetilmişti. Bu doğrultuda, küçük yaştaki çocukların kayıtsız şartsız teslim edilmeleri, diğerlerinin ise kendi rızalarıyla velilerine veya ait oldukları cemaatlerin ruhani liderlerine teslim edilmeleri gerekmektedir. Ancak bu süreçte aslen Müslüman olan bazı yerli, mülteci ve muhacir çocuklarının Hristiyan cemaatlerin eline geçmesine kesinlikle izin verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁷⁹

3.7. Musevilerin Çanakkale'ye Geri Dönüşü

Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasıyla Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan resmen çekilmiştir. Mütareke sonrası süreçte, savaş sırasında stratejik ve güvenlik gerekçeleriyle tahliye edilen ve idaresi Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na devredilen Çanakkale,⁷⁸⁰ Kasım ayı itibariyle yeniden sivil yerleşime açılmıştır. Bu bağlamda 1 Kasım 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Mevki-i Müstahkeme Kumandanlığı'na gönderilen şifreyle, Rum, Ermeni ve Musevilerin şehre geri dönüşleri için düzenin sağlanması ve halkın eski yaşam alanlarına yerleştirilmesi amacıyla askerî personelin yerleştiği hanelerin tahliye edilmesi istenmişti. Fakat Çanakkale Cephesi'nin kapanmasının ardından şehir, savaşın getirdiği ağır yıkımlarla karşı karşıya kalmıştı. Savaş öncesinde, Emin Ali'nin çocukluk hatıralarında tarçın ve baharat kokan uzun çarşılarıyla, dükkânlarının önünde yeşil sırlı çanaklar ve çömlekler sergileyen zanaatkarlarla dolu olan Çanakkale, canlı bir ticaret merkezi olarak hatırlanıyordu. Şehrin sokaklarında yemiş satan satıcılar, çarşıdaki dükkânlar ve yüksek minarelerin süslediği bir manzara vardı.⁷⁸¹ Ancak şehrin eski görüntüsü savaşın yıkıcı etkileriyle neredeyse tamamen yok olmuştu. Çanakkale Cephesi'nde yaşanan yoğun çatışmalar ve bombardıman, şehirde büyük bir yıkıma yol açmıştı. Çanakkale şehrinin

⁷⁷⁹ BOA., DH. ŞFR, 96/248., (20 Şubat 1335/20 Şubat 1919)

⁷⁸⁰ BOA., DH. EUM., 5. Şb., 33/36., Lef. 5., (8 Kanunusani 1332/21 Ocak 1917)

⁷⁸¹ Emin Ali, a.g.m., s. 272.

altyapısı ve binaları büyük ölçüde zarar görmüş; evlerin üçte ikisi tamamen yıkılmış, iş yerlerinin dörtte üçü kullanılamaz hale gelmişti. Resmi binaların da yarısı ciddi hasar almıştı. Savaş sona erdiğinde, şehirde oturulabilir durumda yalnızca 170 ev kalmıştı ve bu evlerin bile çoğu, ancak hafif tamirlerle yaşanabilir hale getirilebiliyordu.⁷⁸² Osmanlı hükümeti, yıkımın boyutlarını göz önünde bulundurarak geri dönüşlerin sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği kanaatine varmış ve geri dönüş sürecini yeniden gözden geçirme gereği duymuştur. 19 Kasım 1918’de alınan bir kararla, Çanakkale ahalisinden cinsiyet ve mezhep ayrımı yapılmaksızın kimsenin kasabaya geri dönmesine izin verilmeyeceği yönünde bir yasak getirilmiş ve bu karar Çanakkale Mutasarrıflığı’na bildirilmişti.⁷⁸³ Ancak eski yerleşim yerlerine yeniden dönmek isteyenlerin talepleri mutasarrıflığın ve hükümetin aldığı sıkı tedbirlere rağmen devam etmiştir. Bu nedenle, 14 Ocak 1919 tarihinde alınan ek bir kararla geri dönüş yasağı daha da pekiştirilmiş ve geri dönüşlerin cinsiyet veya mezhep ayrımı yapılmaksızın yasaklandığı bir kez daha vurgulanarak tüm ilgili idari birimlere bildirilmişti.⁷⁸⁴

Ancak, tüm yasak ve tedbirlere rağmen, arşiv belgeleri, Aralık 1918’den itibaren Ermenilerin evlerine dönme arzusu ile Çanakkale’ye geldiğini göstermektedir. Hatırlatmak gerekir ki, Çanakkale’deki Musevilerin tahliyesi, Rumlar ve Ermenilerde olduğu gibi Sevk ve İskân Kanunu kapsamında gerçekleşmemiştir. Bu tahliye, savaş koşullarının yarattığı zorunlu bir tedbir olarak uygulanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale’nin İtilaf devletleri tarafından yoğun bombardımana maruz kalması, şehirde

⁷⁸² BOA., DH. EUM., 5. Şb., 33/36., Lef. 5., (8 Kanunusani 1332/21 Ocak 1917); Mithat Atabay, *Çanakkale’de Kapı Komşumuz Yahudiler*, s. 82.

⁷⁸³ Bu karar, Çanakkale, Hüdavendigâr Aydın ile İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Karesi’ye aynı gün tebliğ edilmişti. Kararın aynı gün tebliğ edilmesi, sürecin etkin bir şekilde koordine edilmesini ve bölgedeki tüm yetkililerin bilgilendirilmesini sağlamıştır. BOA., DH. ŞFR., 93/214., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918); BOA., DH. ŞFR., 93/213., (19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918). Aynı karar bir gün sonra Edirne vilayeti ile Çatalca ve Kütahya Mutasarrıflıkları’na da gönderilmişti. BOA., DH. ŞFR., 93/226., (20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918)

⁷⁸⁴ Bu karara 26 Mart 1919 tarihli arşiv vesikasından ulaşılmıştır. BOA., DH. ŞFR., 622/128., (26 Mart 1335/26 Mart 1919)

yaşayan tüm halkın, dolayısıyla Musevilerin de can güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti, yerel halkın güvenliğini sağlamak amacıyla onları savaş hattından uzaklaştırmayı hedefleyen bir tahliye kararı almıştır. Söz konusu tahliye kararı, Musevilerin korunmasını amaçlayan bir tedbir niteliğinde olup, zorunlu göç politikasının bir parçası olmaksızın yerlerinden ayrılmalarına yol açmıştır. Bu yüzden Musevilerin savaş sonrası geri dönüş süreci, Rumlar ve Ermenilerden farklı bir seyir izlemiştir. 22 Ekim 1918 tarihli geri dönüş kararnamesi,⁷⁸⁵ esas olarak sevk ve iskâna tabi tutulan Rumlar ve Ermenilerin dönüşünü düzenlemeyi hedeflerken, doğal olarak Musevileri kapsamamıştır. Dolayısıyla, Musevilerin Çanakkale'ye dönüşleri genel bir devlet politikası yerine, daha çok yerel yönetimin koordinasyonuna ve bireysel girişimlere bırakılmıştır. Bu durum, Musevilerin dönüş dinamiklerinin göçe tabi tutulan Rumlar ve Ermenilerden farklılaşmasına ve bu farklılaşma, Musevilerin geri dönüş süreçlerinin Osmanlı Arşivleri'nde daha az detaylı belgelenmesine ve kayıt altına alınmasına neden olmuştur.

Rumların ve Ermenilerin geri dönüş süreçlerinden edindiğimiz bilgilere göre, Çanakkale'de geri dönüşlerin düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesinin ne kadar zor olduğu açıktır. Savaşın getirdiği büyük yıkım, fiziksel altyapının tahrip olmasına ve geri dönenlerin yerleştirileceği yerlerin hazırlanmasında ciddi zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle, yıkılan evlerin ve iş yerlerinin onarımı ve altyapı eksikliklerinin giderilmesi, geri dönüş sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini engelleyen en önemli sorunlardan biri olmuştur. Büyük yıkım, toplumsal ve ekonomik hayatın yeniden canlandırılması için uzun ve zahmetli bir iyileşme dönemini zorunlu kılmıştır. Bu durum,

⁷⁸⁵ BOA., HR.SYS., 2569/1., (21 Teşrinievvel 1334/21 Ekim 1918), *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni (1878-1920)*, s. 396. Dahiliye Nezareti'nden talimatnamenin gönderildiği merkezler; İstanbul, Adana, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarıdır. BOA., HR. MÜ., 43/34., (16 Muharrem 1337/22 Ekim 1918); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 174-175.

Çanakkale Mutasarrıfı Vahap Bey'i harekete geçirmiştir. Belediyenin yetersiz ödenek nedeniyle onarım ve temizlik işlemlerini gerçekleştirmekte zorlanması, işgal kuvvetleri komutanının baskılarıyla birleşince, Vahap Bey, 25 Mart 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne başvurarak, şehrin merkezinin düzenlenmesi ve temizlenmesi için gerekli ödeneğin sağlanmasını talep etmiştir. Başvuru olumlu sonuçlanmış ve gönderilen ödenekle belediye, 80-100 kişilik bir işçi grubu temin ederek Çanakkale merkezinde kapsamlı bir temizlik çalışması yürütmüştür.⁷⁸⁶

Savaşın yıkıcı etkileri, yalnızca Çanakkale'nin fiziksel altyapısını değil, burada yaşayan Musevi cemaatini de derinden etkilemiştir. Musevi topluluğu, savaş sırasında önemli maddi kayıplara uğramış ve bu kayıpları telafi etme çabalarına girişmiştir. Özellikle Nesim Kohen'in 16 Haziran 1919 tarihli başvurusunda somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kohen, mülklerinin savaş sırasında harap olmasından dolayı Dahiliye Nezareti'ne başvurarak zararının tazmin edilmesini talep etmiştir.⁷⁸⁷ Bu başvuru, yalnızca bireysel bir girişim olarak değil, aynı zamanda Musevi cemaatinin savaşın ekonomik sonuçlarından ne kadar etkilendiğini ve bu etkilerle nasıl başa çıkmaya çalıştığını gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Çanakkale'de savaşın yarattığı yıkımın ardından, ekonomik hayatın yeniden canlandırılması uzun ve zorlu bir iyileşme süreci gerektirmiştir. Bu sürecin bir parçası olarak, Çanakkale'deki Museviler de diğer gayrimüslim topluluklarla birlikte ciddi ekonomik sorunlar yaşamışlardır. Savaşın yarattığı yıkım ve tahliyelerin ardından şehrin yeniden inşası ve toplulukların mali açıdan toparlanması oldukça zor bir süreçti. Bu bağlamda, 2 Temmuz 1922'de Çanakkale'deki Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin ruhani liderlerinin, cemaatlerinin vergiden muaf tutulmalarına yönelik yaptığı başvuru,

⁷⁸⁶ BOA., DH. ŞFR., (25 Mart 1335/25 Mart 1919)

⁷⁸⁷ BOA., DH.İ.UM. EK., 53/72 (16 Haziran 1335/19 Haziran 1919)

Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların üzerindeki mali yükü hafifletme ve savaş sonrası yeniden ayağa kalkma çabalarının somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Musevi cemaatinin de bu girişime katılması, onların da savaşın olumsuz yönlerinden ne denli etkilendiklerini ve yeniden inşa sürecinde diğer gayrimüslim topluluklarla ortak hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.⁷⁸⁸ 28 Haziran 1923 tarihinde ise Çanakkale'deki Musevi cemaatine tanınan vergi muafiyeti, onların savaştan sonra mali açıdan toparlanmalarına destek olmayı amaçlayan bir adım olarak değerlendirilebilir.⁷⁸⁹

Savaş sonrası Museviler, yalnızca savaşın yarattığı maddi yıkımlarla değil, aynı zamanda toplumsal gerilimlerle de yüzleşmek zorunda kaldılar. Bu dönemde bazı Rumlar ile Museviler arasında yaşanan gerginlikler, toplumsal karmaşayı daha da derinleştirdi. Bu gerilimin temel sebeplerinden biri, simit satan bir çocuğun kaybolmasıyla ortaya çıkan ve Musevilere yönelik asılsız suçlamalarla tetiklenen bir olaydır. Kaybolan çocuğun ardından bazı Rumlar, Musevilere karşı uzun yıllardır süregelen antisemittik bir iftirayı gündeme getirerek, Musevilerin çocuğu öldürüp kanını aldıklarını iddia ettiler. Bu iftira, tarih boyunca Musevilere karşı kullanılan “*kan iftirası*”⁷⁹⁰ olarak bilinen bir suçlamaydı ve özellikle Orta Çağ'dan itibaren Avrupa'da Musevilere yönelik zaman zaman ortaya atılmıştı. Rumlar, kaybolan çocuğa ilişkin asılsız suçlamalarını İngiliz işgal komutanına ileterek, Musevilerin cezalandırılmasını talep ettiler. Ancak İngiliz işgal komutanı, bu suçlamaların gerçek dışı olduğunu belirterek, bunun yalnızca eski bir hurafeden ibaret

⁷⁸⁸ BOA., DH.İ.U.M., 3-2/1-47., (25 Şevval 1339/2 Temmuz 1921)

⁷⁸⁹ BOA., ŞD., 2846/14., (14 Zilkade 1341/28 Haziran 1923)

⁷⁹⁰ Bu iftira, Musevilerin özellikle Hristiyan çocuklarını kaçırmakla onları kurban ettikleri ve kanlarını hamursuz bayramında (Pesah) kullandıkları iddiasına dayanır. İlk kan iftirası vakalarından biri 12. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşmiştir. 1144'te William of Norwich adlı bir Hristiyan çocuğun ölümü, Musevilere atfedilmiş ve bu olay Musevilere yönelik ciddi baskı uygulanmasına ve yağmalamalara neden olmuştur. Benzer iddialar daha sonra Avrupa'nın farklı bölgelerinde, özellikle Polonya, Almanya ve Rusya'da yaygınlaşmıştır. Avrupa'da Musevilere yönelik kan iftiraları hakkında bkz.: Sara Karesh, Mitchell M. Hurvitz, “Blood Libel”, *Encyclopedia of Judaica*, Facts On File, New York 2006, p. 60-61; Eva Groepler, *Anti-Semitism - Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, (çev. Süheyla Kaya), Belge Yayınları, İstanbul 1999; Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, Köprü Kitapları, İstanbul 2013, s. 252; Seda Özmen, “Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, Eylül 2017, s. 154-163.

olduğunu vurguladı. Komutanın bu açıklamasına rağmen, Rumlar arasında bu açıklama kabul görmedi ve Musevilerin mutlaka cezalandırılması gerektiğinde ısrar ettiler. Neyse ki, kısa bir süre sonra kaybolan çocuk Kumkale mevkiinde, Erenköy’de sağ salim bulundu ve böylece Musevilere yönelik bu iftira sonuçsuz kaldı.⁷⁹¹ Bu durum, savaş sonrası Çanakkale’de var olan hassas toplumsal dengeyi ne kadar kolayca bozulabileceğini ve Musevilerin bu süreçte yalnızca ekonomik değil, sosyal baskılarla da mücadele etmek zorunda kaldığını göstermektedir.

3.8. Geri Dönüşlerin Sonunda Çanakkale’de Gayrimüslimlerin Demografik Durumu

I. Dünya Savaşı’nın başlamasından 1923’e kadar, Çanakkale’nin nüfus verileri hakkında tam ve kesin istatistiklere ulaşmak oldukça zordur. Bunun başlıca nedenlerinden biri, savaşın yarattığı kaotik ortamla birlikte Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde uygulanan göç politikalarıdır.

Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914’te resmen I. Dünya Savaşı’na katıldıktan sonra, Çanakkale savaşın merkezlerinden biri haline geldi. Çanakkale Muharebeleri sırasında şehir, yoğun bombardıman ve çatışmalar nedeniyle ciddi yıkımlara maruz kaldı ve bu durum halkın tahliye edilmesine yol açtı. Tahliyeler, şehir nüfusunun önemli bir kısmını yerinden etti. Bunun yanı sıra, hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet edilmesinin önüne geçmek için 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldı. Bu kanun kapsamında da Ermenilerin farklı bölgelere sevk ve iskân edilmesine karar verildi. Bu kapsamda, Çanakkale’de yaşayan Ermeni nüfus da başka bölgelere nakledildi. Benzer şekilde, Ermenilerin ardından, ülkenin belirli bölgelerinde yaşayan Rumlara yönelik de bir göç

⁷⁹¹ Yakup Borakas, *a.g.e.*, s. 46.

politikası uygulandı ve Çanakkale'deki Rum nüfusu bu politika doğrultusunda farklı bölgelere sevk edildi. Bu aşamada savaşın getirdiği kaos ortamı, ulaşım ve iletişim ağlarının tahrip olması ve nüfus hareketlerinin sürekli değişkenlik göstermesi nedeniyle, sağlıklı ve kapsamlı bir nüfus sayımının yapılması mümkün değildi. Çanakkale'de gerçekleştirilen nüfus sayımları, yalnızca sevk ve iskân uygulamaları amacıyla yapıldığından, sayımlar genellikle acil ihtiyaçları karşılamaya yönelik ve sınırlı kapsamda yapılmaktaydı. Ayrıca savaş koşulları dikkate alındığında, istikrarlı ve güvenilir bir veri sunmaktan uzak olduğu da aşikardır. Osmanlı hükümeti, savaşın sonuna doğru, 22 Ekim 1918 tarihinde sevk ve iskân uygulamasına son veren bir kararname yayınlarak Rumlar ve Ermenilere geri dönüş izni verdi. Bu karar, sevk ve iskâna tabi tutulan gayrimüslim nüfusun eski yerleşim bölgelerine geri dönmelerine imkân tanıdı. Ayrıca savaşın sona ermesiyle birlikte tahliye edilen halkın da Çanakkale'ye dönmelerine izin verildi. Ancak, geri dönüş süreci, beklentilerin aksine kolay olmadı ve çeşitli zorluklar yaşandı. Savaş sonrası dönemde şehrin yeniden inşası ve normalleşme süreci kolay olmadı. Savaş sırasında tahrip olan binalar, evler ve iş yerleri büyük hasara uğramıştı. Bunun yanı sıra ulaşım sorunlarının ve altyapı hizmetlerinin ciddi şekilde zarar görmesi⁷⁹², Çanakkalelilerin şehre geri dönüşünü oldukça zorlaştırıyordu. Bu fiziksel tahribat ve altyapı sorunları sadece yerleşimi değil, aynı zamanda geri dönen kişilerin mülklerini teslim alma sürecini de olumsuz etkilemekteydi. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde, mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesi ve tesis edilmesi süreci de karmaşık bir hal almıştı. Ayrıca, savaşın ardından Çanakkale'nin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi ve Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı gibi kritik siyasi ve askerî gelişmeler, bölgedeki

⁷⁹² Savaş sonrası Çanakkale'nin yeniden inşa edilmesiyle birlikte özellikle yol ve köprü yapımı gibi altyapı projelerine öncelik verilmiştir. Savaşın getirdiği yıkım ve tahribatın etkilerini gidermek amacıyla bu projelere ayrılan bütçeler hakkında bkz.: Serkan Tuna, "Kal'a-i Sultaniye Vilayet Bütçeleri (1915-1922)", *Çanakkale Tarihi*, C.4, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 3185-3186.

devam eden toplumsal belirsizliği derinleştirmiş ve normalleşme sürecinin uzamasına neden olmuştur. Nitekim, Kurtuluş Savaşı'nın 30 Ağustos 1922'de büyük bir zaferle sonuçlanmasının ardından Türk Ordusu'nun İzmir'e ilerlemesi ve eş zamanlı olarak İstanbul ve Çanakkale hattına doğru harekete geçmesi, Çanakkale'yi yeniden hareketli ve kritik günlere taşıdı. Bu gelişmeler karşısında, İtilaf devletleri hızlıca harekete geçti ve Lloyd George, Bakanlar Kurulu'nda yaptığı konuşmada “*Gelibolu, dünyanın stratejik olarak en önemli bölgesidir*” diyerek Çanakkale Boğazı'nın stratejik önemini bir kez daha vurguladı.⁷⁹³ İtilaf güçleri kontrolündeki Çanakkale ve çevresinde sıkıyönetim ilan edilerek bölge tel örgülerle çevrildi. Şehre girişler yalnızca üç kontrol noktası olan Erenköy şosesi, Saraycık yolu ve Karacaviran şosesi üzerinden yapılabilir hale getirildi. Belirtilen bu üç nokta dışında tel örgülere yaklaşan herhangi bir kişiye, silahla müdahale edileceği duyuruldu.⁷⁹⁴ Ayrıca, işgal kuvvetleri, Çanakkale'ye giriş ve çıkışları düzenlemek amacıyla bir talimatname hazırlamıştı. Buna göre, akşam alafranga saat 19.30'dan sabah 06.30'a kadar şehre giriş ve çıkış yasaklanmış, gündüz saatlerinde ise şehre giriş veya çıkış yapmak isteyenlerin belirtilen örnekte bir vesika bulundurması ve kontrol noktası kumandanının onayını alması zorunlu kılınmıştır. Tüm giriş ve çıkışlar sırasında insanlar, araçlar ve eşyalar aranacak, şüpheli kişiler ifadeleri alınana kadar alıkonulacaktır. Kontrol noktalarında tercüman bulundurulması da talimatnamenin bir parçasıdır.⁷⁹⁵ İngiliz işgal kuvvetlerinin Çanakkale üzerindeki sıkıyönetim kararından bir

⁷⁹³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 395-396.

⁷⁹⁴ BOA. KMS., 62/55., Lef. 8., (20 Eylül 1338/20 Eylül 1922). Bu rapor, Çanakkale Jandarma Müfettişi tarafından Umum Jandarma Kumandanlığı'na gönderilmiştir.

⁷⁹⁵ İşgal kuvvetleri tarafından, halkın Çanakkale'ye giriş ve çıkışlarını düzenlemek amacıyla hazırlanan talimatnamenin maddeleri şöyledir: “*Yarıdan itibaren mevad-ı atıye tatbik edilecektir. 1. Akşam saat alafranga yedi buçukdan sabah saat altı buçuğa kadar Çanakkale kasabasına duhül ve hüruk memnu'dur. 2. Sabah alafranga saat altı buçukdan akşam saat yedi buçuğa kadar sivil ahali atideki şüruk dahiline şehre dahil olabilirler. a-Yedlerinde merbut numune gibi fotoğraf ve üzerinde ikmal edilmiş bir vesika bulunmalıdır. Vesika verildiği tarihten üç gün kadar kullanılmalıdır. b- Kontrol noktası kumandanı doğru niyetde bulunduğuna dair kanaat hasıl etmeleri. 3. Sabah alafranga altı buçukdan akşam yedi buçuğa kadar sivil ahali atideki şüruk dahilinde şehirden çıkabilirler. a-Yedlerinde balada mezkur vesika bulunub üzerinde avdet işareti yazılı olması. b-Kontrol noktası kumandanı yolcunun doğru niyetde olduğuna dair kanaat hasıl etmeli 4. Kontrol muhafazasında nokta kumandanına yardım etmek maksadıyla bir tercüman bulunacaktır. Şüpheli kimseler bir zabıt tarafından ifadeleri alınıncaya kadar alıkonulacaktır. Bu maksad*

gün sonra, 21 Eylül 1922 tarihinde, mevcut durumun belirsizliği nedeniyle Çanakkale halkına yönelik bir beyanname hazırlandı.⁷⁹⁶ Bu beyannamede, cinsiyet ve mezhep farkı gözetmeksizin herkesin Çanakkale kasabasını terk etmek için hazırlık yapması tavsiye edilmekteydi. Beyannameyi imzalayan Miralay Shuttleworth, ortaya çıkabilecek olumsuzluklardan İngiliz işgal güçlerinin sorumlu olmadığını vurgulamış ve bir çatışma durumunda, idare ve savunma teşkilatlarında görevli olanlar dışında tüm halkın kasabadan çıkarılacağını duyurmuştu. Bu düzenlemelerin, halkın can güvenliğini sağlamak ve olası bir çatışmadan korumak amacıyla alındığı belirtilmişti.⁷⁹⁷ Beyannamenin ilanı, kasaba halkı arasında büyük bir heyecan dalgası yaratmıştı. Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Zühdü'nün Umum Jandarma Kumandanlığı'na tahliyelerle ilgili olarak gönderdiği raporda son üç gündür başka yerlere göç etmeye başlayan sınırlı sayıdaki varlıklı aileler dışında, Çanakkale halkının genel olarak bu talimatlara uyarak tahliye hazırlıklarını tamamlamak için çaba gösterdiği ifade edilmekteydi.⁷⁹⁸ Nitekim

için zabitan bütün noktaları gezeceklerdir. 5. Kasabaya dahil veya haric ellerinde vesikalari olan, olmayan bütün insan, araba ve eşya taharri edilüb meyanda harb kaçığı addedilen eşya bulunan eşhas taht-ı tevkife alınacaktır. Çanakkale Boğazı Müdafî Kuvva-i Erkan-ı Harb Yüzbaşısı L.M.Kiravun Sarkop (?)” BOA. KMS., 62/55., Lef. 6., (20 Eylül 1338/20 Eylül 1922)

⁷⁹⁶ İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Miralay Shuttleworth tarafından hazırlanan beyannamenin orijinal metni şu şekildedir: “Çanakkale Ahalisi, Ahval-i hazıra fena bir derecede gayr-ı muayyen olduğundan bi-taraf muntaka dahilinde bulunan yerli olmayan ahalinin en kısa bir müddet zarfında çekilebilmeleri için hazırlık görmeleri münasib görülür İngiliz asakir-i berriye ve bahriye kumandanlıkları bahren veya berren nakliyat tedarikinden sual olamazlar binaenaleyh bütün yerli olmayan ahali çekmek için tedarikat görmeleri tavsiye olunur. Bir taraftan İngiliz kıta`atı diğer taraftan kuvva-yı milliye beyninde muharebe vuku`u takdirinde herhangi milletten her kimin esbab-ı maişetini temin edilmemiş ise bunların dahi gitmeleri tavsiye olunur. Bugünden itibaren taht-ı müdafa`ada bulunan Çanakkale muntikasına serbestce duhül men` edilmiştir. Bu muntika gece ve gündüz İngiliz devriyeleri tarafından kapanacaktır. Muntikadan çıkmak yalnız bir İngiliz memuru tarafından muayene edildikten sonra bir vesika ile kabildir. Bila-tefrik cinsi mezhep her kimi Çanakkale kasabasını terk etmek için istihzaratsa bulunmaları tavsiye olunur. Çünkü bir muharebe vuku` bulmadığı takdirde umur-ı idare ve müdafa`a teşkilatlarında lüzumları görülen eşhasdan ma`ada bütün ahali kasabadan çıkarılacaktır. Bu tertibat ahalinin hayat ve vücudlarını mermilerden vikaye etmek için yapılmıştır Mecburi olan işbu tedabirin ittihazından dolayı İngiliz kuvva-yı askerîyesi kumandanı gayet müteessirdir lakin ahaliye kendi menfaati için vaziyetin doğrudan doğruya açık beyan edilmesi münasib görülmüştür ki vakit müsaid iken herkes hazırlık görüb son zamanlarda Anadolu'nun diğer aksamındaki ahali gayr-ı muharebe gibi alam ve sefaletle duçar olmasın. Binaenaleyh her milletin rüesası meseleyi soğuk kanlılıkla düşünüb vakit müsaid iken tanzimen tahliyenin icrasını temin-i iktifa eder. Nefs-i Çanakkale şehrinde İngiliz jandarma müfettişi Binbaşı + bey memuriyet-i mahalliyeye ve her milletin rüesa-yı mesulesine yardım ve bu hususta nasihat vermeye hazırdır. 21 Eylül sene 338. Çanakkale İngiliz Kuvayı Askerîyesi Kumandanı Miralay Shuttleworth. (Şanteloveret)”. BOA. KMS., 62/55., Lef. 4, Lef. 5., (21 Eylül 1338/21 Eylül 1922)

⁷⁹⁷ BOA. KMS., 62/55., Lef. 4., Lef. 5., (21 Eylül 1338/21 Eylül 1922)

⁷⁹⁸ BOA. KMS., 62/55., Lef., 7., (21 Eylül 1338/21 Eylül 1922)

Hristiyan ahali, İngiliz kumandanlığı tarafından sağlanan taşıma araçlarıyla düzenli bir şekilde Maydos'a sevk edilmeye başlanmıştı. Birkaç gün içinde ise Hristiyan ve Musevi ahali, şehirden tamamen tahliye edilmişti. Diğer yandan, I. Dünya Savaşı sırasında tahliye edilmiş, ancak savaş sonrası geri dönmüş olan Erenköy, Yenişar ve Yeniköy'deki Rumlar da köylerini terk ederek aynı taşıma araçlarıyla Maydos'a gönderilmekteydi. Müslüman ahali ise birkaç hane dışında henüz hazırlık yapmamış ve kararsız bir bekleyiş süreci yaşamaktaydı.⁷⁹⁹ Görüldüğü üzere, Çanakkale halkı, coğrafi konumunun getirdiği stratejik önem nedeniyle yine belirsizlik ve gerilim dolu bir dönemden geçmekteydi. Müslim ya da gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin, halk bir kez daha savaşın başında olduğu gibi zorunlu tahliye süreciyle karşı karşıya kalmıştı. Şehrin stratejik konumu, "coğrafya kaderdir" ifadesinin somut bir yansıması olarak Çanakkale'yi yalnızca askerî mücadelelerin değil, aynı zamanda sosyal ve insani krizlerin de merkezi haline getirmişti. Bu durum, halkın günlük yaşamını ve düzenini bir kez daha alt üst ederek, çatışma korkusu, belirsizlik ve zorunlu tahliyeler gibi ağır yüklerle yeniden başa çıkmaya zorlamaktaydı. İçinde bulunulan belirsizlik dolu bu ortam, sağlıklı ve kapsamlı bir nüfus sayımının yapılmasını da imkânsız hale getirmekteydi.

Nihayetinde, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla barış ortamı sağlanmış ve bölgedeki istikrar yeniden tesis edilmiştir. Bu minvalde 12 Ağustos 1923 tarihinde⁸⁰⁰ Çanakkale'de gerçekleştirilen nüfus sayımı, savaş ve göçlerin şehirde bıraktığı izleri, geri dönen veya dön(e)meyen gayrimüslim nüfusun yeniden

⁷⁹⁹ BOA. KMS., 62/55., Lef., 3., (21 Eylül 1338/21 Eylül 1922)

⁸⁰⁰ 12 Ağustos 1923 tarihine baktığımızda, Çanakkale'de kapsamlı bir nüfus sayımının yapılmasının başlıca nedeninin, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan ve 19 maddeden oluşan Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşmenin yürürlüğe girecek olmasıyla doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, nüfus sayımının, savaş ve göçlerin bölgedeki demografik etkilerini değerlendirmek ve mübadele sürecine hazırlık yapmak amacıyla gerçekleştirildiği açıktır. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol için bkz.: *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, T.I, C.I, K.I, (yay. haz. Seha Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 20-21; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C.II, Sosyal Yayınevi, İstanbul 1998, s. 293-295; Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 6; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele I.*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 516.

dağılımını ve aynı zamanda yine Müslüman nüfusun da durumunu gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Dolayısıyla, 1923 nüfus sayımı, savaş sonrası Çanakkale'nin demografik yapısını analiz etmek için kritik bir belge niteliği taşımaktadır. 12 Ağustos 1923 yılında Çanakkale merkezine dair hazırlanan millet esasına göre nüfus cetveli verileri şöyledir:⁸⁰¹

Çanakkale merkez kazası	Rum	Rum Katolik	Ermeni	Protestan	Musevi	Bulgar
Erkek	3.649	2	528	51	1.331 ⁸⁰²	Yok
Kadın	3.593	7	571	22	1.253	Yok
Toplam	7.242	9	1099	73	2.584	Yok

Tablo XXI: 1923 Yılı Çanakkale merkezine ait gayrimüslim nüfusu.

1906/7 ve 1914 yılları arasındaki nüfus verilerini 1923 yılı ile karşılaştırırken dikkat edilmesi gereken bazı önemli hususlar bulunmaktadır. Zira bu dönem, Çanakkale'deki gayrimüslim nüfusun özellikle Rumların politik olaylardan etkilendiği bir süreci yansıtmaktadır. Bu nedenle, 1900'lü yılların başında Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya, dolayısıyla Çanakkale'ye gerçekleşen göç hareketi ile 1914 yılı itibarıyla Çanakkale'den Yunanistan'a doğru gerçekleşen Rum göçünün yarattığı demografik hareketlilik mutlaka dikkate alınmalıdır. Çanakkale bölgesindeki Rum nüfusunun demografik yapısını tam anlamıyla yansıtabilmek için, 1906/07 ve 1914 yılları arasında diğer gayrimüslim cemaatlerin, özellikle Ermenilerin ve Musevilerin nüfuslarında dikkate değer bir değişim olmadığı göz önüne alınarak, 1923 yılına ait nüfus verileri, Rum göçü öncesindeki demografik yapıyı ortaya koyan 1906/07 yılına ait nüfus verileri

⁸⁰¹ BOA., DH. EUM.KLU., 14/43., (29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923)

⁸⁰² Nüfus cetvelindeki bu satırda, nüfus sayısının onlar basamağındaki rakamın hafif silik olması nedeniyle bu rakamın 2 veya 3 olabileceği değerlendirilmiştir. Bu durumda, en yakın ihtimal olarak 3 sayısı kabul edilmiş ve 1.331 sayısını kullanmayı tercih etmiş bulunmaktayız.

referans alınarak değerlendirilecektir. Buna göre Çanakkale'deki toplam gayrimüslim nüfus, 1906/7 yılında 11.872 iken, 1923 yılına gelindiğinde 11.007'ye düşmüştür; bu, gayrimüslim nüfusun %7,27'lik bir azalma yaşadığını göstermektedir. Bu değişim, I. Dünya Savaşı'nın Çanakkale'ye etkileri ve savaş sırasındaki sevk ve iskân uygulamalarıyla doğrudan ilişkilidir. Ayrıca cemaatler açısından nüfus değişimini detaylı bir şekilde incelediğimizde şu verilere ulaşıyoruz.⁸⁰³

Nüfus Grubu	1906/7 Nüfusu	1914 Nüfusu	1923 Nüfusu
Rum	7.711	4.358	7.242
Ermeni	1.260	1.269	1.099
Musevi	2.829	2.961	2.584
Protestan	56	59	73
Rum Katolik	10	9	9
Bulgar	6	Yok	Yok
Müslüman	12.098	13.596	11.815

Tablo XXII: 1906/7, 1914 ve 1923 yılı Çanakkale merkezinin karşılaştırmalı nüfus tablosu.

1. Rum nüfusu, 1906/7 yılında 7.711 iken 1923 yılına gelindiğinde 7.242'ye düşmüştür. Bu, %6,09'luk bir azalma anlamına gelir ve Çanakkale'nin savaştan birinci dereceden etkilenen bir şehir olmasının yanı sıra, I. Dünya Savaşı sırasında Rumlara uygulanan sevk ve iskân politikası ile doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede, sevk ve iskân politikasından, Ermenilerden sonra en çok etkilenen gayrimüslim cemaatin Rumlar olduğu görülmektedir. Öte yandan 1923 yılında yapılan nüfus sayımı, Rum nüfusunun büyük bir çoğunluğunun savaşın sona ermesiyle birlikte Çanakkale'ye geri döndüğünü

⁸⁰³ BOA., DH. EUM.KLU., 14/43., (29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923); Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 348-390.

ortaya koymaktadır. Bu nüfus verilerinde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, Balkan Savaşı sonrasında gerçekleşen göç hareketiyle Çanakkale'den ayrılan Rumların da yeniden geri dönmesidir. Bu geri dönüşler, yaşanan nüfus kaybının önemli ölçüde telafi edildiğini göstermektedir.⁸⁰⁴ Savaş sonrası Çanakkaleli Rum cemaatinin yeniden yerleşim hareketleri, topluluğun savaş ve göç gibi zorlu süreçlere rağmen sosyal ve kültürel bağlarını koruma ve sürdürülebilirliği için açıkça bir şekilde ortaya koymaktadır.

2. Katolik Rum nüfusunun 1906/7'de 10, 1914'te 9 ve 1923'te yine 9 kişi olarak kaydedilmesi, topluluğun dar bir demografik yapıya sahip olduğunu ve bu nedenle dış etkilere karşı nispeten istikrarlı bir nüfus yapısı sergilediğini düşündürmektedir. Küçük ölçekli topluluklar, büyük nüfus hareketlerinden daha az etkilenebilir, ancak aynı zamanda bu tür grupların herhangi bir değişime karşı daha kırılabilir olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

3. 1906-1907 yıllarında Çanakkale'deki Ermeni nüfusu 1.260 iken, 1923 yılı itibarıyla bu sayı 1.099'a düşerek %12,76 oranında bir azalma göstermiştir. Bu durum, sevk ve iskân politikaları ile savaş koşullarının yarattığı sosyo-ekonomik zorlukların Ermeni toplumu üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Söz konusu dönemde, Çanakkale'de yaşayan Ermeniler, diğer gayrimüslim topluluklara kıyasla daha büyük bir nüfus kaybına maruz kalmışsa da mevcut veriler bize nüfusun büyük bir çoğunluğunun geri döndüğünü göstermektedir.

4. Musevi nüfusu, 1906/7 yılında 2.829 iken 1923 yılında 2.584'e düşmüştür. Bu, %8,66'lık bir azalma anlamına gelmektedir. Çanakkale'deki savaş koşullarının Musevi cemaatini de olumsuz etkilediği açıktır. I. Dünya Savaşı sırasında Musevilere yönelik bir

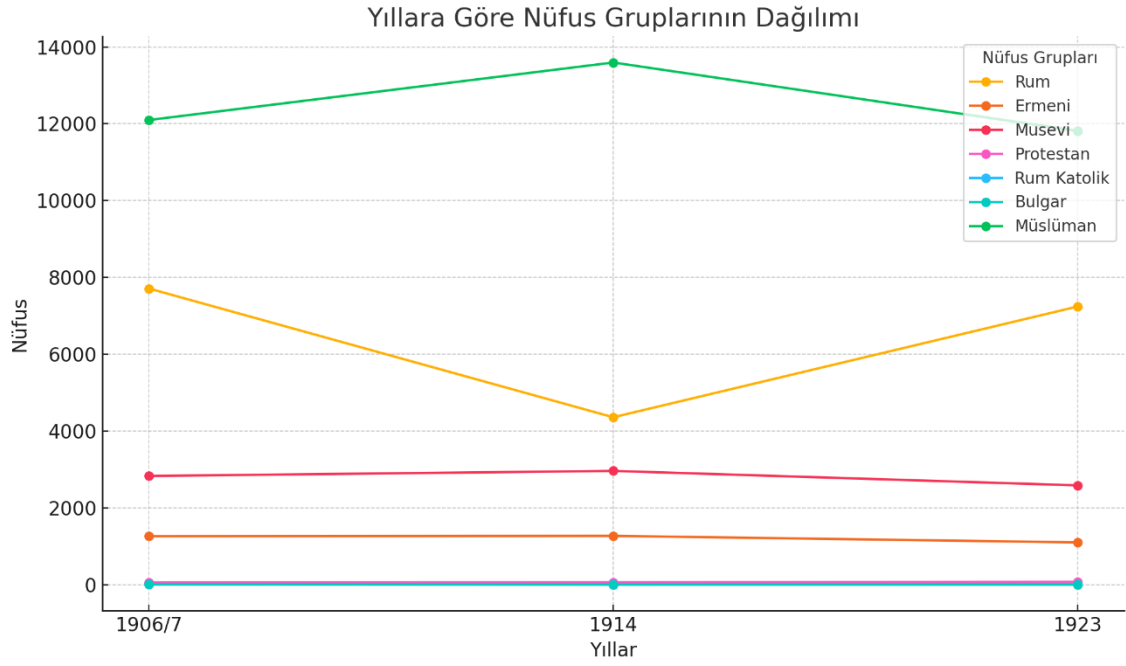
⁸⁰⁴ Yenişar, Yeniköy ve Erenköy Rumları geri dönmüştür. BOA. KMS., 62/55., Lef., 3., (21 Eylül 1338/21 Eylül 1922)

sevk ve iskân politikası olmasa da savaşın Çanakkale’de yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımın bu topluluğu da etkilediği anlaşılmaktadır.

5. Protestan nüfusu, 56’dan 73’e çıkmıştır. Bu durum, savaşın getirdiği sosyal değişimlerden Protestan nüfusun etkilenmediğini göstermektedir. Aynı zamanda savaşın getirdiği sosyal değişimlerle yeni üyeler kazanarak güçlendiğini de göstermektedir.

6. Bulgar nüfusu ise 1906/7’de sadece 6 kişi ile Çanakkale’de çok küçük bir topluluk olarak temsil edilmekteydi. Ancak, 1914 ve 1923 yıllarında bu nüfusa dair bir kayıt yoktur. Bu durum, özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı’nın yarattığı savaş koşulları ile politik değişimlerin Bulgar topluluğu üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu süreç, savaşın ve dönemin politik dönüşümlerinin küçük topluluklar üzerinde nasıl zorlayıcı sonuçlar doğurduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu veriler, gayrimüslim nüfusun, savaşın yıkıcı etkileri ve I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan sevk ve iskân politikalarından etkilendiğini ortaya koymakla birlikte, bu etkinin toplulukların demografik yapılarında büyük bir kırılma yaratmadığını da göstermektedir. Bu çerçevede gayrimüslim toplulukların büyük ölçüde şehre geri döndüğü gerçeği onların Çanakkale ile olan güçlü bağlarını ve yeniden yapılanma konusundaki kararlılıklarını vurgulamaktadır. Öte yandan, geri dönmeyen nüfusun, savaş sırasında karşılaştığı zorluklar, göç yollarında yaşanan kayıplar, ekonomik ve sosyal koşulların değişmesi ya da daha güvenli ve istikrarlı gördükleri başka bölgelere yerleşme tercihleri gibi çeşitli nedenlerle Çanakkale’ye dönmedikleri kuvvetle muhtemeldir.

Grafik VI: 1906/7, 1914 ve 1923 yıllarına ait Çanakkale nüfusu.

Aynı zamanda Çanakkale'deki savaşın yalnızca gayrimüslimler değil, Müslümanlar üzerinde de önemli etkiler yarattığı, döneme ait nüfus verilerinden anlaşılmaktadır. 1906/7 sayımında 12.098 olarak kaydedilen Müslüman nüfusun, 1914 yılına gelindiğinde 13.596'ya yükseldiği⁸⁰⁵, ancak 1923'te düştüğü görülmektedir.⁸⁰⁶ 1906/7 ile 1914 yılları arasındaki %12,38'lik artış, büyük ölçüde Balkan Savaşları sonrası Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman muhacirlerin etkisine dayanmaktadır. Bununla birlikte, 1923 yılına kadar geçen dönemde %13,10 oranında gözlemlenen azalma savaşın doğrudan ve dolaylı etkilerinden kaynaklanmaktadır. Müslüman nüfustaki %13,10'luk azalma, Ermeni topluluğundaki %12,76, Musevi topluluğundaki %8,66 ve Rum nüfustaki %6,09 oranındaki azalmalarla karşılaştırıldığında belirgin şekilde daha yüksektir. Bu durum, savaşın Müslüman nüfus üzerinde diğer gruplara kıyasla daha büyük bir etki bıraktığını göstermektedir.

⁸⁰⁵ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 348-390.

⁸⁰⁶ BOA., DH. EUM.KLU., 14/43., (29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923)

SONUÇ

Çanakkale, Osmanlı asırlarında Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin varlığıyla kozmopolit bir yapıya bürünmüş ve bu yapı, 20. yüzyılın başlarında da belirgin şekilde kendini hissettirmiştir. Bu toplulukların ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda üstlendikleri roller sayesinde kent yaşamı zenginleşmiştir. Şehirde, 1906-1907 yıllarında 12.098 Müslüman ile 11.866 gayrimüslimin bir arada yaşaması, Çanakkale'nin heterojen ve çok kültürlü kimliğini yansıtmaktadır. Gayrimüslim topluluklar, II. Meşrutiyet döneminde Çanakkale'nin şehir ekonomisinde önemli yere sahipti. Rumlar, Ermeniler ve Museviler, esnafılık, ticaret, zanaatkarlık ve şarap üretimi gibi çeşitli sektörlerde aktif olarak faaliyet göstermekteydiler. Şarap üretiminde Rumlar ve Museviler baskın olarak kendini göstermekteyken, özellikle Museviler kaliteli şaraplarıyla sadece ülke içinde değil, yurt dışında da ün kazanmıştır. Bununla beraber Museviler finans sektöründe diğer gayrimüslim topluluklardan ayrılarak bankacılık ve sarraflık gibi mesleklerde öne çıkmışlardı. Çanakkale'nin kozmopolit yapısı, bu çeşitlilik sayesinde hem sosyal hem de ekonomik olarak zengin bir görünüm içerisindeydi. Rumlar, Ermeniler ve Musevilerin farklı sektörlerdeki faaliyetleri, sadece kendi cemaatlerinin değil, tüm kentin ekonomik ve kültürel dokusunun şekillenmesine katkı sağlamıştır. Bu durum, Çanakkale'yi döneminin önemli ve çok kültürlü şehirlerinden biri haline getirmiş; kent, tarih boyunca bu özelliğiyle dikkat çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü şehirlerinden biri olan Çanakkale, toplumsal uyumun göstergesi olarak II. Meşrutiyet'in ilanı kutlamalarında Rum, Ermeni ve Musevi topluluklarının birlik içinde hareket ettiğine tanıklık etmiştir. Bu kutlamalar, farklı toplulukların bir arada uyum içinde yaşama iradesini ortaya koyarak, şehrin sosyal yapısındaki çeşitliliği ve hoşgörüyü gözler önüne sermiştir. Eğitim, bu yapının en önemli göstergelerinden biri olmuştur. Tanzimat'tan bu yana Rum ve Ermeni cemaatleri, iptidai

(ilkokul) ve rüşdiye (ortaokul) düzeyinde eğitim veren okullar açarak çocuklarının modern bir eğitim almasını sağlamıştır. Musevi cemaati ise geleneksel eğitim sistemini sürdürmüş ve havra çevresinde kurduğu mekteplerle çocuklarına eğitim vermeye devam etmiştir. Öte yandan Çanakkale’de Alyans İsrailit, Katolik ve Protestan mektepleri gibi ecnebi okullarının da faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Osmanlılık politikası doğrultusunda farklı dini ve etnik grupların bir araya gelmesini teşvik amacıyla özellikle eğitim alanında önemli adımlar atmış; Müslim ile gayrimüslim çocukların bir arada eğitim almasını sağlamak amacıyla idadi düzeyinde eğitim veren karma okullar açmıştır. Çanakkale’de açılan İdadi Mektebi de bu politikanın somut bir örneğidir. Ancak şehirdeki Rum, Ermeni ve Musevi nüfusunun çocuklarını İdadi Mektebi’ne göndermeme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu toplulukların karma eğitime mesafeli yaklaştığını ve eğitim tercihlerini kendi cemaat okulları doğrultusunda şekillendirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim, bu cemaatlerin kendi okullarında eğitim faaliyetlerini devam ettirmesi, Osmanlı yönetiminin farklı topluluklara kimliklerini koruma ve geliştirme özgürlüğü tanıdığı bir göstergesidir. Eğitim alanındaki bu çeşitlilik, Osmanlı Devleti’nin çok kültürlü yapıyı koruma ve güçlendirme çabalarının bir sonucu olup Çanakkale’deki birlikte yaşam kültürünü açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca, şehrin tarihsel olarak çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olduğunun önemli kanıtlarından bir diğeri, bölgede bulunan Rum ve Ermeni Kiliseleri, Musevi Havrası ve 1852 yılında Fransız elçisinin himayesinde inşa edilen Katolik Kilisesi’nin varlığıdır.

Tüm bunlarla birlikte, çok kültürlü yapının sunduğu zenginlik, 20. yüzyılın başlarında, özellikle siyasi ve askerî olaylarla (örneğin, Boykotaj Hareketi, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı) kırılgan hale gelmiştir. Bu gelişmeler, bölgede yaşayan topluluklar arasındaki dengeleri bozmuş ve birlikte yaşam kültürünü zedelemiştir. Balkan

Savaşları'nın, Osmanlılık siyasetinin temelini oluşturan *ittihad-ı anasır* (unsurların birliği) fikrinin geçersizliğini ortaya koymasıyla birlikte, Osmanlı hükümetine politik ve ekonomik düzlemde Türk-Müslüman unsuru ön plana çıkaran bir yaklaşımı benimsetmiştir. Ülke çapında yaşanan Rum göçü ve Rum mallarına yönelik başlatılan boykotaj hareketi, Çanakkale'deki gayrimüslimler üzerinde de etkili olmuş ve 1914 yılına gelindiğinde Çanakkale'nin demografik yapısında dikkate değer bir değişim meydana getirmiştir. Müslüman nüfus, 13.596'ya yükselirken, gayrimüslim nüfus 8.656'ya gerilemiştir. Özellikle Rum nüfusun göçü, kentteki demografik yapının değişmesine, boykot hareketi ise gayrimüslim toplulukların ekonomik varlıklarını zayıflatmasına ve toplumsal ilişkilerde gerginliklere yol açmıştır. Dolayısıyla bu gelişmeler Çanakkale'de yaşayan gayrimüslim toplulukların siyasi ve askerî dinamiklerden nasıl etkilendiğini açıkça gözler önüne sermektedir. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte, Çanakkale Boğazı ve çevresi stratejik açıdan kritik bir önem kazanmış ve bölgenin güvenliğinin sağlanması amacıyla Çanakkale ve çevresi “*yasak bölge*” ilan edilmiştir. Bu karar, bölgede yaşayan tüm nüfusun hareket kabiliyetini doğrudan sınırlandırırken İtilaf devletlerinin boğaz hattında bir cephe açması, bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplulukların can güvenliklerinin sağlanması amacıyla daha güvenli bölgelere tahliye edilmesini zorunlu kılmıştır.

Bu gelişmelere ek olarak, savaşın yarattığı zorluklar ve güvenlik kaygıları, Osmanlı yönetimini geniş çaplı politikalar uygulamaya yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar boyunca sadakatle bağlı olduklarını düşündüğü ve “*Millet-i Sadıka*” olarak nitelendirdiği Ermenilerle ilgili olarak, savaş döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan bazı olaylar, hükümetin bu konudaki tutumunu değiştirmiştir. Bazı Ermenilerin hükümetin emirlerine ve ülkenin savunmasına yönelik muhalefeti, Rus ordusuyla iş birliği yapmaları, çetecilik faaliyetleri ve bölgedeki sivil Müslüman halka

yönelik saldırılar düzenlemeleri, Osmanlı yönetimini ciddi güvenlik tedbirleri almaya sevk etmiştir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 1915 yılında çıkarılan *Sevk ve İskân Kanunu* çerçevesinde, belirli bölgelerdeki Ermeni nüfusun, güvenlik ve düzenin sağlanması amacıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerine, bugünkü Suriye ve Kuzey Irak çevresine nakledilmesine karar verilmiştir. Benzer şekilde, Osmanlı sınırları içinde yaşayan bazı Rum topluluklarının da hükümetin emirlerine, ülkenin savunmasına ve asayişin muhafazasına ilişkin icraat ve düzenlemelere muhalefet ettikleri, ayrıca casusluk faaliyetlerinde buldukları ve düşman devletlerle iş birliği yaptıkları tespit edilmiştir. Osmanlı hükümeti, bu tür eylemleri, dönemin hassas siyasi ve askerî koşulları çerçevesinde ciddi bir tehdit olarak değerlendirmiş ve bu nedenle bazı Rum nüfusunun sevk ve iskân edilmesine karar vermiştir. Stratejik bölgelerde yaşayan Rumların sevk ve iskân edilmesi bu politikanın temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu kararlar, demografik yapısı göz önünde bulundurularak Çanakkale'deki Rum ve Ermeni nüfusu üzerinde de tatbik edilmiştir. Ancak burada özellikle belirtilmesi gereken nokta, 1914 yılında Çanakkale'deki gayrimüslim nüfus arasında Rumlardan sonra ikinci büyük grup olan Musevilerin tahliyesinin, sevk ve iskân politikalarından ziyade, doğrudan Çanakkale'nin savaş koşullarının bir sonucu olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla Musevilerin tahliyesi, planlı bir demografik değişim politikasından ziyade, savaşın doğrudan etkileri (örneğin, güvenlik endişeleri, lojistik ihtiyaçlar veya askerî stratejik gereklilikler) doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu ayrımın yapılması, tahliyelerin arkasındaki sebeplerin ve bağlamın doğru bir şekilde kavranması açısından son derece önemlidir.

Sevk ve iskân kararlarının yürürlüğe girmesiyle Çanakkale Mutasarrıflığı sürecin idaresini ve yönetimini üstlenmiştir. Mutasarrıflık, sevk edilecek nüfusun tespitinden nakliyat araçlarının seçimine, kabilelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenliklerinin sağlanmasından yerleştirilecekleri bölgelerin belirlenmesine kadar birçok

temel konuda sorumluluk almıştır. Ayrıca, geride bırakılan malların korunması gibi konulara da özen göstermiştir. Tüm bu süreçlerde Mutasarrıflık, merkezi yönetimle sürekli iletişim halinde olmuş ve her bir mesele hakkında detaylı bilgi paylaşımında bulunmuştur. Bu geniş çaplı nüfus hareketi, Çanakkale’de birtakım ciddi sorunları beraberinde getirmiştir. Özellikle bölge ekonomisinin sekteye uğraması, göç yollarında baş gösteren salgın hastalıklar ve güvenlik sorunları öne çıkmıştır. Merkezi yönetim mevcut imkânlarını kullanarak bu sorunları çözmeye gayret etmiş, ancak bölgenin içinde bulunduğu olağanüstü durum ve savaş ortamının yarattığı kısıtlamalar nedeniyle bu çabalar yetersiz kalmıştır. Rum ve Ermenilere yönelik başlatılan bu zorunlu yer değiştirme uygulamaları, 1918 yılında sona ermiş ve sevk edilen Rumlar ile Ermenilerin eski ikamet bölgelerine geri dönmelerine izin verilmiştir. Ancak, ilk etapta Çanakkale’deki Rum ve Ermeni nüfusun geri dönüş süreci, diğer bölgelerdeki uygulamalardan farklı bir seyir izlemiştir. Savaş sırasında ağır tahribata uğrayan Çanakkale’de, güvenlik önlemleri ve yeniden yapılanma çalışmaları gerekçe gösterilerek ne Müslüman ne de gayrimüslim nüfusun şehre girişine izin verilmiştir. Öte yandan, Osmanlı hükümeti, savaştan etkilenmeyen Çanakkale kırsalında geri dönüşlere kademeli olarak izin vermiştir. Zamanla şehir merkezine giriş yasağı kaldırılmış ve Çanakkale’ye geri dönüşler başlamıştır. Geri dönen Rum toplulukları arasında milliyetçi söylemler hız kazanmış ve bu durum bölgede gerilimi artırmıştır. Çanakkale’deki Rum Mektebi’ne Yunan bayrağı çekilmesi, milliyetçi eğilimlerin somut bir göstergesi olmuş ve geri dönüş sürecinin sosyal ve siyasi dinamiklerini karmaşık hale getirmiştir. Bu tür olaylar, bölgedeki toplumsal ilişkilerin yeniden şekillenmesini zorlaştırmış ve savaş sonrası toparlanma sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. Geri dönüş sürecindeki bir diğer mesele de Rumlara ve Ermenilere ait emval-i metruke, yani ev, eşya, tarla, bahçe ve benzeri taşınmaz malların sahiplerine iade edilmeye çalışılmasıdır. Ancak, emval-i metrukenin iadesi sürecinde, savaştan kaynaklanan ağır tahribat nedeniyle ev ve bina gibi mesken

olarak kullanılan yerlerin geri verilmesinde çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Bu süreç, özellikle İngiliz işgal güçlerinin bölgede bulunması ve bu güçlerin yerel yönetim üzerindeki etkisi nedeniyle daha da karmaşık bir hal almış, iade sürecine gölge düşürmüştür.

Geri dönüş sürecinin en kritik aşamalarından biri, sevk ve iskân politikalarının bölgedeki demografik yapı ve nüfus yoğunluğu üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Bu süreç, sadece nüfus kayıplarını ve yerel dengelerdeki değişimleri gözler önüne sermekle kalmayıp, savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinin zorluklarını ve toplulukların şehirle olan bağlarını yeniden kurma çabalarını da açıkça ortaya koymaktadır. Bu minvalde, 1923 yılında yapılan nüfus sayımı, Çanakkale'deki gayrimüslim nüfusun, savaşın ağır etkileri ve sevk ve iskân politikalarına rağmen demografik yapısını büyük ölçüde koruduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu nüfus verilerine göre, Ortodoks Rum topluluğunun nüfusu %6,09 oranında azalmış; 7.711 olan nüfus 7.242'ye gerilemiştir. Katolik Rum topluluğu ise nüfusunu 9 kişilik sabit bir seviyede korumuştur. Ermeni topluluğu, %12,76'lık bir azalma ile 1.260'tan 1.099 kişiye gerilemiş ve bu durum, onları savaş ve sevk politikalarından en çok etkilenen grup haline getirmiştir. Musevi nüfusu %8,66 oranında azalarak 2.829'dan 2.584'e düşmüş ve bu azalma, savaşın ekonomik ve sosyal yıkımının Museviler üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir. Protestan nüfus ise tersine bir artış göstererek 56'dan 73 kişiye yükselmiştir. Bulgar topluluğu, başlangıçta 6 kişilik küçük bir grup olarak kaydedilmiş, ancak sonraki dönemlerde Çanakkale'de bu topluluğa ait bir nüfusun bulunmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen veriler, gayrimüslim nüfusun savaş ve sevk politikalarından olumsuz etkilendiğini, ancak büyük ölçüde Çanakkale'ye geri dönüş sağladıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, gayrimüslim toplulukların Çanakkale ile olan güçlü bağlarını ve yeniden yapılanma konusundaki kararlılıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Geri dönmeyen nüfusun ise

savaş sırasında yaşanan zorluklar, göç yollarındaki kayıplar, değişen ekonomik ve sosyal koşullar ya da daha güvenli ve istikrarlı olarak gördükleri farklı bölgelere yerleşim tercihleri gibi çeşitli nedenlerle Çanakkale'ye dönmediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, geri dönüş oranını etkileyen faktörlerin yalnızca bireysel tercihlerle sınırlı olmadığı; aynı zamanda dönemin genel ekonomik ve siyasi atmosferinden kaynaklanan zorunluluklarla da şekillendiği de açıktır. Ayrıca, Çanakkale'deki savaşın etkilerinin yalnızca gayrimüslim topluluklarla sınırlı kalmayıp, Müslüman nüfus üzerinde de belirgin sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. 1906/7 nüfus sayımında 12.098 olan Müslüman nüfus, 1914 yılına gelindiğinde %12,38'lik bir artışla 13.596'ya ulaşmış; ancak 1923 yılına kadar geçen dönemde %13,10 oranında bir azalma göstererek 11.815'e gerilemiştir. Bu azalma, savaşın doğrudan neden olduğu kayıplar ile Çanakkale Savaşı sırasında şehrin tahliye edilmesi, ekonomik ve sosyal yıkım gibi dolaylı etkilerle ilişkilendirilebilir. Hem Müslüman hem gayrimüslim nüfus savaş ve sevk politikalarından olumsuz etkilenmiş, her iki grupta da belirgin bir azalma yaşanmıştır. Ancak Müslüman nüfustaki azalma (%13,10), Ermeni (%12,76), Musevi (%8,66) ve Rum (%6,09) topluluklarına kıyasla daha yüksektir. Savaşın, gayrimüslim ve Müslüman topluluklar üzerindeki etkilerinin birbirinden bağımsız olmadığı, aksine, savaşın yarattığı genel kaosu her iki kesimi de farklı şekillerde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu durum, savaşın Çanakkale'de "*bütüncül kriz*" yarattığını açıkça ortaya koymaktadır. Gayrimüslimler için sevk ve iskân politikaları belirleyici olurken, Müslüman nüfus açısından ise savaş kayıpları ve tahliyeler öne plana çıkmaktaydı. Bu durum, Çanakkalelilerin savaş sırasında farklı toplumsal gruplar üzerinde birbirinden ayrılan, ancak birbiriyle bağlantılı etkiler yaşadığını açıkça göstermektedir.

Osmanlı hükümeti, sevk ve iskân, emval-i metruke yönetimi ve geri dönüşler gibi geniş çaplı politikaları uygularken, çeşitli idari ve yönetsel sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmıştır. Özellikle, Çanakkale'nin birinci dereceden savaş alanı içinde yer alması, buradaki sevk ve iskân süreçlerinin idaresini ve yönetimini daha da zorlaştırdığı aşikârdır. Nitekim, merkezi yönetim ile Çanakkale Mutasarrıflığı arasında zaman zaman yaşanan koordinasyon eksiklikleri, kaynak yetersizlikleri ve hukuki belirsizlikler, karşılaşılan temel sorunlar arasında yer almıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarında geliştirdiği kriz yönetimi stratejilerinin sınırlılıklarını ve idari mekanizmanın karşılaştığı zorlukları Çanakkale örneğinde açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, sevk ve iskân politikası ve bu politikanın sonuçları, Osmanlı yönetim sisteminin savaş dönemindeki kapasitesini ve bu kapasitenin sınırlarını anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Çanakkale gibi olağanüstü şartların hüküm sürdüğü bir bölgede, sevk ve iskân uygulamaları, savaş dönemi kriz yönetiminin zorluklarını ve Osmanlı yönetim mekanizmasının bu tür olağanüstü koşullarda karşı karşıya kaldığı yapısal sorunları anlamak için kritik bir vaka analizi niteliğindedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, 20. yüzyılın başlarında Çanakkale'deki gayrimüslim toplulukların sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarını, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında iç ve dış güvenlik kaygıları nedeniyle bu topluluklara yönelik uyguladığı politikaların çeşitliliği ve yerel düzeydeki yansımaları bağlamında detaylı bir şekilde ele almıştır. Araştırmanın bulguları, Çanakkale'nin çok kültürlü yapısının savaş dönemi politikalarından nasıl etkilendiğini anlamamıza katkı sağlamakta ve bu politikaların sosyal, ekonomik ve kültürel izlerini ortaya koymaktadır. Bu perspektif, Osmanlı Devleti'nin kriz yönetimi kapasitesini değerlendirmek ve savaş döneminde toplumsal dönüşümlerin dinamiklerini anlamak açısından önemli bir referans sunmaktadır. Çalışma, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin savaş döneminde uyguladığı politikaların yerel

etkileri üzerinden, çok kültürlü bir yapının savaşın getirdiği zorluklar karşısında nasıl şekillendiğini analiz etme fırsatı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başkanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları (BOA)⁸⁰⁷

Babı-ı Ali Evrak Odası Dahiliye Gelen-Giden Evrak (BEO.)

Cevdet Hariciye (C. HR.)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat Evrak (DH. TMIK.S.)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Birinci Şube (DH.EUM. 1. ŞB.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü İkinci Şube (DH.EUM. 2. ŞB.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Üçüncü Şube (DH.EUM. 3. ŞB.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Beşinci Şube ((DH.EUM. 5. ŞB.)

Dahiliye Nezareti Ecanib Kalem-i (DH.EUM.ECB.)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS. M.)

Dahiliye Nezareti Emniyet i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM.EMN.)

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalem-i (DH.MKT.)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.)

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Umumi (DH.EUM.KLU.)

⁸⁰⁷ Arşiv vesikalarının dosya ve gömlek numaraları ile tarihleri dipnotlarda gösterilmiştir.

Dahiliye Nezareti Sicilli Nüfus tahrirat Kalemi (DH.SN.THR.)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (DH. UMVM.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri (DH. İUM.)

Hariciye Nezareti Mütareke (HR. MÜ.)

Hariciye Nezareti Hariciye Harb-i Umumi (HR. HU.)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı:(HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.HT.)

İrade Dahiliye (İ. DH.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Meclis-i Vükela (MV.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV. MZB.)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES.)

1.2. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi Kaynakları (BCA)

Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM.)

1.3. Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I Balkanlar'da

Yunan Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları,

No.22, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.14, Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II Balkanlar'da Yunan Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.30, Ankara 1996.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.1, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Milletinin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No.67, Ankara 2007.

2. Süreli Yayınlar

2.1. Düsturlar

Düstur, 1. Tertip, C.2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Düstur, 2. Tertip, C.7, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1336.

Düstur, 2.Tertip, C.11, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

2.2. Salnameler

2.2.1. Devlet Salnameleri

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Altmış Dördüncü Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan, Dersaadet, 1326.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Altmış Altıncı Sene, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Altmış Sekizinci Sene, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334.

2.2.2. Vilayet Salnameleri

Karesi Vilayetine Mahsus Salname, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1305.

Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid, Def'a 1, Sene 1287, Cezair-i Bahr-i Sefid
Vilayeti Matbaası, 1287.

Salname-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid, Def'a 4, Sene 1290, Cezair-i Bahr-i Sefid
Vilayeti Matbaası, 1290.

2.2.3. Maarif Salnameleri

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Birinci Sene, H. 1316, Matbaa-i Amire, Darü'l-
Hilafeti'l-Aliyye, 1316.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İkinci Sene, H. 1317, Matbaa-i Amire, Darü'l-
Hilafeti'l-Aliyye, 1317.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Üçüncü Sene, H. 1318, Matbaa-i Amire, Darü'l-
Hilafeti'l-Aliyye, 1318.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Dördüncü Sene, H. 1319, Matbaa-i Amire,
Darü'l- Hilafeti'l-Aliyye, 1319.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Altıncı Sene, H. 1321, Asır Matbaası, Darü'l-
Hilafeti'l-Aliyye, 1321.

2.3. Gazeteler⁸⁰⁸

Agos

Habertürk

⁸⁰⁸ Gazetelerin künyeleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

İkdam

Tanin

4. Diğer Kaynaklar

Acharian, Hrachia, *Hayoc Lezvi Pararan (Dictionary of the Armenian Language)*, Yerevan State University Press, 1971.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul 1971.

Akbulut, Uğur, “Meyhanelerle Mukaddes Mekanlar Arasında Mesafe Tayini: Sultan II. Abdülhamid Devri İstanbul’undan Örnekler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.49, Bahar 2016, s. 211-224.

Akgün, Seçil, *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi’ne Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1981.

Aksin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004.

Aksoy, İlhan “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Akademik Hassasiyetler*, C.1, S.1, 2014, s. 69-87.

Akyılmaz, Gül, *Osmanlı Devleti’ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emval- Metruke)*, Ankara, 2017.

Akyüz, Yahya, *Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Basımevi, İstanbul 2001.

Alkan, Mehmet Öznur, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, (der. Kemal H. Karpat), *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 73-242.

- Alkan, Mehmet Öznur, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, C.6, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- Altıntaş, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.1 (Ermeni Özel Sayısı), s. 77-99.
- Altıntaş, Yusuf, *Yahudilikte Kavram ve Değerler Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2001.
- Antel, Sadrettin Celal "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Tanzimat Fermanı'nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekaleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, İstanbul 1999, s. 441-467
- Arıç, Sezer Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Arkan, Erkin, Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Calvert Çiftliği Sorunu, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.130, S.256, Ocak-Şubat 2022, s. 45-66.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih I*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No. 1832, S.81, Aralık 1982.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No. 1916, S.83, Mart 1983.
- Atabay, Mithat, *Çanakkale Basın Tarihi*, Paradigma Yayınevi, Çanakkale 2005.
- Atabay, Mithat, *Çanakkale'de Kapı Komşumuz Yahudiler*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2022.

- Atabey, Figen, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.
- Atalay, Bülent, *Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri 1908-1923*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Atnur, İbrahim Ethem, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi," *Atatürk Yolu*, Kasım 1994, s. 121-139.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005.
- Avcı, Cemal, "XX. Yüzyılın Başlarında Amerika'ya Osmanlı Göçleri", *Erdem*, C.15, S.45-46-47, 2007, s. 19-34.
- Avcı, Cenk, *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.
- Avcı, Yasemin, Muhammed Dağ, "Annales Ekolü'nde ve Türkiye'de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000)", *İçtimaiyyat, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 2022, s. 51-80.
- Ayan, Ergin, "Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu", *Tarih Okulu*, S.11, Eylül-Aralık 2011, s. 75-101.
- Aydın, Bilgin, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.36, Ankara 1998, s. 51-54.
- Aytaç, Önder, "Emval-i Metruke", *Adalet Dergisi*, S.42, 2012, s. 1-48.

- Aytekin, Halil, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- Babacan, Hasan, “Dünya Savaşı’nda Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Bağcı, Ömer, *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, Yetkin Yayıncılık, Ankara 2016.
- Bakar, Bülent, “Malların İadesi”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, (haz. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No.122, Ankara 2007, s. 327-340.
- Bakar, Bülent, “Türk İstiklal Savaşı Dönemi’nde Rum-Ermeni İşbirliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.24, S.74, Mart 2008, s. 93-112.
- Balcıoğlu, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler”, *Tarih ve Toplum*, XIX/114, Haziran 1993, s. 340-341.
- Bali, Rıfat N., *Anadolu’dan Yeni Dünya’ya Amerika’ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Bardakçı Murat, *Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2008.
- Bardakçı, Murat, “Agos’tan Amot yani Ayıp”, *Habertürk*, Yayın tarihi: 21.12.2014, <https://www.haberturk.com/medya/haber/1021158-agostan-amot-yani-ayip>, (son erişim tarihi: 06.12.2024)
- Barkan, Ömer Lütfü, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.10, 1953, s. 1-26.
- Başpınar, Veysel, “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1, 2012, s. 61-112.

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Behar, Cem, Osmanlı *İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.2, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Besalel, Yusuf, "Kaşer", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.2, Gözlem Yayınları, İstanbul 2001, s. 313-314.
- Beyoğlu, Süleyman, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.6, 2012, s. 1-18.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele I*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, C.II, Sosyal Yayınevi, İstanbul 1998.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbinde Çanakkale Cephesi Harekâtı, 1. 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914 – 9 Ocak 1916)*, C.5, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, (çev. Melek Fırat), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.
- Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (çev. Ali Berktay), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*, İmge Yayınları, İstanbul 2008.

- Bostan, M. Hanefi, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Bozkurt, Celil, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde NİLİ Casusluk Örgütü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35, 2019, s. 1-30.
- Bozkurt, Gülnihal, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, C.57, 1993, s. 539-564.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Braudel, Fernand, "Tarih ve Toplumsal Bilimler", (der. Ali Boratav), *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 115-163.
- Braudel, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010.
- Cengiz, Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- Cevad, Mahmud, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Cezmi, Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti ve Eğitime Katkıları" II. *Abdülhamid Dönemi Sempozyumu*, 1992, s. 27-44
- Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Orta çağda Yahudiler*, Köprü Kitapları, İstanbul 2013.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris, 1894.

Çanakkale Kent Rehberi, (yay. haz. Çanakkale Belediyesi), Çanakkale Olay Gazetesi Matbaası, Çanakkale 2005.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Çelik, Hacer, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.7, 2008, s. 143-163.

Çelik, Recep, "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.10, S.2, 2015, s. 67-94.

Çetin, İsmigül, "Osmanlı Kaynaklarına göre Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'na Girişi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XV/59, Güz-2018, s. 169-204.

Çetin, Nurten, "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.24, 2010, s. 149-175.

Çetinkaya, Selma, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.

Çetinkaya, Y. Doğan, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914*, (çev. Özgür Bircan), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005.

- Çukolas, Konstantin, *Yunanistan Dosyası-Greek Tragedy*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
- Dağ, Muhammed, “Annales Ekolü’nde Sorun Odaklı Tarihçilik: Büyük Adam Tarihçiliğinden Her Şeyin ve Herkesin Tarihine”, Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.55, Denizli 2023, s. 203-216.
- Dağ, Muhammed, *Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2020.
- Darkot, Besim, “Çanakkale”, *İslam Ansiklopedisi*, C.3., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 331-340.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, C.1, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.
- Demircan, Hüsnü, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- Doğan, Cem, “Osmanlı Men’i Müskirat Cemiyeti ve Men’i Müskirat Kanunu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.26, 2013, s. 161-181.
- Doğan, İlyas, *Devletler Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara 2008.
- Donkar, Nurullah, *Seçilmişlik’in Diaspora’daki İmtihani: Sosyo-Ekonomik ve Eko-Kültürel Açından Yahudiler (Çanakkale Örneği)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2019.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Genel Yayın No.2333/1, Öncü Basımevi, Ankara 1999.

Duman, Önder, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”, *Ermeni Araştırmaları*, S.22, Yaz- 2006, s. 117-161.

Efiloğlu, Ahmet, İvecan Raif, “Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi”, *History Studies*, Vol.2, 2010, s. 125-146.

Efiloğlu, Ahmet, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011.

Elbeyoğlu, Ali, *Osmanlı'dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke*, Adalet Yayınları, Ankara 2014.

Emek, Fatma, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Madencilik”, *Birinci Dünya Harbi, (Farklı Konularla Yüz Beş Yılın Ardından)*, (ed. Davud Kapucu), Paradigma Akademi, Çanakkale, 2023.

Emin, Ali, “Çanakkale'de Çocukluk Hatıraları”, (Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler, 5/18 Mart 1331/1915), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını, Araştırma Merkezi Yayınları*, Çanakkale 1996, s. 271-274.

Ercan, Yavuz, “Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985.

Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Erdem, Ufuk, “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (1913-1922)”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, 2017, Vol.9, No.1, s. 57-80.

Erdinçli, İhsan, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021.

Eren, Fatma, Günal, *Kent İmajı ve Kentsel Doku Bağlamında Çanakkale Kent Merkezinin İrdelenmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

Eren, Ramazan, *Çanakkale Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale Valiliği, Çanakkale 2012.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, (ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara 1980, s. 103-109.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1/2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

Eroğlu, Tayfun, *Tehcirden Millî Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008.

Evkuran, Mehmet “Coğrafya Kader Midir? -Mekânın Kimlik ve Zihniyet Oluşumundaki Etkileri Üzerine”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, C.23, Sayı: Din ve Coğrafya, (Nisan 2024), s. 8-26.

Eyicil, Ahmet, *Siyasi Tarih*, Gün Yayınları, Ankara 2005.

Gökbilgin, Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1959.

Groepler, Eva, *Anti-Semitizm- Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, (çev. Süheyla Kaya), Belge Yayınları, İstanbul 1999.

Güler, Ali, “Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler”, *OTAM*, S.6, Ankara 1995, s. 91-137.

- Güler, Zeynep Suda, “Şu Gemide Ben de Olsaydım”, *Çanakkale’den Savaş Dışı Anılar*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2007.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- Günaydın, Meryem, “Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914”, *Gazi Akademik Bakış*, C.8, S.15, 2014, s. 1-38.
- Günaydın, Meryem, “Saraybosna Suikastçıları: Gavrilo Princip ve Diğerleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.30, S.1, 2020, s. 445-469.
- Güner, Hasan, *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, Astana Yayınları, İstanbul 2021.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devleti’nde Neden Tehcir Uygulandı*, TBMM Basımevi, Ankara 2021.
- Hanioğlu, Şükrü “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, s. 182-186.
- Hanioğlu, Şükrü “Jön Türkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, Ankara 2002, s. 584-587.
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Haydaroglu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Haydaroglu, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar”, *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Haykır, Fatih, *Avusturya-Macaristan Arşidükü Fransuva Ferdinand Suikastının (28 Haziran 1914) Osmanlı Basınındaki Yansımaları*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2019.

İnalcık, Halil, “Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği”, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 311-324.

İnalcık, Halil, “Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 289-310.

İnce, Erdal, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, C.2/5, 2019, s. 411-430.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Karabulut, Sezen, “Osmanlı Devleti'nin ‘Muhasım Devlet’ Politikasına Bir Örnek: Trablusgarp Savaşı ve İzmir'deki İtalyanlar”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.17, s. 185-205.

Karabulut, Umut, Ersin Bozkurt, “Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 87-99

- Karaca, Taha Niyazi, “Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yolda Kara El Grubu ve Franz Ferdinand’a Suikast”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Karacakaya, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.
- Karataş, Murat, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Çanakkale’nin Kentsel Gelişimi (1923-1950)”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S.8, Kış-2001, s. 39-56.
- Karateke, Hakan, T., *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti’nin Son Yüzylında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- Kardeş, Salahaddin, *Milli Emlak Mevzuatı Kılavuzu*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981.
- Kardeş, Salahaddin, *Tehcir ve Emvali Metruke Mevzuatı*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- Karesh, Sara, Hurvitz, Mitchell M., “Blood Libel”, *Encyclopedia of Judaica*, Facts On File, New York 2006, s. 60-61.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kaşıyuğun, Ali, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti’nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı’na Girişi (1911-1914)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2014.

Kenanoğlu, M. Macit, “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.5, 2005, s. 553-574.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

Kent, Marian, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, (ed. Marian Kent), Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V.13, Güz-2006, s. 91-107.

Kerimoğlu, Hasan Taner, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1918*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2019.

Kılıç, Sami, “Yahudilik’te Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları, Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012, s. 73-98.

Kitab-ı Mukaddes, “Levililer”, 23/ 39-44.

Knight, William, *A Diary In The Dardanelles: Written On Board The Schooner Corsair, While Beating Through The Straits, From Tenedos To Marmora*, London 1849.

Koçak, Berkay, *1923-1930 Yılları Arasında Türkiye Danimarka İlişkileri*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2022.

Koçak, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel Yabancı Okullar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyetle Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Kodaman, Bayram, Saydam Abdullah, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 475-496.
- Korkmaz, Şerif, “Çanakkale’de Yangınlar (1836-1866)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.48, Ankara 2010, s. 51-67.
- Korkmaz, Şerif, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.2, 2004, s. 163-196.
- Korkmaz, Şerif, “Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.47, 2012, s. 308-313.
- Korkmaz, Şerif, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.3, 2005, s. 108-136.
- Korkmaz, Şerif, *Kala-i Sultaniye Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1840-18145*, Kriter Yayınları, İstanbul 2012.
- Koyuncu, Aşkın, “Arşidük Franz Ferdinand Suikastı’nın Bulgaristan Basınındaki Yansımaları”, *Balkan Araştırmaları Tarihi I*, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2021, s. 301-347.
- Koyuncu, Aşkın, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.16, Yıl 12, Bahar 2014, s. 35-88.
- Koyuncu, Aşkın, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 11, Güz- 2013, S.15, s. 77-127.

Koyuncu, Derviş Tuğrul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İçki Üretimi ve Tüketimi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Koyuncu, Nuran, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014.

Kulu, Mustafa, “1530’larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.2, 2004, s. 197-240.

Kulu, Mustafa, “Çanakkale Yerel Tarihi ile İlgili Bir Kaynak: Vilayet Salnameleri”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), C.3, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1303-1390.

Kulu, Mustafa, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), C.2, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 805-823.

Kulu, Mustafa, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara 2005.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Kurt, Ali Osman, “Yahudilik’te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, S.2, 2010, s. 103-149.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Loklar, Behçet, *Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2012.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, T.I, C.I, K.I, (yay. haz. Seha Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Marttin, Volkan, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2., S.5., 2011, s. 14-30.
- Marttin, Volkan, *Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019.
- McCarthy, Justin, *Death and Exile, the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton New Jersey 1995.
- McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.
- Mehmet, Ziya, “Kala-i Sultaniye Sevahili”, (Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331/1915), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları*, Çanakkale 1996, s. 215-229.
- “Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi”, *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar*, C.2, Ankara 1960.
- Meray, Seha L., *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965.
- Metintaş, Mustafa Yahya, “Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C.3, S.6, 2019, s. 31-51.
- Morgenthau, Henry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul 2005.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

- Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994.
- Naar, Devın E., “Turkinos beyond the Empire: Ottoman Jews in America, 1893 to 1924”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol.105, No.2, s. 174-205.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Fuad Köprülü, Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiye’inde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında Tarihin Saptırılması Problemi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, Konya 1997, s. 221-230
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Hıdrellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, Ankara 1998, s. 313-315.
- Onaran, Nevzat, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, Belge Yayınları, İstanbul 2010.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Özcan, Abdülkadir, “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi*, İstanbul 1991, s. 361-381.
- Özdemir, Hikmet vd., *Ermeni Milleti, Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005.
- Özdemir, Mehmet, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar 1918-1920*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Özen, Adem, *Yahudilikte İbadet, Ayıışı Kitapları*, İstanbul 2001.

- Özmen, Seda, “Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, Eylül 2017, s. 154-163.
- Öztürk, Yücel, “XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, *Çanakkale Tarihi*, C.2, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 899-1052.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1948.
- Pool, D. De Sola, “The Levantine Jews in the United States”, *The American Jewish Year*, Vol.15, October 2, 1913 to September 20, 1914, s. 12-77.
- Ramsaur, Ernest E., *Jön Türkler-1908 İhtilali'nin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2004.
- Sağun, Çağıl, *II. Meşrutiyet Döneminde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı*, Nobel Kitapevi, Ankara 2024.
- Sami, Şemseddin, “Kala-i Sultaniye”, *Kamus-ül A'lâm*, C.5, Mihran Matbaası, İstanbul 1896.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Selvi, Haluk, “II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), C.3, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1267-1300.
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, İstanbul 1983.
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, (çev. Meriç Sobutay), Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Shidara, Kunihiro, “Jön Türklerin Memleket Dışındaki Faaliyeti”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.3., 1. Kısım, Ankara 1999, s. 478-494.

- Smith, Michael Llewelyn, *Anadolu Üzerindeki Göz*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978.
- Sombart, Werner, *Kapitalizm ve Yahudiler* (çev. Sabri Gürses), İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- Somel, Selçuk Akşin, “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası:1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbabı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, *Sultan Abdülmecit ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Sönmez, Ali, Çalışkan, Vedat “Osmanlı Döneminden Günümüze Çanakkale Panayırları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.15, 2018, s. 53-71.
- Sönmez, Erdem, “Annales Okulu ve Türkiye’de Sosyal Tarihçilik”, (ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek), *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 383-403.
- Sönmez, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih Yazımı*, Tan Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2010.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1990.
- Şahin, İmran, *H. 1332-1336 (1913-1917), Tarihli Çanakkale Şer’iyye Sicili*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2005.
- Şahin, Muhammet M., Tokdemir, Ahmet, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(4), Güz -2011, s. 851-876.

- Şimşek, Erdoğan, Güner, Aynur (ed.), *Mayın Grubu Komutanı Binbaşı Nazmi Bey'in Günlüğüyle Çanakkale Savaşları*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2010.
- Şimşir, Bilal, *Ege Sorunu Belgeler*, C.2., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Tak, İsa, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi Esnasında Yaşadığı Kömür Sıkıntısı ve Alınan Tedbirler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, Kış- 2016, s. 107-124.
- Takış, Taşkın, "II. Meşrutiyet", *Doğu Batı, Meşrutiyet 100.Yıl*, C.1., Temmuz 2008, s. 7.
- Talât Paşa'nın Anıları*, (yay. haz. Alpay Kabacalı), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.1., Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1973.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1985, s. 456-475.
- Tekeli, İlhan, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 1980.
- Temel, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletleri'ne Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.6, 2004, s. 71-85.
- Temel, Mehmet, "İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Kıyı Yerleşimlerine Yaptıkları Saldırıları ve Mütakabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.24, S.1, 2009, s. 117-150.

Temizgüney, Firdes, “Lozan Sonrası Ermeni Emval-i Metrukesine Yönelik Düzenleme ve Uygulamalar (1923-1928)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.62, Bahar 2018, s. 301-334.

Temizgüney, Firdes, *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2017.

Temo, İbrahim, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıram*, Mecidiye-Romanya 1939.

Tolun, Veysel, “Çanakkale: Ottoman Gateway to the Mediterranean”, *City of Legends and Epics: Çanakkale*, (ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 11-159.

Toprak, Zafer, “İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı”, *Toplum ve Bilim*, S.29-30, 1985, s. 179–199.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.

Tuna, Serkan, “Kal’a-i Sultaniye Vilayet Bütçeleri (1915-1922)”, *Çanakkale Tarihi*, C.4, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 3167-3194.

Tuncel, Metin, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s.197-199.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih*, Filiz Yayınevi, İstanbul 1985.

- Uygun, Selçuk, “Osmanlı’dan Günümüze Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Eğitim ve Kültür Yazıları*, (ed. Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), Pegem Akademi Yayını, Ankara 2011.
- Uygun, Selçuk, *Çanakkale’de Eğitim ve Okullar Tarihi (1839-2009)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2009.
- Üçok, Coşkun, *Siyasi Tarih*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.
- Ülman, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- Yakut, Kemal, “İttihad-ı Anasırdan Husumete:1914 Rum Göçü”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.50, 2020, s. 13-46.
- Yellice, Gürhan, “Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan; Çanakkale’den Milli Bölünmeye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 2016, s. 205-236.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye’de Devlet Yaşamında Yahudiler*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Yılmaz, Mehmet, “Balkan Savaşı’ndan Sonra Türkiye’den Yunanistan’a Rum Göçleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (10), Güz -2001, s. 13-38.

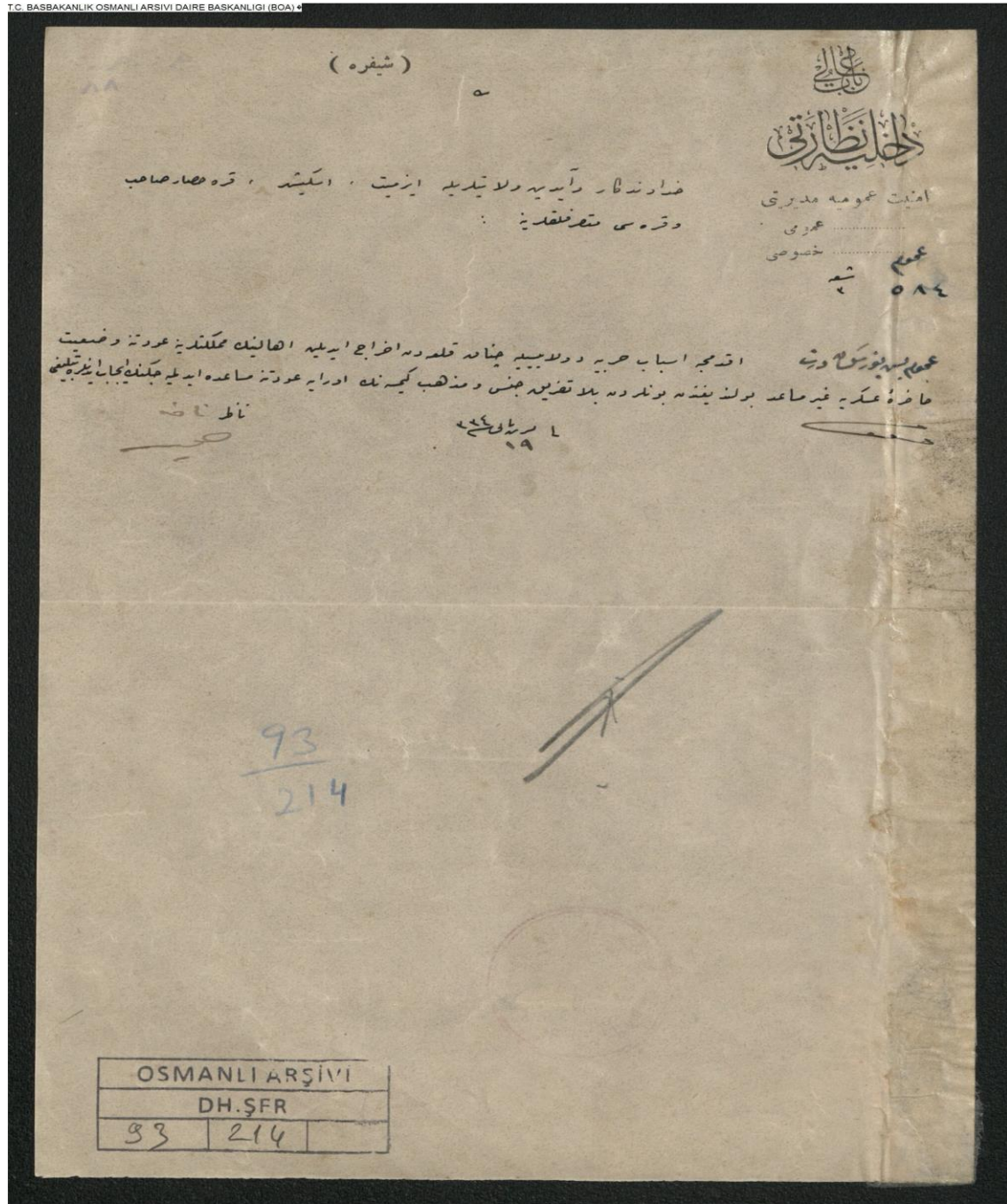
Yunalı, Yasemin Türkkan, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Türkiye*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Zürcher, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

EKLER

EK-1

DH.ŞFR.00093.00214.001

19 Kasım 1918 tarihinde, Çanakkale halkının mezhep veya cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin kasabaya geri dönmesine izin verilmediğini belgeleyen resmi yazı. BOA., DH. ŞFR., 93/214.

لو اوله خنده لولون موافق مختلفه سوره اولان چا ايشير

کیر اوله خنده	بیله	زینا	نجه	نجه	فطانت
۹۸۷	۴۵۱	۵۴۶	۴۴۴	ارمنی	فقه سوره قه سندن دا هله سوره اولان
۹۸۷	۴۵۱	۵۴۶	۴۴۴	کچوت	
۶۶۴	۴۴۸	۴۴۵	۱۱۱	ارمنی	ارمنی قه سندن
۱۵۴	۸۵	۶۸	۴۸		ارمنی قه سندن تا بلق قه سندن
۶۴	۴۴	۴۹	۱۴		بلقی
۶۷۸	۴۵۶	۴۴۴	۱۵۱	کچوت	
۴۴	۱۱	۴۰	۶	ارمنی	لایک قه سندن هضم پروردن
۴۴	۱۱	۴۰	۶	کچوت	باند سوره اولان
۱۴	۶	۷	۴	ارمنی	بار ایچ قه سندن هضم پروردن
۱۴	۶	۷	۴	کچوت	کیر تا حیه سوره اولان
لو اوله خنده لولون موافق مختلفه سوره اولان چا ايشير					
۴۷	۱۰	۱۷	۱۰	ارمنی	بیجا قه سندن کچوت تا هله سوره اولان
۴۷	۱۰	۱۷	۱۰	کچوت	باند سوره اولان
۴	۱	۱	۱	ارمنی	لایک قه سندن کچوت تا هله سوره اولان
۴	۱	۱	۱	کچوت	باند سوره اولان
یا ایش					
	۹۸۷				فقه سوره قه سندن
	۶۷۸				ارمنی
	۴۴				لایک
	۱۴				بار ایچ
	۴۷				بیجا قه سندن
	۴				لایک
	۱۷۴۸				

OSMANLI ARSIVI
DH.EUM. 2.Şb.
73/46/7

DH, EUM 2, Şb

73/46

1

DH.EUM.2.Şb.00073.00046.001

Çanakkale'den sevk edilen, muaf tutulan veya yerinde bırakılan Ermenilerin sayısını gösteren nüfus istatistiğinin bir nüshası. BOA., DH. EUM. 2.Şb., 73/46.

تاریخ: ۲۷/۳/۱۲۸۰

مقام: وزارت عدلیه

موضوع: ...

صحه نوسروسی
واسطه مرکزی
تاریخ
دقیقه
ساعت اولکلدن ...

نوسروسی
تاریخ
دقیقه
ساعت اولکلدن ...

مأمور امضاسی

مقام: ...

تاریخ: ...

ساعت: ...

دقیقه: ...

اولکلدن: ...

طریق: ...

اشارات عمتمه

شرح: ...

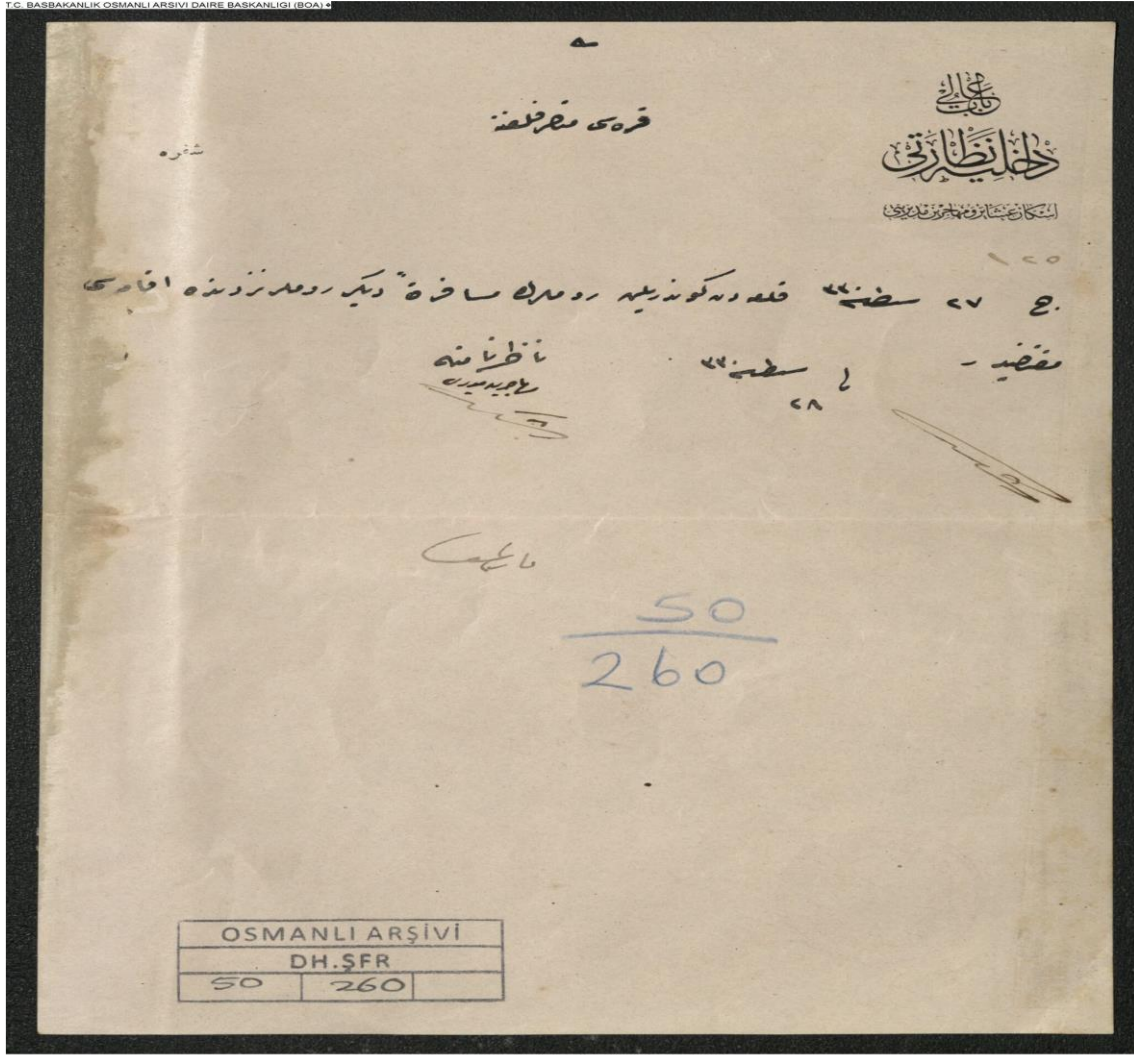
OSMANLI ARŞİVİ
DH.EUM. 3.Şb.
27 38

اول دیا سکوه تعمیراتدن بری ایجابیه ورده چیئرش اوله یقیندور .

مقام: ...

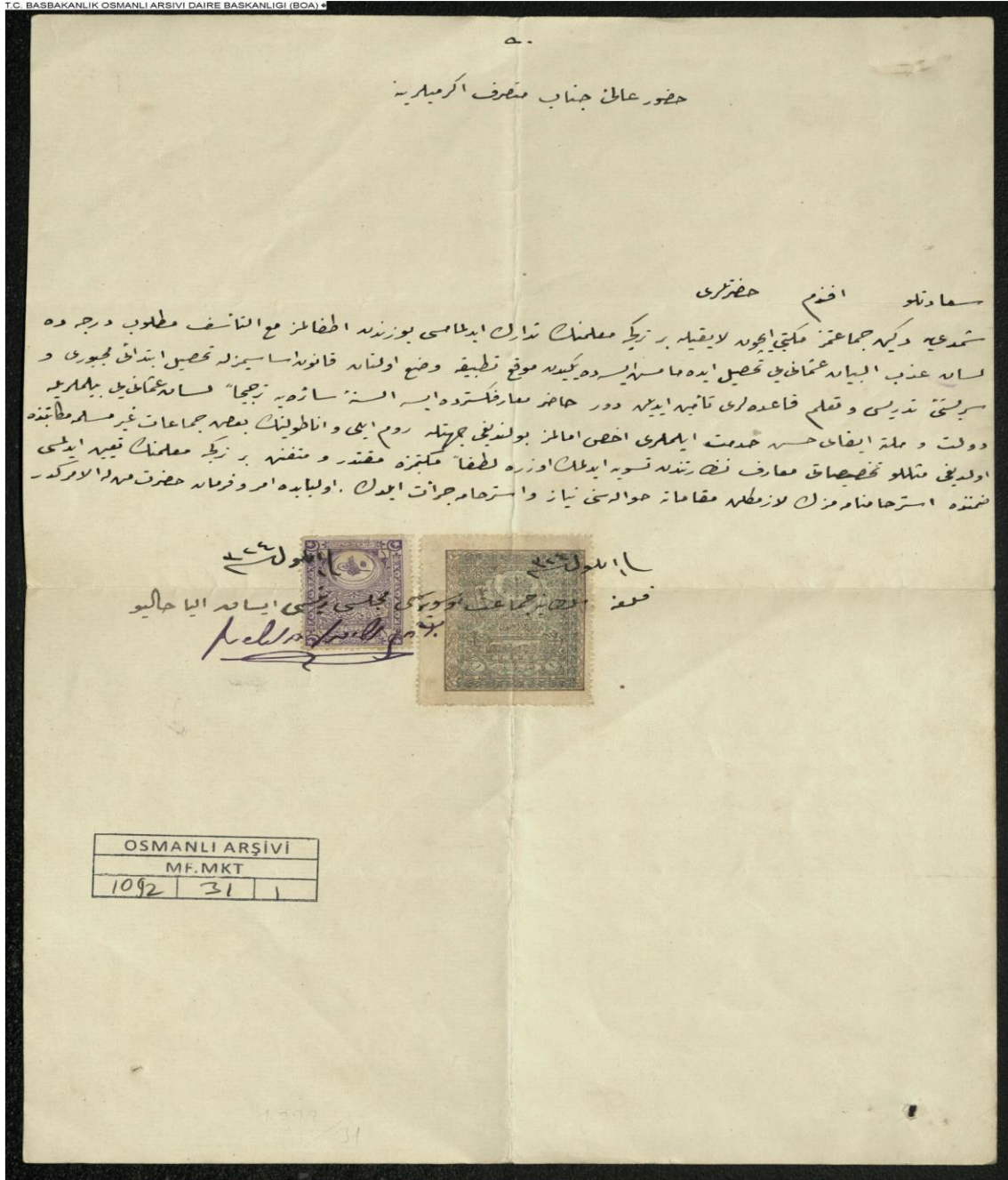
DH.EUM.3.Şb.00027.00038.001

Karacabey kazasına yerleştirilen Çanakkaleli Ermenilerden bazılarının izinsiz olarak geri dönmeye başladığı, diğerlerinin ise yetkililere sevk izni için başvuruda bulunduğ. BOA., DH.EUM. 3.Şb., 27/38

DH.ŞFR.00050.00260.001

I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'nin ciddi hasar görmesi üzerine şehirden tahliye edilen Rumların, geçici olarak Karesi Mutasarrıflığı'nın himayesinde ağırılanmasına dair belge. BOA., DH. ŞFR., 50/260.

MF.MKT.01092.00031.001

Musevi cemaati reisi İshak Eliya Hallio Efendi'nin, Musevi Alyans Mektebi'nde eğitim gören çocuklar için Osmanlı Türkçesi (Lisan-ı Osmani) öğretmeni görevlendirilmesi talebinde bulunması. BOA., MF.MKT., 1092/31.

ÖZET

Bu tez çalışması, II. Meşrutiyet'in ilanından Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen 1908-1918 döneminde Çanakkale'de yaşayan gayrimüslim toplulukların (Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri) sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu dönem, Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreçte büyük dönüşümlere ve çalkantılara sahne olduğu bir zaman dilimidir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal yönetimin yeniden tesis edilmesi ve reform hareketlerinin başlatılması, Osmanlı toplumunun genelinde siyasi ve toplumsal bir hareketlilik yaratmıştır. Ancak, aynı süreçte Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi büyük askerî çatışmaların yaşanması, Osmanlı toplumunun kırılğan yapısını daha da zayıflatmıştır. Bu dönemde yaşanan siyasi ve askerî çalkantılar, yalnızca Osmanlı merkezi yönetiminin politikalarını şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda Çanakkale gibi askerî ve stratejik öneme sahip bölgelerde yaşayan Müslim ve gayrimüslim toplulukları da doğrudan etkilemiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında savaşın yıkıcı etkileriyle yüzleşen halk bir yandan şehirden tahliye edilerek cephe gerisine gönderilirken, diğer yandan ülke genelinde uygulanan sevk ve iskân politikası kapsamında Çanakkale'deki Rumlar ve Ermeniler, hükümetin emirlerine ve ülkenin savunması ile asayişin sağlanmasına yönelik tedbirler doğrultusunda zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Ancak, bu sürecin yönetimi, sevk edilenlerin geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin idaresi gibi konularda ciddi problemler yaşanmıştır. Osmanlı hükümeti ve Çanakkale'deki yerel idare bu problemlere çözüm üretmek amacıyla sürekli irtibat halinde kalmış ve idari, mali ve hukuki düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Savaşın Osmanlı Devleti için yenilgiyle sonuçlanmasının ardından, farklı bölgelere sevk ve iskân edilen Rumlar ile Ermenilerin büyük bir kısmı Çanakkale'ye geri dönmüş ve yeni bir dönemin başlangıcı yaşanmıştır. Dönüş süreci, geri dönenlerin yeniden yerleştirilmesi ve mülkiyet haklarının düzenlenmesi için çok boyutlu hukuki ve idari düzenlemeleri zorunlu

kılmıştır. Bu adımlar, savaş sonrası dönemde bölgede sosyal ve ekonomik düzenin yeniden inşası için önemli bir temel oluşturmuştur.

Sonuç olarak, bu tez çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin son dönemi (1908-1918) boyunca Çanakkale'deki Rum, Ermeni ve Musevi nüfusun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumları analiz edilmiştir. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin savaş dönemindeki güvenlik politikalarının bir parçası olarak, iç güvenliği sağlama ve dış etkileri bertaraf etme amacıyla gayrimüslim topluluklara yönelik uygulamalarının Çanakkale özelindeki yansımaları ele alınmıştır. Aynı zamanda, bu politikaların nasıl şekillendiği, hangi faktörlerin etkisi altında belirlendiği ve uygulama sürecinin yerel düzeyde nasıl işlediği detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda, Çanakkale örneği üzerinden Osmanlı Devleti'nin son döneminde etnik ve dini topluluklarla ilişkileri ile yönetim pratikleri çok boyutlu bir şekilde değerlendirilmiştir. Tez kapsamında, bu dönemde yaşanan demografik hareketlilikler, alınan siyasi kararlar ve yerel uygulamalar ayrıntılı olarak ele alınmış; böylece Osmanlı yönetim anlayışı ile toplumlar arası etkileşimlerin yerel bağlamdaki dinamikleri derinlemesine analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Gayrimüslim, Rum, Ermeni, Musevi, Göç, I. Dünya Savaşı, Sevk ve İskân.

ABSTRACT

This thesis aims to analyze the social, economic, and cultural lives of non-Muslim communities (Greek, Armenian, and Jewish congregations) living in Çanakkale during the period from the proclamation of the Second Constitutional Era to the Armistice of Mudros (1908–1918). This period was marked by significant transformations and turmoil in the historical trajectory of the Ottoman Empire. The proclamation of the Second Constitutional Era, with the re-establishment of constitutional governance and the initiation of reform movements, generated political and social dynamism throughout Ottoman society. However, this era also witnessed major military conflicts, such as the Balkan Wars and World War I, which further destabilized the fragile structure of Ottoman society. The political and military upheavals of the time not only shaped the policies of the Ottoman central administration but also had direct impacts on the Muslim and non-Muslim communities living in strategically important regions like Çanakkale. During World War I, the devastating effects of the war forced the local population to evacuate cities and move to the rear lines. Simultaneously, as part of the relocation and resettlement policies implemented across the country, Greeks and Armenians in Çanakkale were subjected to forced migrations based on governmental directives and measures aimed at ensuring national defense and maintaining public order. The management of this process faced significant challenges, particularly in terms of handling the movable and immovable properties left behind by those who were relocated. The Ottoman government and local administration in Çanakkale maintained constant communication to address these issues and implemented administrative, financial, and legal measures. After the war, which ended in defeat for the Ottoman Empire, a large portion of the Greeks and Armenians who had been relocated to different regions returned to Çanakkale, marking the beginning of a new era. This return necessitated multifaceted legal and administrative arrangements for the resettlement of returnees and the regulation of property rights. These

measures provided a foundation for the social and economic reconstruction of the region in the post-war period.

In conclusion, this thesis examines the political, social, economic, and cultural conditions of the Greek, Armenian, and Jewish populations in Çanakkale during the late Ottoman period (1908-1918). The study focuses on the local reflections of policies targeting non-Muslim communities, implemented as part of the Ottoman Empire's wartime security strategies to ensure internal stability and counter external influences. Additionally, it investigates how these policies were shaped, the factors influencing their formation, and their implementation at the local level. Within this context, Çanakkale serves as a case study to evaluate the Ottoman Empire's relations with ethnic and religious communities and its administrative practices during its final years. The thesis explores demographic movements, political decisions, and local practices in detail, providing an in-depth analysis of the dynamics of Ottoman governance and intercommunal interactions in a localized context.

Keywords: Çanakkale, Non-Muslims, Greeks, Armenians, Jews, Migration, World War I, Relocation and Resettlement.